

„GYÖKERES FORDULATOT A POLITIKAI-VILÁGNÉZETI NEVELÉSBEN”

KÍSÉRLET A TANÍTÓKÉPZÉS VILÁGNÉZETI-POLITIKAI
ÉS SZAKMAI REKONSTRUKCIÓJÁRA A HEGEDŰS-KORMÁNY IDEJÉN¹

DRÁMAI VÁLTOZÁS ÉRLELŐDÖTT² „a politikai felhőrégiókban” 1954 végén, 1955 elején melynek egyik jeleként 1955. február 2-án MDP PB állásfoglalás született „a párt ifjúság közötti munkájának megjavításáról”.³ Ebben – a Nagy Imre háttérbe szorítását (majd leváltását) követő ideológiai „rendteremtés” jegyében – leszögezték: „Az ifjúság között még elevenen élnek és súlyos károkat okoznak a nacionalizmus, sovinizmus maradványai. Helyenként politikai közönyösség, fegyelmezetlenség mutatkozik. Komoly hibák vannak a fiatalok egy részének magatartásában, magánéletében, érintkezési formáiban is. [...] A tanuló- és értelmiségi ifjúság egy részét időnként kispolgári, nacionalista nézetek és hangulatok ragadják magukkal. Helyenként... kispolgári elpuhultság s az áldozatkészség hiánya, valamint a pacifizmus jelei is tapasztalhatók.⁴ A tanulóifjúság egy része nem érti a fizikai munka jelentőségét, lebecsüli a falun vagy a termelés közvetlen szervezésében végzett értelmiségi munkát.” Ezért – következett a maguk voluntarista módján⁵ – „az Oktatási Minisztérium fordítson nagyobb figyelmet a közép- és felsőbb iskolák nevelőmunkájára és ellenőrizze, hogy a pedagógusok a tananyag tanítása mellett törekedjenek kulturált, fegyelmezett, öntudatos szocialista emberré nevelni a tanulókat”.⁶

1 Dolgozatom a T046693. számú OTKA-kutatás keretében készült, s a „Vizsgálatok, diagnózisok – javallatok” című, a közeljövőben megjelenő, 13 A/5 íves munka bevezető tanulmánya (korábbi változatát lásd Donáth 2004). Ezért az 1955/56. tanévben a tanítóképzéssel kapcsolatban történeteket – az akkori oktatáspolitikai prioritásainak megfelelően – elsősorban a politikai-világnézeti szempontból vizsgálja, s csak másodsorban foglalkozik a képzés szakmai (professzionális) aspektusaival. A négyéves képzés utolsó tantervformájának tervezetéről, annak vitáiról és a felsőfokú képzés bevezetésére vonatkozó döntés megszületésének részleteiről lásd: Füle S. 1955.; 1955/1.; 1956. 1968., 1970.; Ladányi A. 1985., 1985/5., 1988.; Donáth P. 2000. 107–110., 2004/2. 130–132.

2 Lásd erről pl. Izsák L. szerk. 1998. 324–345.; Baráth M. szerk. 2002. 215–324.; Hegedűs A. 1988. 233–263.; Rákosi M. 1997. 976–1024.; Rainer M. 1999. 110–124.; Litván Gy. 1992/6. 89–95.; Izsák L. 1998. 126–132.; Romsics I. 1999. 380–382.; Pünkösti Á. 2001. 280–404.; Ripp Z. 2002. 47–57.

3 Vö.: Feitl I. – Ólmosi Z. szerk. 1987. 8–10. és 102–114.

4 Vö.: A Belügyminisztérium 1953–56. 3. k. 185.

5 A „kampányszocializmusról” lásd.: Gyarmati Gy. 2000/9–10. 85. valamint Litván Gy. 1988/6–7. 151–152.

6 MOL XIX-1-2-k. 3. d., valamint M-KS-276-53/214. (Kiemelés tölem – D. P.) Vö.: Szabó M. 1988/6–7. 160–167.; Pataki F. 2003. 13–14. és 109.; Valuch T. 2001. 246–248. és 257–259.

Rövidesen, 1955. március 10-én újabb kollégiumi ülésen tárgyaltak a négyéves tanítóképzős tanterv irányelveiről. A kidolgozást – a feladattól szakmai fenntartásai miatt húzódozó Rozsondai Zoltán vezette ügyosztály helyett – a Pedagógiai Tudományos Intézet Tanítóképzős Csoportjára, s Füle Sándorra bízta. *A szakiskolai jelleg erősítése érdekében* – s az 1918–1919-ben, majd 1945 után sokat bírált mobilitási zsákutca kényszerű visszaállítása jegyében – *leszögezték: a tanítóképzés céljának meghatározásánál „a továbbtanulás... ne szerepeljen”*. „Ez azonban nem zárja ki, hogy megfelelő felvételi vizsga esetén a legkiválóbbak bizonyos egyetemeken továbbtanulhassanak” – állította összefoglalójában *Erdey-Grúz Tibor*.⁷

A továbbra is morgolódo pedagógusokat *Jóboru Magda* miniszterhelyettes figyelmeztette: „azt tapasztaltuk, hogy tanítóképzős nevelőink egy része még mindig azon a nézeten van, hogy négy év alatt nem lehet jó tanítókat képezni.”⁸ Még a tanévben össze fogjuk hívni a képzők igazgatóit és tanulmányi vezetőit, és ismertetni fogjuk velük az új óra- és tantervek alapelveit.⁹ Meg vagyunk győződve arról, hogy ez az ismertetés megváltoztatja nézetüket...” – hangsúlyozta.¹⁰ Szavait *Erdey-Grúz Tibor* tanévzáró összegzése nyomatékosította: „nem lehet helye a türelemnek azokkal szemben, akik tudatosan népi demokráciánk ellen dolgoznak, vagy sorozatosan és tartósan megszegik a munkafegyelmet. A pedagógusképző intézmények nagy fontosságára való tekintettel ügyelni kell arra, hogy tantestületük politikailag és szakmailag kiváló munkaerőből álljon, s az intézmények vezetését is biztos kezekbe kell adni.”¹¹ Álláspontját az is befolyásolta, hogy az augusztus 4-i kollégiumi értekezleten – „a középiskolák 1954/55. évi munkájáról” tárgyalván – elmarasztalták a tanító- és óvóképzőket: „Az iskolatípus célját és feladatait tekintve az elért eredmények nem elégségesek. A tanulók ismereteiben sok a felszínesség, eszmei-politikai nevelésük nem kielégítő. Ennek alapvető oka, hogy a tanárok összetétele egyik szempontból sem megnyugtató. A testületekbe az elmúlt évek folyamán alig került friss erő. Az iskolák felügyelete sem kielégítő, a megyei osztályokon csak elvétve akad a pedagógusképzéshez értő ember. Az iskolák vezetése, a tanulók pedagógiai képzése sincs mindig megfelelő kezekben” – olvashatjuk az előterjesztésben.¹² Az ifjúság, az értelmiség, a pedagógusok helyzetét mérlegelő elemzések – a direkt politikai szocia-

7 MOL XIX-1-2-k. 4. d. Vö.: *Mann M.* 2005. 135–137.

8 Lásd pl. Rozsondai Károly soproni igazgató 1954. október 15-i feljegyzését (GyMSM SL XXVI. 65. 7. d.), valamint a képzős tanárból egyetemi adjunktussá lett *Buzás László* 1955. december 1-jei jelentését a cinkorai képzőben tett látogatásáról: „A tanítóképzés feladatait nem lehet megoldani 4 év alatt. Érthetetlen az, hogy ezt minden ember tudja, s illetékes szervek mégsem hajlandók ezen változtatni. Túl vannak terhelve a tanulók, ez az oka a sokszor tapasztalható szellemi közönynek.” (BFL XXXV. 95. h/11. Kiemelés tőlem – D. P.)

9 Ezekről 1955. május 28-án szerveztek országos vitát igazgatók, pedagógusok részvételével. Jegyzőkönyvéből kiderül: valóban differenciálódott a képzős tanárok álláspontja, ám még ott is többen szót emeltek az ötödik (gyakorló) év képzési időbe kapcsolásáért, s a továbbtanulás lehetőségéért. (*Füle S. szerk.* 1955. 51. és 67.)

10 *Jóboru M.* 1955. 126.; Vö.: *Mann M.* 2004. 119., 2006. 161.

11 *Erdey-Grúz T.* 1955. 358.

12 MOL XIX-1-2-k. 5. d. 1955. augusztus 4. – Ha a tanítóképzés idejét nem tudták felemelni, maradt az adott keretek közötti „javítás”: a tanterv, a tankönyvek, a gyakorlati képzés változtatgatása, a tanárok nyomás alatt tartása, cserélgatése.

lizáció (reszocializáció)¹³ eszközeivel operáló – párthatározatok¹⁴ szorgalmazták: „fordulatot” kell elérni a nevelőmunka területén, ezért ennek személyi feltételeiről is gondoskodni próbáltak.¹⁵ Úgy döntöttek továbbá, hogy megvizsgálják az egyes tárgyak anyagát külön-külön és összességükben is: „mennyire nyújtanak alapot a tanulók dialektikus materialista világnézetének kialakításához”.¹⁶

Felsőbb utasításra 1955 nyarán különböző központi és budapesti kerületi (IX. és XII.) párt és állami fórumok tárgyaltak a Rákosi újabb előtérbe kerülését, a politikai fordulatot deklaráló „márciusi KV-határozat közoktatásban való érvényesüléséről”,¹⁷ illetve a hozzájuk tartozó iskolák, tanítóképzők politikai-világnézeti nevelőmunkájáról, „a klerikális befolyás alatt álló családok” hatásának ellensúlyozásáról,¹⁸ a munkás- és parasztszármazású tanulók továbbtanulásáról, valamint a DISZ-munka segítése érdekében tett erőfeszítéseikről.

A gyakorló pedagógusok zöme „a múlt rendszerben nevelkedett”; őket nem lehetett csak úgy lecserélni,¹⁹ ezért meg-megújuló kísérletet tettek „átnevelésükre”.²⁰ Erdey-Grúz Tibor már a márciusi politikai fordulatot követően hangsúlyozta: szükséges, „hogy a káderek megítélésénél az utóbbi időben eluralkodott apolitikus szellemet – mely a[z 1953.] júniusi határozat óta igen megerősödött – megszüntessük. [...] Most a politikai szempontnak kell előtérbe kerülni, [s] [...] igen fontos a vallásos világnézet elleni harc folytatása...”²¹ Tanév végi értékelésében azután gyengének ítélte a világnézeti nevelést, mert „nem folyt kellő küzdelem iskoláinkban az idealista világnézet ellen. Nem érvényesül még megfelelően oktatásunkban a marxizmus szelleme, a dialektikus materialista világnézet. Pedagógusaink egy része megelégszik a tananyag egyszerű közlésével, de nem hatja át tanítását a meggyőződés tüze, a tudományos igazság melletti bátor kiállás.” Pedig – állította Erdey-Grúz Tibor

13 Kéri L. szerk. 177–185.; Szabó I. 1991. 9–34.; Somlai P. 1997. 33–44., 61–65. és 162–169.; Hunyady Gy. 1999/1. 69–70.

14 Kardos J. – Kornidesz M. szerk. II. k. 76–90.; Szabad Nép, 13. évf., 165., 167. és 167. sz. 1–2.; Izsák L. szerk. 1998. 364.

15 MOL XIX-1-2-k. 5. d. 1955. augusztus 11.

16 MOL XIX-1-2-k. 5. d. 1955. augusztus 4.

17 1955. június 6-án az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályán a megyei, városi, budapesti kerületi párttitkárok és OM vezetők részvételével értekezletet tartottak a témáról (MOL M-KS-276-91/80. 6. e. 37.), szeptember 6-án pedig a XII. Kerületi Tanács VB határozatban „kérte fel a kerületi Pártvégrehajtó Bizottságot, hogy az ifjúság világnézeti és politikai nevelésének eredményesebbé tétele érdekében... irányítsa és ellenőrizze a pedagógusok politikai fejlődését, oktatását”. (BFL XXXV. 107. 27. 6. e.)

18 BFL XXXV. 104/a. 23. 6. e. – Természetesen az egyházak oldaláról sem hiányozhatott a készterítés a hívó családok magatartásának befolyásolására s az állami iskolákétól eltérő nevelési elvek és gyakorlat szorgalmazására. Lásd pl.: Mindszenty J. 1948. 126–130. valamint Mészáros I. 2000. 283–304.; Nagy P. T. 2000. 177–203.

19 Lásd a IX. kerületi MDP VB 1955. június 24-i ülésének jegyzőkönyvét „a Vendel utcai tanítóképző politikai-világnézeti nevelőmunkájáról”. (BFL XXXV. 104. a. 23. 6. e.)

20 1955. augusztus 24-én az MDP KV határozatot hozott „a pedagógusok marxista-leninista továbbképzésének megjavításáról”. MOL M-KS-276-91/80. 6. e. 86–90. Vö.: Jóboru M. 1955/7. 146–149.; Knausz I. 1998. 114–117.

21 Az OM kollégiumi értekezletén „az MDP KV márciusi határozatának a közoktatás területén való alkalmazásáról” tárgyaltak. (Az idézet a miniszteri összefoglalóból. MOL XIX-1-2-k. 5. d. Kiemelés tőlem – D. P. Vö. Kardos J. – Kornidesz M. szerk. 1990. II. k. 76–84.; Kardos J. 2003/6–7. 79–80.; Donáth P. 2004/2. 116–119.)

– „sehol sem olyan fontos, mint a pedagógusoknál, hogy a dialektikus materialista világnézet ne frázis maradjon, hanem szilárd meggyőződéssé váljék, mert csak így hathatja át nevelőmunkánkat a lelkesedésnek az a tüze, a meggyőző erőnek az a lendülete, amelyre szükség van az ifjúság világnézetének és jellemének kialakításához, a kommunista erkölcs elsajátításához. Merényletet követ el tanítványaival szemben, aki a reakciós világnézet csökevényét oltja beléjük, vagy akárcsak elhomályosítja, ill. megzavarja dialektikus materialista világnézetüket. [...] A pedagógusok tudatának szocialista szellemben való átalakítása, materialista világnézetre átnevelése tehát hazánk egészének és minden egyes tanuló egyéni jövőjének szempontjából döntő fontosságú.²² Ha világosan látjuk is, hogy *pedagógusaink egy része tudatának átalakítása lassú folyamat, határozottan meg kell követelnünk, hogy e folyamat ne csak meginduljon, hanem következetesen előre is haladjon.* A múlt évben – a márciusi határozat előtt – e tekintetben helyenként visszaeséssel is találkozunk.²³ Egyesek, helytelenül értelmezve a vallási türelmet, vezető funkcionáriusoknak is ajánlottak vallásos pedagógusokat. A legtöbb iskolában csak formálisan ellenőrizték a hittantanítást, elnézték, hogy a be nem iratkozottak is részt vegyenek az órákon.²⁴ Nem használták ki a materialista világnézetre nevelés lehetőségeit, nem igyekeztek eléggé minden tantárgyban megmutatni: mennyire ellentétben áll a tudomány eredményeivel a vallásos világnézet... Alkotmányunk biztosítja a vallás szabad gyakorlását, s mi ezt tiszteletben is tartjuk. Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy közömbös számunkra ifjúságunk világnézete, valamint a nevelés ideológiai tartalma.²⁵ *Az oktatásügy minden dolgozójának világosan kell*

22 Ellenkező intencióval, korábban is, gyakran megfogalmazódtak az iskolák, s a pedagógusok világnézetével kapcsolatos markáns elvárások: *az 1945-öt megelőző fél évszázad jelentős vallás és közoktatásügyi miniszterei – „a vallásos-hazafias”, „keresztény-nemzeti” nevelés jegyében, „a nemzet érdekében” – szólították fel rendszeresen a pedagógusokat a „felforgató eszmékkel” (marxizmussal, szocializmussal, bolsevizmussal) folytatandó harcra.* Lásd pl.: *Wlassics Gy.* 1896/2. 18.; *Klebelberg K.* 1927. 624–626. és 635–636., 1990. 441–442.; *A Harmadik Egyetemes*, 1928. I. k. 88–89.; *Simon Gy. szerk.* 1959. 144–150.; 1932–1935. 75.; *Hóman B.* 1937. 8., 1938. 113–115.; *Közoktatásügyi igazgatás és iskolafelügyelet.* 1942. 82. Vö.: *Mann M.* 1997. 26–72. és 79–95.; *Nagy P. T.* 1992. 31–132., 2005. 192–201.

23 A kecskeméti tanítóképzők volt hittantanára, *Jancsó Imre* atya, – aki 1948 és 1954 között illegálisan keresztény ifjúsági csoportokat szervezett –, 1955. május 6-án (már fogságban), zárdaügynök cellatársával beszélgetve úgy látta: „a nevelők munkája a rendszer szempontjából fontos, tőlük függ jórészt az ifjúság sorsa; bár megjegyzem, e munka megbecsülése egyáltalán nem mutatkozik meg a fizetésükben... *Állítom, hogy a pedagógusok döntő többsége nem kommunista, sőt ellensége a rendszernek, és éppen ezért erkölcstelen az a mód, ahogy bedőltek és kiszolgálják a hatalom urait.* Ne vegye rossznéven, tisztelet a kivételnek, de nem vagyok elragadtatva a maga pedagógus kartársainak a viselkedésétől, ami *nemegyszer a papi pasztoráció munkáját is megnehezíti az ifjúság körében.* [...] [E]zt [...] nemcsak a maguk ifjú nevelői nemzedékére vonatkoztatom, amelyik már ebben a rendszerben kezdte meg főiskolai tanulmányait, hanem az idősebbekre is, akik a régi rendszerben már működtek, tehát látták a valóságot, és annál inkább kell tudniuk, mennyire helytelen dolog az, ami itt szocialista nevelés címén végbemegy” – fejtegette, a szöveg tartalmát a jelen sorok írójának is hitelesítő, *Jancsó Imre.* (ÁBTL V-141.190/1. Kiemelés tőlem – D. P.; VPL privata 1946–1948. *Jancsó Imre.* Vö.: *Tomka M.* 1992. 18–19.)

24 Vö.: *Magyar kormányprogramok* 2. k. 1070.

25 1955. november 30-án, a 004/11/1955. számú „szigorúan titkos” utasításban – éppen az izraelita vallású általános iskolai tanulók kedvezményei kapcsán – *Erdey-Grúz Tibor* megvilágította egymást negligáló mondatai értelmét: „Az [1948. december 8-án megkötött] egyezményben biztosított kedvezmények a tanulókat megilletik, de jó nevelőmunkával arra kell törekedni, hogy minél kevesebben vegyék igénybe”. (MOL XIX-1-2-m-399/1955. 24. d. Vö.: *Salacz G.* 1988. 123–132.; *Erdő P. – Schanda B.* 1993. 18. és 23–24.) Az ilyen titkos utasításokat, a Belügyminisztérium „a belső ellenség elleni harc” egyéb konspiratív eszközeivel egészítette ki. (*A Belügyminisztérium* 1953–56. 2. k. 903.)

látni, hogy ifjúságunkat marxista szellemben, dialektikus materialista világnézetre és kommunista erkölcsre kell nevelnünk, mert ez az egyedüli tudományos világnézet, ez szolgálja a haladás célját, ez felel meg népünk és hazánk valódi érdekének” – állította ellentmondást nem tűrően a miniszter.²⁶ Majd hozzátette, hogy az új tanév legfontosabb feladatai között szerepel „az erkölcsi-politikai nevelőmunka megjavítása, a tárgyi ismeretek és alapvető készségek további megszilárdítása, a politechnikai képzés elemeinek továbbfejlesztése, a pedagógusok ideológiai politikai fejlődésének meggyorsítása és a kádermunka színvonalának emelése”.²⁷

Minisztere álláspontját nyomatékosította 1955. augusztus 5-i feljegyzésében a tanítóképzős ügyosztály vezetőjévé akkoriban kinevezett²⁸ *Bizó Gyula*: „Az elmúlt időszak liberalizmusa, a jobboldali nézetek elterjedése az iskolákban az ideológiai harc és nevelés terén... súlyos jelenségre vezetett. [...] A tanárok soraiban a vallásosság megerősödött, de főleg nyílttá vált... a képzők mellett működő gyakorlóiskolákban a hittanra beiratkozott gyermekek száma megnőtt... Eddigi benyomásaim alapján nincs a tanító- és óvónőképzőkben sürgősebb tennivaló, mint a világnézetű nevelés megjavítása. [...] A tantestületek tagjainak nagy része, 30–40 %-a Apponyi-Kollégiumot végzett, kikben – a kivételektől eltekintve – az ellenforradalmi rendszer ideológiája mélyen gyökeredző. [...] [Ezért] a jelenlegi helyzet javítása mindekelőtt a tanári állomány politikai és ideológiai színvonalának javítását követeli. Ez elsősorban szívós és türelmes nevelőmunkával történhet. A képzőkben dolgozó tanárok továbbképzését különösen előtérbe kell állítani... [A]nyagának olyannak kell lennie, hogy az ideológiai és szakmai ismeretek szoros egységét tárja a tanárok elé és a dialektikus materialista világnézetüknek az oktató-nevelőmunkában való érvényesülését kényszerítő módon biztosítsa” – szögezte le a frissen kinevezett osztályvezető, hozzátéve, hogy „a jelenlegi helyzeten adminisztratív intézkedésekkel is javítani kell [...] [A]kiknél eddigi munkájuk alapján nem látunk garanciát arra nézve, hogy a világnézetű nevelés terén munkájuk pozitív legyen, azokat erről a pályáról el kell távolítani.”²⁹

26 Vö.: Foucault M. 1998. 62–63.; Berger P. L. – Luckmann T. 1998. 167.

27 Erdély-Grúz T. 1955. 353–356. (Kiemelés tőlem – D. P.) – Idézett szövegével a miniszter „a pedagógusok marxista-leninista továbbképzésének megjavításáról” hozott MDP KV-határozatban foglaltaknak próbált érvényt szerezni, a minisztériumnak és a tanácsi szervezeteknek címzett bírálatnak megfelelően. (MOL XIX-I-2-m-306/1955. 24. d.) Ez visszatérést jelentett az „új szakasz” előtti állásponthez, mely „módszer lényege [Fogarasi Béla korabeli megfogalmazása szerint] az ideológiai erőszak és önkényuralom volt”. (Karádi É. 1983–84. 48.) Ahogy Kovács József 1952 végén – az 1950. júniusi párthatározat szellemében – ismételte az oktatásirányítók elvárását: „a klerikális reakció elleni harc... minden pedagógus hivatászerű kötelessége.” (1952/6. 522. Vö.: Nagy P. T. 2000. 189–192.)

28 Az ideológiai-politikai fordulat végrehajtása érdekében született *Vadász Ferencné* 1955. június 8-i javaslata „a tanító- és óvónőképzők irányító munkájának megjavításáról” (a tradicionális tanítóképzős és bizonyos polgári értékek mellett egyaránt elkötelezett Rozsondai Zoltán háttérbe szorításáról): „Biztosítani kell – írta a főosztályvezető asszony – [...] hogy az osztályvezető a szocialista pedagógiában képzett, politikailag önállóan intézkedni tudó, a felmerülő problémákra élénken reagáló és kezdeményező legyen.” (Az előterjesztést a Rozsondai család bocsátotta rendelkezésemre. A körülményekről lásd: *Donáth P.* 2004/2. 122–132.) – *Bizó Gyula* 1955-től 1965-ig vezette az Oktatásügyi, ill. Művelődésügyi Minisztérium tanító- és óvónőképző osztályát; kulcsszerepet játszott a felsőfokú képzés megszervezésében.

29 Megjegyzések az ateista nevelés és a klerikális reakció elleni harc kérdéseiről. MOL M-KS-276-91/71. 103–105. (Az utóbbi mondatot a gépelt szövegből utóbbi tollal kihúzták. Kiemelés tőlem – D. P.)

Szükséges lehet ez, hiszen – ahogy a pedagógus-szakszervezettel³⁰ közösen képzős igazgatók, tanárok számára szervezett, október 4-i országos tanácskozáson „Politikai nevelés a pedagógusképző intézetekben” címmel kifejtette – „óvónő- és tanítóképzőinknek a kommunista pedagógia műhelyeivé kell válniuk, [...] [melyek tevékenysége] arra irányul, hogy ifjúságunkat pártunk politikájának szellemében neveljük”. „Tanulóinkat megfelelő színvonalú általános, és az eddiginél jóval magasabb szakműveltséggel kell felvérteznünk... meg kell alapozni dialektikus-materialista világnézetüket. Egyidejűleg tanulóinkat a kommunista erkölcs megszabta magatartásra, bolsevik akarati és jellemtulajdonságokra kell nevelnünk, s arra is képessé kell tennünk, hogy mindezt – megfelelő szinten – tanítványaiknál maguk is megvalósítsák.” „Olyan pedagógusokat kell nevelnünk, akik az óvodákban és az iskolákban pártunk politikája szellemében képesek helytállni, de ugyanakkor, és ugyanilyen szellemben, dolgozó népünk nevelésének is tényezői lesznek.” Ehhez – megítélése szerint – arra lett volna szükség, hogy a képző intézetek tanárai „mélyen becsületesen és igaz módon élő szocialista emberek” legyenek. *Az állami (!) tanítóképző tanára „tűnjék ki kommunista nézeteinek és meggyőződésének szilárd-ságával, állhatatos és hajlíthatatlan pártszerű magatartásával. Ismerje a marxizmus tanításait, és éljen annak megfelelően.* Minden cselekedete, szava, mozdulata legyen példa tanítványai számára. Legyen a szó és tett egységének megteremtője. [...] [Az] óvó- és tanítóképzők tantestületeiben olyan politikai légkörnek kell uralkodnia, amely áthatja az iskola egészét. [...] [T]anárainktól joggal elvárhatjuk..., hogy a mi ügyünk mellett mindenkor harcosan kiálljanak.³¹ [...] Bátran vegyék ki részüket az osztályharcból, építő munkánknak legyenek aktív harcosai... Az idealista vallásos világnézet elleni szakadatlan, nyílt és ádáz küzdelem nélkül, nevelésünk terén csak félmunkát végezhetünk³² – hangsúlyozta *Bizó Gyula*, hozzátéve: „egy-egy tantestületnek *szilárd politikai egység*g kell kovácsolódnia, amelyben mindenkinek megvan a maga helye és szerepe”. Majd tényszerűen konstataulta, hogy „az eszmei-politikai nevelőmunkának ilyen követelményétől azonban sok szempontból még

30 1945-től a pedagógus-szakszervezetet igénybe vették a MKP/MDP aktuális ideológiai-politikai kampányaiban, az általános iskolák megteremtéséért, az iskolák államosításáért, a pedagógusok „demokratizálásáért”, majd politikai-világnézeti átnevelésükért folytatott, s „a klerikális reakció elleni” harcban. A szakszervezet elnöksége ez esetben már a párthatározatot megelőzően, 1955. július 15-én állást foglalt a témában, majd szeptember 15-én a KV iskolai osztálya felszólította a megyei elnököket: „kövessenek el mindent, hogy fordulat következzen be munkánknak a pedagógusok eszmei-politikai nevelése terén, hogy... a párthoz közelebb kerülve, lelkesebben, tudatosabban eredményesebben hajtsák végre iskolán belül és kívül, a rájuk váró feladatokat.” Fél év elteltével – 1956 februárjában – pedig megkísérelték felvázolni „a pedagógusok ideológiai képét”. (PIL SZKL 44. f. 246/1794. d. Kiemelés tőlem – D. P.) Ilyen körülmények között, az ideológiai okokból hátrányos megkülönböztetésnek kitett tagjaik a legkevésbé sem számíthattak védelmükre, holott éppen 1955. augusztus 19-én publikálták a *Nevelők Lapjában* a Nemzetközi Pedagógus Szövetségek Egyesítő Bizottságában, Moszkvában (egy évvel korábban egyhangúan) elfogadott *Pedagógus Chartát*, mely szerint: „A pedagógusok jogai nem függenek... hitüktől és meggyőződésüktől, mint ahogy a pedagógusok maguk is tiszteletben kötelesek tartani a gyermek vallási, és meggyőződésbeli szabadságát”. (1955/16. 3. Kiemelések tőlem – D. P. Vö.: Kelemen E. 1993. 39–44.; Sárdi L. 1993. 51–54.)

31 A hatalom által közérdeknek nyilvánított „ügy” melletti kiállítás (elvárása) sem volt előzmény nélküli. Bő három évtizeddel korábban, *Klebensberg Kuno* hivatalba lépésekor a VKM munkatársaként is tevékenykedő *Quint József*, a *Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének elnökeként* köszöntötte a minisztert, biztosítva tervei harcos támogatásáról. (1942. 149. Vö.: Nagy M. 1994. 63.)

32 Lásd erről bővebben: *Mészáros I.* 1996. 5–43.; *Nagy P. T.* 2000. 187–243.

messze vagyunk.³³ Sok esetben a példamutatás csak *szólamként* él iskoláink... falai között. Gyakran az osztályban, az órákon elhangzott szavak és kijelentések *ellenkezőjét* tapasztalják tanáraiknál a növendékek.” „[T]anáraink számottevő hányada csak tanítja a marxista világnézetet, de eközben nem harcol az ellenséges világnézet ellen.” E kettősség „leküzdését”, meghaladását a pártszervezetek és az igazgatók közreműködésével látta elérhetőnek: „[A]z egészséges politikai szellem kialakításának motorja elsősorban az iskolai pártszervezet. Ahol erős pártszervezet működik, ott a testületek légköre és ezáltal az ifjúság egész nevelésének szelleme egyre fokozottabb mértékben *pártos és bátran harcos is... A jó eredmények elsősorban az igazgató és a pártvezetés, a párttitkár elvi együttműködésének gyümölcse. [...]* A tanuló számára példamutató tanári magatartás és a példamutató testületi közösség kialakulásáért... az iskolában végső fokon az igazgató felelős. Mindenekelőtt az ő magatartása, munkája és politikai arculata tükröződik a testület, az ifjúság, az egész iskola eredményeiben és hibáiban. *Az igazgatónak az ifjúság emberi, tanári és politikai eszményképévé kell magasodnia*” – követelte az osztályvezető.³⁴ Szavaiból a jelenlévők s a címzettek egyaránt arra következtettek, hogy fordulat következik a tanítóképzők életében, s különösen *a mostantól – a kultúrforradalomban – „a párt funkcionáriusaként” tekintett pedagógusokkal szembeni elvárásokban.*³⁵

Bizó Gyula előadásában részben közvetítette *a személyzeti főosztály által az 1955/56. tanévre kidolgozott – nem publikus – káderepolitikai szempontokat:* „Biztosítani kell, hogy a márciusi -határozat kádervonatkozású konzekvenciáit az oktatás területén dolgozó személyzeti munkatársak és szakvezetők megismerjék és e szerint is dolgozzanak.

a) A fő veszély a jobboldali veszély, tehát ez ellen kell elsősorban harcolni. Előléptetésnél, beállításnál, kitüntetésnél, jutalmazásnál nagyobb hangsúlyt kell helyezni a politikai megbízhatóságra és ideológiai képzettségre.

33 E. R. aki 1953–55-ben a Szent Lélek-téri képzőbe járt Óbudán, majd az utolsó évet a Zirzen Janka tanító-nőképzőben végezte a Rózsadombon – (a többivel együtt, kutatásunk keretében készült) Heves Sándor Zoltánnak adott interjújában – úgy emlékezett, a képzőben világnézetű nevelés „nem volt”. „A tanárok hallgattak erről..., amit hivatalosan elvártak volna, azt nem tudták mondani, mást meg nem akartak. Valahogy az iskola falai is sugallták még a régi szellemet, mert valamikor egyházi iskola volt. A falakban ott voltak a mélyedések, amelyekben korábban a szentek szobrai álltak, akkor pedig Lenin mellszobra volt már ott. Ilyen kettősség volt az élet akkor”.

34 Bizó Gy. 1955/20. 457–459. (Kiemelések részben tőlem – D. P.) Továbbá: PIL SZKL 44. f. 246/1794. d.; *Politikai nevelés...* 1955/20. I., 21. 1–2.; *Mészáros I.* 1996. 26–27. – Aligha kétséges: a tanítóképzőket is az „ideológiai államapparátus” részévé kívánták tenni, ami „a legkevesébe sem jelenti azt, hogy... tevékenységük kimerült volna ideológiai funkciójukban. Inkább csak autonómiájuk hiányára utal, arra a tényre, hogy *kénytelen-kelletlen olyan kontextusban működtek, amely hozzájárult az uralkodó ideológia reprodukciójához* (pl. a nevelési elvek, a propaganda..., ill. a személyzeti és káderepolitika érvényesítése révén).” (Bayer J. 1997. 244–245. Kiemelés tőlem – D. P.)

35 A tanácskozáson részt vett s a *debreceni képzőben* a témáról referáló Kiss Tihamér professzor úr – akkori – találó megfogalmazása. (HBML XXVI. 51. a. 1. d. 334/1955.) – *A székesfehérvári tanítóképző* október 10-i előadója így fogalmazott: „nekünk, a tanítóképző tanárainak állandó önneveléssel arra kell törekednünk, hogy magunkból minél értékesebb és kommunisztább személyiséget alakítsunk ki... Munkánk lényege a lendő tanítók kommunista nevelése.” (FML XXIII. 17. 59. d. 637/1955.) – A lojális, ám igen különbözőképpen „hangszerelt” referátumokat *budapesti Vendel utcai, a balassagyarmati, s a nagykovácsi képzők értekezleteiről* lásd: BFL VIII. 131. a. 1955. október 17.; NML XXIII. 13. 8. d. 1955-846/B2. 217/1955. november 28.; PMLNKO XXVI-2-a. 10-10/1955. október 12.)

b) Fel kell számolni a pedagógusok között meglévő ideológiai liberalizmust. Funkcionárius és igazgató nem lehet az, aki világnézeti kérdéseit nem tisztázta, magatartása nem példamutató. [...] Az egyszerű pedagógusokkal is éreztetni kell, hogy nem végezhet teljes értékű munkát az iskolában, ha vallásos, templomba járó. Funkcionáriusainknak, igazgatóinknak nagy gondot kell fordítani az ilyen pedagógusok nevelésére. Természetesen vallásos beállítottságú pedagógusokat nem szabad kitüntetni, jutalmazni.

c) A munkafegyelmet sorozatban megsértő, népi demokrácia ellen dolgozó, a klerikális reakció uszályában lévő pedagógusokkal szemben a legkeményebben kell eljárni. Súlyos esetekben el kell őket állásukból bocsátani.³⁶

d) Meg kell erősíteni a pedagógusképző intézetek vezetését és oktatószemélyzetét politikailag és szakmailag kiváló oktatókkal (óvónőképző, tanítóképző, pedagógiai főiskola, egyetemek bölcsészkarai). Gondoskodni kell arról, hogy ezekben az iskolákban politikailag és szakmailag legkiválóbb pedagógusok dolgozzanak.

e) Biztosítani kell, hogy az úttörőcsoport-vezetők, DISZ-vezetőtanárok a politikailag legfejlettebb pedagógusok közül kerüljenek ki.³⁷ Felügyelőink állandóan kísérik figyelemmel és segítsék a DISZ munkáját³⁸ – írta miniszterének az előterjesztő.³⁸

Ilyen körülmények között aligha csodálkozhatunk azon, hogy az addigi 15–25 % helyett, az új tanévben a képzős tanárok szinte teljes létszámban részt vettek a szakmai és ideológiai továbbképzéseken,³⁹ s hogy tudták: a tanítóképzők visszafejleszté-

36 Bizó Gyula bizonyára ismerte az OM 1955. augusztus 31-i jelentését a MDP KV 1954. februári, „a közoktatás helyzetéről és feladatairól” szóló határozatának végrehajtásáról, melyben Erdey-Grúz Tibor messze-mendően támaszkodott a személyzeti főosztály javaslataira: „A KV márciusi határozata előtt a kádermunkában is több hibát követtünk el. [...] A káderek kiválasztásánál egyes esetekben politikai engedményt tettünk. A világnézeti beállítottság, a valláshoz való viszony, a társadalmi munkában való részvétel háttérbe szorult. [...] A nem megfelelő munkát végző pedagógusok leváltása igen vontatottan történt. A pedagógusok politikai nevelésére – elsősorban a pártszervezetek segítségével – sokkal nagyobb gondot kell fordítanunk, mint a korábbi években. A politikai nevelőmunka elhanyagolása megkönnyítette a klerikus munkáját, különösen az utóbbi évben. Nőtt a templomba járó nevelők száma, többen iratták be gyermekeiket hittanra, sokan ismét felvették a kapcsolatot a papokkal. A vallási türelem helytelen értelmezése sok káros hatással járt” – írta a miniszter. (MOL XIX-I-2-m-302/1955. 24. d. Kiemelés részben tőlem – D. P.)

37 Vö.: Útmutató... 1956. 5–13. – Negyedszázaddal korábban hasonló – bár világnézeti-politikai tartalmukban szögesen ellentétes – elvárások fogalmazódtak meg a cserkészcsapatok irányításában vagy a leventevezetők kiképzésében ugyancsak kötelezően részt vállaló képzős tanárokkal szemben. Lásd pl.: SZML VIII. 52. a. 3. d.; vö.: A tanítóképzők feladatai 1928/29. 3–12.; Frank A. 1933/34. 3–24.; Teleki P. 2001. 60–66.; Laszczik E. 1939. 9–11.; A Honvédelmi Törvény 1942. 23–53.; a VKM 135.864/1939. és 182622/1941. IX. 2. üo. sz. rendeletei a nyilvános iskolák tanszemélyzetének a leventekiképzésben és leventeegyesületek irányításában, csapatparancsnoki munkában való részvételéről. MRT 1939. 1881–1882.; BéML VIII. 59. 41. d. 48/1941., 125/1942.; az 5520/1941. és az 1690/1942. ME sz. rendeletek a cserkészmozgalom szervezetéről, a főcserkész jogállásáról és az ifjúsági vezetőképzésben való közreműködéséről; a 108706/1942. VKM sz. rendelet az iskolai leventeparancsnokok megbízásáról a 3843/1938. sz. VKM-rendelet a cserkész- és levente-egyenruha és jelvény szabad viseléséről. Hivatalos Közlöny, 46. évf. 247., 50. évf. 177–178. és 429–430. stb.

38 MOL XIX-I-2-m-381/1955. 24. d. az 1955. július 18-i előterjesztésben. (Kiemelés tőlem – D. P.) – 1955. október 19-én a személyzeti főosztály vezető jelentést tett az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának, melyben a pártbizottságoknál újonnan beállított köznevelési felelősök és a tanácsai szervek közötti feszültségekről adott számot, s bírálta azt, hogy az országban több helyütt elbocsátanak munkájakat rendszeren végző, ám osztályidegen rokonsággal vagy szerzetesi múlttal rendelkező pedagógusokat. (MOL XIX-I-2-m-393/1955. 24. d.)

39 Országos átlagban 80%, a XII. kerületi képzőben 100%, ami meghaladta az MDP KV határozatában foglalt mértékeket. A szerint ugyanis a párttag pedagógusok 90%-a s a pártonkívüliek 50%-a kellett, hogy részt vegyen szervezett ideológiai képzésben. (MOL XIX-I-2-k. 7. d. 1956. március 7., XIX-I-2-m-306/1955. 24. d.; ELTE TÓFK, az 1955. november 28-i jegyzőkönyvben.)

se idején⁴⁰ komoly egzisztenciális tétjük van az 1955 utolsó hónapjaiban indult „brigádvizsgálatoknak”.

Vizsgálat, ellenőrzés – indikáció

Az 1955. október 4-i országos értekezlet tapasztalatait is felhasználva, október közepére-végére készültek el a világnézeti-politikai nevelés vizsgálatának tervei, melyekben 10 tanítóképző (s egy sor gimnázium), valamint több tucat fiatal tanító felkeresése szerepelt. Tantárgyakról – központilag meghatározott szempontok alapján – kívántak tájékozódni, valamint arról, hogy a pedagógusok „céltudatosan végzik-e a tanítás folyamatában (és a tanórán kívül) világnézeti-politikai nevelőmunkájukat”.⁴¹ „Ennek a vizsgálatnak ki kell terjednie az egyes tantárgyak oktatásának ellenőrzésén túl a képző vezetésére, tantestületére, a DISZ-szervezet politikai munkájára. A tanítóképzők egész léggörét kell erősen megvizsgálni, hogy mennyiben érvényesül még maradványokban a volt egyházi iskola szelleme.”⁴² Mindezt azért, hogy képet alkothassanak a képzős növendékek világnézetéről, politikai magatartásáról is. Az 1952-től általánosan elterjedt „brigádmódszernek” megfelelően minisztériumi, fővárosi, kerületi szakemberek, történelem, magyar, földrajz, biológia, pedagógia szakos tanfelügyelők, a párt, a szakszervezet és a DISZ képviselői brigádonként 7–12 fővel, 2–10 napos intenzív megfigyelés során alakították ki véleményüket.⁴³ Iskolánként 12–36 oldalas elemzésüket javaslataikkal, utasításaikkal egyetemben záró értekezleteken tárták a tantestületek elé. A fővárosi és vidéki levéltárakban

40 A tanítói „túltermelésre”, elhelyezésük nehézségeire hivatkozva, 1954 szeptemberétől 49 tanítóképzőből 20-at – az ilyen irányú beiskolázás leállításával – fokozatos megszüntésre, átalakulásra ítélték. (Donáth P. 2001. 98–112.)

41 MOL XIX-I-2-f853-94/1955. 126. d.; Mann M. 2002. 173–174. – A tanítóképzőkben folytatott országos vizsgálat a fővárosban összefonódott az azonos témájú, de az általános és középiskolák széles körét átfogó, Jóboru Magda által kezdeményezett, irányított, értékelt ún. budapesti brigádvizsgálattal. 1955. november 9-én tájékoztatta a vizsgálatról a miniszterhelyettes asszony a budapesti pártbizottságot, megküldve szempontjait is. A tanítóképzőket e szempontsorban csak a „kádermunka” címszó alatt említi: „Az iskolaigazgatók és igazgatóhelyettesek szakmai-politikai színvonala. A tanító- és óvónőképzők tantestületeinek összetétele.” (MOL XIX-I-2-n 6. d. 1067. és 1234/1955.) A zárójelentésben pedig – a középiskolákra vonatkozóan – a következőket olvashatjuk: „Budapest pedagógus-összetétele ismert okokból rosszabb, mint a vidéké. Ez év elején történt először nagyobb nyugdíjazás. Ezt azonban feltétlenül tovább kell folytatni. Évről évre növelni kell a fiatal pedagógusok számát s felszámolni egyes iskolák különösen rossz politikai összetételét. Továbbra is külön gondot kell fordítani a tanítóképzőkre.” (MOL XIX-I-2-k 7. d. 1956. február 15. Kiemelés tőlem – D. P.) Lásd továbbá: PII. SZKL 44. f. 1955/231/1683.; Jóboru M. 1956/5–6. 98–103. és 125–130.

42 BFL XXIII. 113. 84/236/1955.

43 Egy 1953. áprilisi budapesti brigádvizsgálat során 44 általános és 21 középiskolában vizsgálták az ifjúság erkölcsi-politikai nevelését. „Az általános megállapítás az, hogy a politikai, erkölcsi nevelés terén még csak az első lépéseket tettük meg. Nevelőink zöme politikailag, ideológiailag kevés képzettséggel kezdte a tanítást, igazgatóink is csak a folyó tanévben kaptak komolyabb továbbképzést.” „Az ellenség hatása, különösen a klérusé, még gyakran érezhető középiskoláinkban.” „Nevelőink nagy részénél hiányzik még a pártos, szenvedélyes állásfoglalás, belső átélés a tanítási anyaggal kapcsolatban. Az »objektív« tanítási mód nem lelkesíti az ifjúságot. Ezért vannak hiányosságok a hazafias nevelés eredményeiben... Iskoláinkban inkább politikai-erkölcsi oktatásról beszélhetünk, és nem nevelésről” – olvashatjuk az 1955. évi vizsgálat előzményeként szolgált beszámolóban. (BFL XXXV. 95. c. 217. ő. e. Kiemelés tőlem – D. P.)

fellelhető néhány jegyzőkönyv feltűnő hasonlóságai⁴⁴ az, hogy a tantestületek felé publikus helyi vizsgálati eredmények és a végső összegzés között komoly hangszerelési és hangsúlybeli különbségek⁴⁵ voltak, felveti a kérdést: *vajon valóban a megismerés vágya fűtötte-e elsősorban az akció szervezőit,*⁴⁶ *vagy inkább a tanítóképzős tantestületek „nevelésének”, a kívánatosnak tartott politikai fordulat kikényszerítésének,*⁴⁷ *valamint a felsőbb pártfórumok befolyásolásának szándéka?* A manipulációs motívumok dominanciájára utalhat, hogy a vizsgálat eredményeként prezentált dokumentumban szereplő „következtetések” jelentős része szerepelt már néhány, a vizsgálat előtt keletkezett dokumentumban is, s az, hogy olyan intézményeket is intenzív ellenőrzés alá helyeztek, melyek nem szerepeltek a vizsgálati tervekben. A budai gyakorló tanítóképzőben *három hónapon át ugyanazon szempontok szerint vizsgáldott Faragó László fővárosi tanfelügyelő,* s abban az időszakban a középiskolai *output* szabályozásban szokásos érettségi- és képesítővizsga-elnökök mellett állami és társadalmi szervezetek által delegált „látogatók”, egyetemi emberek addig soha nem látott áradata öntötte el a Kiss János altábornagy utcai épületet.⁴⁸ (A korábbi gyakorlattól eltérően, Jóboru Magda miniszterhelyettes kezdeményezésére, *a budapesti pártbizottság külön emisszáriusokkal vizsgáltatta a tanítóképzős párt-szervezetek munkáját,* s a vizsgálatból „a köznevelési apparátus” megerősítésének, megújításának szükségességére következtetett.)⁴⁹

44 Lásd a budapesti Vendel utcai (november 15–25.), a debreceni tanítónőképző (november 9–12.), a zalaegerszegi tanító(nő)képző (november 16–17.), a XII. kerületi tanítóképző azonos szempontok szerint és vezetővel (1955 novemberétől 1956 februárjáig) folytatott vizsgálatok záróértekezleteinek jegyzőkönyveit. (BFL VIII. 131. a. 378/1955.; PIL SZKL 44. f. 1955/238/1730.; ZML VIII. 57. 5. d.; ELTE TÓFK irattára.) Vö. a Bács-Kiskun és Heves megyei vizsgálatok összegzésével. PIL SZKL 44. f. 1955/245/1776.

45 Vö.: MOL XIX-I-2-k 7. d. Az OM Kollégiuma 1956. március 7-i anyagai.

46 Egy „a tanító- és óvónőképzés reformjáról” készült – valószínűleg 1957. áprilisi – előterjesztés szerint: „munkánkhoz 1955 végén láttunk hozzá. Ennek *előkészítő* szakaszában... feltártuk a jelenlegi képzőkönkben folyó munka helyzetét.” (MOL M-KS-288-33/1957/4. 78.) Tesztelték a képzőket és tanáraikat: milyen szakmai színvonalat képviselnek, s miként tudnak/akarnak alkalmazkodni a kampányuk által megfogalmazott „magasabb” (valójában: apodiktikus, kirekesztő jellegű) világnézeti-politikai elvárásokhoz.

47 Erre utal az a körülmény is, hogy az első, a tanítóképzőkre, gimnáziumokra, más középfokú és általános iskolákra kiterjedt vizsgálat lezárása után, 1956. május 4-én országos értekezletet tartottak 30–35 tanítóképző intézeti igazgató, párttitkár, tanár részvételével a minisztériumban, majd további brigádvizsgálati tervekkel álltak elő mindkét középiskolai területen. (MOL XIX-I-2-f 853-11/1965. 215. d., 8531/21/1956. és 8531/35/1956. 218. d.; Székely E. 1956. 14.)

48 ELTE TÓFK, az 1955/56. tanévből fennmaradt heti jelentésmásolatok alapján.

49 Jóboru Magda november 9-i, Deák Líviához írt levelében kérte: „ha van rá mód, a Tudományos és Kulturális Osztály köznevelési részlege is végezzen az OM-brigádvizsgálathoz kapcsolódó vizsgálatot november–decemberben az iskolai pártszervezetek, a kerületi pártbizottságok stb. vonalán. Nagy segítséget jelentene ez számunkra.” (MOL XIX-I-2-n 6. d. 1067/1955.) A pártbizottság megbízottainak jelentései 5 tanítóképzőről és 1 óvónőképzőről maradtak ránk, s adatokkal szolgálnak a képzős tanárok párttagságáról és a pártszervezeteknek az intézetek életében játszott szerepéről. A XIV. kerületi Abonyi utcai képzőben 25 tanár között 6 párttag akadt, a VII. kerületi szerb-horvát képzőben 21-ből 11, a XVI. kerületi cinkotaiban 31-ből 8. A XII. kerületi képzőben 11, a II. kerületi óvónőképzőben 14 párttag volt (az összlétszámot nem közölték). Az Ady Endre utcai képzőről csak annyit ír a jelentés, hogy a 34 tanárból 28-an vettek részt ideológiai oktatásban, s hogy pártszervezetüknek háromfős vezetősége volt. A jelentések – a szerb-horvát képző kivételével – arról tanúskodnak, hogy a pártszervezetek alárendelt szerepet játszottak az iskolákban, melyeknek érdemi vezetője az igazgató volt. A XII. kerületi képző kitűnő pártonkívüli tanára, Bódi Ferenc szerint pártszervezetük „csak szervezeti életet él”. *Szinte valamennyi képzőben jelezték: az év elején politikai-világnézeti okokból több tanárukat elhelyezték.* A látogató meglepetésére a XII. kerületi képzősök saj-

Az intézetek töredékesen ránk maradt irataiból kiolvashatóan *az iskolai élet színtegészenek árpoltizálásával, ellenőrzésével próbálták a tanítóképzők pedagógusait, növendékeit „az elvárásoknak megfelelő” állásfoglalásra (legalábbis viselkedésre) ösztönözni.*⁵⁰

– *Kötelezően előírt tanári értekezleti témák* sorát határozták meg. Előre kijelölt tanár vezetésével egyetlen év alatt, külön-külön értekezleteken kellett tárgyalniuk a hazafias, a világnézeti, az ateista, a munkára és a tanítói hivatásra nevelésről; a munkás-paraszt fiatalok továbbtanulásának ösztönzéséről, a DISZ- és az úttörőmunka segítéséről, valamint az éppen aktuális párthatározatokról s azok „végrehajtasáról a közoktatás területén”.⁵¹ (Ezekről a felettes szerveknek elküldött – az

nálukat fejezték ki az internálásából való kiszabadulását követően nemrég visszakérült *Kiss Árpád* elhelyezése miatt. Sőt: a gyakorlóiskola pedagógusai diplomatikusan „nehezményezték elhelyezését”, mert véleményük szerint „segítette őket munkájukban”, ő „vezette a Kairov-kört, ő ismertette meg velük a szovjet pedagógia élenjáróit”. Tegyük hozzá: másokat is, csak azt nem kötötték a pártrevizor orrára. (BFL XXXV. 95. f. 8/10. ö. e.) – A vizsgálat eredményeit összegezve a budapesti pártbizottság illetékesei megállapították: „Az iskolai pártszervezetek létrejöttével, megerősödésével... nem helyeződött át a munka súlypontja az alapszervek életére... A közoktatásügy pártirányításának fő módszere a kerületek többségében az állami irányítás segítése és ellenőrzése maradt”. (BFL XXV. 95. f. 8/4. ö. e.) Helyenként – pl. Dombóváron – azért is, mert akkorra feloszlatták az iskolai pártszervezeteket, s a községjibe olvasztották azokat, melyek – az igazgató szerint – „a sajátosan tanítóképzős problémákkal nem foglalkoztak”. (PIL SZKL 44. f. 246/1794. d.) Erről panaszkodott 1956. szeptember 3-i levelében az esztergomi tanítóképző igazgatója is: „A nevelőtestületnek 6 párttag nevelője van (az összes nevelő 21,4%-a), ezek négy különböző alapszervezetben működnek... Az iskola igazgatója nem annak az alapszervezetnek tagja, amelynek területéhez az iskola tartozik, így az iskolát olyan alapszervezet patronálja (inkább csak elvileg), amely az igazgatót és az iskola párttag nevelőit jórészt nem is ismeri, meg nem hallgatja, esetleges határozatait az igazgatóval nem közli.” (KEMÖL VIII. 1. b. 35. d. 8/1956.)

50 *Hagyománya volt Magyarországon az oktatás szereplői ellenőrzésének, az éppen aktuális hatalom politikai-világnézeti preferenciáitól eltérők megfigyelésének, adminisztratív eszközökkel történő megregulázásának.* 1933. november 30-án, az akkoriban lezajlott tüntetések, megmozdulások hatására, *Hóman Bálint* a 3378/1933. eln. számú szigorúan bizalmas rendeletével utasította a tankerületi főigazgatókat: „Ha egyes iskolák a kellő ellenőrzés hiányában nem tudták megakadályozni azt, hogy növendékeik az internacionális métegyenlet áldozatává... legyenek, a jövőben fokozott mértékben kell örködni azon, hogy a középfokú iskolai ifjúság a nemzeti gondolat és a mai társadalmi berendezkedés híve legyen. Amíg tehát ezeknek az iskoláknak meg kell ragadniuk minden alkalmat arra, hogy az ifjúságban a nemzeti és valláserkölcsi szellemet ápolják, másfelől éber figyelemmel kell kísérniük a tanulók társadalmi és magánéletét is. De ennek az ellenőrzésnek ki kell terjeszkednie az iskolában szolgálatot teljesítő tan- és segédszemélyzetre, tehát mindazokra is, akik az iskola falain belül az ifjúsággal érintkezésben vannak, és ki kell terjeszkednie az önképzőkörök és más iskolai egyesületek működésére, valamint az ezek által kiadott lapokra és folyóiratokra is. Az ellenőrzésen kívül az iskolának... értésére kell adni az ifjúságnak azt is, hogy bizonyos állam és társadalomellenes magatartást, illetőleg az ilyen jellegű mozgalmakban való részvételt a törvények büntetik, és hogy ilyen esetekben nemcsak az állam büntető hatalmával, de az iskola teljes szigorával is szemben találják magukat. [...] [A]z igazgatók nyomtatékosan figyelmeztetendők arra is, hogy minden legkisebb gyanút, vagy megfigyelést haladéktalanul jelenteni tartoznak, így tehát mindennemű eltussolási kísérletet fegyelmi vétségnek fogok tekinteni. [...] Ugyancsak tartoznak a közbiztonsági szerveket törvényes és szabályszerű hivatásuk teljesítésében legteljesebb mértékben támogatni, és általában mindent elkövetni, hogy az esetleges jelenségek már csírájukban elfojtassanak”. A jelentéstételre kötelezettek egyike, *Kiss Sándor* igazgató 1933. december 12-én jelentette: „a szarvasi evangélikus tanítónőképzőnek sem tanári karában, sem az ifjúságban nem fordult elő és nem is adódnak olyan tünetek, amelyekből az intézet ösztönösen vallásos és kifogástalan nemzeti szellemével ellenkező érzületre vagy meggyőződésre lehetne következtetni. [...] Az intézetünk szolgálatában éveken keresztül elbocsátottam”. (BéML VIII. 59. 39. d. 1051/1933. Vö.: Nagy P. T. 1992. 51–69. és 97–100.; Rozs A. 1999. 243–245. Kiemelés tőlem – D. P.)

51 Hasonló képet kapunk a budai képző és a soproni tanítóképző 1955/56. évi tanári értekezleteinek jegyzőkönyveiből. (ELTE TÖFK irattár, GyMSM SL XXVI. 65.)

előadások mellett a gyakran kötelező hozzászólásokat⁵² is rögzítő – jegyzőkönyvek készültek.)⁵³

– *A lojális magatartás kötelező demonstrálásának további fórumai* voltak:

- a tanári, tanórai munka, melyet a tanmenetek, óravázlatok, gyakori óralátogatások, diákfüzet-ellenőrzések révén, s az eredmény felől: az erettség és képesítő vizsgákon keresztül ellenőriztek;⁵⁴
- a pártnapok, taggyűlések, szakszervezeti és DISZ-rendezvények;
- a pedagógusok ideológiai és szakmai továbbképzése és a tantestületen belüli sajtófigyelői, sajtóterjesztői, ill. „népnevelői” tevékenység;⁵⁵
- az állami ünnepekhez kötődő rendezvények, felvonulások, gyűlések;
- a Nagy Testvérhez való elkötelezett, bensőséges viszony nyilvánításának korántsem intim fórumai:⁵⁶ a szovjet–magyar barátsági hetek, a szovjet fiatalokkal folytatott, az orosz tanulás ösztönzésére és az internacionalizmus szellemének erősítésére hivatott – a tanárok által ellenőrzött – diáklevelezések; a különböző szovjet folyóiratok előfizetése, filmek, színházi előadások, kiállítások csoportos megtekintése, delegációk fogadása s az azokban való – „kitüntető” – részvétel;⁵⁷
- a diákok számára előírt napi információs negyedórák, politikai, ill. erkölcsi nevelést szolgáló osztályfőnöki órák;⁵⁸

52 A hogyan nevelék tantárgyamban/osztályomban dialektikára, materializmusra, szocialista hazafiságra, proletár internacionalizmusra, a Párt, a Szovjetunió szeretetére stb. kérdésekre – a témától függően – minden érintettnek reagálnia kellett. „A kérdés nem az, hogy az egyetértés valódi-e vagy csak tettetett... az számít, hogy érvényre jut-e vagy sem az igazodási kényszer, s mindazokra büntető intézkedések várnak, aki elmulasztották egyetértésüket nyilvánosan kifejezni.” (Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy. 1991. 300.)

53 A központi előírásoknak megfelelő – nemritkán hangsúlyosan politikai-világnézeti tartalmú – témákról tartott, tanári továbbképzést szolgáló ún. „módszeres” tantestületi értekezleteken már évtizedekkel korábban is gyakran előadóként/hozzászólóként szerepeltek a tanítóképzők igazgatók által kijelölt pedagógusai. Ezen tanácskozások jegyzőkönyveit megküldték a tanügyigazgatás – tanárok alkalmazásáról, előléptetéséről döntő – felsőbb szerveinek (államiaknak és a fenntartó egyháziaknak), amelyek jóváhagyták az abban foglaltakat, ill. szükség esetén érdemben reflektáltak az ott elhangzottakra: intézkedésre szólítva az intézmények vezetőit. (Pl.: HML VIII. 56/14. 1940. szeptember 16. és 56/16. 1941. szeptember 4. és 56/29., 56/22. 1945. szeptember 3., december 17; BÉML VIII. 59. 9. 1942. február 25.; EOL TEE VII. 7. 1943. október 30.; BFL VIII. 130 a. 1. 1064/1943–44., VIII. 132. a. 1943. október)

54 Mindezek már a 20. század első felében is a tanári munka szakmai, politikai-, világnézeti ellenőrzésének állandó eszközei voltak.

55 A Megyei Oktatási Osztály rendeletére, mely szerint: „tudomásomra jutott, hogy az egyes iskolák igazgatói és nevelői nem olvassák a munkájuk végzéséhez nélkülözhetetlen pártsajtót. Felhívom, hogy a Szabad Népre és a Bácskiskunmegyei Népiújságra, amennyiben ezt még nem tették volna meg, fizessenek elő. [...] A munka eredményes végzése megköveteli a rendszeres sajtóolvasást mind a nevelőktől, mind a funkcionáriusoktól. November 30-ig jelentsek, hogy a sajtó-előfizetés propagálása után kinek milyen sajtótermék jár, ill. kik fizetnek elő jelen felhívás után a pártsajtóra”. A bajai tanítónőképző igazgatója november 30-án – a nevek pontos megjelölésével – jelentette: *a tantestület 26 tagja közül négyen nem járatnak újságot, 18-an a Szabad Népet* (ketten, e nyomás hatására december 1-jétől fizették elő). Kettő a Magyar Nemzetet, ill. az Élet és Tudományt járatják, s 1–1 pedagógus a Köznevelést, a Művelt Népet, a Képes Újságot, s a Békevédelmi Tájékoztatót. Négyen két lapról számoltak be. (BKMÖL XXVI. 58. 729/1955.)

56 A század első felében sem hiányoztak a Monarchiához, közös uralkodónkhoz, majd a szövetséges Olasz-, ill. Németországhoz s vezéreikhez való barátság erősítésének, nyilvánításának – gyakran demonstratív – eszközei, fórumai (tanévnyitók és zárók, ünnepélyek, hálaadó istentiszteletek, delegációk fogadásakor díszsorfal, diáklevelezés, diákcsera stb.)

57 BKMÖL XXVI. 65. 5. d. 21/1955.; ZML VIII. 57. 5. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyve.

58 A reggeli információs negyedóráról írta, 1955. február 10-én a bajai tanítónőképző igazgatója: „a reggeli újságolvasás nem megy elég komolyan, mert nem figyelnek az olvasóra. Késés nincs, azonban a ¼ 8-as moz-

- a szülői értekezletek,⁵⁹ a családlátogatások,⁶⁰ a szülőkkel való foglalkozás egyéb formái;⁶¹
- a VI. békekölcsön jegyzéséért folytatott iskolai és területi agitáció;⁶² az iskola-kötelezettség teljesítésével kapcsolatos kerületi adatgyűjtések;

galomnak mindig vannak késői”. Szeptember 28-án igazgatóhelyettese vázolta „a tanítóképzőkben folyó politikai nevelés állapotát és megjavításának lehetőségét”: „a tanítóképzőkben, iskolánkban is a politikai nevelés a legutóbbi évek folyamán mindjobban az egyes tárgyakkal kapcsolatos aktualitásokra, és ugyancsak ezeken belül a marxista világnézet kialakítására szorított. A politikai nevelést szolgálta még a reggeli újságolvasás. Politikai nevelésre minden tárgyat felhasználtak a szaktanárok, igazgató és tanulmányi vezető óralátogatásainak és óraelemzéseinek egyik szempontja ennek megfigyelése és ennek bírálata volt. A materialista világnézetre nevelés terén eredményeink igen jelentősek, de a politika iránti érdeklődés felkeltése a szűk lehetőségek miatt háttérbe szorult, különösen az osztályfőnöki órák megszüntetésével. Az 1955–56. tanévben az osztályfőnöki órák visszaállításával a kéthetenkénti politikai beszámolóval jelentős javulás várható a politikai nevelés terén. [...] Osztályokon belül továbbra is segítséget ad a reggeli újságolvasás, ami politikai nevelést szolgáló osztályfőnöki órákkal szervesen összekapcsolódik. Szükséges, hogy a reggeli újságolvasást ellenőrizzék a nevelők, mert egyes osztályok nem mindig következtetéseket annak megtartásában, előfordul az is, hogy egyesek figyelmeztelen magatartásukkal zavarják az osztályt a figyelésben, [...] a felügyelők pár alkalommal azt tapasztalták, hogy az újságolvasás csupán a sporthírek olvasására szorított” – sorolta a politikai világnézetű nevelés „nehézségeit” az igazgatóhelyettes. (BKMÖL XXVI. 58. 71/1955. és 629/1955.)

59 Már 1921-től rendszeresen értekezletet tartottak a szülők számára az iskola törekvései és nevelési elvei megismertetésének s a családi nevelés befolyásolásának szándékával. Vass József miniszter 26.998/1922. VI. üo. számú rendeletében „a szülői ház és az iskola közötti kapcsolat intézményesítése” érdekében előírta, hogy iskolaévenként legalább 3 értekezletet tartanak a tanulók jellemének fejlesztéséről, vallásosságának és hazafiságának emeléséről, testi és lelki tisztaságának és épségének biztosításáról, a betegségek elleni küzdelemről, a rendes iskolába járásról, a tanulók iskolán kívüli foglalkoztatásáról stb. azzal, hogy „a szülői értekezletekről minden politikai és felekezeti kérdés kikapcsolandó”. A tanítóképzők kapcsán a miniszter leszögezte: „csak a velük kapcsolatos gyakorlóiskolákba járó gyermekek szülei hívandók össze. Itt az igazgatónak és a tanártestületnek az a feladata, hogy a szülői értekezletet oly módon szervezze és vezesse a gyakorlóiskolai tanító bevonásával, hogy a tanítójelöltek (két utolsó évfolyam növendékei), akiknek a jelenlétét kötelezővé teszem, a szülői értekezletekre nézve jövőben értékesíthető, hasznos tapasztalatokat szerezhessenek.” A 32.177/1923. VI. VKM sz. rendelet tovább nyomatékosította, hogy „ezt az ügyet a jövő tanítónemzedék népnevelői hivatásérzetének fokozása céljából a jövőben is karolják fel”. (Mészáros I. 1996/2. 81. és VPL I. 5. és 8. 6. d. 71. 1335/922.; *Hivatalos Közlöny*, 1923. 11. sz. 165.) Hasonló törekvések az egyházi képzőkben folyamatosan jelen voltak. A háborút követő években, az iskolák sorsával kapcsolatos politikai csatározások éleződésével a szülői szervezetek mozgósításával politikai-világnézeti jellegük erősödött. – Az államosított tanítóképzők 1948. augusztus utolsó napjaiban a VKM 50400/1948. III. és 50080/1948. III. számú rendelkezései nyomán, az államosítás célját, lefolyásának módját az állam szempontjából megvilágító szülői értekezlettel kezdték tevékenységüket s a tanévet, néhány helyen – pl. a kiskunfélegyházi Constantinumban – kisebb nagyobb atrocitásokkal. (MOL XIX-I-1-k-A-5364-1948. VIII. 25.; VPL Schola Kiskunfélegyháza, 3877/48.; *Szülők és pedagógusok 1948/36. 1.*; *Rendtartás 1950. 63., 1954. 75., 1955. 92–93.*)

60 A családlátogatásokat már 1949-től megkísérelték a hatalom aktuális politikai-világnézeti törekvéseinek szolgálatába állítani. *Mit sem törődve a pedagógusok állampolgári jogaival, kötelezővé tették számukra a választási agitációban való részvételt, kijelentvén, hogy „a pedagógusok felelőssége... ezen a téren is nagy, és családtagjaikkal egyetemlegesen felelősek szavazatuknak a szebb jövőért példát mutató kiállításával, községükért és iskolájukért” (Sic!)* – írta 1949. április 26-i körlevelében a Zala vármegyei tanfelügyelő. Előző napi körlevelében felhívta az igazgatók figyelmét arra, hogy agitációs célú családlátogatásra most csak a Népfront által erre alkalmasnak talált, „politikailag fejlettebb” pedagógusok oszthatók be. (MOL XIX-I-1-g-P-1211-18-4-1949. 270. d. vö.: *Rendtartás 1954. 76.*)

61 Az 1954. évi Gimnáziumi Rendtartásban olvashatjuk: „A Szülők Iskolái a családi és iskolai nevelés összehangolását, a szülők pedagógiai és politikai nézeteinek formálását, kialakítását, valamint a burzsoáz és klerikális maradványok elleni harcot szolgálják... előadásait havonként egyszer kell tartani. Az előadások napját a tantestület a szülőkkel, a párt- és helyi tömegszervezetekkel történt közös megbeszélés alapján állapítja meg. Az előadásokon a tantestület tagjai is tevékenyen vegyenek részt.” (89. §. 76. Kiemelés tőlem – D. P.)

62 Az MDP XII. kerületi bizottságának felszólítására, 1955. október 13-án, a tanítóképző párttitkára 3 párttag és 3 pártönkivüli „dolgozó” nevét küldte be, olyanokét, akik „az iskolában és a területen végzett jó munkájukkal kitűntek” a békekölcsön-jegyzés során. (BFL XXXV. 107. f. 2/191. ö. e. 40/1955.) – E hidegháborús állami hitelfelvétel (burkolt különadó) előképei az első világború alatt hasonló eszközökkel jegyeztetett hadikölcsönök voltak. (Lásd pl. a VKM 3956/1915. eln. és 10894/1915. eln. számú rendeleteit.)

- az ezeken túlmenő kötelező mozgósítások.

Az éppen vizsgált közösség, egyén sorsát jelentősen befolyásolta a mindezeket ellenőrző állami, párt-, szakszervezeti-, Népfront-, MNDSZ- és DISZ-vezetőkkel, kiküldöttekkel kialakult viszony,⁶³ személyes impresszióik, s persze a tanítóképzők valamennyi életnyilvánításával kapcsolatosan kötelező írásbeli beszámolók, a kerületi tanácshoz benyújtandó heti jelentések. *Ezek közös célt szolgáltak: a hatalom által kívánatosnak ítélt „fordulat” – a tanároktól és diákoktól elvárt megnyilvánulások – kikényszerítését* (s annak bizonyítását, hogy az oktatási kormányzat mindent megtesz ennek érdekében).⁶⁴ Hogy milyen ambivalens eredménnyel, azt az alábbiakban, a budapesti IX. kerületi Vendel utcai, és a XII. kerületi Kiss János altábornagy utcai tanító(nő)képzők forrásai alapján külön fejezetekben próbáljuk rekonstruálni.⁶⁵

Előbb azonban – a különböző vizsgálatok tapasztalatait tükröző dokumentumok révén – *a tanítóképzésről született „hivatalos diagnózis” s az oktatáspolitikai irányítói által kívánatosnak ítélt „javallatok” néhány elemét ajánlom a T. Olvasó figyelmébe.*

Hivatalos diagnózis: négy év alatt, ezzel a garnitúrával, nem megy...

„A tanítóképzők politikai-világnézeti nevelőmunkáját” firtató vizsgálat zárójelentését 1956. március 7-én tárgyalta az *OM Kollégiuma*. Mielőtt azonban az abban foglaltak ismertetésébe kezdenénk, foglalkoznunk kell a testület *január 4-i ülésével* és annak a tanítóképzés jövője szempontjából döntőnek bizonyult néhány következményével. Ezen tárgyalták ugyanis, a Pedagógiai Tudományos Intézet (PTI) előterjesztését⁶⁶ „*a négyéves tanítóképzős tanterv módosításának irányelveiről*”, amelyben Erdey-Grúz Tibor korábban idézett miniszteri összefoglalójának megfelelően határozták meg az intézménytípus célját:

„A tanítóképző középfokú szakiskola, mely az általános iskola I–IV. osztályaiban folyó oktató-nevelő munka ellátására képez tanítókat. *A tanítóképző célja hazájukat szerető, dolgozó népünk érdekeit odaadóan szolgáló, népi demokratikus államunkhoz, annak vezető erejéhez, a párthoz hű pedagógusok képzése, akik rendelkeznek a marxista-leninista szellemű általános műveltség alapjaival és sajátos nevelői felké-*

63 A VKM utasításainak megfelelően, Kovács József, szombathelyi tankerületi főigazgató 4198/1948-49. sz. utasításában, 1949. május 3-án, a választásokkal kapcsolatos elvárások mellett, *a Népfront-szervekkel, az MDP-vel való kapcsolattartásra, ideológiai-politikai útmutatásaik hasznosítására szólította fel az iskolák igazgatóit. Hamarosan az igazgatók – Rendtartásban rögzítetten – felelőssé válnak „a párt- és kormányhatározatok, valamint érvényes jogszabályok és felsőbb utasítások” végrehajtásáért.* (GyMSM SL XXVI. 60. 2. d. 728/1948-49. és XXVI. 65. 7. d. 176/1956.)

64 Vö.: Szabó M. 1989. 287. – Az MDP KV számára készült, 1955. augusztus 31-i jelentésében Erdey-Grúz Tibor kiemelte: nem kielégítő „az ellenőrzés... szervezettsége és színvonala... tartalma, hatékonysága gyenge. (Futólagos, koordinálatlan ellenőrzés, tervszerűtlen kiszállások stb.)” (MOL XIX-I-2-m-302/1955. 24. d.) E vizsgálatokkal ezen próbálták változtatni.

65 Lásd a közeljövőben megjelenő „Állam – ideológia – iskola” című kötetünkben. Korábbi változatuk: Donáth P. 2004., 2004/1.

66 Ahogy a fentiekben említettük, a PTI-t az 1955. március 10-i kollégiumi ülésen bízták meg a feladattal.

szültséggel, ennek megfelelően képesek és készek az általános iskola I–IV. osztályai-ban folyó oktató-nevelő munka ellátására.”⁶⁷

A 28 oldalas, 8 melléklettel, óra- és vizsgatervvel ellátott előterjesztés⁶⁸ joggal kelt-heri fel a tantervtörténeti kutatással foglalkozó szakemberek figyelmét. Választott nézőpontunkból adódóan – s mert a tervezet a felsőfokú képzés bevezetése miatt később *ad acta* került – mi meglegszünk azon rövid jellemzés felidézésével, amely-lyet „A tanító(nő)képzés helyzete” című (a Minisztertanács számára készült) OM-jelentésben olvashatunk erről: az új tanterv „*határozottan szakiskolai jellegű lesz. A maximalizmus megszüntetése mellett különös gondot fordít az ideológiai-politikai nevelés szempontjaira, az általános iskola I–IV. osztályában folyó munkához szüksé-ges speciális ismeretek és készségek elsajátítására, továbbá arra, hogy az általáno-san művelő tantárgyak is a tanítóképzést szolgálják, és hogy a tanítóképzés képessé tegye a tanítójelölteket a falu társadalmi életében való aktív részvételre. A szakis-kola jelleg határozott érvényesítése a tanítóképző nyújtotta általános műveltséget bizonyos mértékig csökkenti.*”⁶⁹

A tarthatatlan helyzetből a zsákutcás szakiskolai képzés irányába történő kény-szerű visszalépéssel elégedetlen volt a Kollégium ülésén a Minisztertanács Hivatala Kulturális és Szociális Osztályának képviselőjeként részt vett *Kálmán György*, aki már a Nagy Imre-kormány idején is a tanítóképzés idejének felemelését szorgal-mazta. Az érintettekkel történt konzultáció-sorozat nyomán álláspontját „*a taní-tóképzés jelenlegi rendszeréről és ehhez fűződő javaslatról*” írt – 1956. február 13-i, ügydöntőnek bizonyult – feljegyzésében⁷⁰ körvonalazta: „A tanítóképzők jelenleg érvényes tantervével kapcsolatban... problémák merültek fel évek óta. Hol az úgy-nevezett általános műveltségi tárgyak, hol pedig a szakképzés (pedagógiai elmélet és gyakorlat) javára történtek a módosítások. A... kollégiumi előterjesztés még min-dig *heti 33 órás évfolyamonkénti óraszámában kívánja a képzést lebonyolítani*. Ez az óraszám magas, hiszen ehhez még különböző foglalkozások számíthatók (DISZ, sport- és szakkör, zenei gyakorló órák stb.). A leterhelés a kollégiumi anyag javas-latai szerint lényegesen nem fog javulni. Változatlanul *nem lesz megnyugtató a nép-művelési munkára, az úttörőcsapat vezetésére való felkészítés*, mert nincs biztosítva megfelelő óraszám ezekre a társadalmi szempontból is fontos feladatokra.

A tanítóképzés rendszerének alapvető megváltoztatása a tanítóképzés egyik leg-fontosabb ügye. A minisztérium két ízben fordult a Politikai Bizottság felé a ko-rábbi években javaslattal az 5 éves intézeti képzés érdekében. A Politikai Bizottság ezeket a javaslatokat, főleg gazdasági okok miatt, elvetette.⁷¹ *Véleményem szerint a tanítóképzés megjavítására a helyzet megérett, mert*

67 MOL XIX-I-2-k 7. d. Az 1956. január 4-i OM kollégiumi ülés anyagaiban. (Kiemelés tőlem – D. P.)

68 A négyéves tanítóképzés új tervezetét *Bori István, Füle Sándor és Faludi Szilárd* gyakorló szakemberek be-
vonásával dolgozták ki.

69 MOL M-KS-276. f. 91/120. és MOL XIX-I-2-m 30. d. (Kiemelés tőlem – D. P.)

70 MOL M-KS-276-91/120. ö. e. (Kiemelés tőlem – D. P.)

71 Lásd erről *Donáth P.* 2001. 96–112.

1. a képzés színvonalának, társadalmi feladatok összefüggésében való emelése égetően jelentkezik;

2. a szakközépiskolai képzés, az érettségire épülő szakmunkásképzés legutóbbi rendezése új helyzetet teremtett;

3. lehetőség van jobb tanítók képzésére az eddiginél olcsóbban.

Ad. 1. A tanítótól joggal várja el a társadalom, hogy politikai képzettségben, általános műveltségben kiemelkedő személyiség legyen, és szolgálati helyén ebből a szempontból is megfelelő munkát végezzen. A jelenlegi képzés csak hiányosan tud ezeknek a követelményeknek eleget tenni, mert a képzési idő általános iskolára épülő 4 éve szűk keretet biztosít.

Ad. 2. A Minisztertanács a technikumi képzés rendszerébe bevezette az előzetes üzemi gyakorlatot úgy, hogy a kötelező szakmai gyakorlat idejét is számítva átlagosan 6,5–7 év után lehet valaki technikus. Ugyanebbe a komplexumba tartozó másik MT-határozat az érettségizettek műszaki iskolában történő szakmunkásképzését mondta ki. Eszerint a gimnázium 4 éve után 1–1,5 év alatt, tehát összesen 5–5,5 év alatt jól képzett szakmunkásokat kapunk, akikből művezetők, segédművezetők stb. válhatnak teljesítményük és magatartásuk alapján. A középfokú oktatás rendszerének egyszerűsödése, a képzési idők arányossága fontos az egész közoktatásügy felépítettsége és összefüggő rendszere miatt. *Ezért nézetem szerint a tanítóképzést úgy kell átalakítani, hogy a gimnázium 4 évére épüljön a tanítóképzés 2 éves főiskola vagy egyéb elnevezéssel. Ezzel a középfokú oktatás rendszere egyszerűbbé válik; a technikumi képzés, illetve az érettségizettekből történő szakmunkásképzés rendszerébe beleigazodik a tanítóképzés is; az érettségi után megfelelőbb kiválogatásra nyílik lehetőség a tanítói pályá tekintetében.*

Ad. 3. Az általános műveltség sokféle s a tanítóképzés alapjait is képező ismereteivel rendelkező tanítójelölteket 2 évi pedagógiai tárgyú elméleti és gyakorlati tanulmánnyal magasabb színvonalú tanítókká lehet képezni, mint a jelenlegi zsúfolt 4 éves tanítóképzés alatt. *Ez a képzés olcsóbb a jelenlegi négyéves tanítóképzésnél [...] 3000 forinttal kevesebbe kerülne 1 tanító képzése, mint a jelenlegi képzési rendszerben.*⁷²

Emellett *a tanítóképzők hálózatát kb. 10-re lehet (29-ről) csökkenteni*, ami az intézmény magasabb szintűvé való fejlesztésével az érintett szervek és dolgozók előtt jól megmagyarázható. [...] Több részletkérdésre itt nem térek ki. (Tanterv, tanárok, épületek, felszerelés stb.)

Az új rendszerű tanítóképzésnek vannak már tapasztalatai a Szovjetunióban és egyes népi demokratikus országokban. Nálunk *az említett irányú reform gondolatának felvetésével és megvizsgálásával egyetért a Pedagógiai Tudományos Intézet igazgatója (Nagy Sándor elvtárs), a Középkolai Főosztály vezetője (Vadász Ferencné elvtársnő), a Tanítóképzők Osztályának vezetője (Bizó Gyula elvtárs), a Párt Tudományos és Kulturális Osztálya Iskolai Csoportjának vezetője (Bence Gyula*

⁷² „A tanító(nő)képzés helyzete” című előterjesztéshez, 1956. február 15-én fűzött feljegyzésében – mely a Hegedüs András miniszterelnöknél tartott vezetői megbeszélés meghívója mellékleteként szerepelt – Kálmán György részletes számításokkal szolgált. (MOL XIX-1-2-m A 556/1. T.ÜK-1956.)

elvtárs). Erdey-Grúz Tibor *elvtárs fő ellenérve az, hogy a tanítói hivatástudatra való nevelést 14 éves korban kell elkezdni.* Emellett véleményem szerint azért sem ért egyet, mert korábban két politikai bizottsági tárgyalás a képzési idő növelését nem helyeselte. Megjegyzem, hogy a hivatástudatra való nevelés ilyen felfogása kétségbe vonja azt, hogy az egyetemen és főiskolán jó tanárokat lehet képezni⁷³ – írta, az OM-en belüli nézeteltérésekről is referálva Kálmán György.

Álláspontja „csak” a terápiát illetően tért el a miniszterétől, a diagnózisban lényegében egyetértettek. „*A tanító(nő)képzés helyzete*” címmel a *Hegedüs András miniszterelnöknél 1956. február 17-ére összehívott tanácskozás egyik előterjesztéseként* készült anyagban Erdey-Grúz Tibor maga is kritikus képet adott a tanítóképzésről: „A zsúfolt közismereti anyag mellett a szaktárgyak anyaga is túlméretezett. A tanulók túl vannak terhelve, s ismereteik, készségeik nem eléggé szilárdak. Az 1955-ben végrehajtott tananyagcsökkentés valamit javított a helyzeten. [...] [*A diákok többsége*] a *marxista világnézet alaptételeit* történelmi, irodalmi, biológiai stb. tanulmányai alapján *ismeri, de csak egy részüknél váltak ezek az ismeretek belső meggyőződéssé.* Ellenséges nézetek hatására, sokszor bec sületes igyekezetük mellett is, könnyen bizonytalanokká válnak, elveiket feladják.⁷⁴ Elsősorban a paraszttanulóknál a szülői ház befolyása jelentős. Különösen a *leánytanulók között számosan vallásosak, s falujukban rendszeresen járnak templomba.* E tanévben az iskolai DISZ-szervezetek munkája megelégnékült, gyakran foglalkoznak az iskolai, az osztály életét érintő kérdések mellett politikai problémákkal. [...] Ezek az eredmények azonban még mindig túlzott tanári irányítással születnek meg, az ifjúság politikai öntevékenysége erőteljesen még nem bontakozott ki.⁷⁵ [...] A falusi kulturális munkára előkészítő szakköröknek a tanulók 40–50 %-a tagja.

A tanítóképzők tanári testületeiben találjuk a legtöbb volt egyházi tanerőt. Bár az iskolák államosításakor 320 szerzetes tanár a képzőket elhagyta,⁷⁶ a protestáns egy-

73 Vö.: *M. Nádasi M.* 1984/14. 8.; *Bollókné P. I.* 1988. 161–177.; *Hunyadyé* 2004/1. 3–10.; *Gombos N.* 2006. 70–133.

74 1955. december 6-án a Nógrád Megyei Tanács VB Oktatási Osztálya következőképp instruálta a növendékek vallásokkal kapcsolatos érdektelenségéről referáló *balassagyarmati* diákotthon-igazgatót: „Ne tévessze meg az Elvtársakat a fiúk közömbössége vallási tekintetben... A közömbösség még sok mindent takarhat, és még nem jelenti a kialakult, szilárd világnézetet.” (NML XXIII. 13. 8. d. 1955-846/B3-9.) Talán ezért (is) fogalmazott így a tanítóképzés képzési idejének átmeneti felemelésére vonatkozó minisztériumi kérdésre adott 1957. január 21-i válaszában *Hegedüs Rajmund* balassagyarmati igazgató, a bevezetendőnek ítélt „a filozófiai alapkérdések” tárggyal kapcsolatban: „elengedhetetlennek tartjuk, hogy a különböző idealista nézetek is helyet kapjanak. Ezek ésszerű kritikája minden sémánál jobban elő fogja segíteni a tanulók helyes világnézeti állásfoglalásának kialakulását.” (NML Bgy. XXVI. 64. 7-1/1957.)

75 Így volt ez a zalaegerszegi képzőben is. (ZML VIII. 57. 5. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyve.)

76 310–320 szerzetes tanár távozására a katolikus püspöki kar állásfoglalása nyomán került sor (*Dancsné szerk.* 1979. 772–773.; az 1948. június 16-i rendfőnöki értekezlet jegyzőkönyvét lásd: KÉL I. 3. a.; *Mindszenty J.* 1948. 103–104. vö.: *Kovács É.* – *Pöcze G.* 1988. 53.), ám az állami szolgálatra való átvételükre az államosításkor nyitottak mutatkozó Ortutay Gyula miniszter már 1948. november 8-án a 36. és 37/1948. eln. számú rendeletével gátat próbált szabni e klerikusok és volt tanítványaik kapcsolattartásának. Arra utasították az államosított iskolák igazgatóit, hogy „az iskola helyiségében vagy az iskolához tartozó területen... iskolán kívüli személyek nem tartózkodhatnak..., s mindazok, akik [...] az állami tanerővé való átminősítésüket visszautasították, a számukra ma már tilos területen ne tartózkodjanak”. (KEMÖL VIII. 1. b. 24. és 25/1948–49.)

háznál működtek teljes egészükben az iskoláknál maradtak. *Számottevő minőségi szelekció csak 1953-tól vált lehetővé a képzők számának csökkentésével. Jelenleg a tanároknak kb. 30 %-a párttag.*⁷⁷ [...] [E]losztásuk azonban aránytalan. (Pl. a kecskeméti képzőben egyetlen párttag van.) Jelenleg a tanárok 86 %-a vesz részt ideológiai továbbképzésben, többségük filozófiaoktatásban. [...] [V]ilágnézetileg még mindig sokfélék. Egy részük elsajátította a marxizmust, politikailag aktív, tantárgyát, az órán és az iskolán kívüli lehetőségeket sikerrel használja fel a tanulók marxista ideológiai és politikai nevelésére. Mások jó szándékúan törekednek erre, de kellő tudás és meggyőződés hiányában nem érnek el megfelelő hatást.⁷⁸ Vannak olyanok, akiknek szavaiból erős tartózkodás érezhető, különösen a vallás kérdésében. A nyílt templomjárás ugyan mindenütt megszűnt,⁷⁹ de vannak, akik a tudományt és a vallást összeegyeztethetőnek tartják.

A legutóbbi 3–4 évben végzett tanítók munkája, magatartása különböző. A végzetek 20–25 %-a igen jól dolgozik. A falu társadalmi életéből is kivesszük a részüket... *A végzetek zöme, 60–70 %-a iskolai és iskolán kívüli munkájában nem látszik határozottan, hogy a mi rendszerünkben végeztek.*⁸⁰ Ennek oka az, hogy évekkel ezelőtt a tanítóképzőbe jelentkezőket minden válogatás nélkül felvettük, sőt azokat, akik más iskolatípusban nem feleltek meg, a tanítóképzőbe irányítottuk. Közülük

77 Az 1956. március 7-i előterjesztésben a tanárok 25–30, az igazgatók 70%-ának párttagságáról írtak, hozzátéve, hogy „egyes kivételektől eltekintve (szerb-horvát képző, egri tanítóképző) a pártszervezetek szerepe az iskolában elmosódik. Míg a párttag tanárok külső népnevelő munkája mindenütt elismerést nyer, a belső népnevelő munkára nem fordítanak gondot, [...] a testület politikai véleménye kialakulását nem irányítja. Az elvi bíráló, nyílt vita hiányzik”. (MOL XIX-1-2-k. 7. d. Kiemelés tőlem – D. P.)

78 Erdely-Grúz Tibor belső használatra szánt értékelése igencsak eltért a brigádvizsgálatok záró-jegyzőkönyveiben olvasható megállapításoktól. A zalaegerszegi képzőben pl. a középiskolai előadó a következőképpen összegezte a látogatók tapasztalatait: „az iskola tanárai magukévá tették a tanévnyitó rendelkezést, érvényre juttatják nevelői munkájukban az erkölcsi-politikai-világnézetű nevelésre vonatkozólag adott útmutatásokat. [...] [A] tanítóképző nevelőtestületében megvan a jó oktató-nevelő munka végzéséhez megkívánt összes adottságok... Csupán kisebb mértékben kell a hiányosságok pótlását kérnie, s jóval nagyobb mértékben az eddig elért jó eredmények megtartását, megszilárdítását, fokozását, továbbfejlesztését”. (ZML VIII. 57. 5. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyvében. Kiemelés tőlem – D. P.)

79 1951–1955 között a győri képzőbe járt B. Gy.-né, aki interjúja során (2005 tavaszán Kapusi Ádámnak) megjegyezte: „Nagyon sokan jártunk misére. Senki sem tiltotta. Egy nagyon jó prédikátor volt a bencés templomban, azt nagyon szívesen meghallgattuk.” Hasonló tapasztalataikról adtak számot (2005-ben Ország Renátának) a balassagyarmati (és cinkotai) képzőbe ekkoriban járt volt növendékek is. T. J.-né kérdésünkre megemlítette: „Templomba titokban jártunk a dolgozatírás előtt, mert nagyon közel volt a kollégium a templomhoz, majdnem szemben. Úgyhogy titokban, reggel elszaladtunk, és akkor aggódva mentünk az iskolába, [...] mert ezt nem engedélyezték.” L. J.-né úgy vélte, hogy komoly szorongásra nem volt okuk, mert „marxista világnézetben neveltek [ugyan], de talán csak egy-két tanárunk volt elkötelezett a marxista szemlélet iránt... a többi tanár nem nyilvánított véleményt. Az osztályfőnökünk, pl. [...] inkább semleges maradt. [...] Nem nagyon politizáltunk... Nem büntették meg azt, akinek vallásos volt a világnézete... A legtöbben eljártunk templomba titokban. Meg volt tiltva, de nem csináltak nagy ügyet belőle”. A cinkotai képző légköréről S. G.-né megjegyezte: „kommunizmusban éltünk, vallásellenesség volt, nem volt vallásszabadság. Viszont voltak egyes tanárok és diákok az idősebbek között, akik hasonlóan gondolkoztak a vallásra vonatkozóan. Egyszer engem is elhívtak egy kirándulásra, nagyon érdekes volt. Prohászka Ottokárról beszélgettek, megmutatták, hogy melyik papi otthonban, plébánián volt. Az utolsó tanévben [1956/57-ben! – D. P.] már olyan is volt, hogy az egyik kollégiumi nevelőtanárnak mondtuk, hogy kimenőt szeretnénk kérni egy óra hosszúra és átmentünk a szemben lévő templomba”. (Kiemelések tőlem – D. P.)

80 Vö.: Kőpeczi Bócz E. 2004. 35.

sokakat ma is csak a kenyérkereset tart meg ezen a pályán. Oka az is, hogy sokszor nem kapnak megfelelő segítséget az igazgatóktól, idősebb pedagógusoktól. A 18 éves fiúk és lányok számára a nagy önállóságot követelő politikai munka és a falu bonyolult politikai viszonyai sok nehézséget jelentenek”⁸¹ – olvashatjuk a február 16-i dokumentumban.

Másnap, a minisztertanácsi ülés előkészítésével kapcsolatos értekezleten tárgyalták (egyebek között) a tanítóképzésről és az általános iskolák helyzetéről készült elemzéseket. Erdey-Grúz Tibor ez alkalommal kettős vereséget szenvedett. Utóbb idézett előterjesztését átdolgozásra visszaadták, s a tanítóképzés kérdésében is *Andics Erzsébet*⁸² és *Kálmán György* érvei győzték meg a nagypolitikában korántsem a reformirányvonal zászlóvivőjeként ismert, ám bizonyos részintézkedésekre kész *Hegedüs András* miniszterelnököt. Így – az SZKP XX. kongresszusával egyidejűleg (tehát semmiképp sem annak hatására!) *s az ötéves képzés visszaállítása mellett érvelő szakminiszter álláspontja ellenére – úgy döntöttek, hogy „a gimnáziumra épülő 2 éves tanítóképzés (akadémia) előnyösebb a 4 vagy 5 éves képzésnél.* Egységesebbé válik a középiskolai oktatás rendszere, 18 éves korban biztosabb a pályaválasztás, inkább ki lehet elégíteni a társadalmi igényeket (Sic!) és ez a képzési rendszer olcsóbb. Ettől a rendszertől a gimnázium felé irányuló érdeklődés növekedése várható... *Az erre vonatkozó javaslatokat a PB elé kell terjeszteni*”⁸³ – olvashatjuk a tanácskozásról készült emlékeztetőben. A felsőfokú képzés mellett voksolók Kálmán György idézett érvei közül természetesen mást és mást preferáltak: a történet ezen fázisában, úgy tűnik, a politikai-világnézeti érvekkel szinte azonos súlyúaknak tekintették az oktatási rendszer egységesítésére, a felsőfokú képzés gazdaságosságára s a nehezen elhelyezhető óvónők és tanítók kibocsátásának átmeneti szüneteltetésére, majd csökkentésére vonatkozó érveket.⁸⁴

81 MOL M-KS-276-91/120. ő. e. (Kiemelés tőlem – D. P.) – Ennek egyik forrására utaltak a zalaegerszegi képzőben végzett brigádvizsgálat összegzésekor: „Az ifjúság legfőbb fogyatékosága a politikai kérdésekben való mélyebb tájékozódás hiánya. Különösen a lányoknál tapasztalható ez.” (ZML VIII. 57. S. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyvében)

82 *Andics Erzsébet* már miniszterhelyettes korában is nagy érdeklődést mutatott a tanítóképzés problémái iránt. A történetek komolyan befolyásoló döntését *Orbán László* alosztályvezető 1956. február 17-i feljegyzése nyomán hozta meg: „Kálmán elvtárs észrevételei megfontolandók. [...] a 4 éves képzéssel megfelelő felkészültségű tanítókat képezni nem lehet, mert az így képzett tanítók általános műveltsége jóval a gimnáziumot végzetek alatt marad. *Az alosztályon az elvtársak helyeslik Kálmán elvtárs javaslatát. Nézetem szerint vagy fel kellene emelni a tanítóképző idejét 4 évről 5 évre, vagy esetleg számba jöhetne az a megoldás, hogy a gimnázium 4 évére épüljön 1 éves vagy esetleg 2 éves speciális tanítóképzés.* (2 éves főiskola létesítését problematikussá teszi az, hogy az általános iskola felső tagozatára képző pedagógiai főiskola időtartama 3 év, és így szinte elmosódik a különbség a tanító és a tanár között.) (MOL M-KS-276. f. 91/12. ő. e. Kiemelés tőlem – D. P.)

83 Ugyanezen emlékeztető szerint „Erdey-Grúz elvtárs megjegyzi, hogy az általános iskolára épülő 5 éves képzésnek vannak bizonyos előnyei”. (MOL M-KS-276-91/120. ő. e. A-504/1/TÜK 1956. és XIX-I-2-m 62/1956. 30. d. Kiemelés tőlem – D. P.) – Hegedüs András miniszterelnök akkoriban szisztematikusan áttekintette a köz- és felsőoktatás problémáit, s nem egy kérdésben progresszív döntés született ezekben a hónapokban. Memoárjából következtethetően számára mégsem volt különösebb jelentőségük ezeknek az intézkedéseknek, hiszen az „Új reformperiódus” jellemzésekor egyetlen ilyen intézkedést sem említ. (*Hegedüs A.* 1988. 257–259.)

84 Lásd: MOL M-KS-276-91/120. ő. e. Vö.: *Donáth P.* 2001. 88–101.

A brigádlátogatások eredményeinek (és az általános politikai klíma változásának) hatására, a későbbi előterjesztésekben a politikai és szakmai érvek valamelyest előtérbe kerültek, hiszen ezekben a végzett tanítók „társadalmi-politikai felhasználhatóság” szempontjából elemezték a tanítóképzés problémáit:

„Kiszállásaink során 30 fiatal tanítót látogattunk meg. Részt vettünk a képzőkben tartott gyakorlóévesek konferenciáin s feldogoztuk az ezekről érkezett jelentéseket. [...] [T]íz kiválasztott képzőben a világnézeti-politikai nevelés felmérését célzó brigádvizsgálatot tartottunk.⁸⁵ Az így nyert objektív tények elrendezése után összeállítottuk a fiatal tanítók világnézeti fejlettségének,⁸⁶ politikai helyállásának képét,⁸⁷ s a helyzet okait igyekeztünk a képzők nevelőmunkájában megkeresni. Mivel éppen a folyó tanévben is – a vonatkozó párthatározat alapján – számos olyan intézkedést foganatosítottunk (alkalmatlan igazgatók, pedagógia szakos tanárok leváltása, tananyagcsökkentés, osztályfőnöki órák visszaállítása stb.), amelyek a nevelőmunka színvonalát emelték, az okok keresésében a képzőkben jelenleg talált helyzeten nem egyszer túl kellett mennünk” – vázolták módszerüket a brigádlátogatások tapasztalatainak összegzői, majd a fiatal tanítók jellemzésére tértek át. „Fiatal tanítóink oktatómunkájukat általában lelkiismeretesen elvégzik, a tantervi anyagot feldolgozzák... azonban csak kevesen képesek a gyermekek világnézete alapjainak lerakásához felhasználni. Kezdeményezéseik bizonytalanok, gyakran a kisgyermek életkorától független próbálkozások. [...] Ennek fő oka, hogy a bizonyító erejű tárgyi ismeretek, az erre épülő megértett törvényszerűségek, nagy többségüknél hiányosak. Általános műveltségük, tájékozottságuk a tudományok új ered-

85 A pályakezdés vizsgálatának szükségességéről s a pedagógusképzésben betöltött funkciójáról lásd pl.: Nagy M. 2004/3.

86 *A zalaegerszegi brigádlátogatás alkalmával a diákokthoz DISZ-felelősével, R. S. IV. osztályos tanulóval való átfogó beszélgetés alapján próbáltak képet alkotni „az ifjúság világnézetéről, politikai nézeteiről”*: „A tanuló tisztában van a felszabadulás előtti és a mai fiatalság helyzete közti különbséggel, látja a mai fiatalság érvényesülési lehetőségeit, de ezen túl nem tekint, nem látja az ifjúság jelentős szerepét a szocializmus építésében és az ezzel járó felelősséget. A pedagógiai pályára már általános iskolás kora óta elhivatottságot érez, jó tanulással készül hivatására, szaktárgyi és pedagógiai ismeretekkel akarja magát felvértezni, de hallgat arról, hogy világnézeti, ideológiai téren mennyire készül fel hivatása teljesítésére. Rávezetéssel került felszínre tudata mélyén őrzött véleménye a párt politikájáról, azt a munkásosztály érdekeit szolgáló, majd újabb rávezetéssel az egész dolgozó nép ügyét, felemelkedését szolgáló programnak értékelve... Helyesen látja a mezőgazdaság szocialista átszervezésének szükségességét, s a falujukban rosszul működő tsz viszonyaiból nem azt a következtetést vonja le, hogy a kollektív gazdálkodás útja helytelen, hanem a hibákat a nem megfelelő vezetésben keresi... *A DISZ munkájának feladatát kissé egyoldalúan ítéli meg: csupán a tanulmányi munka segítségét tekinti a diszisták feladatának... [N]em látja magától a DISZ jelentőségét az ifjúság erkölcsi-politikai, világnézeti nevelése terén. Arról sem hallott, hogy része lett volna a DISZ-nek az ifjúság közvéleménye formálásában. Az intézet társadalmi munkával készülő sportpályájának építésében szívesen, lelkesen vettek részt... Elmondta, hogy a diákokthoz falijúságján nincsenek cikkek, sőt nem is ismeri a falijúság-felelőst... Jóindulatú, kötelességtudó, hivatását kedvelő tanulónak látszik, akiben megvan a hajlandóság, hogy politikailag is képezze magát” – olvashatjuk a kevésbé a megkérdezett diák habitusát, inkább a korabeli hivatalosság – fiatal lányok számára meglehetősen irreleváns – kérdéseit, elvárásait, attitűdjét, módszereit felvillantó jegyzőkönyvben. (ZML VIII. 57. 5. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyvében. Kiemelés tőlem – D. P.)*

87 E célból a pártközpont illetékesi számlólór kértek a pécsi tanárképző főiskola gyakorlóéveseiről is: *Komlói Sándor* főiskolai docens 1956. április 12-i, „Gyakorlóéveseink világnézeti magatartása és politikai nevelőmunkája” című jelentéséből hasonló kép rajzolódott ki. (MOL M-KS-288-33/1958./11. 13–25.)

ményei körében gyenge.⁸⁸ Emberismeretük, élettapasztalatuk még nem elegendő. Mindez *oktató munkájuk nevelő jellegét, a gyermek szemléletmódját, magatartását formáló hatását erőteljesen csökkenti*. Bár többségük – különösen kezdetben – sokat és szívesen forog a dolgozók között (kulturfelelős, DISZ-vezető, úttörővezető, a tanács állandó bizottságának tagja, tsz-békekölcsön-agitációban, begyűjtésben vesz részt, SZM-összekötő, szakszervezeti funkcionárius stb.), *társadalmi munkájuk eredményessége nem kielégítő*.⁸⁹ [...] Mivel kellő ellenállást az iskolából nem hoznak magukkal, lelkesedésük sok esetben megtörik, »visszavonulnak« az iskolába.⁹⁰ Így *sok fiatal tanító azt a törekvését, hogy az iskolában, s általában a faluban az új élet alakítói közé tartozzék, fokozatosan feladja.*”

Felkészültségük hiányosságait a még mindig túlméretezett, elrendezésében is komolyan kifogásolható, csak fokozott ütemű, felületes munkával elsajátítható tananyagban s azon belül a világnézeti nevelés szempontjából fontos mozzanatokra jutó idő elégtelenségében, valamint a képzős pedagógusok hozzáállásában látták a jelentés összeállítói. „A tanárok kb. 30–35 %-a Apponyi Kollégiumot végzett... [ahol] rendkívül erőteljes politikai nevelőmunka folyt, amelynek hatása, az ott végzett tanárok nagy részénél, konzervatív vonásokként, ma is megtalálható⁹¹ [...] [E]rőteljesen hatnak a testületre, s ez az iskolák többségénél sajátos konzervatív légkör kialakuláshoz vezet.⁹² [...] Figyelmet érdemel, hogy *tanítóképzőink tanári karát kellő mértékben nem frissítettük fel. A márciusi határozat előtt [Rozsondai Zoltán osztályvezetősége idején] a szakmai felkészültséget vettük elsősorban figyelembe, és ez azt eredményezte, hogy iskoláinkban a képzés tennivalóit kiválóan ismerő... régi tanárokhoz ragaszkodtunk... A Szovjetunióban és a mi egyeteminken végzett fiatal tanárainknak csak ebben a tanévben alkalmaztuk nagyobb számban.* [...] A tanárok közül sokan – kellő meggyőződés hiányában – a tanulókat érdeklő

88 Porzolt István, a nyíregyházi képző igazgatója már 1951. február 4-én (!) hasonlóan értékelte az 1950. 43. tvr.-rel de facto újra négyévesé lett tanítóképzés buktatóit. (SzSzBMÖL XXXI. 11. 4. d. Vö.: *Rozsondai Z.* 2004. 118–121., 194–203.)

89 *A debreceni*, államosított Svetits Intézetben 1955-ben érettségizett M. I.-né (2005 tavaszán Kapusi Ádámnak) elmondta, hogy „abban az időben a tanítóképzőből kikerült fiatalokat lehetőleg falusi iskolák-nál helyezték el, s több olyan elfoglaltságot próbáltak biztosítani nekik, amely fejlesztette közösségbe való beilleszkedésüket, hasznosságukat (sic!). A sápi általános iskolánál nagyon sok társadalmi munkát kellett végezni. Fiatalok voltunk, számítottak ránk a különböző szervezetek: az MNDSZ, a DISZ, később a KISZ... Több alkalommal a téli időt úgy használtuk ki, hogy az idősekkel együtt színdarabokat tanultunk meg, amelyeket a környező falvakba is elvittünk”.

90 Ez sem tekinthető „rendszer-specifikusnak”. Lásd pl.: *Zalai E.* 1944/2. 53.

91 Vö.: *Tóth G.* 1996. 132–163. és 201–205.

92 Hasonló képet festett B. Gy.-né (2005 tavaszán, Kapusi Ádámnak) a *győri tanítónőképző* pedagógusairól: „Nagyon jó emlékeim vannak a tanárokról. Inkább *idősebbek voltak, tehát rejtve, egy kicsit olyan régi szelvényben tanítottak bennünket*. Nagyon komoly volt az iskola igazgatója, [...] fizika szakos, méltóságot sugárzó úriember. Szigorú volt, de bármilyen problémával kapcsolatban nagyon szívesen foglalkozott velünk, tehát nem féltünk hozzá fordulni. [...] [A] tanárok is kitarulkozóak voltak felénk (sic!). [...] Osztályunk kétharmada vidéki volt, munkás-paraszti gyerek volt... *Segítettek, méltányolták bejárás körülményeinket... s kb. az első évfolyam végéig felzárkóztattak bennünket*. Sokat segítettek a kollégiumi [ingyen] korrepetálások során is” – emlékezett B. Gy.-né, majd hozzátette: „A pedagógusoknak ott a képzőben is elég nehéz volt az anyagi helyzete... Anyám egyszer, amikor hazajött a szülői értekezletről, azt mondta, hogy szíve szerint segítene ezen a szegény osztályfőnökön, mert olyan kopott kabátban jelent meg, amit ritkán látni városi emberen.” (Kiemelés tőlem – D. P.)

(politikai, etikai, világnézeti) kérdéseket csak általánosan, elvont módon fejtegetik, holott ezek a kérdések a tanulókat egyedi, konkrét módon érdeklik. A régi tanítóképzős tanárok a nevelésnek éppen ezt a fogását ismerték jól, de ma csak kevesen alkalmazzák. [...] *A tantestületek egységének kialakulásában sok még a polgári szemléletmód, a már említett konzervatív vonás*” – olvashatjuk a hosszú előterjesztésben, amely a tanulók jellemzésével zárult: „*A képzők jelenlegi tanulóinak hivatástudata igen jó. Ez magatartásukat, viszonyukat tanáraikhoz és egymáshoz, pozitív módon befolyásolja: előzékenyek, udvariasak és fegyelmezettek.*”⁹³ [...] *Erkölcsei arculatukban azonban még kevés a kommunista vonás. A képzők sajátos légkörében magatartásuk polgári etikai szint kap.*”⁹⁴ a nehézségek leküzdése gyakran a nehézségek elviselésének készségévé lesz. [...] [Így már a] falusi beosztástól sem idegenkednek.” Igaz, még ilyen lehetőséget sem biztosíthatunk mindenkinek, mivel „az 1955/56-os tanévben végző 1950 tanulóknak csak mintegy 60–65 %-át tudjuk gyakorlóévre beosztani” – írták.⁹⁵

Javallat: elvárt szellemiségű, érettségre épülő, kétéves tanító- és óvónőképzés

A társadalmi-politikai elvárások domináltak a „*tanító- és óvónőképzés átszervezésére*” vonatkozó – ekkor már kényszerűen, Erdey-Grúz Tibor által aláírt – 1956. május 21-i előterjesztésben⁹⁶ is: „az óvónőktől és tanítóktól nevelőmunkájuk és a társadalmi életben – különösen falun – betöltött fontos politikai szerepük magas fokú általános és szakműveltséget, ideológiai képzettséget és politikai fejlettséget követel. Ugyanakkor valamennyi középfokú szakkaderünk közül óvónőinket és tanítóinkat képezzük a legalacsonyabb színvonalon.” „*A tanítónak meg kell tanítani a 6–10 éves gyermekeket a legalapvetőbb ismeretekre. Ki kell alakítani erkölcsük, ma-*

93 Ilyen benyomással távoztak a *zalaegerszegi* brigádlátogatás résztvevői is: „A folyosók, tantermek, mellékhelyiségek rendje, tisztasága a tanulók következetes rendhez szoktatásáról beszél. Az iskolában megfelelő hangnemben érintkeznek egymással, a felnőttekkel szemben udvariasak, egyenként is, csoportosan is köszönnek a belépő idegennek, az órákon általában fegyelmezettek.” (ZML VIII. 57. 5. d. 1955. november 16–17-i, a brigádlátogatást követő tanári értekezlet jegyzőkönyve.)

94 Juhász Béla nagykőrösi igazgatóhelyettes beszámolója szerint, az 1955. október 4-i országos tanácskozáson a *jászberényi* képző képviselője kifejtette: „Érdekes jelenség, hogy az I. osztályos tanulóknak még élnek a népi erkölcs vonásai, azonban a tanítóképzőben az idők folyamán ellentétes vonások alakulnak ki, kispolgári vonások, emiatt a falu erkölce elenyészik a tanulóknak, helyébe a dekadens polgári kultúra lép, a tanuló légüres térbe jut, ha leszűkül az eszmei-politikai nevelés. A régi és új egyszerre hat a tanulóknak és nevelőikben.” (PML NKO XXVI-2-a. 10-10/1955. az 1955. október 12-i nevelési értekezlet jegyzőkönyvében.)

95 „A világnézeti-politikai nevelés helyzete a tanítóképzőkben” c. előterjesztést lásd: MOL XIX-I-2-k 7. d. és az elhelyezkedési lehetőségeket illetően: M-KS-276-91/120. ó. e.; *Mann M.* 2000. 175. (Kiemelés tőlem – D. P.) – A vizsgálat tanulságait, az OM Kollégiumának megállapításaival kiegészítve – a szakszervezet költségén, osztályvezetője, a Minisztertanács, a fővárosi tanács képviselője és Faragó László felügyelő bevonásával – május 4-én megvitatták a képzők igazgatóival és párttitkáraival. (MOL XIX-I-2-f. 8531-15/1956. és 8531-21/1956.)

96 MOL XIX-I-2-m 152/1956. 25. d. és M-KS-276-91/33. ó. e. (Kiemelés tőlem – D. P.) – 1956. április 28-án a Pedagógus-szakszervezet KV Iskolai Osztálya is szorgalmazta az általános gimnáziumra épülő szakképzés bevezetését, hozzátéve, hogy ezt „pl. a tanítóképzőkben, óvónőképzőkben már a következő tanévben meg lehetne oldani úgy, hogy 2 év épüljön a gimnáziumra a jelenlegi 4 év + egy gyakorlóév helyett. Ez mind pedagógiailag előnyösebb, sőt anyagilag olcsóbb is lenne.” (*Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. k. 229–230.)

gatartásuk, jövőendő világszemléletük és politikai nézeteik alapvonásait. Mindezzel a tanító meghatározó módon irányt szab a gyermek egész további fejlődésének. Ez a nevelői tevékenység a tanítótól magas színvonalú elméleti és gyakorlati pedagógiai felkészültséget követel. *A tanító – különösen a falu és a tanyavilág társadalmi életében – jelentős politikai szerepet tölt be,*⁹⁷ [...] a falu sokrétű politikai feladatai között biztonságosan kell eligazodnia. *Erre csak alapos ideológiai felkészültségű és a politikai, a kulturális munka gyakorlatát jól ismerő tanító képes.*⁹⁸ *Tanítóképzőink jelenleg ilyen tanítókat képezni nem tudnak.*⁹⁹ A tanulók az általános műveltséget biztosító ismereteket és a szakismereteket megfelelő színvonalon elsajátítani nem képesek, noha túlterheltek – napi 11–12 órát töltenek szervezeten tanulmányi munkával. A rövid tanulmányi idő miatt egyes tantárgyakat a tudomány megkövetelte logikai rendben egymásra építeni nem lehet. Egyes tantárgyakat a tanulók olyan fiatal életkórban tanulnak, amikor azok lényegét felfogni még képtelenek.¹⁰⁰ *Ezért marxista világnézetük kielégítő tudományos megalapozást nem nyerhet. Nem jut kellő idő arra sem, hogy az oktató-nevelő munka gyakorlatában megfelelő szilárd készségeket szerezzenek. Tanulmányi munkájukat intenzív tanári segítséggel végzik, ezért önállóságuk, kezdeményezőképességük, nem fejlődik ki megfelelően.*¹⁰¹ *A társadalmi-po-*

97 1956. július 3-án, a május 21-i előterjesztést Hegedüs András miniszterelnöknél tárgyaló újabb megbeszélést követően feljegyzések készültek a Politikai Bizottság ülésére készülő Andics Erzsébet tájékoztatására a vitában várhatóan felmerülő kérdésekről, s az előterjesztés mellett felhozható érvekről. Újabb gazdasági számítások mellett elmagyarázták: miért olyan drága a tanítóképzés (kisebb osztálylétszámok, készletanyagok oktatása bontott osztályokban, gyakorlóintézmények, kollégium). Választ kínáltak arra a kérdésre is, hogy „*miért hangsúlyozzuk az alsó tagozatú tanító társadalmi és kulturális szerepét falun annyira? Az alsó tagozatos tanítók a 6–10 éves gyermekeken keresztül sokkal szorosabb mindennapi kapcsolatban állnak a szülőkkel, mert a szülők ezek iránt a gyermekek iránt még jobban érdeklődnek. Ezért nagyobb az alsó tagozatos tanítók pedagógiai ráhatása a szülőkre, mint a felsőbb tagozatos tanároké.*” (MOL M-KS-276. f. 91/33. ó. e. Kiemelés tőlem – D. P.) – Az ilyen érvelés súlyát fokozta, hogy az 1956. június 14-i PB-ülésen az értelmiségi politika néhány kérdéséről tanácskoztak. Az elfogadott dokumentum sajnálatral konstatálta: „*a párttagság gyarapodása... nagyon lassú a falusi tanítók között.* [...] [Ezért] *mindent el kell követni, hogy a falvakban, főleg a pedagógusok... a párt szilárd támaszai, a párt politikájának állandó propagálói és szervezői legyenek.*” (MOL M-KS 276. f. 53/291. ó. e.; MOL XIX-12-n-540/1956. 7. d.)

98 Vö.: Nagy M. 1986. 347.

99 Egy héttel korábban, 1956. május 14-én a *bajai tanítónőképző igazgatója*, „az ifjúság világnézeti politikai nevelésének egyes kérdéseit” firtató 847-14-1/1956. X. számú rendeletre jelentette: „*Növendékeink ismerik a szocializmus nagy alkotásait, ismerik perspektíváit, de azt nem merném állítani, hogy világosan látják szerepüket és helyüket az új társadalmi rendben. Tanítónőképzős növendékeinkben négy év alatt sikerült kifejlesztelnünk a hivatástudatot, ők tisztában is vannak eljövendő élethivatásukkal.* [...] A mai élet perspektívája a régihez képest tanulóink zömének nem mond sokat, elsősorban azért, mert nem élt a régiiben, másodsorban, mert a családok nagy részénél még túlsúlyban van a kispolgári gondolkodás. Tanulóink tekintélyes százaléka falusi gyermek. [...] A Párt és a munkásosztály szerepét látják, többé-kevésbé helyesen értékelik. Sokat jelentett ezen a téren az osztályfőnöki politikai órák bevezetése. [...] Falusi tanulóink jó része bizalmatlan a kollektív gazdálkodással szemben. [...] A materialista világnézet elemei már határozottan felismerhetők tanulóinknál. Legtöbbször azonban még erősen érvényesül az idealista világnézet, az otthon hatása. Kétféle világnézet viaskodik bennük, bár inkább külsőségekben ragaszkodnak a valláshoz”. (BKMÖL XXVI. 58. 205/1956.)

100 A négyéves középfokú tanítóképzésről, s az érettségire épülő kétéves tanítóképző akadémiáról már bő négy évtizeddel korábban hasonló leírások születtek: Szabó A. 1911/10. 348–349.; *Köveskúti J.* 1908. 114., 170., 173–175. Vö.: *Fináczy E.* 1912. 254–262.

101 *Porzolt István* egy 1955. május 17-én Zibolen Endrének a Pedagógiai Tudományos Intézetbe küldött előadávázlatban, „*pedagógia tanításunk helyzetéről*” kifejtette: „*legfőbb hiánya, hogy nem kielégítő az elmélet és gyakorlat kapcsolata. Fogyatékos az önállóságra nevelés. Okai: a tanítóképzés mai struktúrája mellett főként a tárgy módszertanának kidolgozatlansága*” – írta a nyíregyházi tanítónőképző igazgatója. (SzSzBMÖL XXXI. 11. 9. d. Kiemelés tőlem – D. P. Vö.: *Füle S. szerk.* 1955/1. 6–7.)

litikai, az ifjúsági szervezetekben végzett munka elméletét, gyakorlatát alig, és csak formálisan ismerik meg.¹⁰²

Az elmúlt években fennálló tanítóhiány megkövetelte, hogy minél rövidebb idő alatt képezzük ki tanítóinkat. Ez természetszerűen a képzés színvonalát illetően eredményekre kényszerített bennünket¹⁰³ – szögezte le a hosszas vizsgálatok végső konklúziójaként az előterjesztés, hozzátéve, hogy „a Szovjetunióban 1953-ban kísérletképpen középiskolára épített kétéves tanítóképzésre tértek át. A tapasztalatok szerint a képzésnek ez a formája bevált, s a Szovjetunió egész területén fokozatosan áttérnek az új szervezési formára.”

Így azután az előterjesztők – „a hazai és a nemzetközi tapasztalatok alapján” egyaránt – úgy vélték, hogy „az óvónő- és tanítóképzést gimnáziumi érettségire kell felépíteni, két évfolyamú tanító- és óvónőképző felállításával. A kétéves tanító- és óvónőképzők szakiskolai jelleggel működjenek, s azokban a legkiválóbb tanító- és óvónőképzős tanárok tanítsanak.

A kétéves tanító- és óvónőképző módot ad a jó szakmai és ideológiai előkészítésre. Ezekben az iskolákban közművelődési tárgyakat ne tanítsanak. A tanító- és óvónőjelöltek együtt tanulják a következő tantárgyakat: marxizmus–leninizmus, a pedagógia elméleti tárgyai, úttörővezetés, ének, zene, testnevelés, mezőgazdaság elmélete és gyakorlata. A módszertanokat és gyakorlati kiképzést a két tagozatban külön-külön tanulják. Az együttes képzés e mértékben szakmailag minden nehézség nélkül megoldható és gazdaságilag előnyös” – állították.¹⁰⁴

A tervezet *Andics Erzsébet és Jóboru Magda* által aláírt végső változata 1956. július 26-án került – az immár Rákosi Mátyás nélkül, Kádár János részvételével – összeült *Politikai Bizottság* elé.¹⁰⁵ A politikai válság kezelésével elfoglalt politikusok érdemben nem foglalkoztak a témával, így változtatás nélkül „átment” a határozati javaslat: „Az óvó- és tanítóképzést gimnáziumi érettségire¹⁰⁶ kell felépíteni, szakiskolai jellegű, két évfolyamú nevelőképző intézmények létesítésével... Első évfolyamukat

102 Utóbb ez valamelyest „más megvilágításba” került: „Az ellenforradalom előtti hónapok vitáinak egyik jellemzője volt, a mi területünkön a fiatal nevelők munkájának, magatartásának teljes elítélése, s ezen keresztül a nevelőképzés eredményeinek lebecsülése, semmibevévése. Része volt ez a 12 év alatt elért eredményeink ellenforradalmi megtagadásának” – olvashatjuk egy 1957. október 10-i, a pedagógus-szakszervezet elnöksége számára készült, „Jelentés a fiatal pedagógusok helyzetéről” című dokumentumban, a fiatalok „pedagógiai képzettsége és materialista nevelése” kapcsán. (MOL M-KS-288-33/1957/4. ö. e.)

103 Vö.: Vincze L. 1951. 48–49.; *Rozsondai Z.* 2004. 201–202.

104 Vö.: „az új embertípus kialakításának” szolgálatába állított felsőfokú tanítóképzés – bő másfél évtizeddel korábbi – koncepciójával. (Neubauer J. 1940. 122–127.)

105 Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya terve szerint a téma előbb június 14-én, majd 28-án került volna a PB elé. A végső javaslat június 22-én készült el. (MOL M-KS-276-91/2. és 297. ö. e.)

106 Ezen a lényeges ponton a PB döntése tudatosan eltért az 1938. évi XIV. törvényben vázolt tanítóképző akadémia koncepciójától, hiszen, ha a felsőfokú intézményeket nevelési irányú szakközépiskolákra építette volna, akkor lényegesen szűkülte volna a felvehető hallgatók köre, s különösen a tanári kar komoly szelekciójának lehetősége. Középiskolai előtanulmányok, „ránevelés” nélkül viszont a tanítóképzésre a két év bizonyára kevésnek bizonyult volna, s ez mintegy megelőlegezte a határozat 1958. évi módosításának szükségességét. (Vö.: Kiss Á. 1946/23. 6–7.; Donáth P. 2001/1. 224–234.)

– a káderszükséglettel függően – az 1958/59-es vagy az 1959/60-as tanévben kell megindítani.”¹⁰⁷

Konjunkturális megfontolásból döntésüket a XX. kongresszus irányvonala megvalósításaként tálták,¹⁰⁸ ám a *tanítóképzés szakmai problémáinak megoldása mellett valójában arra készültek, hogy* – mivel a létező (ám részben megszüntetésre ítélt) 49 tanítóképző helyett, alig egy tucatra lesz csak szükség, ezáltal – *csökkenthető lesz „a tanítói, óvónői túltermelés”, s egyben lehetőségük lesz a tanárok (számukra oly kívánatosnak tűnő) világnézeti, politikai, szakmai szelekciójára is.*¹⁰⁹

Érzékelték a voluntarista társadalomátalakító elképzeléseikkel, s különösen a realizálásuk során alkalmazott „társadalmi technikákkal” kapcsolatos növekvő társadalmi ellenállást, ám sajátos, itt nem elemezhető okokból, sokáig még az SZKP XX. kongresszusa után teremődött, igen korlátozott mozgástér kihasználásával is késlekedtek.¹¹⁰ Az „akié az ifjúság, azé a jövő” s az „akié az iskola, azé az ifjúság” egyszerűsítő képleteiből kiindulva, a „problémát gyökerénél, a kisgyermeknél” próbálták megragadni:¹¹¹ a direkt politikai szocializáció kulcseszközének tekintett tanítóképzés¹¹² hatékonyságát kívánták javítani. Előbb változatlan keretek között: a tanterv átdolgozásával, az intézménytípus fölötti szakmai és politikai ellenőrzés „fokozásával”, valamint „a nevelőt magát is nevelni kell” tézis szimplifikált értelmezésével, s „káderpolitikai”, adminisztratív eszközökkel próbálták céljaikat el-

107 MOL M-KS-276-91/33. 6. e. (Kiemelés tőlem – D. P.) – A döntésről augusztus 2-án értesítették – Erdey-Grúz Tibor helyére lépett – Kónya Albert minisztert, azzal, hogy „a 2 éves óvónő- és tanítóképző részletesen kimunkált tantervét, szervezeti, személyi és dologi feltételeit... 1957 decemberéig terjessze a Minisztertanács elé.” (Uo.)

108 Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályán 1956. június 19-én készült, az „SZKP XX. kongresszusa tanulságainak alkalmazásáról” készült beszámolóban az iskolarendszer felülvizsgálatáról szóltak, „aból kiindulva, hogy középfokú képzésünk mennyiben felel meg a megnövekedett társadalmi és politikai követelményeknek. Kidolgozásra került... a PB elé a tanító- és óvónőképzés új rendszerére vonatkozó javaslat.” (MOL M-KS-276-91/24. 6. e.)

109 A *hivatásukat, kenyerüket feltő tanítóképzős tanárokat érthetően aggasztotta ez a perspektíva.* A PB döntés előtt, majd 1956 végén, 1957 elején, a *középfokú hatéves tanítóképzés*, ill. – az 1938. évi XIII. és XIV. törvényeknek megfelelően – a *középfokú szakiskolára épülő kétéves akadémia* megteremtését, vagy (Bizó Gyula 1956. december 27-i, átmeneti javaslatára) az *öt-, ill. hatéves képzést* szorgalmazták, mint tudjuk, eredménytelenül. (PIL SZKL 44. f. 283/2043. Az OM 8531-44/1956. VI. és 8531-14/1957. VI. számú leveleinek másolatát az Eötvös József Főiskola irattárából Rácz Fodor Sándor bocsátotta rendelkezésemre.) – 1956. október 5-én, a *Balatonfüredi tanácskozás nevelőképzésről folytatott vitáján Kiss Árpád* „tanítóképző intézeti tanár” egy „organikus megoldást” javasolt: a 4+1 éves képzés 5+1-re emelésével, s később az ötödik és a gyakorlóév összevonásával lehetne az akadémiát megteremteni. „Ez a megoldás nem okozna megrázkódtatást a tanítóképzők jelenlegi személyzetének életében” – fejtette. (*Balatonfüredi... 1956.* 389–390. A kontextushoz lásd: *Szabolcs É.* 2006. 165–177.) – A budapesti képzős tanárok vitáit összegezve a *Nevelők Lapja* 1957. január 10-i számában leszögezték: „Egységes a nézet, hogy a létesítendő új intézményeket helyileg és személyileg a jelenlegi képzőintézetekre kell építeni, az új képzésben érvényesíteni kell a magyar tanító- és óvónőképzés jó hagyományait, meg kell őrizni ennek légkörét.” (*A tanító- és óvónőképzés... 1957/1. 5.*) Erre reagálva, a lap következő számában, *Juhász Béla*, a nagykovácsi tanítóképző igazgatója azt javasolta, hogy a *képzők maradjanak sajátos célú gimnáziumok*, a pedagógiai főiskola alépitményeként. (1957. 8.; PIL SZKL 44. f. 288/2078. d.)

110 Vö. pl.: *Rákosi M.* 1956. 1–40.

111 Jelentős múltja volt már akkor az ilyen egyszerűsítő megközelítéseknek. Lásd pl.: *Jung F.* 1896/19. 147–149.; *Augusztin I.* 1897/2. 17. (Vö.: *A Vallás és Közoktatásügyi* 1870. 41–52.); *Mihalovics Zs.* 1943. 130.

112 Hasonlóan vélekedtek az óvónőképzésről is. A kisgyermekkorai politikai szocializációról lásd: *Percheron, A.* 1999. 14–23., 74–76. A gyermekek „programozói programozásának” jelentőségét, annak társadalmi funkcióját már Durkheim taglalta. (*Bourdieu, P.* 1970. 68–69.)

érni, de – mint vizsgálataikból kiderült –, nem sok sikerrel. Ezt követően – egy különös, az elsősorban *a hatékonyabb direkt politikai szocializációt szorgalmazókból és a tanítóképzés professzionális szempontjait (is) preferálókból álló eseti koalíció*¹¹³ sajátos összjátékának eredményeként (a távozóban lévő miniszter szándéka ellenére) – döntöttek, a fejezetcímbe kiemelt diagnózisnak megfelelően, a felsőfokú képzés bevezetése mellett.

Az MSZMP PB 1958. június 10-i ülésén megerősített s a felsőfokú tanítóképzés képzési idejét 3 évre felemelő döntés¹¹⁴ korszakos jelentőségét az erre érzékenyek szemében talán némiképpen beárnyékolják, ám semmiképpen sem fedhetik el a döntéshozó politikusok ambivalens motívumai.¹¹⁵ (Már a peripatetikusok számára is nyilvánvaló volt: teljesen hamis premisszákból helyes következtetésre lehet jutni, ahogy részben tévesekből is.)

*Az érettségire épülő tanítóképzés magasabb általános műveltségi bázisa; a tanítójelöltek érettebb korban való pályaválasztása és képzése; a középiskolai előtanulmányokat is számba véve jelentősen megnőtt képzési idő (4 év helyett 4+3 év) s a felsőoktatási képzéssel (idővel) együtt járó kvalifikáltabb oktatói kar kialakulásának lehetősége új korszakot nyitott a hazai tanítóképzés történetében. Ezzel hazánk az európai államok között az elsők közé került, akik megvalósították a tanítómozgalmak régi követelését: a felsőfokú kisgyermekkorú nevelőképzést.*¹¹⁶

Az már külön vizsgálódás tárgya lehetne, hogy ez mennyiben hozta meg számunkra az áhított társadalmi felemelkedés lehetőségét?¹¹⁷ Ahogy az is: vajon mennyiben

113 A tanítóképzés körüli oktatáspolitikai játszmában a szereplők pozíciójukból adódó motiváltsága, s nem személyes ízlése dominált. A politikusokat a „káderbürokrácia” logikája vezette, mely minden részkérdést a „szolgálja-e Ügyünket” nézőpontjából mérlegelt. A szakterületért felelős minisztériumi tisztviselőket értelemszerűen elsősorban az ágazati érdek s a szakmai racionalitás mozgatta. Az első csoportba *Andics Erzsébet, Hegedűs András, Rákosi Mária* és mások sorolhatók. (A döntés-előkészítés időszakában még aktív első tiktárról egy jól informált – anonimitást kérő – tanú közölte: még száműzetéséből írt leveleiben is említette, hogy egyetért a tanítóképzés felsőfokúvá tételével.) – A második csoportba *Kálmán György, Rozsondai Zoltán, Kóte Sándor, Bence Gyula* tartozott. Sokak tanúsága és forrásaink hozzájárulása az utóbbi (vagy egy harmadik) csoportba sorolhatók – a fentiekben idézett szövegekből az első kör tagjainak tűnnek, ám – a *professzionális kérdések iránt is fogékonyak, s a XX. kongresszusra élénken reagáló*: *Bizó Gyula, Jóboru Magda és Vadász Ferencné.* (*Bizó Gy.* 1956/9., 1956/10., 1957/8.; *Jóboru M.* 1956/18. Lásd továbbá: *Kornai J.* 1993. 72–80.; *Bayer J.* 1997. 237–247.; *Szabó M.* 1998. 102–104., 112–123.)

114 *Donáth P.* 2000. 108–111.

115 „A történelem olyan, amilyen... vállalni emberséggel, [...] szorongás és öncsonkítás nélkül, nem a gyengeség, hanem az erő jele” – ajánlotta figyelmünkbe *Kosáry Domokos.* (1987. 5–6.) S valóban: változtat-e bármit a közelmúltban joggal „Magyar Örökség Díjjal” kitüntetett tanítóképzés teljesítményén az, hogy *a letűnt században a társadalmi erőforrások felett rendelkező politikusok többnyire csak akkor járultak hozzá a már jóval, évtizedekkel korábban szükségessé vált, ám kiegészítő állami támogatást igénylő, reformok végrehajtásához, amikor azt – a kisgyermekeket, ill. a falu társadalmát érintő – „politikai-világnevelési feladattal” kapcsolták össze.* Így volt ez 1918–1919-ben, 1920–1923-ban, 1938-ban, 1956–1959-ben is. *Vö.: Litván Gy.* 1996. 342–344.

116 *Ladányi A.* 1988. 60. A felsőfokú képzésről lásd, pl.: *Rozsondai Z.* 2004. 231–242.; *Bollókné P. I.* 1988. 169–196.; *Németh A.* 1990. 105–117.; *Hunyady Gy.-né* 2000. 89–100.; *Gombos N.* 2006. 103–205.

117 Egy ilyen, az intézményrendszer egészének s a végzett tanítók kulturális, társadalmi helyzetének, kompetenciáinak megismerésére irányuló, az elmúlt másfél évszázadot s a jelen helyzetet is feltárni próbáló – pedagógusok, pszichológusok, szociológusok és történészek közreműködésével lefolytatandó – vizsgálat valószínűleg a tanítóképzés történetével kapcsolatban is megkérdőjelezné a felsőfokú képzés, s az ezzel járó tanítói társadalmi státusemelkedés irányában (átmeneti visszaesésekkel tarkított) töretlen fejlődés retrospektív konstrukciójának érvényességét. (*Vö.: Sárkány M. – Somlai P.* 2004. 14–17. és 28–52.; *Gedeon P.*

bizonyult sikeresnek az 1955/56-os tanévben, s középtávon a hatalomnak a képzők politikai-világnézeti áthangolására irányuló törekvése, s hogy vajon léteztek-e akkoriban más érdemi diagnózisok, s terápiára vonatkozó javallatok is?¹¹⁸

DONÁTH PÉTER

IRODALOM

Levéltárak, irattárak

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (ÁBTL)
 Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét (BKMÖL)
 Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára, Gyula (BÉML)
 Budapest Főváros Levéltára (BFL)
 Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Irattára, Budapest (ELTE-TÓFK)
 Evangélikus Országos Levéltár, Budapest (EOL)
 Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár (FML)
 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (GyMSM SL)
 Heves Megyei Levéltár, Eger (HML)
 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen (HBML)
 Jász-Nagykun-Szolnok Megye Levéltára, Szolnok (SZML)
 Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsa (KÉL)
 Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom (KEMÖL)
 Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
 Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján (NML), Balassagyarmat (NML BGy.)
 Pest Megyei Levéltár Nagykörösi Osztálya, Nagykörös (PML NKO)
 Politikatörténeti Intézet Levéltára, Budapest (PIL)
 Politikatörténeti Intézet Levéltára, Szakszervezetek Központi Levéltára, Budapest (PIL SZKL)
 Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza (SzSzBMÖL)

Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPL)
 Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg (ZML)

A Belügyminisztérium (1953–56) Kollégiumának ülései 1953–1956. (Összeáll., szerk.: KAJÁRI ERZSÉBET – GYARMATI GYÖRGY – S. VARGA KATALIN). 2. k. Az 1954. július 13. és az 1955. december 9. közötti ülések. 3. k. Az 1956. január 18. és az 1959. október 15. közötti ülések. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp. 2005. 2006.

A Harmadik Egyetemes (1928.) Tanügyi Kongresszus Naplója I k. (Szerk.: NÉGYESY LÁSZLÓ – SIMON LAJOS – PAPP GYULA.) H. n.

A Honvédelmi Törvény (1942), magyarázatos kiadás. (Szerk.: VAJNA VIKTOR et al.) Bp.

A tanító- és óvónőképzés (1957/1) reformjának vitájához. A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete Ideiglenes Elnökségének 1956. december 19-i állásfoglalása. *Pedagógus Értésítő*, 1957. január 10. 5.

AUGUSZTIN IMRE (1897/2.) Pedagógiai túlzások, tévedések. *Katolikus Tanügy*, 3. évf. 2. sz. 17–18.

A Vallás- és Közoktatásügyi (1870) M. Kir. Miniszternek az Országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben. Első rész, M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Budán, 1870.

Balatonfüredi pedagógus konferencia, 1956. október 1–6. (Rövidített jegyzőkönyv, szerk.: SZARKA JÓZSEF – ZIBOLEN ENDRE – FARAGÓ LÁSZLÓ.) PTI, 1957.

BARÁTH MAGDOLNA szerk. (2002) *Szovjet nagyköveteri iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljevo és Andropov titkos jelentései.* Napvilág Kiadó, Bp.

2004. 68–69. és 92–94.). Feltételezhetően arra a megállapításra jutna, hogy a tanítóképzés képzési idejének növekedése, felsőfokúvá válása, majd főiskolai rangra emelkedése (kisebb nagyobb „elmaradásokkal/előrefutásokkal”) lényegében követte a társadalom általános iskoláztatási szintjének alakulását, a tanító szereppel kapcsolatos társadalmi elvárásokat – miközben a tanítók státusa a szakmák jövedelmi és presztízs-hierarchiájában alig változott. (Vö.: Castel, R. 1998. 68.)

118 Lásd erről munkánk további részeiben, a közeljövőben megjelenő „Állam – ideológia – iskola a 20. századi Magyarországon” című kötetben.

- BAYER JÓZSEF (1997) *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitímációs válságról*. Napvilág Kiadó, Bp.
- BOURDIEU, P. (1970) Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In: FERGE ZSUZSA – HÁBER JUDIT szerk. (1974) *Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok*. KJK, Bp. 65–91.
- Atanítóképzés feladatai (1928/29) a leveleoktatás és az iskolán kívüli népművelés terén*. Különlenyomat a Szegedi Kir. Kat. Líceum és Tanítóképző Intézet 1928–29. évi értesítőjéből. Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat, Szeged, 3–12.
- BERGER P. L. – LUCKMANN T. (1998) *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. József Műhely, Bp.
- BIZÓ GYULA (1955/20) Politikai nevelés a pedagógusképző intézetekben. *Köznevelés*, 11. évf. 20. sz. 457–460.
- BIZÓ GYULA (1956/9) Dogmatizmus a nevelőmunkában. *Nevelők Lapja*, 12. évf. 9. sz. 3.
- BIZÓ GYULA (1956/10) Megjegyzések egy igazgatói értekezlethez. *Köznevelés*, 12. évf. 10. sz. 220–221.
- BIZÓ GYULA (1957/8) A tanító- és óvónőképző akadémiáról folyó vita eredményei. *Köznevelés*, 13. évf. 8. sz. 182–185.
- BOLLÓKNÉ PANYIK ILONA (1988) A magyar tanítóképzés tantervtörténeti előzményei és hasznosítási lehetőségeik a négyéves tanítóképzés tervezésében. In: MAGYARFALVI LAJOS szerk.: *A tartalmilag megújított, négyéves tanítóképzés. Helyzetfeltáró előtanulmányok és javaslatok*. BTF, Bp. 1988. 150–196.
- CASTEL, R. (1998) „Problematizáció” és történelemolvasat. (Ford.: Dragomán György.) *Szociológiai Figyelő*, 2. évf. 1–2. sz. 64–74.
- DANCS ISTVÁNNÉ szerk. (1979) *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948. Források a magyar népi demokrácia történetéhez, III. k.* Kossuth, Bp.
- DONÁTH PÉTER (2000) A felsőfokú tanítóképzés megteremtésének oktatáspolitikai előzményei, ideológiai motívumai (1953–1959). In: KELEMEN ELEMÉR – BALOGH LÁSZLÓ szerk. (2000) *A jezsuita tanügyi szabályzattól napjainkig. Tanulmányok. Neveléstörténeti konferenciák 1999. Neveléstörténeti füzetek 18. sz.* OPKM, Bp. 99–110.
- DONÁTH PÉTER (2001) A tanítóképzés a legfelső döntéshozó fórumok előtt: 1954. (Egy súlyos következménnyel járó oktatáspolitikai döntés születése.) In: DONÁTH PÉTER – FARKAS MÁRIA szerk. (2001) *Filozófia – művelődés – történet*. Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei. XIX. Trezor, Bp. 73–116.
- DONÁTH PÉTER (2001/1) A „tanítóképző akadémiák” kérdése 1908, 1938., 1958 – azonoságok és különbségek. In: *Tanulmánykötet*. (Szerk.: KOVÁTSNÉ NÉMETH MÁRIA.) Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar, Győr. 219–234.
- DONÁTH PÉTER (2004) Vizsgálatok, diagnózisok – a tanítóképzés hosszú, lázas állapota után. Kísérletek a képzők világnézeti-politikai és szakmai rekonstrukciójára a Hegedüs-kormány idején. In: FEITL ISTVÁN – SIPOS ANDRÁS szerk. (2004) *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században. Tanulmányok*. Napvilág, Bp. 91–137.
- DONÁTH PÉTER (2004/1) Harc a „kettős nevelés” ellen/ért (?) a Vendel utcai tanítónőképzőben. Kísérlet a politikai-világnézeti „elvárások” érvényesítésének kikényszerítésére egy pedagógusképző intézetben a Hegedüs-kormány idején. In: DONÁTH PÉTER – FARKAS MÁRIA szerk. (2004) *Filozófia – művelődés – történet*. Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei. XXVI. Trezor, Bp. 67–149.
- DONÁTH PÉTER (2004/2) Szakember a minisztériumi ügyosztályon. Rozsondai Zoltán a magyarországi tanítóképzés értékeinek megőrzéséért, megújításáért (1945–1960). In: ROZSONDAI ZOLTÁN (2004). 13–167.
- ERDEY-GRÚZ TIBOR (1955) Az elmúlt tanév értékelése, feladataink az új tanévben. *Köznevelés*, 11. évf. 16. sz. 353–358.
- ERDŐ PÉTER – SCHANDA BALÁZS (1993) *Egyház és vallás a mai magyar jogban. A főbb jogszabályok szövegével, nemzetközi bibliográfiával*. Szent István Társulat, Bp.
- 1932–1935. *A Gömbös-kormány három esztendő munkássága*. Bp. 1935.
- FEHÉR FERENC – HELLER ÁGNES – MÁRKUS GYÖRGY (1991) *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi, Bp.
- FEITLISTVÁN – ÓLMOSSI ZOLTÁN szerk. (1987) *A DISZ és a KISZ, 1953–1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből*. Kossuth, Bp.
- FINÁCZY ERNŐ (1912) Tanítóképzésünk jövője. *Magyar Tanítóképző*, 27. évf. 254–262.
- FOUCAULT, M. (1998) A diskurzus rendje. In: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Pallas Stúdió – Attraktor KFT, Bp. 50–74.
- FRANK ANTAL (1933/34) Cserkészszellem a tanítóképzésben. In: FRANK ANTAL szerk.

- (1933/34) *A Budapesti Magyar Királyi Állami Népiskolai Tanítóképző-Intézet Ertesztője*. Bp. 1934. 3–24.
- FÜLE SÁNDOR szerk. (1955/1) *A pedagógiai oktatás módszertanának néhány kérdése. A PTI által 1955. május 27–28-án rendezett pedagógiai ankét vitaindító előadása és a hozzászólások jegyzőkönyvi kivonata*. PTI Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 14. sz. Kézirat.
- FÜLE SÁNDOR szerk. (1955) *APTI által 1955. május 28-án rendezett pedagógiai ankét Tanítóképzői Albizottságának vitája. Jegyzőkönyvi kivonat*. PTI Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 9. sz. Kézirat.
- FÜLE SÁNDOR szerk. (1956) *A tanítóképzés újjászervezésének kérdései Magyarországon, 1904–1956*. PTI Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 22. sz. Kézirat.
- FÜLE SÁNDOR szerk. (1956) *Az elemi iskolai tanítók oktatása és képzése. Az UNESCO Neveléstudományi Intézete által 1954. január 4–9-én Hamburgban rendezett értekezlet anyaga*. PTI Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 24. sz. Kézirat.
- FÜLE SÁNDOR (1968) *A közép- és felsőfokú tanítóképzés fejlődése*. In: KISS LAJOS – KISS TIHAMÉR szerk.: *Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei. V.* Debrecen. 185–197.
- FÜLE SÁNDOR (1970) *A magyar tanítóképzés reformjai. 1945–1970*. In: KISS LAJOS szerk.: *Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei. VII.* Debrecen. 7–19.
- GEDEON PÉTER (2004) *Társadalmi változás vagy társadalmi evolúció?* In: Somlai Péter szerk. (2004) *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Napvilág, Bp. 53–94.
- GOMBOS NORBERT (2006) *A közép- és felsőfokú tanítóképzés fejlődése Magyarországon – a korabeli központi tantervek tükrében*. Bölcsészdoktori disszertáció (első változata), ELTE PPK, Bp.
- GYARMATI GYÖRGY (2000/9–10) *A politika rendőrsége*, '45–56. *Beszélő*, 3/5. évf. 9–10. sz. 85–94.
- HEGEDŰS ANDRÁS (1988) *Atörténelem és hatalom igazságában. Életrajzi elemzések*. Kossuth, Bp.
- HÓMAN BÁLINT (1937) *Közoktatási kérdések*. Az Országos Nemzeti Klub Kiadványai, 13. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- HÓMAN BÁLINT (1938) *Művelődéspolitikai*. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- HUNYADY GYÖRGY (1999/1) *Generáció és identitás. Alkalmazott Pszichológia*, 1. évf. 1. sz. 67–73.
- HUNYADY GYÖRGYNÉ: *A négyéves tanítói szak programja. Bevezetés és kommentár*. In: KOVÁTSNÉNEMETH MÁRIA szerk. (2000) *Óvó- és tanítóképzés az ezredfordulón. Az óvó- és tanítóképzés felsőfokúvá válásának 40., főiskolai szintre emelésének 25., az óvóképzés főiskolai szintre emelésének 15. évfordulójára*. Kaposvár, 89–100.
- HUNYADY GYÖRGYNÉ (2004/1) *A hazai főiskolai szintű tanár-, tanító- és óvóképzés pedagógiai programja. Pedagógusképzés*, 2. (31.) évf. 1. sz. 3–10.
- IZSÁK LAJOS (1998) *Rendszerváltástól rendszer-váltásig. Magyarország története, 1944–1990*. Kulturtrade, Bp.
- IZSÁK LAJOS szerk. (1998) *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956*. Napvilág, Bp.
- JÓBORU MAGDA (1955/7) *Oktatásügyünk tíz évéről. Köznevelés*, 11. évf. 7. sz. 146–149.
- JÓBORU MAGDA (1956/5–6.) *A budapesti brigádvizsgálat tapasztalatai. Köznevelés*, 12. évf. 5. sz. 98–103. 6. sz. 125–130.
- JÓBORU MAGDA (1956/18) *Az oktatásügy időszzerű kérdései. Köznevelés*, 12. évf. 18. sz. Melléklet, 1–4.
- JUNG FERENC (1896/19.) *Kit illet első rendben a gyermeknevelés: az egyházat, államot, vagy családot? Katolikus Tanügy*, 2. évf. 19. sz. 147–150.
- KARÁDI ÉVA (1983–84) *Fogarasi Béla – értelmiségi életpálya a XX. században. Medvetánc*, 1983/4.–1984/1. sz. 33–53.
- KARDOS JÓZSEF (2003/6–7) *Fordulat a magyar iskolák életében: a Rákosi-időszak oktatáspolitikája. Iskolakultúra*, 2003. 6–7. sz. 73–80.
- KARDOS JÓZSEF – KORNIDESZ MIHÁLY szerk. (1990) *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből II. 1954–1972*. Tankönyvkiadó, Bp.
- KELEMEN ELEMÉR (1993) *A magyar pedagógusmozgalmak és -szakszervezetek vázlatos története*. In: „*Lázad hát már az élet alágyúrtje, a tanító...?*” 75 éves a Pedagógusok Szakszervezete. PSZ., h. n., é. n. 7–48.
- KÉRI LÁSZLÓ szerk. (1987) *A politikai szocializáció elméleti kérdései*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Bp.
- KISS ÁRPÁD (1946/23) *Nevelők a nevelőképzésről. Köznevelés*, 2. évf. 23. sz. 4–8.
- KLEBELSBERG KUNO (1927) *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*. Bp.
- KLEBELSBERG KUNO gróf (1990) *Válogatott beszédei és írásai, 1917–1932. Tudomány, kultúra, politika*. (Szerk., a bevezető tanulmányt írta: GLATZ FERENC.) Európa, Bp.

- KNAUSZ IMRE (1998) *Történelem és oktatás*. FPI, Bp.
- KORNAI JÁNOS (1993) *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Rt., Bp.
- KOSÁRY DOMOKOS (1987) *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető, Bp.
- KOVÁCS ÉVA – PÖCZEGÁBOR (1988) *Az állami iskolamonopólium kialakulása Magyarországon. Viták az iskola államosításáról*. OPKM, Bp.
- KOVÁCS JÓZSEF (1952/6) A magyar közoktatás fejlesztése a felszabadulás óta. *Pedagógiai Szemle*, 2. évf. 6. sz. 475–522.
- KÖPECZIBÓCZEDIT (2004) *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Akadémiai, Bp.
- KÖVESKUTI JENŐ (1908) A tanítók akadémiai képzése. *Magyar Tanítóképző*, 23. évf. 108–116., 169–175.
- Közoktatásügyi igazgatás és iskolafelügyelet* (1942). (Szerk.: Kósa Kálmán.) Nemzetnevelők Könyvtára. II. 4. Nemzetszolgálat. Országos Közoktatási Tanács, Bp.
- LADÁNYI ANDOR (1985) A felsőfokú tanítóképzés előzményei, 1945–1959. *Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei. XIX.* Debrecen. 333–345.
- LADÁNYI ANDOR (1985/5) Egy fontos oktatáspolitikai döntés megszületése. *Magyar Tudomány*, 30. évf. 5. sz. 356–365.
- LADÁNYI ANDOR (1988) A felsőfokú tanítóképzés előzményei (1945–1959). In: MAGYARFALVI LAJOS szerk. (1988). 197–232.
- LASZCZIK ERNŐ (1939) Katonás nevelést. In: *A Kalocsai Érseki Róm. Kat. Tanítóképző Intézet és Líceum évkönyve az 1938–39. iskolai évről*. Kalocsa 1939. 6–12.
- LITVÁN GYÖRGY (1988/6–7) „Mi kommunisták, különös emberek vagyunk...” A sztálinizmuslelektana. *Századvég*, 6–7. sz. 150–159.
- LITVÁN GYÖRGY (1992/6) A Nagy Imre-csoport kialakulása és tevékenysége 1955. április–1956. július. *Társadalmi Szemle* 47. évf. 6. sz. 89–95.
- LITVÁN GYÖRGY (1996) *Októberek üzenete. Válogatott történelmi írások*. Osiris, Bp.
- Magyar kormányprogramok. 2. k. 1945–2002.* (Szerk.: KISS PÉTER – GALAMBOS KÁROLY – JÓNÁS KÁROLY et al.) Magyar Hivatalos Közlöny Kiadó, Bp. 2004.
- MANN MIKLÓS (1997) *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. OPKM, Bp.
- MANN MIKLÓS (2002) *Budapest oktatásügye, 1873–2000*. ÖNKONET, Bp.
- MANN MIKLÓS (2004) *Oktatáspolitikusok és koncepciók a XX. században*. ÖNKONET, Bp.
- MANN MIKLÓS (2005) *Magyar oktatási miniszterek, 1848–2002*. ÖNKONET, Bp.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1996) *Ateista nevelés iskoláinkban, 1950–1990. Neveléstörténelmi tanulmány*. Eötvös József Kiadó, Bp.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1996/2) *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája, 996–1996*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (2000) *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Szent István Társulat, Bp.
- MIHALOVICS ZSIGMOND (1943) *Az Actio Catholica tíz éve. Mihalovics Zsigmond, az A. C. országos igazgatója beszédeinek és írásainak tükrében*. (Szerk.: NYISZTOR ZOLTÁN) Szent István Társulat, Bp.
- MINDSZENTY JÓZSEF (1948.) *Egyházam és hazám. Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei. III. k. 1948.* (Szerk.: BEKE MARGIT.) Esztergom–Budapesti Főegyházmegye – Szent Gellért Kiadó, 1997.
- M. NÁDASI MÁRIA (1984/14) Tanuljunk-e a régi tanítóképzőtől? *Köznevelés*, 40. évf. 14. sz. 8.
- NAGY MÁRIA (1986) Politika, tudomány és pedagógiai gyakorlat az 1945 utáni magyar oktatási rendszerben. *Magyar Pedagógia*, 86. évf. 343–358.
- NAGY MÁRIA (1994) *Tanári szakma és professzionizálódás. Vázlat egy szakma politikatörténetéhez*. OKI, Bp.
- NAGY MÁRIA (2004/3) Pályakezdés, mint a pedagógusképzés középső fázisa. *Educatio*, 13. évf. 375–390.
- NAGY PÉTER TIBOR (1992) *A magyar oktatás második államosítása*. Educatio, Bp.
- NAGY PÉTER TIBOR (2000) *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Bp.
- NAGY PÉTER TIBOR (2005) *Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban, 1867–1945*. Iskolakultúra 2005/6–7. 3–229.
- NEUBAUER JÁNOS (1940) A Tanítóképző Akadémia nevelés- és tanítástan anyagának tervezete. *Evangelikus Népiszkola*, 46. évf. 122–127.
- NÉMETH ANDRÁS (1990) *A magyar tanítóképzés története, 1775–1975*. In: Főiskolai füzetek 11. sz. Zsámbék.
- PATAKI FERENC (2003) *Nevelés-ügyek. Társadalompedagógiai írások*. Aula, Bp.
- PERCHERON, A. (1999) Szocializáció és politikai szocializáció. Az egyén politikai formálódása. Összegzés. In: SZABÓ ILDIKÓ – CSÁKÓ MIHÁLY szerk. (1999) *A politikai szocializáció*.

- Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából. Új Mandátum, Bp. 9–17., 18–43., 74–78.
- Politikai nevelés (1955/20., 21) a tanítóképzőkben. Hozzászólások Bizó Gyula referátumához. *Nevelők Lapja*, 11. évf. 20. sz. 1., 21. sz. 1–2.
- PÜNKÖSTI ÁRPÁD (2001) *Rákosi bukása, száműzetése és halála, 1953–1971*. Európa, Bp.
- Quint (1942) *József élete és munkássága*. I. k. (Szerk.: özv. QUINT JÓZSEFNÉ) Bp.
- RAINER M. JÁNOS (1999) *Nagy Imre. Politikai életrajz. II. k. 1953–1958*. 1956-os Intézet, Bp.
- RÁKOSI MÁTYÁS (1956) *A politikai helyzet és a párt feladatai. A Politikai Bizottság beszámolója a budapesti pártaktíva ülésén. 1956. május 18-án*. Szikra, Bp.
- RÁKOSI MÁTYÁS (1997) *Visszaemlékezések, 1940–1956*. 1–2. k. (Szerk.: FEITL ISTVÁN ÉS SIPOS LEVENTE.) Napvilág, Bp.
- Rendtartás (1950) *általános gimnáziumok számára*. A VKM rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Rendtartás (1954) *az általános gimnáziumok számára, ideiglenes használatra*. Az oktatásügyi miniszter rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Rendtartás (1955) *az általános gimnáziumok számára*. Az oktatásügyi miniszter rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- RIPP ZOLTÁN (2002) *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Korona, Bp.
- ROMSICS IGNÁC (1999) *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp.
- ROZS ANDRÁS (1999) „Zsidókérdés”, németellenesség, nemzetiségek. Ideológiai vonatkozások a Turul pécsi bajtársi egyesületeinek tevékenységében az 1930-as években. In: FONT MÁRTA – VONYÓ JÓZSEF szerk.: *Tanulmányok Pécs történetéből*. 5–6. k. Pécs 1999. 241–258.
- ROZSONDAI ZOLTÁN (2004) *KÖZszolgálat – pedagógushivatás. Rozsondai Zoltán a magyar tanítóképzésért és megújításáért*. (Szerk.: DONÁTH PÉTER – ROZSONDAI ANIKÓ, ZOLTÁN ÉS ZSOLT) Trezor, Bp.
- SALACZ GÁBOR (1988) *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964)*. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae IX. Görres Gesellschaft, München.
- SÁRDI LAJOS (1993) *A Pedagógusok Szakszervezete, 1948–1989*. In: „Lázad hát már az élet alágyúrtja, a tanító...?” 50–69.
- SÁRKÁNY MIHÁLY – SOMLAI PÉTER (2004) *A haladástól a kontingenciáig*. In: Somlai Péter szerk. (2004) 11–52.
- SIMON GYULA szerk. (1959) *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából, 1919–1931*. Tankönyvkiadó, Bp.
- SOMLAI PÉTER (1997) *Szocializáció. A kulturális örökök és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Corvina, Bp.
- SZABOLCS ÉVA (2006) *Az 1956-os balatonfüredi pedagóguskonferencia*. In: SZABOLCS ÉVA szerk. (2006) *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József, Bp. 165–177
- SZABÓ ADOLF (1911/10) *A tanítóképzők tanterve*. Szemlélődések. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 36. évf. 339–350.
- SZABÓ ILDIKÓ (1991) *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Tekintet könyvek. Tekintet Alapítvány, Bp.
- SZABÓ MÁRTON (1998) *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról*. Scientia Humana, Bp.
- SZABÓ MIKLÓS (1988/6–7) *Hétköznapi sztálinizmus Magyarországon*. *Századvég*, 6–7. sz. 160–167.
- SZABÓ MIKLÓS (1989) *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Medvetánc Könyvek, Atlantis Program, ELTE – MKKE, Bp.
- SZÉKELY ENDRÉNÉ (1956) *Biztosítjuk az új tantervekkel a tanulóifjúság eszmei-politikai nevelésének nagyobb hatékonyságát*. *Köznevelés*, 12. évf. 1. sz. 11–14.
- SZÜLÖK ÉS PEDAGÓGUSOK (1948/36) *együttes munkájával kezdődik meg a tanév*. *Félegyházi Közlöny*, 3. évf. 36. sz. 1.
- TELEKI PÁL (2001) *Tudós tanárok – tanár tudósok*. (Szerk., előszó: TÖRÖK ZSOLT) OPKM, Bp.
- TÓTH GÁBOR (1996) *A magyarországi tanítóképző intézeti tanárképzés története*. Apponyi Kollégium. OPKM, Bp.
- TOMKA MIKLÓS (1992) *Vallás és iskola*. *Educatio*, 1. évf. 1. sz. 13–25.
- Útmutató (1956) *az úttörő csapatvezetők számára az 1956/57-es tanévben*. DISZ KV Úttörő Osztály, Bp.
- VALUCH TIBOR (2001) *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Bp.
- VINCZE LÁSZLÓ (1951) *A Magyar Tanácsköztársaság közoktatásügyi politikája*. A Szocialista Nevelés Könyvtára 24. sz. Bp.
- WLASSICS GYULA (1896/2) *A magyar néptanítókhoz*. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 39. évf. 2. sz. 21–22.
- ZALAI ERNŐ (1944/2) *Kezdő tanítók útnak indítása és gyakorlati továbbképzése*. *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 2. sz. 51–56.

AZ ORSZÁGOS KÖZNEVELÉSI TANÁCS VISSZAÁLLÍTÁSÁT SZORGALMAZÓ '56-OS JAVASLAT

NEM KÖZTUDOTT, HOGY AZ Országos Köznevelési Tanács (OKT) újraalakításának kérdése nyolc évvel a grémium megszüntetése után, 1956-ban újra felkerült az oktatáspolitikai napirendjére, és még a szovjet beavatkozás után is ott szerepelt egy ideig. Bár régóta foglalkozom a központi szintű oktatásügyi konzultatív testületekkel, egészen a legutóbbi hetekig csak arról tudtam, – ha emlékezetem nem csal, egy kollégám jóvoltából – hogy a Köznevelés hasábjain 1957 elején Kiss Árpád, az 1951 és 1953 között Kistarcsára internált neves pedagógiai szakember részletesen bemutatta a szóban forgó intézmény működését.¹

Miről tudósít a stencilezett jegyzőkönyv?

Mikor cikkem megírásához fogtam, hamar kiderült számomra, hogy Kiss cikke nem választható el egy 1956 őszi kezdeményezéstől. Bár kollegáktól eddig is tudtam, hogy az Országos Pedagógiai Könyvtárban hozzáférhető a balatonfüredi pedagógus konferencia jegyzőkönyve, eddig nem szakítottam időt annak elolvasására. Pedig mikor végre beleolvastam, kiderült, igazi meglepetést tartogat számomra ez a szöveg, amelyet sokáig tabu övezett.² A durva papírra nyomott, stencilezett, a korai szamizdatok betűképét idéző jegyzőkönyvet olvasva hamar szembesültem azzal, hogy a tanácskozás fő előadójának, Mérei Ferencnek a beszédében fontos helyet foglalt el az a javaslat, hogy állítsák vissza az OKT-t.

A ceruza-bejegyzésekkel tarkított szöveg elolvasása, továbbá megjelent vagy éppen kiadatlan dokumentumok tanulmányozása nyomán módosítottam azt az elképzelésemet, hogy az OKT újraalakításának kérdését főként abból a szempontból elemzem majd, hogy milyen stratégiák, konfliktusok nyomán változik meg az ok-

¹ 1982 óta ez a cikk egy kötetben is olvasható (*Kiss 1982*).

² Az 1989-es Mérei-emlékkonferencián Zibolen Endre így fogalmazott: „A füredi konferencia hagyatékát pedig éppen harminchárom éve zárja el a jogos örökösök elől, az azóta felnőtt, sőt már kiöregedő pedagógusnemzedék elől a mélyés hallgatás szilárdan kiépített fala.” (*Zibolen 1989:87–88*.) Zibolen egyébként már ebben az általam csak most megismert előadásában felhívta a figyelmet Mérei '56-os javaslataira: „Változatlanul érvényesnek tekinthetjük javaslatát egy, a különböző társadalmi érdekeket, tudományos és kulturális területeket részarányosan képviselő, a közoktatási kormányzat működését támogatva értékelő testület létrehozására, valamint egy a szakminisztériumtól független kutatóintézet működtetésére.” (*Zibolen 1989:87*.)

tatáspolitikai arénában jelenlévők köre. Olvasmányaim arra készítettek, hogy néhány jelzés erejéig arra is kitérjek, hogy Mérei 1956-os javaslata hogyan illeszkedik a pszichológus életútjába.

Az autonómia-elv jegyében fogant Mérei-javaslatok

Az ötvenes évek legelején a tudományos mezőből kiebrudalt, és oda csak '56 nyarán visszaengedett³ Mérei füredi előadásának elején azt hangsúlyozta, hogy egy dogmatikus sztálini tétel⁴ alkalmazása „az önálló magyar művelődéspolitikai felszámolását” eredményezte, és ez többek között a szovjet nevelésügyi megoldások kritikátlan és súlyos hibákat eredményező másolásában, a neveléstudomány hazai tradícióinak negligálásában, a NÉKOSZ-mozgalom felszámolásában nyilvánult meg. A pszichológus az ideológiai képzés túlméretezettségét is helytelenítette, akár csak azt, hogy a történelem oktatásakor egyszerű példatárként használják a nemzeti történelmet, majd azt taglalta, hogy miként jöhetne létre egy „sajátos magyar művelődéspolitikai”, illetve „milyen szervezeti garanciák kellenek a magyar iskola-politika megújításához”. (*Balatonfüredi... 1957:36.*)

Mérei három megoldást említett, amelyek elősegíthetnék az „oktatásügy és neveléstudomány művelődéspolitikai együttműködését”. Első helyen az OKT szerepelt:

„a) Valamiféle autonóm szerv, mint amilyen nálunk a Köznevelési Tanács volt, mely bizonyos keretek közt biztosított függetlenségével, s tekintélyével a neveléstudományok eredményének alapján mond véleményt az oktatásügyi kormányzat intézkedés- és rendelet-tervezeteiről.” (*Id. mű 36.*)

Másodikként egy szovjet intézményről szólt:

„b) Nagyteknélyű, teljesen független tudományos testület, mint a Szovjetunióban az Orosz Szovjetköztársaság Neveléstudományi Akadémiája, amely a tudományos intézményeket az egész területen egybefogja és teljes értékű szervként képviseli az Oktatásügyi Minisztériummal szemben, amelytől szervezetileg független.” (*Id. mű 36–37.*)

Ma már furcsának tűnhet az, hogy Mérei a szovjet neveléstudományi intézményt „teljesen független” szervezetként jelentette meg, hisz újabban sok olyan elemzés született, melyek azt bizonyítják, hogy a kommunista típusú rendszerek alapvető jellemzői között kell számon tartani az autonómiák felszámolását, az erős központosítottságot, a párt és a biztonsági szervek minden területre kiterjedő ellenőrző szerepét. A pszichológus fenti szavait azért is furcsállhatjuk, mert a fordulat évét követően Mérei az oktatás- és tudánypolitikai folyamatok aktív résztvevőjeként, majd ugyanezek szenvedő alanyaként, maga is beható tapasztalatokat szerezhetett a szovjet típusú társadalmak működéséről.

3 A pszichológus eme életrészeit így foglalta össze a „Mérei és társai” ellen 1959-ben hozott ítélet: „Az 1956 júliusában a Tudományos Akadémia szakmailag rehabilitálta a vádlottat és 1956. augusztus 1-jétől az ELTE Bölcsészkar lélektani tanszékén kiemelt kutatói állásba helyezték, ugyanakkor azonban meg is betegedett; ekkor érte első szívrohama.” (*A Magyar... 1959:4.*)

4 „a szocialista kultúra tartalmában szocialista, formájában nemzeti”.

Persze lehetséges, hogy nem őszinte meggyőződésétől vezérelve mondta a fentieket Mérei, hanem azért mert a „Nagy Testvértől” átvett minták közelmúltbéli meghatározó szerepéből⁵ kiindulva úgy gondolta, egyelőre megkerülhetetlen a szovjet példára való hivatkozás – még ha vitatható is.

Előadásában Mérei egy nyugati megoldást is említett, ami ekkoriban eleve szokatlan lehetett:

„c.) A harmadik megoldás a tankerületi rendszer, mint például Franciaországban a rektori intézmény, amely az óvodától az egyetemig egyesíti a közoktatásügy és ezen belül a neveléstudomány minden intézményét, és ennek megfelelően nagyki-terjedésű helyi autonómiát élvez.” (*Id. mű 37.*)

Nem hagyhatom említés nélkül, hogy megítélésem szerint a szovjet példához hasonlóan tartalmi szempontból a francia oktatásirányításról adott kép sem tekintendő helytállónak. Nem lehet ugyanis elfogadni azt az állítást, miszerint a tankerületek „nagyki-terjedési helyi autonómiát” élveztek volna, hiszen az ötvenes évek Franciaországában az I. Napóleon által létrehozott központosított oktatási rendszer helyi intézményeinek (azaz az állami iskoláknak) központi tantervek megvalósításán kellett munkálkodniuk, az oktatás egységesítéséről egyebek mellett éppen a miniszter által a tankerületek élére kinevezett rektorok gondoskodtak.

Egyébként Mérei maga sem időzött hosszasan a külföldi példánál, a szovjet mintáról a továbbiakban egyáltalán nem szólt, a másik példát pedig ügyes szóforulatokkal intézte el.⁶

A külföldi példák vitathatósága ellenére érdemes kiemelni, hogy ezek kapcsán, akár csak az OKT esetében, hangsúlyosan fogalmazódott meg az autonómia értéke. Ez az érték, ha más szavakkal is, a pedagógiai szféra 1954-ben létrehozott tudományos intézete kapcsán is szóba került: Mérei azt hangoztatta, hogy ez az intézmény nem alkalmas az említett problémák megoldására, lévén hogy „a Pedagógiai Tudományos Intézet az OM alá tartozik. Független helyzete olyan nagyfokú, hogy nem érvényesítheti a neveléstudomány kezdeményező és ellenőrző funkcióját.” (*Id. mű 37.*)

Előadásának e részét lezárva a pszichológus megismételte korábbi javaslatát: „Kívánatos lenne tehát egy olyasféle intézményt szervezni, mint a Köznevelési Tanács volt, amely egészen kicsi apparátussal és igen nagyszámú külső szakértővel mondana véleményt a miniszternek a minisztérium rendelettervezeteiről, s emellett szükség esetén önálló kezdeményezéssel is felléphetne.” (*Id. mű 38.*)

„Autonómiát kell adni a gyerekeknek.”

Raymond Aron ama fogalompárját alkalmazva, amely megkülönbözteti a különféle közpolitikák „*polity*” szóval jelölt célrendszerét és azt a „*politics*” névvel illetett

⁵ Egyébként a Mérei vezette Országos Neveléstudományi Intézet működése is belesimult abba az ötvenes évek eleji gyakorlatba miszerint a szovjet példa tanulmányozása kiemelt fontosságú teendő.

⁶ „E harmadik megoldás oly speciálisan francia, olyan sajátos történeti körülmények közt alakult ki, hogy átültetésére gondolni sem szabad, Nincs is értelme egy ilyen kis országban, amely központilag is könnyen áttekinthető.” (*Id. mű 37.*)

területet, „ahol egyének vagy csoportok viaskodnak, melyeknek megvan a maguk policy-ja, vagyis célkitűzései, érdekei sőt olykor filozófiája is” (*Halász 1982:7.*), azt mondhatjuk, Mérei egy olyan indítvány tett, amely az oktatáspolitikai erőtér jellemzőit kívánta átalakítani. Ez főként azért érdemel figyelmet, mert az ’56 őszen nyilvánossá vált javaslatok megfogalmazói gyakran úgy nyilvánítottak kívánatosnak valamilyen célt, hogy a döntésfolyamatok szervezeti kereteiről nem szóltak.

A Petőfi körben több olyan indítvány is elhangzott, amelyek előadói arra kérték a „felsőbbséget”, hogy valamilyen téren hajtsanak végre kiigazítást, de a döntési mechanizmusokat nem érintették a hozzászólók. György Lajosné általános iskolai tanár például a következő kérést fogalmazta meg: „[...] Nem a XX. kongresszus óta, hanem hosszú esztendőök óta mondjuk azt, hogy a tankönyvek nem használhatóak, nem tudunk belőlük tanítani, és mindig azt kapjuk válaszul, hogy majd a szocialista tantervben! [...] Nagyon kérjük a megoldást.” (*Hegeđús – Rainer 1992:20.*) Egy Horváth vezetéknévű igazgatóhelyettes pedig ezt javasolta: „[...] az a kérésem, illetőleg javaslatom lenne az Oktatásügyi Minisztériumnak, hogy [...] néhány százelelkeggel egyszerűsítsék az iskolai adminisztrációs terheket [...]” (*Id. mű 111.*)

Ugyanakkor a vitákon a hatáskörök elosztásának megváltoztatását szorgalmazó javaslatok is megfogalmazódtak. Ilyenek elsősorban a felsőoktatás kapcsán hangzottak el. Szeptember végén Előd Nóra, debreceni egyetemista (kiből később drámapedagógus lett) tett ilyen javaslatot: „Kérjük a rektorok és dékánok hatáskörének azonnali kiszélesítését tantervi és még egy sereg más vonatkozásban. (Taps)” (*Id. mű 73.*) Két héttel később Nagy Károly, a pesti joghallgatók 12 pontjának (!) egyikeként, követelés formájában adta elő a következőket: „Követeljük a tanterv megállapítását az egyetemeken, ne a minisztérium, hanem az egyetemek kari tanácsa állapítsa meg. (Élénk taps).” (*Id. mű 126.*)

A Petőfi körben az alsóbb iskolafokokat illetően nem fogalmazódtak meg olyan markáns elképzelések, amelyek kifejezetten az irányításmód átalakítására vonatkoztak volna. Ugyanakkor elhangzottak olyan javaslatok, amelyek a hatalmi viszonyok kiegyenlítettebbé tételére, a tanárok, diákok, oktatási intézmények szabadságfokának növelésére irányultak.

Az első vitáról infarktusa miatt távol maradt Mérei Ferenc írásos hozzászólásában például vezérmotívumként szerepelt az uniformizálással való szakítás: „Dogmatikus iskolarendszerben az iskolának nincs külön arculata. [...] A dogmatizmus tehát a pedagógiában többek között a nevelő és az iskolák uniformizálását jelenti. Ezzel szemben a demokratikus és szocialista nevelésnek közös feltétele a nevelő egyéniség gazdag kibontakoztatása, az iskola sajátos, változatos arculatnak kibontakoztatása.” (*Id. mű 24.*) Az utóbb szociológusként ismertté vált, akkor tanárként dolgozó Kemény István hozzászólásában is jelen volt az önállóság értéke, mégpedig nem csak a pedagógus, hanem a diák szabadságának fontosságát kiemelő, az utasításos irányításmódot bíráló megfogalmazásokban: „[...] van ami úgyszólván lehetetlenné teszi munkánkat, ez pedig az, hogy a kezünk-lábunk meg van kötve. Nekünk pontosan végre kell hajtani millió utasítást, amit meg sem lehet jegyezni [...]” (*Id. mű 57.*) „A

pedagógusoknak például problémájuk van az osztályfőnöki órákkal kapcsolatban [...]. Ezt úgy akarja megoldani a minisztérium, hogy egészen pontosan előírja, hogy melyik osztályfőnöki órának mi legyen az anyaga. Ezt nem lehet. Az osztályfőnöki órák anyagát szabadon kell hagyni.” (*Id. mű 59.*) [...] „Autonómiát kell adni a gyerekeknek. [...] Nem lehet közösségi nevelésben részesíteni a gyermekeket, ha már magában az iskolában nem neveljük őket arra, hogyan kell a saját közügyeiket a saját hatáskörükben elintézni.” (*Id. mű 60.*) Kiss Árpád pedig az iskolák felett gyámködő különféle hatalmak szerepét visszaszorító, a gyermekeket alávetett pozícióban tartó iskolai helyzetek megszüntetése, illetve egyfajta gyermek-központú pedagógia megvalósítása mellett állt ki – saját múltját is megidézve: „[...] kié az iskola? A gyermeké, a pedagógusé, a tanácsé, a hivatalsegédé vagy kié? [...] azt hiszem, az iskola a gyermeké. [...] Mi pedagógusok szeretnénk, ha a tízpercekben a gyerekek lemehtnének az udvarra és nem a folyosón sétálnának körbe, mint valamikor én séáltam – bocsánatot kérek – internált koromban engem vezettek hátratett kézzel, mert mindig ez a kép jut az eszembe (Taps.) Szüntessük meg a fegyencek bánatos sétáját a folyosón.” (*Id. mű 115.*)

Az ’56-os javaslatok és Bibó ’45 utáni elképzelései közötti párhuzamok

Mint láthattuk, 1956 őszén többször is előtérbe került az autonómia-gondolat. Ezt egyébként nem csak az ötvenes évek végletes centralizációja miatt tekinthetjük fontosnak, hanem amiatt is, hogy már 1945 után elkezdődött a pedagógiai mező egyfajta lecsupaszítása. Míg egy 1989-es, hallatlanul érdekes könyv az autonómiák lerombolását és a társadalom önszerveződését lehetetlenné tevő folyamatok nyitó korszakhatáraként 1948-at emelte ki (*Hankiss 1989*), egy eddig csak részben publikált elemzésből kiderül, hogy a tanügyben már korábban elkezdődött az egyesületek feloszlása, és ugyanakkor egyes egyletek hamar beolvadtak a kommunisták irányítása alatt álló Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetébe. Így például a Kisdednevelők Országos Egyesületét, a Tanügyigazgatási Tisztviselők és Felügyelők Országos Egyesületét, és a Magyar Gyógypedagógiai Társaságot már 1946-ban feloszlatták. (*Révész 1989:70.*) Az elemzésből az is kiderül, hogy a nem kommunista befolyás alatt álló szakszervezet-alapítási törekvések is hamar ellehetetlenültek.

Az autonómia-központú ’56 őszi oktatásügyi javaslatok könnyen párhuzamba állíthatók Szűcs Jenő esszéjével, amely Bibó Istvánnak az európai társadalomfejlődéssel kapcsolatos álláspontjából indul ki. Szűcs elemzése többek között ugyanis arra hívja fel a figyelmet, hogy Nyugat-Európával ellentétben a földrész keleti régióiban különböző korokban igen nagy esélye volt annak, hogy az állam teljesen felszámolja az autonómiákat: „A Nyugat az állam alá rendelte, a Kelet mintegy „államosította” az egész társadalmat. Az abszolutizmus mindenütt homogenizálni igyekezett „alattvalóit”, akiknek tagolatlan egysége elvileg nemigen különbözött egy XIV. Lajos („mes peuples”) vagy a cárok szemléletében. Valójában azonban e

különbéle autonómiák és „szabadságok” Nyugaton sehol sem számolódtak fel, legfeljebb megcsonkultak, és állami kontroll alá rendelődtek.” (Szűcs 1983:86.)

Az oktatás szférájában a korábban is létezett centralizációs tendenciák ötvenes évek eleji kiteljesedését követően magától értetődően fogalmazódtak meg olyan törekvések, melyek egyes elemei feltűnő hasonlóságot mutatnak Bibónak az autonóm működésmódok felülről kezdeményezett rekonstrukcióját javasoló 1945 utáni elképzelésével: „Bibó István ezt így sosem írta le, de alapjában véve azt a történelmi dilemmát kísérelte meg elméleti szinten és gyakorlati javaslatokkal megoldani, vajon hogyan lehet egy helyzetben, mely történelmi okok miatt a forradalom felülről szükségletét immár szocialista variánsban vetette fel a folyamatokat a demokrácia „alulról” érvényesülő kontrollja alatt és medrében kibontakoztatni.” [...] „Ehhez a lehetőség az államigazgatás önkormányzati alapjainak intézménye és radikális kifejlesztésében, az államstruktúra „alulról felfelé” való funkcionálásának megnyitásában – Bibó István legsajátabb reformprogramjában – adódhat.” (Id. mű 124–125.) Minthogy már idéztünk olyan megnyilvánulásokat, melyek arról tanúskodnak, hogy az ’56 őszi pedagógiai tárgyú megnyilatkozásokban milyen fontos elemként volt jelen az autonómia-elv, a Bibó, Szűcs és Mérei gondolatai közötti párhuzamokat érzékeltetendő most csak arról szólnék, hogy a pszichológus a korabeli eseményeket a fentiekhez hasonlóan egy olyan mozgalomként értékelte, amelynek felülről kezdeményezett jellege ellenére – némiképp paradox módon – szabad emberek kinevelését kell eredményeznie. Mérei vélhetően a folyamat ezen jellemzőjét kiemelendő élt a szocialista felvilágosodás fogalmával: „A XX. kongresszus egy új felvilágosodást nyitott meg, amely a szavak mögött a gondolatot, az idézetek mögött a valóságot, a dossziék mögött az embert keresi. [...] Nos, a természetesnek, a szabadnak és az egyéninek az elnyomatása sehol sem lehet olyan veszedelmes, mint éppen a nevelésben, Hiszen a nevelő a természetes értelem, a szabad gondolat és az egyéni vélemény fejlesztésével biztosíthatja azt, hogy tanítványai szocialista közösségben keressék emberhez méltó helyüket. Így válik az egyéniség kérdése a szocialista felvilágosodás pedagógiájának kulcsmozzanatává.” (Hegedűs – Rainer 1992:20, kiemelés M. F.-től)

A programadásra vállalkozó Mérei Ferenc

E gondolatmenet végén az is említést érdemel, hogy 1956 őszén Mérei láthatóan vezető szerepet kívánt betölteni a szóban forgó felvilágosodási folyamatban. Ezt jelzi többek között az, hogy rehabilitálása után hallatlanul intenzíven vett részt a közéletben: túl azon, hogy kutatási tervet készített és aktívan lépett fel számos egykori munkatársa rehabilitálásáért,⁷ több terjedelmes szöveget írt egyes pedagógiával is

⁷ Az idevágó szövegek másolatai, és a „Mérei és társai” elleni per ítélete az 1956-os Intézet Oral History Archívumában 306. számon nyilvántartott Mérei-interjú mellékleteit tartalmazó 1956–1959 feliratú kötetben található.

összefüggő problémakörökről.⁸ Ezen túlmenően, infarktusa ellenére levelet intézett a Petőfi kör résztvevőihez, majd két előadást is tartott a Balatonfüreden. Egy volt rabtársai által készített interjúból kiderül, hogy '56 őszén a pszichológus a szocialista rendszer egyfajta határok között tartott megújításában gondolkodott.⁹ A kis októberi forradalom idején is aktív volt, habár kezdetben éppen az események mérséklésére törekedett: attól tartva, hogy erőteljes visszacsapást válthatnak ki a tüntetések, egy bölcsészkar gyűlésen elhatározta magát a 23-ára tervezett kivonulástól.¹⁰ E véleménye ellenére utóbb magától értetődő természetességgel volt jelen a bölcsészkar épületében.¹¹ November 4. után elhárította azokat az ajánlatokat, amelyek arra irányultak, hogy bevonják őt az oktatási tárca munkájába.¹²

Időugrás: Mérei 1948-as szerepvállalása

Mielőtt rátérnék arra, hogy mi lett az OKT-val kapcsolatos javaslat sorsa, kitérőt kell tennem amiatt, hogy az autonómia-elvet '56-ban előtérbe állító Mérei Ferenc élete egy korábbi szakaszában – és többek között éppen az OKT-val kapcsolatban – olyan szerepet vállalt, amely ellentétes volt az általa '56-ban képviselt értékekkel.

Elemzésemben 1948-ig kell visszaigrani, amikor beszüntették az OKT működését. Az erről szóló kormányrendeletnek többféle olvasata lehetséges. Egyfelől egy Koós Ferenc által már 1985-ben kivonatosan – a nevek kihagyásával – publikált feljegyzésből egyenesen következik egy olyan értelmezés, miszerint a testü-

8 Egy nemrégiben megjelent kötet bibliográfiája több eddig kiadatlan Mérei-kéziratról is tudósít: 1956 nyár-utóján a pszichológus három egyenként 30–50 oldal terjedelmű, levél formájában íródott szöveget fogalmazott, egyfelől a „gyermeklélektan ügyében”, másfelől a „pedagógiáról” és a továbbá „a sztálinizmus pedagógiai felfogásáról”. (*Borgos, Erős & Litván 2006:306.*)

9 „A többpártrendszer el sem tudtam képzelni, fel sem merült bennem. [...] Szóval el tudtam képzelni három szocialista párttal, a szociáldemokratákkal, kommunistákkal és egy parasztpárttal, [...] És a Varsói Szerződésből való kilépésről az volt a véleményem, hogy egy katasztrofális lépés volt a kilépés” Mérei Ferenc-interjú. Készítette Hegedűs B. András és Litván György 1984-ben vagy 1985-ben. (*1956-os Intézet Oral History Archivuma. 306. sz. 12.*) A továbbiakban így hivatkozom majd erre az interjúra: OHA, Mérei-interjú.

10 V: „[...] Nem tudom, tudjátok-e, hogy én nem mentem el a felvonulásra, Én nem voltam ott október 23-án [...]

K: Délelőtt volt a bölcsészkaron egy gyűlés.

V: Ott fel is szólaltam.

K: Kb. mit mondtál?

V: Majdnem pontosan azt mondtam, hogy a kivonulás ellen vagyok, mert Magyarország nincs rászokva arra a demokráciára, hogy felvonuljanak az emberek, tehát egy rendőrségi provokáció lesz belőle. És ezért el sem mentem el.” (*OHA, Mérei-interjú, 12–13.*)

11 „Október 25-én [...] bementem az egyetemre, Természetesnek vettem, hogy én vagyok az egyetlen felnőtt az egyetemen, ahol csak az ifjúság volt, élén Pozsár Istvánnal.” (*Litván 1989:115.*)

12 Ekkoriban egy ideig reális lehetőségként értékelte Nagy Imre visszatérését: „[...] halálosan biztos voltam abban, hogy a Nagy Imre lesz a miniszterelnök, tehát egy megegyezéssel Nagy Imre lesz a miniszterelnök, és akkor majd én csinállok valami komoly dolgot.” (*OHA Mérei-interjú, 6.*) A november 4. utáni hivatalos megkeresésekről Mérei így beszélt: „Bizu (helyesen valószínűleg Bizó Gyula, az Oktatásügyi Minisztérium osztályvezetője – B. I.), és Szabolcsi (Miklós) volt a másik. [...] Kiss Árpád volt a harmadik. [...] Minthogy ilyen ismert ellenzéki figura voltam, és a pedagógiával volt egy hírnevem, jó lett volna, ha én beállok a Közoktatásügyi Minisztériumba. Én úgy értettem, hogy a felszólítás erre vonatkozik, és ezeket visszautasítottam, mert tudtam, hogy a Nagy Imre ügyis visszajön.” (*OHA, Mérei-interjú, 7.*)

let megszüntetése szorosan összefüggött a kommunista párt vezetésének a totális hatalomgyakorlás feltételeinek megvalósítására irányuló törekvéseivel.¹³ Látnunk kell ugyanakkor, hogy az oktatásügyi korporatív döntésbefolyásolás – és egyben döntéselőkészítés – intézményes kereteinek felszámolása egybeesett egy olyan, elyben akár modernizációsnak is tekinthető intézkedéssel, amely manifeszt céljai tekintetében a professzionális neveléstudományi kutatás hazai feltételeinek megteremtésére irányult.

Semmiképp sem maradhat említés nélkül, hogy az OKT visszaállítását '56-ban szorgalmazó pszichológus nyolc évvel korábban aktív szerepet vállalt a tanács megszűnését és az ONI ezzel egyidejű megalakulását eredményező folyamatokban. Még ha megfelelő kutatások híján nem is ismerjük Mérei korabeli oktatáspolitikai szerepvállalásának részleteit, egy, az oktatási tárca lapjában közölt cikk egyértelműen bizonyítja, hogy az ONI igazgatójává kinevezett pszichológus a szervezeti változás elfogadtatásában jelentős szerepet vállalt. *A falakon belül – a neveléstudomány feladata* című cikkének első felében „a demokratikus közoktatásügy döntő követelése”, az esélyegyenlőség jegyében állított ki sok tekintetben igen negatív diagnózist a pedagógia szférájában 1945 és 1948 között történekről, elmarasztalva egyebek között a reformpedagógiai irányzatok képviselőit, kik „bár apostoloknak indultak, a nagypolgárság néhány tucat gyermekének nevelőivé váltak.” (*Mérei 1948:550.*)

Cikkemásodik részében a szerző az OKT működését így jellemezte: „A Köznevelési Tanács számos olyan ülésén vettem részt, amely a nevelőképzésre vonatkozott. [...] A tanácskozzók elvi érveket cseréltek és gondolati konstrukciókat tártak fel. Érveik és elgondolásaik gyakran spontán bukkantak fel, hosszú nevelői vagy tudományos pályájuk rendszerbe nem foglalt tapasztalataival. [...] A Köznevelési Tanács szerkezete, felépítése kizárta olyan apparátus fenntartását és működését, amely a magyar nevelésügy helyzetképét tényszerűen rögzíthetné, s az újonnan kiadott intézkedések végrehajtását s a végrehajtás következményeit magukban az oktatási intézményekben nyomon követhetné. [...] A Neveléstudományi Intézet felállítása a közoktatásügy fejlesztéséhez szükséges előmunkálatok módszerének átalakulását jelenti: módszeres adatgyűjtést, didaktikai kísérleteket, tankönyvek, tantervek ki próbálását, a tanügyi helyzetkép gyakori rögzítését, közvetlen kutatómunkát a nevelés minden területén.” (*Mérei 1948:550.*)

¹³ Egy olyan, nyilvánvalóan az MDP égisze alatt készült, az Országos Neveléstudományi Intézet terve című aláírás nélküli dokumentumról van szó, amelyre ceruzával az 1948. VIII. 15.-ös dátumot írták. A feljegyzésben egyebek között ilyen megfogalmazások olvashatók: „A felszabadulás után a Teleki Géza által kinevezett Köznevelési Tanácsban húzódozott meg a közoktatási front valamennyi reakciós eleme. Ezek elleneztek az általános iskolát [...]. [...] A Köznevelési Tanács tényleges tisztikarában jelenleg a Magyar Dolgozók Pártjának egyetlen tagja sincs. A négy vezető állás közül három betöltetlen, a 4. helyet (ügyvezető igazgató) az ügyes, tehetséges, de politikai szempontból nem megbízható Kiss Árpád tölti be. Az elnöki tanács (amely egyébként csak formális szerepet játszik) 13 tagja közül az MDP-nek 2 tagja van, A Tanács 81 kinevezett tagja közül 14 MDP-tag. Ezek többsége is inkább dísz szerepet kapott, minthogy nevelés és iskolapolitikai kérdésekkel nem foglalkoznak (Petényi, Rusznyák, Káldor György). [...] Az Országos Köznevelési Tanács kullog a reform után, és leszámítva néhány otlévő elvtársunk igen jelentékeny munkáját, inkább hátráltatja azt, mintsem elősegíti. Ezért szükséges a Köznevelési Tanács rendeleti feloszlata.” Magyar Országos levéltár (MOL) XXVI-J-1-a, 249. és 250. t.

Még ha egyesek jobb véleménnyel is vannak az OKT működéséről (Kóós 1986), aligha lehet vitatni a Mérei-féle álláspontnak azt az elemét, miszerint szükség lehet professzionális neveléstudományi kutatásokra, amelyek elősegítik a külhoni minták módszeres megismerését, feltárják az oktatás szférájában zajló társadalmi folyamatokat, a lehetséges alternatívákat stb. A pszichológus 1948-as állásfoglalása megítélésem szerint többek között azért volt problematikus, mert a tudományos kutatás intézményes bázisának megteremtésének fontosságát hangsúlyozva figyelmen kívül hagyta annak vizsgálatát, hogy adottak-e a tudományos kutatások feltételei, van-e lehetőség szabad, független elemzések elvégzésére. És ma már persze azt is könnyű diagnosztizálni, hogy az új tudományos intézet létrejöttét sürgető, a korabeli politikai döntéshozókkal rendszeresen érintkező¹⁴ Mérei érzéktelen volt azt illetően, hogy írásával – a korabeli mind diktatórikusabb irányításmódot erősítve – egy olyan intézmény megszüntetésének elfogadtatásában vállalt szerepet,¹⁵ amely lehetőséget adott különféle szakmai álláspontok megjelenítésére, egyes, a politikai elit által erőltetett intézkedésekkel kapcsolatos kritikus vélemények megfogalmazására.¹⁶

A pszichológusnak nemsokára meg kellett tapasztalnia, hogy az ONI-ban mind kevesebb lehetőség kínálkozik a tudományos igényesség szempontjainak megfelelő vizsgálódások elvégzésére.

Abból következően, hogy a kutatások intézményesülése egybeesett a kommunista diktatúra kiépülésével, jó időre illuzórikussá vált, hogy színvonalas neveléstudományi kutatások folyjanak Magyarországon.¹⁷ Az ONI működésével kapcsolatos iratokból kiderül, hogy az intézet létrejöttének egyik fő indokaként említett

14 Egy tanulmány így írja le a Mérei által 1945 után betöltött funkciókat: „[...] majd egyebek mellett a Székesfevárosi Lélektani Intézet vezetője, a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete Pedagógiai Bizottságának tagja, az MKP Pedagógus Csoportjának majd az MDP Köznevelési Bizottságának tagja, az MTA Tudományos Tanácsának tagja. [...]” (K. Horváth 2006:41.) „1949 május közepén volt ez a fordulat [...] De odáig én tényleges befolyással és készséggel rendelkeztem. [...], 1949 őszén beszéltem utoljára a párt politikai vezetőivel.” (Szilágyi 2006:283.) A pszichológus 1948–49-es, Lukács Györgyéhez hasonló tudománypolitikai szerepvállalásáról differenciált – a megértő szociológiai megközelítést is alkalmazó – elemzést olvashatunk Huszár Tibornak egyik monográfiájában. (Huszár 1995) A Mérei-életút elfogultságok nélküli elemzésének fontosságáról lásd: (Erős 1998)

15 Érdemes megemlíteni, hogy Mérei '56-ban nem tett ki 1948–49 körüli szerepvállalására. Mint Szabolcs Éva e lapszámban megjelent írásából kiderül, az MTA Pedagógiai Főbizottságának 1956 júniusi ülésén „Mérei önbírálatát sürgető” mondatok hangoztak el Kontra György részéről. A Petőfi kör második vitájának végén egy pszichológusnő szintén helytelenítette, hogy Mérei nem gyakorolt önkritikát. Severini Erzsébet többek között a következő költői kérdést tette fel: „Kérdem, jogos-e a minisztériumnak azt a bizalmat adni, addig míg Mérei elvtárs nem korrigálja szocialista módon az elkövetett hibákat...” (Hegedűs – Rainer 1992:140.) Itt érdemes megemlíteni, hogy élete alkonyán Mérei önmaga korábbi állásfoglalásait jellemző a „vonalas, méghozzá harciasan vonalas” megfogalmazással élt. A Magyar Pszichológia Szemle 1985/3-as számában megjelent, Bagdy Emőke által készített interjút idézi: (K. Horváth 2006:51.)

16 A késő-kádári korszakban több olyan megnyilatkozás is született az OKT-vel kapcsolatban, amelyek kiemelték az OKT működésének ezt az aspektusát: Így például az általános iskola létrejöttével foglalkozó monográfia szerzője megállapította, hogy „az Országos Köznevelési Tanács is ellenezte a tartalmi előkészítés nélküli döntést, a feltételek nélküli elhatározást.” (Horváth 1978:16.) A *Dolgozat az általános iskoláról*” szerzője ugyancsak megemlíttette tanulmányában, hogy az OKT „inkább ellenezte, mint támogatta a feltétel nélküli bevezetést” (Andor 1979, 1980)

17 Az ONI létrejöttének és működésének ellentmondásos jellegét jól érzékelteti az alábbi tanulmány: (Knausz 1988).

tényfeltáró-munka hamar lehetetlenné vált az intézet keretei között, maga a statisztikai adatgyűjtés pedig minisztériumi ügyosztályok feladatává vált, ami nyilván nem kedvezett az elfogulatlan vizsgálódásoknak. A totalitárius politikai berendezkedés kiépülése és a Szovjetuniótól való függés kiteljesedése rövid időn belül az oktatást illetően is megakadályozta a sokirányú tájékozódást. Az ONI esetében ez abban képeződött le, hogy az intézet egyik fő feladatává vált a szovjet tapasztalatok elterjesztése.¹⁸ Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az intézmény működését meghatározó általánosabb társadalmi kontextusban lehetetlenné vált a tudományos igényű – mindenképpen autonómiát, szabadságot igénylő – vizsgálódás. Az ONI rövid idő alatt tanterv- és tankönyvgyártó műhellyé, továbbképzéseket szervező és a szovjet megoldások megismertetését segítő szervezetté alakult, de még ez a redukált működésmódú intézet sem maradhatott fenn, hiszen 1950-ben egyfajta hisztérikus politikai boszorkányüldözés jegyében, másfél évvel megalapítása után felszámolták az ONI-t, a többek között tankönyvszabotázzsal vádolt Méreit és munkatársait pedig elbocsátották.¹⁹

Az ellenséges tevékenység egyik góccaként kikiáltott ONI feloszlata egyfelől a súlyos fenyegetettség érzését váltotta ki a pszichológusból,²⁰ másfelől komoly egzisztenciális nehézségeket rótt rá. Ugyanakkor az intézet élén szerzett tapasztalatok és a személyes megpróbáltatások nyilván megkönnyítették Mérei számára azt, hogy korábbi „hitvilágától” eltávolodva kialakítsa kritikus alapokon álló „különbejárátú” politikai felfogását,²¹ melynek logikus következményeként értékelhető az autonómia-gondolat 1956 őszi előtérbe állítása.

Mérei javaslatának sorsa

A fenti kitérő után ideje rátérni arra, hogy milyen volt a fogadtatása az OKT-val kapcsolatos javaslatnak. Először is megállapíthatjuk, hogy ez már Füreden visszhangra talált. Az egyik résztvevő, Zibolen Endre, aki 1945 előtt az Országos Köznevelési

18 Noha az intézet létrehozásáról szóló rendelet (Magyar Közlöny, 1948. 243. sz. 2321. o.) még így határozta meg az ONI feladatát: „tudományos kutatómunkával figyelemmel kíséri és összehasonlítja mind a hazai és mind a külföldi nevelési és oktatási intézmények működését”, mint ez kiderül „A Neveléstudományi Intézet fő feladatai az 1949/50-es tanévben” című gépiratból, az intézet munkatársainak feladatköre utóbb jelentősen átalakult: „Az elmúlt év első felében az ONI főként statisztikai munkálatokkal támasztotta alá a köznevelési reform munkálását. Ez szükségtelenné vált, minthogy a VKM statisztikai osztálya és a tervosztály ezt nagyobb apparátussal végzi. Így az ONI elsősorban azt tekinti feladatának, hogy a köznevelési reformhoz szükséges egyéb dokumentációt (főleg szovjet dokumentációt) bocsássa az illetékes intézmények rendelkezésére.” MOL-XXVI-I-1-a, 1. d. 96. t. 2. o.

19 A VKM-ben folyó ellenséges tevékenységről szóló 1950-es pártközponti jelentés külön fejezetben foglalkozott az ONI tevékenységével, (*Kardos & Kornidesz 1990: I. kötet, 373–374.*)

20 „[...] azt olvastam akkor, hogy milyen nagy jelentősége van az elméletnek, mert az elmélet segítségével sikerült leleplezni a Rajk-bandát, a Geiger-bandát és a Mérei-klikket. Na most a Rajkot és a Geigert akkor már kivégezték. Megfogtam a nyakamat, hogy még ott van-e.” (*Szilágyi 2006:284.*)

21 „V: Október 23. előtt én még teljes revizionizmust kreáltam itt a szobámban.

K: Párton belüli reformistának vallottad magad?

V: Is. A szocialista tömörülésen belüli szocialistának vallottam magam és revizionistának. Olyan revizionistának, hogy kiszagdák nincsenek.” (*OHA, Mérei-interjú, 12–13.*)

Tanács elődintézményének, az Országos Közoktatási Tanácsnak az alkalmazásában állt, jelezte, hogy ő és a Pedagógiai Tudományos Intézet két másik munkatársa már 1955-ben megfogalmaztak egy hasonló javaslatot: „Felvetettük a Pedagógiai Tanács vagy Országos Pedagógiai Tanács (ez tulajdonképpen csak más név volt az Országos Köznevelési Tanács helyett, amelynek a felújítására itt javaslat elhangzott) felállításának a tervét. Válasz még nem érkezett erre. Nem azt sürgetem, hogy miért nem csinálták még meg, csak azt hangsúlyozom, hogy eddig még nem válaszoltak.” (*Balatonfüredi... 1957:178.*) Utóbb a konferencián részt vett Kónya Albert művelődési miniszter Mérei felszólalása kapcsán egyebek között a következőket mondta: „Első javaslata a Köznevelési Tanács felállítására vonatkozott. A kérdést tanulmányozni óhajtom; kérek tehát erre nézve Mérei elvtárstól részletesebben indokolt, alaposabban kidolgozott javaslatot.” (*Balatonfüredi... 1957:273.*)

Eddig még nem bukkantam olyan információra, amely arról tudósítana, hogy a pszichológus a későbbiekben még foglalkozott volna az OKT visszaállításának kérdésével.²² Kónya kívánsága utóbb mégis teljesült – Kiss Árpád által. A Köznevelésben megjelent, írásom elején említett cikk teljesen megfelelt a fenti kérésének. A szerző nem csak a testület szervezeti tagolódását, az egyes szakosztályok és bizottságok keretében végzett mindennapi munkát mutatta be, hanem gyakorlati kérdésekre is kitért: „Az Országos Köznevelési Tanácsot nem kell újból megalapítani. [...] A 11 160/1948. Korm. számú rendelet szerint »az Országos Köznevelési Tanács működését ideiglenesen, a további rendelkezésig szüneteltetni kell«. Elég tehát a kormányrendeletnek a hatálytalanítása [...]” (*Kiss 1982:91.*)

Mérei és Kiss javaslatát összevetve felfigyelhetünk arra, hogy ezekből eltérő kép kerekedik ki ugyanarról az intézményről. Míg Mérei – az OKT összetételének, működésének részleteivel egyébként nem foglalkozó – javaslatában elsősorban az autonóm működésmódra helyezte a hangsúlyt, Kiss Árpád, nem sokkal annak megemlézése után, hogy „az OKT megmaradt tanácsadó szervnek, tehát önálló intézkedési

22 Ennek lehetőségét nem zárhatjuk ki teljesen, mivel november 4. után Mérei aktívan vett részt olyan oktatással összefüggő kezdeményezésekben, amelyek az új helyzetben akarták érvényre juttatni a forradalom előtt és alatt megfogalmazott célokat. Egy 1958-as ügynöki jelentés így szólt erről: „Az ellenforradalom fegyveres leverése után tevékenyen részt vett a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága pedagógus albizottságának munkájában, mely köztudomásúan a párttal szembeni politikai centrum szerepét kívánta betölteni. [...] Javasolja, hogy a MÉFT ajánlja fel szolgálatait a Pedagógus Szakszervezetnek [...]” (*Litván 2006:195.*) Egy másik hasonló szellemű ügynöki jelentés egyebek között így jellemzi Mérei ’56 őszi-téli szerepvállalását: „Az 1956 október 1–5-ig rendezett balatonfüredi pedagógus konferencián már egységes pártellenes csoportosulás alakult ki, amelynek vezetője Mérei Ferenc volt. Ide tartozott: Ravasz János, Kiss Árpád, Zibolen Endre, Prohászka Lajos, Faragó László, Várkonyi Dezső, valamennyien reakciós polgári – sőt egyenesen fasiszta beállítottságú pedagógusok.” A jelentés szerint „Az ellenforradalom fegyveres leverése után sem adták fel a harcot.” [...] „1956 december 29-én az ideológiai harc továbbvitelének érdekében Méreiék összehívják a IV. Egyetemes Nevelésügyi Kongresszus előkészítő bizottságát.” A bizottság által megfogalmazott – az ügynöki jelentésben is idézett – tézisekből is visszaköszön az az alulról szerveződő társadalom ideálja, vagy ha tetszik az autonómia-gondolat illetve az a társadalom-modell vagy utópia, amelyet napjainkban a deliberatív demokrácia kifejezéssel illetnek: „A »fordulat éve« nem kedvezett a szabad tanácskozások alapján létrejövő döntéseknek.” A füredi konferencia utóéletéről így emlékezik meg a jelentés szerzője: „Méreiék a pedagógus-fronton Lukács [Sánornak a pedagógus szakszervezet éléről 1957 novemberében történt – B. I.] leváltása óta defenzívában vannak, azonban így is az eredményeket, amit a pedagógia terén az ellenforradalom óta elértünk, a »balatonfüredi szellem« eredményének hirdetik [...]” A jelentést lásd: (*Kőszeg 1998*)

„jogot sosem kívánt a maga számára” (*Id. mű 87. o.*) a grémium összetételét taglalva az 1948-ig érvényes szabályozással összhangban azt emelte ki, hogy „a tanács [...] állandó tagjait részben az oktatási miniszter nevezte ki, részben testületek és felekezetek, valamint a társmínisztériumok küldték ki.” E mondatot az teszi érdekessé, hogy a szerző nem csak az oktatási tárca, vagy a társmínisztériumok által delegáltak esetében élt olyan megfogalmazással, amely egyértelműen utalt az illetők szervezettől való függésére, hanem a kiküldés szót alkalmazva azok esetében is a függőségre helyezte a hangsúlyt, akik szervezeti értelemben véve mindenképpen függetlenek voltak az oktatási tárcától. Az imént mondottakra támaszkodva a szerző ezután határozottan – bár a Mérei-féle álláspont megnevezésétől tartózkodva – szembe helyezkedett az OKT-t autonóm testületként megjelenítő elképzelésekkel: „Amint ez az összetétel mutatja, a Köznevelési Tanácsnak nem volt autonóm testület jellege.”²³ A következő mondatot megint csak érdemes szó szerint idézni, mivel ebben Kiss azt igyekezett megragadni, hogy ha nem is volt autonóm az OKT, mégis miként élvezhetett valamiféle függetlenséget: „Függetlenségét egyrészt elnökének és vezetőségének egyéni tekintélye biztosította: a tanács elnöke – tudományos vagy közéletünk egy-egy kiválósága – csak a legfelső szinten érintkezett hivatalosan a minisztériummal; másrészt kijárt a megbecsülés a tanács szaktekintélyének, annak a soha szem elől nem téveszthető igénynek, hogy tudja az adott viszonyok között a legjobbat nyújtani.” (*Id. mű 88–89. o.*) Ezután Kiss hangsúlyosan szólt arról, hogy milyen fontos szerepet játszott a tanács a tankönyvek megújítása terén: „Frissességet, tudományos jólérsültséget, derűs és haladó világnézetet igyekeztünk bevinni a tankönyvekbe, azt a nevelési feladatot láttuk magunk előtt, amely Szókratész óta lebeg az emberiség minden tanítója előtt: nem a meglévőt vagy készet adni [...] nem felfedezni, hanem megtanítani a felfedezést.” (*Id. mű 89. o.*)

„Az Országos Köznevelési Tanács nagyon hiányzik”

A tárca lapjának első 1957-es számában megjelent imént ismertett cikk bizonyítja, hogy az OKT visszaállítását célzó javaslat, melyet a fentiek szerint elsőként a P'TI egyes munkatársai vetettek fel, majd '56 októberében Mérei fogalmazott meg nagyobb nyilvánosság előtt, hónapokkal a forradalom leverése után is – bár némiképp átértelmezve – az oktatáspolitikai napirendjén szerepelt. Ezt megerősíti a Kiss írása után közölt cikk, amely a korabeli politikai frazeológiához igazodva igyekezett időszerűként bemutatni a Füreden elhangzottakat, hogy aztán a szerző az OKT visz-

23 A Mérei-féle állásponttól való diszkrét, ugyanakkor határozott elhatárolódás összefüggött azzal, hogy Kiss Árpád valóban nem tekintette autonóm testületnek azt az intézményt, amelynek működtetésében vezető szerepe volt 1945 és 1948 között. Ugyanakkor az is befolyásolhatta Kiss állásfoglalását, hogy időszertelesen tartotta az autonómia-elv előtérbe állítását a forradalom fegyveres leverését követő időszakban. Ekkoriban egymást követték az olyan történések, amelyek egyértelműen jelezték, hogy mindinkább ellehetetlenülnek az 1956 őszi, október 23-a előtti és után előtérbe került jelszavak, intézményes megoldások. A megtorlás, megfélemlítés nyilvánossá vált aktusai közül – kissé önkényesen – hadd említessék meg a Központi Munkástanács működésének betiltása, vezetőik letartóztatása, (dec. 8.), a rögtönítélő bíróságok felállítása (dec. 13.), az Írószövetség és az újságírókat összefogó MUOSZ működésének felfüggesztése (jan. 18 és 20.).

szállítási szükségességéről is szólhasson: (a füredi tábor) „A lenini útmutatás nyomán kísérletet tett a szocialista erkölcsi nevelés elméletének és gyakorlatának szilárd megalapozására. A pedagógiai tudomány előtt álló feladatok megoldása érdekében, az erők összefogására javasolta az Országos Közoktatási Tanács munkájának újjáélesztését is.” (*Zibolen 1957:14.*)

Levéltári dokumentumok tanúsága szerint a tárcát novembertől kormánybiztosként vezető, szakmája szerint fizikus Kónyát meggyőzték az OKT-vel kapcsolatos javaslatok. A minisztériumi kollégium 1957 március elsején megtartott, az általános iskola felső tagozatos tantervek reformjával foglalkozó ülésének jegyzőkönyvében egyebek között ez áll: „Kormánybiztos elvtárs: A mai értekezletnek van egy olyan pontja, amellyel úgy látja, hogy mindenki egyetért, az, hogy az Országos Köznevelési Tanács nagyon hiányzik. Mutatja ezt az a körülmény, hogy az itt elhangzott egyes szakmai kérdések megtárgyalására a kollégium nem alkalmas. Mindent elkövet azért, hogy az Országos Köznevelési Tanács kialakuljon. Persze egyetért azzal, amit Nagy (Sándor) elvtárs mondott, hogy a Köznevelési Tanács megalakítása nem biztosítja a stabil tantervet, de rendkívül fontos lesz egyes szakmai kérdések megoldásában. Az anyagot illetően valóban rendkívül nehéz volt első olvasásra kellőképpen kiértékelni. [...] Az Országos Köznevelési Tanács kialakulásával a további tantervi munkák már könnyebbek lesznek. [...]”²⁴

Az ülés emlékeztetőjében még határozottabban jelenik meg a fenti szándék: „Kónya elvtárs összefoglalójában megállapította, hogy az előterjesztés feletti vita a Köznevelési Tanács mielőbbi visszaállításának szükségességét igazolja. Az előterjesztés több olyan szakmai, módszertani kérdést is felvet, melyek megvitatására nem a kollégium, hanem a Köznevelési Tanács illetékes szakmai bizottsága lenne a megfelelő fórum. Mindent el kell követni a Köznevelési Tanács mielőbbi megalakítása érdekében.”²⁵

Az imént idézett szövegek nem csak arról tanúskodnak, hogy Kónya magáévá tette az OKT visszaállítására vonatkozó javaslatot, hanem arról is, hogy a kormánybiztos nem egy autonóm, kritikai funkciókat is betöltő intézményt látott a leendő tanácsban, hanem a minisztériumi döntés-előkészítést megkönnyítő, a tárca vezetését tehermentesítő, szakmai jellegű szervezetként képzelte el az OKT-t.

Egy máig aktuális kérdés korai megfogalmazása

Míg az imént Mérei Ferenc és Kiss Árpád indítványa közti különbséget állítottuk előtérbe, arra is érdemes felfigyelni, hogy a két javaslat abban megegyezett, hogy egyik sem exponálta azt a korábban érintett kérdést, hogy a negyvenes évek végére igen lecsupaszítottá vált a hazai pedagógiai mező, azaz, akárcsak más szférákban, ezen a területen sem léteztek autonóm társadalmi szervezetek, például tanáregyesületek, holott 1945 előtt számos ilyen szervezet tagjai vehettek részt az Országos

²⁴ MOL–XIX–I–IV–fff, 1. d. 111. t.

²⁵ MOL–XIX–I–IV–fff, 1. d., 109. t.

Köznevelési Tanács elődszervezetének tekinthető Országos Köznevelési Tanács munkájában. (Látnunk kell ugyanakkor, hogy ezek felülről kiválasztott és nem az egyesületek által delegált személyek voltak.) Elgondolkoztató aspektusa az OKT-val kapcsolatos kérdéskörnek, hogy a visszaállítást szorgalmazók nem szóltak arról, hogy fontos lenne megteremteni a szabad egyesületi élet feltételeit.

Itt érdemes megemlíteni ugyanakkor, hogy Kiss cikkében megfogalmazódott az az érdekes kérdés, hogy milyen legyen a leendő OKT és a pedagógiai szféra 1954 óta működő intézete közötti viszony: „A körülmények azonban ma sokban mások, mint 1945–48-ban. A Köznevelési Tanács támaszkodhatnék egy neveléstudományi intézetre, amelynek egyben tudományos tanácsa lehetne [...]” (Kiss 1982:90.) Minthogy a szerző nem szólt arról, hogy kik is lennének a visszaállítandó OKT tagjai, javaslata kapcsán elég annyit leszögezni, hogy az idézett szövegrészben kitapintható egy olyan problémakör, amely mindaddig kevés figyelmet kapott.

Míg az oktatásügyi reformokon gondolkodók egy része az elmúlt évtizedekben elsősorban azon munkálkodott, hogy autonóm intézménnyé változtassák az iskolákat, illetve autonóm erőként jelenítsék meg a tantestületeket, pedagógusokat (Sáska 2002), eddig kevés figyelem övezte a központi szintű oktatásügyi döntéshozatalokban közreműködő különféle kutatóintézetek, egyéb háttérintézetek, konzultatív tanácsok státusának és egymáshoz való viszonyának a kérdését. Arról még csak-csak szó esett, hogy kívánatos lenne, ha kevésbé függenének a minisztériumtól az ilyen típusú intézmények. Az viszont már nemigen képezte reflexiók tárgyát, hogy milyen kapcsolatban álljanak egymással a szóban forgó kutatóintézetek, háttérintézmények, testületek stb. Fentebb már láthattuk, hogy 1948-ban az oktatáspolitikát befolyásolni képes személyek fejében egymást kizáró alternatívaként jelent meg a szakmai és egyéb érdekcsoportok, pártok képviselőit lehetővé tevő OKT és az intézményesült neveléstudományi kutatás. A Köznevelésben megjelent 1957-es javaslat nem volt ilyen sarkos. Nem kizárt persze, hogy a tudományt művelőkben felöltött annak veszélye, hogy a Kiss által javasolt megoldás azzal veszéllyel járhatna, hogy OKT ellenőrzése alá kerül majd a „tudomány”.²⁶ Lehetséges ugyanakkor a fenti javaslatnak egy olyan értelmezése is, amely jobban összebékíthető a tudomány szabadságáról vallott álláspontokkal. Ennek értelmében a tudományos intézmény(ek) mellett működő, a pedagógus szakmát, illetve a pedagógiai tudományokat képviselő személyekből toborzódó tanács feladata nem az ellenőrzés, az irányítás lenne, hanem inkább annak megfogalmazása, hogy a gyakorlat felől nézve milyen kérdéseket lenne érdemes kutatás tárgyává tenni.²⁷ Ily módon az oktatással kapcsolatos kétféle tudás birtokosai egyfajta mellérendelői, egymást kiegészítő, gyarapító viszonyba kerülhettek volna, ami nyilván a „közjónak” is hasznára válhatott volna.

26 Itt érdemes megemlíteni, hogy a március 1-jei kollégiumi ülésen készült jegyzőkönyv fentebb idézett részéből kikövetkeztethetőn Nagy Sándornak, a Pedagógiai Tudományos Intézet igazgatójának fenntartásai lehetnek az OKT visszaállításával szemben. A jegyzőkönyvben olvasható alábbi, Nagy Sándortól származó észrevétel is mintha erről tanúskodna: „A Közoktatási Tanácsnak nem lesz feladata a tanterv jóváhagyása, ez mindig az illetékes főosztály támogatásával a miniszter feladata.” MOL–XIX–I–IV–fff, 1. d., 180. t.

27 E kérdéskör mai vonatkozásairól egy korábbi cikkemben írtam: (Bajomi 2001).

Miért eshetett szó még '57-ben is az OKT visszaállításáról?

Arra a kérdésre, hogy miért maradhatott majd félévvel az '56-os forradalom elfojtását követően is az oktatáspolitikai napirendjén az OKT kérdése, többféle válasz kínálkozik.

Egyfelől talán szerepet játszhatott ebben az, hogy Mérei októberi javaslatával ellentétben a négy hónappal később megjelent Kiss-cikkben háttérbe szorult az autonómia értéke, amelynek képviselője mind nehezebbé vált a november 4. utáni fejlemények miatt. Ugyanakkor az OKT-nek a tantervek és tankönyvek kidolgozásában játszott szerepét kidomborító Kiss Árpád-féle elképzelés megvalósítása azzal az előnnyel kecsegtetett, hogy a tantervi reformok ügyével az '56-os események miatt újfent intenzíven foglalkozni kénytelen minisztériumi döntéshozók mentesülhetnek majd a speciális tudást igénylő szakmai részletkérdésekkel való bibelődés nyűgétől.

Másfelől az OKT-vel kapcsolatos javaslat napirenden maradását az is elősegíthette, hogy a minisztérium vezetésében egészen 1957 tavaszáig bizonyos folytonosság érvényesült az 1956 november 12-től művelődési kormánybiztosként működő Kónya Albert, és a továbbra is miniszterhelyettesi posztot betöltő Jóboru Magda révén.²⁸ Az imént említettek Petőfi köri és balatonfüredi megnyilatkozásait, és nem utolsósorban az utóbb őket ért elmarasztalásokat²⁹ alapul véve mindkettőjük kapcsán elmondható, hogy 1956 őszén elfogadták és támogatták a kiigazítások szükségességét, és még 1957 első hónapjaiban is képviseltek ilyen törekvéseket.³⁰ Az OKT-vel kapcsolatos idézett kormánybiztosi megnyilatkozás tanúsága szerint a tárca vezetői még 1957 elején is el tudtak képzelni egy olyan változást, amely jelentősen módosíthatta volna a döntéshozatalok szerkezetét, és amely egyben egy, az 1948 közötti koalíciós korszakra jellemző intézményes megoldás felelevenítését jelentette volna.

Kónya Albert megbízásának április 12-i megszűnésével meggyengült az említett folytonosság, az 1958-ig továbbra is miniszterhelyettesként tevékenykedő Jóboru Magda a továbbiakban egy „keményvonalasként” számon tartott miniszter helyetteseként dolgozott. Kónya megbízásának megszűnése után néhány nappal még meg-

28 Persze ez a folytonosság csak úgy volt lehetséges, hogy a minisztériumi vezetők magukévá tették a szovjet bevonulást üdvözlő (vagy megváltoztathatatlan adottságként elfogadó) pártvezetők helyzetértékelésének fő elemeit. Tanulságos ilyen szempontból az a Jóboru Magda által megtartott beszéd, amelyben a korábban elkövetett különféle hibák kijavításának szükségességét hangsúlyozó szövegrészek mellett olyan állítások is olvashatók, miszerint „a szocializmus ellenségei veszélyes támadást intéztek népi demokratikus rendszerünk ellen”, „a Szovjetunió november 4-én a szocialista rendszer fennmaradását segített biztosítani, ami a demokrácia és a nemzeti függetlenség egyedül lehetséges társadalmi alapja.” (*Jóboru 1957:3.*)

29 Mint Huszár Tibor írja Kállai Gyulának az 1957 május 5-i pártaktíván mondott beszédét alapul véve: „Az Értelmségi Bizottság több tagját – Jóboru Magdát, Kónya Albertet – nyilvánosan is elmarasztalták, mivel „engedményeket” tettek az egyetemi autonómia, a származási kategorizálás, a kötelező orosz nyelvi oktatás fakultatívvá tétele, a tanszabadság, a társadalomtudományi-filozófiai képzés korszerűsítése terén.” (*Huszár 1990:18.*)

30 1957. január 1-jén Kónya Albert aláírásával rendelet jelent meg, melyben közzétették, hogy a pedagógusok, felsőoktatásban dolgozók és a tudományos intézmények munkatársai miként kezdeményezhetik azon méltánytalanságok orvoslását, amelyek „a kádermunkában is meglévő szektás nézetek és törvénytelenések miatt” érték őket. (*Kézdi 2000:8.*)

jelent a Köznevelésben egy írás, amely arról tudósított, hogy az MTA elnöksége és a II. osztály vezetősége újjáalakította az MTA Pedagógiai Bizottságát. Minthogy a testületbe mások mellett Kiss Árpád és Mérei Ferenc, illetve az egyik titkári poszt ellátására jelölt Zibolen Endre személyében a pedagógiai szféra több olyan alakja is bekerült, akik a korábbi hónapokban nyilvánosan is szorgalmazták az OKT újjáalakítását, nem meglepő a közlemény alábbi mondata: „A Bizottság az Országos Közoktatási Tanács újjászervezéséig erejéhez képest bekapcsolódik a neveléstudomány szorosán vett körén kívül eső, de oktatásügyünk korszerű fejlődése szempontjából sürgős *művelődéspolitikai és iskolapolitikai kérdések elvi kidolgozásába.*” (*Újjáalakult... 1957*).

Ha nem is került még a kezembe olyan dokumentum, amely arról tanúskodna, hogy 1957 tavaszán formálisan is lekerült az oktatáspolitikai napirendjéről az OKT visszaállításának kérdése, valószínűnek tartom, hogy a javaslat eleve aktualitását vesztette azáltal, hogy nem sokkal miniszteri kinevezését követően Kállai Gyula a kommunista pedagógusok számára szervezett „pártaktíván” igen éles bírálat tárgyává tette a füredi konferenciát és ennek fő előadóját.

Ezzel kapcsolatos gondolatmenetének nyitó, emblematikus értékűnek is tekinthető mondatában egyfelől inkvizitori szigorral egy, a korabeli pártvezetők által különösen súlyosnak minősített – és következképp nyilván szigorú ellenlépéseket indokló – bűnben marasztalta el a Füreden törtétekért felelősöket. Másfelől az újdonsült miniszter és pártkorifeus a kétfrontos harc logikájának is eleget téve, a sztálini berendezkedést hibátlanként feltüntető végletesen dogmatikusoktól kissé elhatárolva magát egy mellékmondat erejéig igyekezett nyitottnak is mutatkozni: „A pedagógiai revizionizmus nyílt zászlóbontása múlt év október elején történt a füredi tudományos táborozáson, ahol egyébként több neveléstudományunkat előrevivő gondolat és javaslat hangzott el.”³¹ (*Kállai 1957:14.*) A Füreden felszóltak közül Kállai egyedül Méreivel foglalkozott név szerint. Őt viszont több tekintetben is elmarasztalta, így például annak okán, hogy „az ülésen Mérei, bírálva az állami és pártszervezet túlzott, sokszor felesleges adminisztratív kultúrpolitikai intézkedéseit, általában kétségbe vonva a művelődéspolitikai terén a párt irányító szerepét.” (*Id. mű 1957:15.*) Különösen vészterhes lehetett az 1957 elején újabb infarktuson átesett pszichológus és környezete számára az, hogy a kulturális ügyek párton belüli fő felelőse egy olyan súlyos ideológiai elhajlás bűnében marasztalta el Méreit, amelynek kapcsán összefüggésbe hozta személyét a beszéde elején hosszú bűnlajstrommal illetett³² „Nagy Imre – Losonczy csoporttal”:³³ „[...] a pedagógiában nem

31 E mondatban talán nem túlzás azt a rejtett üzenetet felfedezni, miszerint a jobboldali elhajlók fő erőire mért csapást akceptálókkal akár együtt is tud működni a hatalom az apróbb kiigazítások megtétele érdekében.

32 Kállai Gyula többek között azzal vádolta a Nagy Imre-csoportot, hogy „a sztálinista-rákosista-rendszer elleni harc jelszavával arra törekedtek, hogy [...] fokozatosan restaurálják a kapitalista rendszert, hazánkat kiszakítsák a szocialista táborból.” (*Kállai 1957:6.*)

33 Újabb kutatási eredmények szerint Nagy Imre felelősségrevonásának lehetősége öt kelet-európai ország vezetőinek 1957 legelején lefolyt budapesti tanácskozásán merült fel első ízben. Rainer M. János szerint az MSZMP vezető testülete, az Ideiglenes Intézőbizottság előtt a Romániába elhurcolt Nagy Imrével 1957 januárjában tárgyalásokat folytatott Kállai Gyula „ejtette ki először a bíróság szót”. (*Rainer 2003:22.*)

fogadhatjuk el a tartalmában és formájában nemzeti kultúra elvet, amelyet Mérei Ferenc hirdetett. Már csak azért sem fogadhatjuk el, mert ebben az elvben nem néhez meglátnia a Nagy Imre által képviselt, állítólagos »egységes magyar nemzeti kultúra elvét«, amely lényegében a szocialista kultúra felszámolására irányuló revizionista törekvést jelentette.” (*Id. mű 1957:14.*)

A füredi konferenciáról a Pedagógiai Szemle 1958-as lapszámaiban folyt vitában Faragó László egyfajta utóvédharcot folytatva még szembeszállt azzal a beállítással, „amely a Füredre mint valami pedagógiai ellenforradalom boszorkánykonyhájára tekint”. A tanácskozás pozitív mozzanatait felsoroló cikk többek között megállapítja: „az Országos Köznevelési Tanács – mint a minisztérium legfőbb tanácsadó szerve – felelevenítésének gondolata is Füreden vetődött fel.” (*Faragó 1958:216.*) Minden jel szerint, jó egy évtizedig az volt az utolsó olyan nyilvánosságot kapott szöveg, amelyben újra megjelent az OKT visszaállításának gondolata. Ezután majd csak a gazdasági mechanizmus bevezetését követően – mikor más szférákban is felerősödtek reformmozgások – látott napvilágot egy könyv, egy megint csak Kiss Árpád által jegyzett munka (*Kiss 1969*), amelyben a szerző, akárcsak 1957-ben, „ismét kezdeményezi az OKT létrehozását. E munkájában arról ír, hogy a hazai köznevelés szervezetében iskolarendszerünk teljes kialakulása óta hézagpótló szerepet töltött be egy közoktatási majd köznevelési tanács. Újjáalakítása teremthetné meg azt az intézményt, melyre a köznevelési tervek előzetes kidolgozását rá lehetne bízni.” (*Horváth 1990:20.*) Mint ez utóbbi sorok szerzője írta a rendszerváltás időszakában: „Az 1969-ben megfogalmazott gondolatai e témában máig visszhang nélkül maradtak.” (*Id. mű 20.*)

Nagy Imréekkel ellentétben, akik - mint ma már tudhatjuk - nemrég kerültek vissza rabként Magyarországra Romániába történt elhurcolásuk után, az 1957 tavaszától újfent veszélyes ellenség képében feltüntetett Méreit csak jóval később, 1958 őszén tartóztatták le többedmagával, hogy aztán egy '59 áprilisi ítélettel a bíróság a pszichológust elsőrendű vádlottként 10 évi börtönre ítélte „a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésével elkövetett bűntett” címén.³⁴ Bár a szigorúan titkos minősítéssel ellátott (!) ítélet szövegezői hangsúlyozták, hogy nem az október 23. előtti cselekményeikért marasztalják el a vádlottakat, mégsem mulasztották el felsorolni Mérei korábbi „elhajlásait”, így az '56 őszieket: „A balatonfüredi pedagógus-konferencián is igen élesen revizionista oldalról támadta az akkori művelődéspolitikát, hogy például a Nékosz kérdésében elfoglalt állásponttal »feladta« önálló nemzeti jellegét, kifogásolta az ideológiai oktatást stb.” (*A Magyar... 1959:5.*)

A per kapcsán ehelyütt csupán azt korabeli viszonyokat jól érzékeltető mozzanatot emelném ki, hogy Mérei Ferenc és Kiss Árpád 1956 utáni két – a per ítéletében, illetve egy interjúbán – dokumentált találkozásának tárgyát a jelek szerint nem az OKT visszaállításával kapcsolatos kérdések megvitatása képezte, hanem olyan

³⁴ A per konstruált jellegét jól érzékelteti az az utószó, amelyet a perben szintén elítélt Fekete Sándor írt röpirata első legális hazai kiadásához. (*Fekete 1989:178–227.*)

cselekmények, amelyek a per egyik fő vádpontjául szolgáló dokumentummal, a Hungaricus című illegális röpirattal függtek össze. Mint az ítéletben olvasható: „A bíróság nem tekintette feladatának annak »nyomonkísérését«, kihez jutott el az írásmű. Ennek ellenére az megállapítható volt, hogy Mérei Ferenc [...] a fentebb említett pedagógus társaságból Kiss Árpádnak »kölcsonozta«.” (*A Magyar... 1959:22.*) A Méreivel készült, már többször idézett interjúból kiderül, hogy ellentétben az ítélet azon állításával, miszerint „a bíróság nem tekintette feladatának annak »nyomonkísérését«, kihez jutott el az írásmű”, a per előkészítése során Kiss Árpád is beidézték és szembesítették Méreivel³⁵ azt tisztázandó, kapott-e vagy sem az illegálisan terjesztett röpiratból? Itt érdemes a perben érintett Litván György történész ama megállapítását idézni, amely szerint „ez a per vegyesen tartalmazott valós és – például Mérei vezető szerepét illetően – koncepció elemeket.” (*Litván 1989:115.*) Eme állítás megalapozottságát többek között azzal lehet alátámasztani, hogy érdekes módon nem az állítólagos összeesküvés alapidokumentumává kikiáltott írásmű, a Hungaricus szerzői név alatt terjesztett röpirat szerzőjét, Fekete Sándort tették meg a per elsőrendű vádlottjává, hanem Méreit, kinek „bűnlajstromán” néhány illegális találkozón való részvételen túl csak a röpirat terjesztése és egyes 56 után elítéltek családjának a segélyezése szerepelt. Az oktatási tárcát irányító Kállai Gyula fentebb már idézett 1957-es Nagy Imrével és Mérei Ferencsel kapcsolatos különféle megnyilatkozásait figyelembe véve könnyen lehetséges, hogy a füredi konferencia fő előadójának első számú vádlottként való szerepeltetése mögött – többek között – az a szempont is meghúzódott, hogy egy ilyenfajta példa-statuálás révén elejét lehet majd venni annak, hogy az oktatás szférájában újabb „revizionista zászlóbontás” történjen.³⁶

BAJOMI IVÁN

IRODALOM

ANDORMIHÁLY (1979–1980) Dolgozat az általános iskoláról, *Mozgó Világ*, No. 12, No 1.

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának népbírói tanácsának T.Nb. 22/1959/7. számú ítélete (1959), 38 o.

BAGDY EMŐKE, FORGÁCS PÉTER & PÁL MÁRIA (eds) (1989) *Mérei Ferenc (1909–1986), Emlékkönyv születésének 80. évfordulója al-*

kalmából. Budapest, Magyar Pszichológiai Társaság – Animula Egyesület.

BAJOMI IVÁN (2001) A kiérleletlen oktatásügyi változások egynémely ellenszere. *Educatio*, No. 1.

(Balatonfüredi... 1957) *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, Budapest, Pedagógiai Tudományos Intézet, sokszorosított gépirat.

35 OHA, Mérei-interjú, 38. o.

36 Ezt az értelmezést erősíti meg egy ügynöki jelentés, amely hangsúlyosan szól a pszichológusnak a pedagógiai életben játszott '56 utáni szerepéről: „Igen nagy hatással van egyes vezető pedagógus szervekre [...] Egész tevékenységével a rendszer bomlasztásán dolgozik [...] Szükséges Mérey (sic!) Ferenc további operatív feldolgozása, addig is a pedagógiai egész területéről való kiszorítása.” (*Litván 2006:196.*) Litván tanulmányából az is kiderül, hogy egy ugyanilyen értelmű feljegyzést „az állambiztonság akkori vezetője – ugyanilyen végkövetkeztetéssel és javaslattal megküldött Kállai Gyulának az MSZMP KB titkárának.” (*Id. mű 196.*) A feljegyzés teljes szövegét és Kállai válaszat lásd: (*Köszeg 1998*). Ehelyütt még érdemes megemlékezni arról, hogy az 1963-ban amnesztiával szabadult Méreit az 1986-ban bekövetkezett halála előtti hónapokig megfigyelték. (*Id. mű 209.*)

- BORGOS ANNA, ERŐS FERENC & LITVÁN GYÖRGY (eds) (2006) *Mérei élet-mű.* Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- ERŐS FERENC (1998) Önarckép (történeti?) háttérrel, *Élet és Irodalom*, No. 35
- FARAGÓ LÁSZLÓ: Amiben Füreden megegyeztünk, *Pedagógiai Szemle*, No. 3.
- FEKETE SÁNDOR [Hungaricus] (1989) *Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- HALÁSZ GÁBOR (1982) Bevezetés. In: HALÁSZ GÁBOR & NAGY MÁRIA (eds) *Oktatás és politika I–II.* Budapest, Oktatókutató Intézet. 3–17. o.
- HANKISS ELEMÉR (1989) *Kelet-európai alternatívák.* Budapest, KJK.
- HEGEDÜS B. ANDRÁS & RAINER M. JÁNOS (eds) (1992) *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita.* Budapest, Műszák – 1956-os Intézet,
- HORVÁTH MÁRTON (1978) *Közoktatáspolitikai és általános iskola.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH MÁRTON (1990) *Kiss Árpád.* Budapest, OPKM.
- HUSZÁR TIBOR (1990) *Mit ér a szellem, ha...* Budapest, Szabad Tér Kiadó.
- HUSZÁR TIBOR (1995) *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JÓBORU MAGDA (1957) Az oktatásügy időszerű kérdései. *Köznevelés*, II. 15.
- KÁLLAI GYULA (1957) Kállai Gyula előadása az országos pedagógus pártaktíván. Melléklet a *Köznevelés* 1957. V. 15-i számához.
- KARDOS JÓZSEF & KORNIDESZ MIHÁLY (1990) *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből, I–II.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- KÉZDI GYÖRGY (2000) Fegyelmi eljárások a felsőoktatásban. *Magyar Felsőoktatás*, No. 8.
- K. HORVÁTH ZSOLT (2006) *Szexuál-lélektani szubkultúra az ötvenes évekből.* In: BORGOS, ERŐS & LITVÁN, 37–53. o.
- KISS ÁRPÁD (1969) *Műveltség és iskola.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS ÁRPÁD (1982) Hogyan működött az Országos Köznevelési Tanács? Első megjelenés: *Köznevelés*, 1957. II. 15, In: KISS ÁRPÁD *Köznevelés és neveléstudomány*, Budapest, Tankönyvkiadó. 87–92. o.
- KNAUSZ IMRE (1988) Szakszerűség és politikum az Országos Neveléstudományi Intézetben. *Pedagógiai Szemle*, No. 11.
- KOÓSFERENC (1985) Adalékok az Országos Köznevelési Tanács és az Országos Neveléstudományi Intézet történetéhez. *Pedagógiai Szemle*, No. 4.
- KOÓS FERENC (1986) Az Országos Köznevelési Tanács szerepe tanügyünk demokratizálásában. *Neveléstörténeti füzetek 4.* Budapest, OPKM. 13–20. o.
- KŐSZEG FERENC (1998) Belügyi feljegyzés és MSZMP döntés Mérei Ferencről, Litván György bevezetőjével, *Élet és Irodalom*, No. 35.
- LITVÁN GYÖRGY (1989) *Mérei Ferenc a politikában.* In: BAGDY, FORGÁCS & PÁL (eds), 112–115. o.
- LITVÁN GYÖRGY (2006) *Mérei és a „Krampusz”.* In: BORGOS, ERŐS & LITVÁN (eds) 193–209. o.
- MÉREI FERENC (1948) A falakon belül – a neveléstudomány feladata. *Köznevelés*, 1948. XI. 15.
- MEZEI KÁROLY (1992) *Lukács Sándor.* Budapest, OPKM
- RAINER M. JÁNOS (2003) *Ötvenhat után.* Budapest, 1956-os Intézet.
- RÉVÉSZ SÁNDOR (1989) *Gondoskodás a szabadságról – a pedagógusok érdekképviselete 1945–1950.* ELTE ÁJK, Politológiai Kutatócsoport, 100 o. (kézirat).
- SÁSKA GÉZA (2002) Autonómiák kora. *Educatio*, No 1.
- SZILÁGYI JÁNOS (2006) *Kettesben – interjú Mérei Ferencsel.* In: BORGOS, ERŐS & LITVÁN (eds), 279–290. o.
- SZÜCS JENŐ (1983) *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest, Magvető Kiadó.
- Újjáalakult a MTA Pedagógiai Bizottsága. *Köznevelés*, 1957. IV. 15.
- ZIBOLEN ENDRE (ed) (1957) *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia.* Budapest, Pedagógiai Tudományos Intézet. Sokszorosított gépirat.
- ZIBOLEN ENDRE (1957) Füred tanulsága. *Köznevelés*, II. 15.
- ZIBOLEN ENDRE (1989) *Mérei Ferenc a Balatonfüredi Pedagógus Konferencián.* In: Bagdy, Forgács & Pál (eds), 85–88. o.

A PEDAGÓGIAI SAJTÓ. 1956

A MAGYAR DOLGOZÓK PÁRTJA KÖZPONTI VEZETŐSÉGE 1955 márciusában föltárta, milyen hiányosságok mutatkoznak az ideológiai fronton, s rámutatott a megoldásra: növelni kell a politikai nevelés hatékonyságát. E nagy jelentőségű határozatot húzta alá Rákosi Máttyás a Központi Vezetőség 1955. november 12-i ülésén, amikor a Dolgozó Ifjúsági Szövetségről, illetve az egyetemi helyzetről, az ott zajló tanulmányokról és politikáról beszélt. Ezek után jelent meg a Központi Vezetőség azon határozata, amely az irodalom területén tapasztalható jobboldali elhajlásokra figyelmeztetett, s amely hűen tükrözte a változóban lévő értelmiségi politikát.

Az ideológiai és a politikai munka egyidejű korrekciója és előtérbe állítása az 1955-ös év közepétől egyre nagyobb hangsúlyt kapott, a Központi Vezetőség megállapítása pedig világosan megmutatta, hogy éppen ez vált a szocializmus építésének legújabb feladatává. E kérdéskörben a kötelező erejű határozatok valamennyi kommunista felelősségét hangsúlyozták, de különösen azokat, akik hivatásszerűen foglalkoztak a marxizmus-leninizmus propagálásával, oktatásával.

Az SzKP 1956. február 14–25. között megtartotta XX. kongresszusát, amely a békés egymás mellett élés programját hirdette meg. S talán még nagyobb jelentőséggel bírt Hruscov „titkos” – azonmód ország-világ elé került – beszámolója, a sztálinizmus leleplezése. 1956. március 17-én tartotta első nyilvános rendezvényét a Petőfi kör. Augusztus végén az MDP Központi Vezetőségének ülésén leváltották Rákosi Máttyás első titkárt, s még a politikai bizottsági tagsága alól is fölmentették. A politikai elítéltek rehabilitációjának eredményeként október 6-án Rajk Lászlót és társait újratemették a budapesti Kerepesi temetőben. Tíz nappal később Szegeden megalakult a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége, egy nappal később, 23-án fegyveres felkelés robbant ki a fővárosban, majd Nagy Imre új kormányt alakított. December 2–5. között, a másodszor is megalapított Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottságának ülése ellenforradalomnak minősítette a – szovjet csapatok kivonásának és a Varsói Szerződésből történt kilépésnek a bejelentéséig, a radikalizálódó kormányátalakulásokig eljutott – magyar eseményeket.

Tanulmányunkban igyekszünk áttekinteni, hogy e politikai fejleményekkel egy időben milyen fordulatok történtek a hazai neveléstudományi-pedagógiai sajtóban. Arra keresünk választ, hogy mindaz, ami lezajlott a szaksajtó lapjain, illetve a szaksajtót meghatározó politikai-ideológiai-kulturális-szakmai szervezetekben,

mennyiben tekinthető a pillanatnyi politikai történések következményének. Van-e bármi jele annak, hogy a szakajtó irányítója (is) volt az eseményeknek, avagy csupán azok valamiféle lenyomata lehetett? Egyáltalán, a kulturális és az oktatási kormányzat kezében lévő, gondosan megszervezett pedagógiai sajtónak, amelynek a nevelés új, szocialistának-kommunistának nevezett alakzat propagálásán túl más szerep nem jutott, volt-e, lehetett-e, a laptestek információ-özönét áttekintve, bármiféle önmozgásra lehetősége?

A pedagógiai (jellegű) lapok

1956-ban 34 pedagógiai jellegű periodika jelent meg Magyarországon. Köztük egyetlen, amely a 19. századból eredt, a diákok körében népszerű *Középiszkolai Matematikai Lapok* (1884–).

A világháború után alapított többi tömegében a pedagógia szaktudományos- ismeretterjesztő folyóirata, a *Pedagógiai Szemle* képezte az egyik oldalt, s a másikon – túl a didaktikai, oktatáspolitikai, információs jellegű kiadványok széles sávján – a Földművelésügyi Minisztérium *Mezőgazdasági Technikumi Értesítője* (1952–1956), a Munkaerőtartalékok Hivatala *Munkaerőtartalék* (1953–, 1956 október – 1957 április között szünetelt) című, havonként megjelenő kiadványa, a Pedagógus Szakszervezet lapja a *Szakszervezeti Munka az Iskolában* (1951–1956), a Testnevelési Tudományos tanács *Testneveléstudománya* (1955 – 1956) állt, illetve a rendszeresen megjelenő propagandakiadvány, a *Tanuljunk a Szovjet Pedagógusoktól* (1952–1956. október). Volt néhány ugyan pedagógiaiak tekinthető, de szűk, szakmai réteg igényét kifejező, kis példányban s nem feltétlenül nyomdaiparilag kivitelezett kiadvány is, amilyen a Gyermekotthoni Igazgatói munkaközösség jegyezte *Gyermekéveink* (1955. dec. – 1956. máj.–jún.), az Egri Pedagógiai Főiskola Pártszervezete *Ifjú Nevelő* (1953 –, 1956 október – 1957 novembere között szünetelt) és a Lenin Intézet *Kommunista Nevelő* (1956. jan. – 1957. febr.) címet viselő nyomtatványai. A TIT-nek is létezett lapkezdeményezése, de csupán egy számot élt meg a *Pedagógiai Ismeretterjesztés* (1956. ápr.).

A Művelődésügyi Minisztérium adta ki (1957-től a Művelődésügyi Minisztériumhoz átkerülő), nagyon sokszor megváltoztatott összetételű szerkesztő bizottság által felügyelt *Felsőoktatási Szemle* (1953 –, 1956. okt. – 1957. között szünetelt) kivételével a legjelesebb pedagógiai kiadványokat, összesen tizenháromat. E lapok megjelenésében egyaránt hiátus keletkezett, az év október és a következő év márciusa között nem jelentek meg, illetve egy belső tájékoztató és egy híradó véglegesen megszűnt.¹ E periodikák valamennyiét 1948 után alapították, többségüket az ötvenes évek 3–4–5. évében.

¹ *Anyanyelvünk az iskolában* (1953. aug. – 1956. jún.); *Család és Iskola* (1952 –, 1956. okt. – 1957. jún. között szünetelt); *Óvodai nevelés (= Gyermeknevelés)* (1949 –, 1956. okt. – 1957. márc. között szünetelt); *Gyógypedagógia* (1955 –, 1956. 1–2. sz. – 1958. márc. között szünetelt); *Irodalomtanítás* (1955. máj. – 1956. aug.); *Köznevelés* (1948 –, 1956. okt. – 1957. febr. 15. között szünetelt); *Matematika tanítása* (1953.–; 1956. október – 1957. szünetelt); *Oktatásügyi Közlöny* (1953. –, 1956. okt. – 1957. jan. között szünetelt); *OM Szakszervezeti Híradó* (1955–1956); *Pedagógiai Szemle* (1953–, 1956. okt. – 1957. júl. között szünetelt);

A központilag készített és országosan terjesztett kiadványok mellett a járási és megyei oktatási osztályok némelyike saját szerkesztésű, térségi tájékoztató broszúrák kiadására és térítésmentes terjesztésére is vállalkozott. Az, hogy az 1945 utáni lapalapítások száma 1955 (15 db) után 1956-ban a legnagyobb (11 db), leginkább ezzel magyarázható. E megyei kiadványok egyike sem élte túl 1956 második félévét, legtöbbjük egy esetleg néhány alkalommal jelent csupán meg.²

A lapok kiadói miniszteriális, illetve megyei oktatásirányítási intézmények; azaz a szakajtó kiadása kitüntetett állami feladat, s azon belül is a kultúrával-oktatással foglalkozó szaktárcáé. S mivel ez a szféra az ideologikum hivatalos közvetítője, ez alól a pedagógikum sem lehetett kivétel.

A pedagógustársadalom mély, s elsődlegesen a képzettségben megmutatkozó tagoltságát a kiadványok nem tükrözik, hiszen részben területi elv alapján, részben pedig az állam meghatározta szerepkényszerek mentén szerveződtek. Ha a szerkesztők kompetenciáit tekintjük át, azokat is szűk spektrumúnak találjuk. A *Pedagógiai Szemle* kivételével, amelyet, ha magas hivatali, illetve közéleti pozíciójuktól és ideológia-közvetítői, transzlátori szerepüktől eltekintünk, végtére is neveléstudományi szakemberek szerkesztettek, a lapok tartalmának meghatározói a párt által felügyelt köztisztviselők, még csak nem is újságírók. Újságírók, illetve művészek csupán a *Köznevelés*, az *Óvodai Nevelés* és a *Nevelők Lapja* környékén s némelykor csupán alkalmilag bukkantak fel. Rájuk, miként a társtudományok művelőire sem, nem volt szüksége a pedagógiának, s különösen nem volt igény arra, hogy bármely képviselője a nevének megneveződjön.

Az éves laptematika

Nyolcvanezer pedagógus és másfél millió tanuló: közvetlenül és közvetve őket érintette, illetve számukra készült az a sajtótömeg, amelyet az 1956-os évben a pedagógia tárgykörében – annak örve alatt – előállítottak. Milyen megnevezett feladatok jelentkeztek az oktatásügyben a második ötéves terv első évében, túl az első, keservesen megszerzett tapasztalatokon?

Az 1954. évi párthatározat és a III. pártkongresszus célul tűzte ki az általános iskolák nagyobb mérvű fejlesztését: mindenekelőtt az alapszintű oktatás infrastruktúrájának megteremtését s annak tartalmi meghatározását. A nevelői munka színvonalának emelését ideológiai meggyőzéssel, a neveléstudomány szocialista-kommunista változatának kidolgozásával és annak népszerűsítésével, továbbá a tantervek és tanári-tanulói használatra készült információhordozók fejlesztésével

Nevelők Lapja (= *Pedagógus Értesítő*) (1950–; 1956. okt. 15. – 1957. máj. 29. között szünetelt); *Tájékoztató* (1954. márc. – 1956), kézirat gyanánt); *Történelemtanítás* (1955. máj. –, 1956. aug. – 1958. jan. között szünetelt).

² Járási kiadvány: *Fiatal Nevelő* (1955. nov. – 1956. jan.); *Nevelők az Ifjúságért* (1956. febr. – 1956. ápr.).
 Megyei kiadvány: *Iskoláink, Nevelőink* (1955 – 1956. júl.); *Komárom megyei Pedagógus Értesítő* (1956. ápr.); *Kultúrával Népünkért* (1956. jún.); *Nevelés és oktatás* (1956. szept.); *Neveljünk Gyakorlati Munkára* (1956. máj.); *Somogyi Pedagógus* (1956); *Tanuljunk egymástól* (1956. máj.); *Zalai Pedagógus* (1955. márc. – 1956. jún.).

kívánták elérni. A tervgazdálkodás idején egyáltalán nem látszott szokatlannak, hogy az év elején a nyilvánosság legkülönbözőbb fórumain tematizálták a nevelésügy erre az évre kiszabott, konkretizálódott feladatait.

Az általános iskolák mellett az oktatásügyre feladatként hárult mindenekelőtt az óvodai, majd pedig a középiskolai rendszer stabilizálása, továbbá a felsőoktatás azon részének a fejlesztése, amely a 3–10 év közötti gyermekek nevelésében közreműködők képzésére szakosodott.

1956 volt az az év, amelyben sor került, túl a kísérleti kipróbáláson, az általános iskola alsó tagozatában az új tanterv bevezetésére. Ennek elfogadtatására, a tanítók képzésére sok energiát fordítottak. Emellett természetesen folytatták a felső tagozat és a középiskola tanterveinek előkészítését is, a tervek szerint szeptemberrel kezdték el a felső tagozat számára előállított dokumentum gyakorlatban történő ellenőrzését.

Ugyancsak központi feladatként jelölte meg a párt a tanterveken belül jelentős szerephez jutott politechnikai képzést. A minisztérium főosztályai és a Nagy Sándor vezette Pedagógiai Tudományos Intézet munkatársainak politikai, kultúrpolitikai, szakmapolitikai és szaktudományi szempontokat érvényesítő együttesében nagy erővel készült a tervezet, amely meghatározta az általános és a politechnikai képzés szerepét, tartalmát, egymáshoz viszonyított arányát. Figyelembe kellett ugyanis venni a párt által a magyar ipar és mezőgazdaság elé kitűzött, perspektivikus feladatokat. Az 1956-os év feladata az volt, hogy meghatározzák, a munkára nevelésben milyen részt vállal majd a felső tagozat s milyen a középiskola. Hiszen az utóbbi időkben az oktatásnak a leggyakrabban felrótt hibája az volt, hogy nem vette kellően figyelembe a gyakorlati élet követelményeit s a munkaeszközök használatához szükséges, végső soron a szocialista-kommunista állam fenntartásához elengedhetetlen munkás-készségek fejlesztését.

A tantervekkel, a gyakorlati munka szempontjából fontos politechnikai képzéssel azonos súlyú kérdéssé vált a neveléstudományi kutatómunka. Szorgalmazták a közösségi nevelés kérdései közül mindazok megvitatását, amelyek a szocialista hazaszeretetre nevelés tartalmával mutattak kapcsolatot. A neveléstudományi kérdésekben a gyakorló pedagógusok véleményét minden korábbinál erőteljesebben kívánták felhasználni, s ugyan a kutatómunkát központi feladatul szabták, de a mindennapi gyakorlat tapasztalatait is igyekeztek figyelembe venni.

Mindezek képezték az új ötéves terv első évének pedagógikumát. Ezek mentén foglalkozott a párt a nevelési szakemberek és az ifjúság világnézeti nevelésével; a néhány éve megerősödött propaganda-rendszer feladata is ez volt. S a szakmapolitikai és a szakmai szervezetek, mint a PTI, a központi, a megyei és a helyi oktatásügyi apparátus, s természetesen a pedagógiai folyóiratok is, ezen irányelvek alapján tevékenykedtek.

Módszertan és szakszervezeti legitimálás – rétegérdeklődést szolgáló lapok

Viszonylag korán, a hazai szocialista nevelési elképzelések kifejlésének kezdetén alapítottak három, hosszabb életű pedagógiai folyóiratot is. A *Nevelők Lapja* (1944?, 1950) első pillanattól a szakszervezeti közélet eseményeinek a megjelenítője. A lap hasábjain a szakma és a szakmapolitika nem vált ketté, sőt egyre jobban összeforrt, miután a szakszervezet mindinkább az állami érdekek szószólójává vált. A lap formájával vállalta a szerepéből következő kettősséget: napilapszerűen szerkesztették, s ha olykor fel is bukkantak tisztán nevelési kérdéseket taglaló kéziratok, sem tartalmilag, sem formailag nem feleltek meg a szakcikk kritériumainak. Az *Óvodai Nevelés*-t (1949) az óvodáztatás állami feladattá alakulása indokolta. A füzetnyi terjedelemmel megjelenő periodika ugyancsak az agitáció és a propaganda eszközszerének az eleme volt – s azért bizonyult hatékonynak, mert mindenekelőtt a módszertani kérdések taglalásával vállalta az olvasók szakmai érdeklődésének kielégítését. Leginkább kitüntetett szerephez az 1945-ben alapított *Köznevelés* jutott, ahol, a minisztériumi irányítás jóvoltából, gyorsan és politikailag ellenőrizhető módon kaptak nyilvánosságot a szakmapolitika napi kérdéskörei. Az *Óvodai Nevelés* és a *Nevelők Lapja* más-más, a huszadik században körvonalazott neveléstudományi lapfunkciót teljesített be. A módszertani érdeklődésen és az érdekképviseleten alapuló szerkesztés azonban nem független az állam nevelésügyétől.

Óvodai Nevelés

Az óvodák 1949 közepén kerültek az Oktatási Minisztérium hatókörébe, az óvodáztatás ekkor vált az egységesen kezelt nevelésügy részévé. Az Oktatási Minisztérium folyóirata 1956-ban a 9. évfolyammal jelent meg. A méltán pedagógiai tekintetű lap szerkesztősége a minisztérium épületében működött, a tényleges kiadás, a nyomdai előállítás, miként a többi központi lap, illetve oktatási dokumentum esetében is, a Tankönyvkiadó Vállalat felelőssége volt. A havi rendszerességgel, számonként 32–52 oldallal, 3700–4000 példányban megjelent, kis alakú periodika főszerkesztője Szabadi Ilona, felelős szerkesztője pedig Kovásznai Józsefné.

A januári s az abban az évben utoljára megjelenő, októberi szám példányszáma különböző. Az év folyamán fokozatosan növekedő példányszám arra utal, hogy növekedett a lapot megrendelők száma. Ennek magyarázatául az szolgál, hogy egyre másra épültek és nyíltak meg az állami és az üzemi óvodák.

Kiss Gyula miniszterhelyettes beszámolójából ismert az óvodáztatás néhány adata.³ Amikor 1956. május 28-án az I. ötéves terv eredményeiről beszámolt, elmondta, hogy az időszak alatt 1773-ról 2435-re emelkedett az óvodák száma, és ennek megfelelően arányosan nőtt az ellátott óvodás korú gyermekek létszáma. Az első ötéves terv időszakában jelent meg a *Kisdedővási Törvény*, az *óvodai Rendtartás*

³ Tervankét a minisztériumban. *Óvodai Nevelés*, IX. évfolyam. No. 5. 184. o.

és a *Módszertani levél*, s 1953-ban megkezdődtek az óvodai *Kézikönyv* előkészítői munkálatai. Az iskoláztatást előkészítő óvodák a szocialista nevelés hatékony terévé váltak, s ennek jelentőségét az oktatásügy ideológusai korán fölismerték.

A II. ötéves terv végére az óvodáskorú gyermekek 28 %-ának intézménybe kerülését célozták meg. Ugyanakkor az újabb tervciklus kezdő évében is nyilvánvaló volt már az, hogy a férőhelyek tervezett 17 %-os emelése mellett az óvodák túlszűfoltak maradnak, s mert a gyermekek létszáma továbbra is emelkedik, sokan nem részesednek majd a közösségi nevelésből.

1957-re tervezték az óvodai tartalmi munkát segítő *Kézikönyv* megjelentetését. A folyóirat tartalmát az egységes nevelés eszméje s annak tervszerű előkészítése hatotta át. Az ideológiai hivatkozások sora erre irányult s a közölt, a helyes képzés-önképzés irányát megmutató tanulmányok ennek jegyében íródtak. A kéziratok sajátosságai közül szembetűnő, hogy az év elejétől kezdődően, az elért eredmények hangsúlyozásával egyidejűleg kitértek az óvodai, az iskolai, a gyógypedagógiai és a gyermekvédelmi intézmények nehézségeire és hiányosságaira. S minden szerző hangsúlyozta, hogy az óvoda ugyan tehermentesíti a dolgozó szülőket, de a nevelés felelősségét az óvónő és a szülők együtt kell vállalják.

Az *Óvodai Nevelés* lapszámai azonos szerkezetűek, könnyen áttekinthetőek, a szövegek pedig napilaptól megszokott terjedelműek és közérthetőek. A lapszámok élén az aktuális nemzetközi vagy hazai események aktualizálását elvégző kommentár, illetve állásfoglalás szerepelt, például a XX. kongresszus eredményeinek (békés együttélés, nemzeti sajátosságok a fejlődésben, a szocialista társadalmi-gazdasági eredmények nyomán a kommunizmus körvonalainak föltűnése, a nevelési eszmény sajátosságai) felmondása; a politikai/minisztériumi tekintély aurájának megrajzolása (Jóboru Magda beszámolója a budapesti brigádvizsgálat tapasztalatairól); a megyei ideológiai továbbképzések; a Nemzetközi Gyermeknap ünnepének értelmezése; a kitüntettek bemutatása; a Központi vezetőség határozatának ismertetése. A 10. szám élén a balatonfüredi pedagógus táboroztatás egyoldalas zárónyilatkozata állt: ez az egyetlen alkalom, amikor a kiadvány elején álló szöveg élesen kritikus hangú.

E „rovat” valamennyi pedagógia lapból ismert, s olyan szerkesztői gyakorlatra utal, amelyet a kor igényelt. Mindenki – politikus, köztisztviselő, középvezető és gyakorlati szakember – arra törekedett, hogy hangot adjon a közös nevelésügyi programban való érintettségének, s nyilvánosan tanúsítsa a személyes elkötelezettségét, amelynek megvallása nélkül egyetlen karrier sem volt elképzelhető. A vezércikkek (a párt éves tervével szignifikánsan korreláló) témái teszik lehetővé – s ez ugyancsak e korszak sajátossága –, hogy az olvasók a lapokat egyetlen test tagjainak láthassák.

Az *Óvodai Nevelésnek* a lap kiadását indokoltá tévő, a szakirányú érdeklődést kielégítő – második – rovata az óvodai nevelés elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozott. Az alkotó játékról, a testi fejlesztésről, a bölcsődei munkáról, a munkára nevelésről, a beszélgetésekről, az egészségügyről s miegymásról sok-sok szó esett,

többször – tán az olvasói elvárás miatt – módszertani megközelítéssel, s ugyancsak ismeretterjesztő módon. A legfeltűnőbb azonban az, hogy a laptestek jelentős részét – akár harmadát is – a fordításirodalom tette ki. A januári szám két közleménye a köteleességérzet és az oktatási irányítás kérdéseit mutatta be orosz szerzők tollából. S ugyan az októberi szám balatonfüredi zárónyilatkozata

„... megállapította, hogy az utóbbi években űzött... gyakran terméketlen fordításokban kimerülő elméleti munka”⁴

elvonta a neveléstudomány valóságától a pedagógusokat, éppen ennek a számnak a végén található az a bibliográfia, amely zömében idegen nyelvű forrásokat javall felhasználásra. Az óvodai oktató-nevelő munka segítésére a szerkesztőség általános kérdésekkel foglalkozó kiadványok könyvészeti adatait tette közzé. Az ebben az évben kiszemelt 31 rövidebb-hosszabb közlemény hatvan százalékát orosz, tíz százalékát német szerző írta. Mellétük kisebbséget képviseltek a hazai szakemberek, igaz, ők terjedelemben némileg túlszárnyalták idegen nyelvű kollégáik teljesítményét.

Némelykor külföldi tapasztalatok kaptak nyilvánosságot, máskor az óvónőképzésről esett szó (Hermann Aliz, az óvoda intézményének kialakításában nagy részt vállaló gyermekpszichológus, a Bezerédi Amália Óvónőképző iskola alapszervezetének párttitkára *Az eszmei-politikai nevelés szolgálatában* címmel értekezett a szocialista nevelés óvodai megvalósításának kiterjedt lehetőségeiről), a kézikönyv került előtérbe, az óvónőképzés, olykor pedig közleményeknek juttattak helyet.

A szerkesztők ügyeltek arra, hogy a laptestekben fényképek mindenkor legyenek. Az érzékelhetően gondosan készített, kitűnő dokumentumfelvételek nem az illusztráció szerepét töltötték be. Önálló jelentéssel rendelkeztek, mind akkor, amikor a nemzetközi összehasonlításra kínáltak alkalmat (s kiderült, hogy a keleti blokk valamennyi bemutatott országában az óvodák berendezése hasonlatos, s a gyermekbútorok segítségével a családi életteret utánozza: e lakásideál a háború előtti középpolgárságé, a játékok azonosak, a gyermekek ruházata egységes divatot követ: a lányok egybeszabott, fodrokkal és szalagokkal díszített ruhát, hajukban hatalmas masnit viselnek, a fiúkon világos ing és pántos nadrág, s mindenkin fehér zokni, lakkcipő), az ünnepély ceremóniáját példaadó módon hangsúlyozták, a kitüntetettek sugárzó boldogságát mutatták be. E felvételeken kiegyensúlyozott, életörömtől duzzadó, jól táplált és izlésesen, feltűnésmentesen öltözött emberek láthatóak, s ebben az értelemben nincs különbség a gyermekek és a nők között. Ugyan a képek szerint az óvoda világa meglehetősen férfiak nélküli, a fiúk férfiszerepre nevelésére is törekedtek. Nyilván aszerint, ahogyan azt az óvónők elképzelték. Tóth-Pál Józsefné *Hogyan segíti az alkotó játék nevelési céljaink megvalósítását* című anyagának része volt az *Alkotó játék a sztálinvárosi II. sz. Krupszkájáról elnevezett óvodában* aláírással megjelent kép. E felvételen megfigyelhető, hogy a gyermekek, a saját élményük alapján miként képzelték el a családi életet: a babát ringató, ülő anyát az

⁴ Zárónyilatkozat a balatonfüredi pedagógus táborozásról. *Óvodai Nevelés*, IX. évfolyam. No. 10. 1956. október. 303. o.

álló „nagymama” és az „apa” veszi közre. A nők az apára függesztik tekintetüket, aki bal kezét támogatóan a gondos anyuka vállán pihenteti.

A tanulmányokban és képekben körvonalazott nevelési eszménykép mögött minduntalan földerengett az orosz-szovjet óvodapedagógiai gyakorlat és a pedológiát kérlelhetetlenül elutasító, az óvodáztatással tüntetőleg nem foglalkozó Makarenko. A márciusi számban, a *Kézikönyv* bevezetését előkészítő ankétról szóló tudósítás, az említett, az alkotó játékban rejlő nevelési lehetőséget taglaló öt oldalas tanulmány, a díszítő minták festését szorgalmazó, illetve a bölcsődei nevelés szocialista vonását értékelő anyag után, az eszmei-politikai alapú óvónőképzést körvonalazó tanulmány mellett közölték Vág Ottó terjedelmes, négy újságoldalnyi Makarenko-ismertetését. A kézirat közlésére, a mottó alapján, a szerkesztőség a Magyar-Szovjet Barátsági Nap alkalmából vállalkozott. Mindez persze csak ürügy lehetett, hiszen a recenzens a Makarenko Művei 5. kötetét mutatta be. A marxista pedagógia elmélet alkotója munkásságának azon részével, a fegyelem és az életrend kérdésével foglalkozott Vág Ottó, amelyet az óvodai nevelés szempontjából amúgy is figyelembe veendőnek tartottak, s ezért okkal került a centrumba Makarenko gondolata:

„Az egyéniség, mint nevelési termék tervezését a társadalom igényei alapján kell elvégeznünk.”⁵

Az 1956-ban 332 szövegoldalnyi óvodapedagógiai kiadvány legértékesebb része az irodalmi-művészeti rovat. Ebben neves gyermekíróktól jelentek meg értékes írások (Móra Ferenc, Gárdonyi Géza, Csanádi Imre), de szakszerű gyerekkönyv-ismertetésekre is sor került. Örömmel üdvözölték a *Körhinta* című filmet vagy az *Éjjeli menedékhely* c. Gorkij-dráma bemutatóját, Harsányi István az 1955-ben megjelent Weöres Sándor-kötetről, a *Bóbitáról* írt lelkes ismertetőt, Honti Katalin pedig Tersánszky J. Jenő *Makk Marci hőstettéről*, míg mások például Kormos Istvánról, illetve Hajnal Annáról.

Nevelők Lapja

A pedagógusok szakszervezeti képviselője a II. világháború befejeződésével egy időben megszerveződött, s 1945-ben a már központi szervezet is létrejött. A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete 1946 februárjában rendezte meg első kongresszusát, s tagjai munkájával hathatósan hozzájárult az iskolák államosításához. A hagyomány szerint 1944-ben alapított *Nevelők Lapját* 1951-től nemcsak a szakszervezet, hanem a minisztérium is támogatta. Ettől az évtől az Oktatásügyi Minisztérium és a Pedagógusok Szakszervezete kiadásában megjelent kétheti, napilap formátumú, többnyire négy oldallal megjelenő periodika a politikai-szakszervezeti és a társadalmi-értelmezett szakmai közélet szolgálatát vállalta. A szerkesztőbizottság megteremtette (de annak tagjait 1956-ban nyilvánosságra nem hozó) lap mindezért kettős kiadói fenntartású. Érthető, hiszen ekkor került előtérbe, hogy a szakszervezet

⁵ Makarenko Művei 5. kötet. 418. o. In: Vág Ottó Makarenko gondolataiból. *Óvodai Nevelés*, IX. évfolyam, 1956. 3. 103.

tevékenységében az oktató-nevelő munkát hathatósabban kell segíteni. A közös szerkesztésű újság 1956. október 1-ig jelent meg, ekkor azonban elhatárolódott az állami és a minisztériumi előjáróktól és „A Pedagógusok Szakszervezetének lapja”-ként határozta meg önmagát.

A szakszervezeti elnökség által támogatott, gyorsan megvalósított elválást, amelyet a szakszervezeti tagság és az olvasók – nyilvánosságra nem hozott – bírálata előzött meg, elősegítette, hogy a szerkesztés irányítását a minisztérium formálisnak tekintette, a szakszervezet azonban nem. A pedagógus lap, amolyan értelmiségi szerveződési fórumként, hirtelenjében fontossá vált az önmagát is újradefiniáló fenntartónak és alkalmazott lapkészítőinek. Arra, hogy e döntésnek rejtett előzményei lehettek, az mutat rá, hogy a *Nevelők Lapja* az 1956. októbert megelőző időszakban nem foglalkozott a Petőfi kör tevékenységével vagy egyéb, a szakszervezeti konstrukción kívül eső fejleménnyel. A balatonfüredi tanácskozás előkészületéről sem esett szó a lapban. Magáról az összejövetelről pedig azért nem szólhattak a lap munkatársai, mert a kiadvány ebben az évben nem jelent többé meg. A szerkesztőség ugyan átköltözött a Szalay utcából a Gorkij fasor 34–36. alá, de vélhetően nem a lapkészítéssel foglalkozott.

A lap tartalma általában távol állt a pedagógia tudományától, s annak még csak nem is a praxisát, hanem legkülső burkát meghatározva a szakmapolitika, az intézménypolitika, a káderügyek, a szakszervezet és az állam közös eseményeinek megjelenítését szolgálta. S persze a káderek legitimálását. A szakszervezeti események, a társadalmi-politikai fejlemények, az ötéves tervben kitűzött feladatok, mint a pedagógusok népművelői munkája, kulturális-szakmai élete, az úttörő mozgalom föllendítése, a munkára nevelés elvei sorakoztak a hasábokon, csupa közösségi problémák. A helyi tudósításként, olvasói levélként megformázott személyes ügyek akkor kaptak publicitást, ha közösségivé minősíthetővé váltak. A soproni nyugdíjas otthonba költözött idős pedagógusokról szóló címlapon szereplő publicisztikából nemcsak az derült ki, hogy a szakszervezet gondoskodott róluk, de az is, hogy magányosak, elesettek és egyedülállók.

A vezető szakmai lapok

Az 1891-ben alapított s a felszabadulás előtt a Magyar Paedagogiai Társaság kiadásában megjelentetett *Magyar Paedagogia* kiadása a Társaság 1949. április 2-i felszámolását követően megszakadt. A lap 1947-ig jelentkezett rendszeresen; miután kiadása a Mérei Ferenc vezette Országos Neveléstudományi Intézethez került, csak egy-egy szám került napvilágra, így 1949-ben, majd 1950-ben is. A hazai pedagógiai lapkiadásban hosszú ideig nem fog majd jelentkezni kiadóként szakmai szervezet. A *Magyar Paedagogia* helyét a központilag finanszírozott *Pedagógiai Szemle* volt hivatott betölteni.

Pedagógiai Szemle

A Közoktatásügyi Minisztérium 1951-ben indította a folyóiratot. 1955-től a kiadás átkerült az Országos Neveléstudományi Intézet helyében megalakult Pedagógiai Tudományos Intézethez. Az intézet, melynek igazgatója az alapítástól 1959-ig Nagy Sándor volt, az MDP Központi Vezetőségének 1954. március 18-i határozata nyomán 1954-ben jött létre. Szerepe, a metodológiai, didaktikai kérdések szocialista neveléstudományi szerepének meghatározásán túl, az oktatási dokumentumok előállítására.

Az évente hatszor megjelenő, a pedagógiai gyakorlattal szoros kapcsolatra törekvő, de a tudományosságát előszeretettel hangsúlyozó szaklap felelős szerkesztője az 1953/3–4. számtól Ágoston György lett, akinek munkáját erős szerkesztőbizottság támogatta. E bizottság tagjai között olyan korabeli tekintélyeket találunk, mint Jóboru Magda oktatási miniszterhelyettes, Kerékgyártó Imre, Nagy Sándor, Szarka József, Szokolszky István, illetve Tettamanti Béla vagy Zibolen Endre. Miként a hatodik – 1956-os – évfolyam tartalma mutatja, a bizottság tagjai nem kizárólag a szerkesztés gyakorlati munkáját végezték, de a laptestek vezető, elméleti vagy elméletet támogató közleményeit is ők írták. Ágoston György, a neveléstudományok kandidátusa például *Nevelés és öröklés, nevelés és társadalmi környezet* címmel történeti alapozottságú összefoglalójában a nevelés marxista felfogását propagálta. Szarka József utalásokban és retorikai sallangokban gazdag *Az erkölcsi nevelés folyamatának kutatás-módszertani kérdéseiről* című metodológiai beszámolója abból a felismerésből születhetett, miszerint sem a szovjet, sem a magyar pedagógia, s ennek következtében a szaksajtó sem foglalkozott súlyának megfelelő mértékben a szocialista ember etikájával. A szegedi Tettamanti Béla *A szocialista neveléstan néhány elméleti kérdése* című írása, amely az évfolyam élén állt, s ötvenhárom oldalával a 395 oldalas évfolyam legterjedelmesebb szövegteste, a korszak ideológiától átítatott alapidokumentumainak egyike. A hatalmas és célszerűen megválogatott forrásanyagra támaszkodó, Sztálin *Marxizmus és nyelvtudomány* című műve nevelési eszményéből kiinduló okfejtés leglényegesebb megállapítása s normája: a kommunista nevelés elve a

„nevelés alárendelése a kommunizmusért folyó harc feladatainak.”⁶

A szerkesztőség tagjai közül kézirattal szerepelt a lapban Kerékgyártó Imre, a didaktikai kérdést taglaló, a mértéket megszabó Nagy Sándor és Zibolen Endre is.

Kétségtelen azonban, hogy a szignatúra nélküli, ma már szokatlan terjedelmű kéziratok is a lap szerkesztői egyikétől vagy kisebb munkacsoporttól származtak. Az a szövegmenyiség, amelyet az intézeti folyóirat szerkesztőbizottságának tagjai – többnyire a PTI munkatársai – előállítottak, imponáló: s mindez arra utal, hogy a lap fenntartása az intézet, illetve az intézeti munka legitimitációjának fontos és felhasznált eszköze. Nyilvánvalóan mind a kiadó, mind az intézet karakterének kialakítása és fenntartása a minisztérium és a kormány ideológiáját tükrözhetette, s

⁶ Tettamanti Béla (1956) *A szocialista neveléstan néhány elméleti kérdése. Pedagógiai Szemle*, No. 1–2. 42. o.

az ország vezetésének, az ideológiai és kulturális téren meghatározó személyeknek s a pedagógiai notabilitásoknak az együttes szándékait követte.

A pedagógia elméletével foglalkozó, többnyire vitaanyag-szerű, sokszor előzetes nézetütköztetés eredményeként közölt tanulmányok a sajtónyilvánosság után ismét vitatárgyakká válhattak. A *Pedagógiai Szemle* hatodik évfolyamának 27 névvel s két névtelenül megjelent közleményéből hat reflexió. Tanulmányában kifejtett nézeteit kiegészítő, illetve megkérdőjelező hozzászólásokra válaszolt a nagy tekintélyű egyetemi tanár, Mód Aladár; Salamon Jenő moszkvai aspiráns Kelemen László oktatáslélektani kísérletének jelentőségét hangsúlyozta s annak folytatását szorgalmazta; Kerékgyártó Imre az előző számban Gordos István által közölt, a PTI módszertani osztályának belső dokumentációjára alapozott tanulmányáról szólva ismét problematizálta a tantervelmélet hiányosságait.

Kerékgyártó Imre elnagyolt s előfeltevések nyomán megfogalmazott hozzászólására a 4. számban Gordos István ingerült, a lapban eddig nem tapasztalt hangon válaszolt. Kifejtette, érdemben azért képtelen vitázni, mivel Kerékgyártó nem fogta fel a tanulmány valódi értelmét, s mert nem beszélnek közös nyelvet. Gordos elfogadhatatlannak találta Kerékgyártó elvtárs érvelési módját, s azt, hogy nem vette figyelembe a cikk megírása és megjelenése közt eltelt háromnegyed évnyi időszakot. Mindez azonban valóban elvi kérdést érintett: a gordosi közlemény a politechnika képzésről szólt. A politechnikai képzés szovjet és kelet-közép-európai bevezetése pedig elsősorban arra szolgált, hogy az értelmiségiek neveléstudományi befolyása csökkenjen.

Más szerzők is (összesen hét esetben) tantárgyi vitaanyagokat tettek közzé, amelyek azonban szövegszerkesztési eljárásaikat tekintve – voltaképpen utasítások. Terjedelmi szempontból a tanterv-javaslatok a második helyen állnak.

A közélet vita formájában történő megjelenítése a korszak típusos szerkesztői elve. Ez az eljárás demokráciát sugallt – amelynek persze ellentmondani látszott a szövegek hivatkozási bázisának zárt halmaza és uniformizált rendszere. Az ideológiai bizonytalanságot leplező szerkesztői nagyvonalúság ezért könnyen csaphatott át vérmességbe – amire gyakran utalnak az ülésekről készült dokumentumok.

Nyílt és a rejtett utasításokban nem volt hiány. S ami különös: nincs szerző, aki kézírata létrejöttének indokai között ne az MDP Központi Vezetőségének XX. Kongresszusára, a kommunista-szocialista ideológiára, a szovjet pedagógiára hivatkozott volna, s ne azok útmutatását hangsúlyozta volna. A korszak tekintély-szempontjai közé tartozott az is, hogy a bibliográfiák és jegyzetek politikai, ideológiai, társadalomfilozófiai hivatkozásaiban a politikai eseményekre történő hivatkozások száma a szovjet pedagógia jelesebbjeinek citálását is meghaladta. Komlói Sándor pécsi főiskolai docens például így kezdte írását:

„A párt Központi Vezetősége az 1954-es, a közoktatás helyzetéről és feladatairól hozott határozatában, mint jelentős hiányosságot állapította meg...”⁷;

⁷ Komlói Sándor (1956) A családközből folyó nevelőmunka megismerése. *Pedagógiai Szemle*. No. 3. 225. o.

Lakatos János budapesti történelemtanár pedig így:

„Az MDP Központi Vezetőségének a közoktatás helyzetéről és feladatairól szóló legutóbbi határozata pedagógiai életünk alapvető kérdéseivel foglalkozik, ...”⁸

Az argumentáció másik változatát példázza Bori István, a PTI tudományos munkatársa Gyakorlati foglalkozásokhoz készített tantervének bevezetője:

„A tanterv-tervezet a szovjet iskolák V–VII. osztályainak gyakorlati foglalkozások számára kiadott tervezete alapján készült el, ...”⁹

Amúgy a zsinórmértéket többnyire Makarenko ígérte. A marxista pedagógia klasszikusának összegyűjtött műveit az 1950–52-es szovjet kiadás nyomán a Tankönyvkiadó és az Akadémiai Kiadó tette közzé. A kommunista nevelés orákulumának tekintett szerző magyar nyelven is hozzáférhető munkásságát valamilyeni pedagógiai lap figyelemmel kísérte, a kötetek megjelenését előjelezte, majd terjedelmesen ismertette, illetve igyekezett azok helyes értelmezését előkészíteni. A 6. irodalmi elegyes kötet bemutatására a *Pedagógiai Szemlében* Havrilné Herceg Erzsébet vállalkozott.

A nemzetközi kitekintés azonban nem szűkíthető le a Szovjetunióra. A Román Népköztársaság Pedagógiai Tudományos Intézetének folyóiratát, illetve a német Központi Pedagógiai Intézet kiadásában napvilágra kerülő *Pädagogik* utóbbi megjelent évfolyamait is bő terjedelemben ismertették. A szerkesztés és kiadás elve és gyakorlata mindenhol közös: a lapokat a szakminisztérium megbízásából a pedagógiai csúcshintézet adta ki, tükröződtek bennük a demokratikusnak mondott elvek, a tanulmányok pedig a viták eredményeként kialakult eszményeket hirdették. A lapokban – önálló eredmények híján – a konklúziók nyomán született, propagandisztikusan megírt, szaktudományos munka tálalása folyt.

A negyedik szám vezető anyaga a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i vitáulésének jegyzőkönyve alapján készült. Ezen ügyirat és az első szám szerkesztői tanulmánya összevetésével felismerhető az az elmozdulás, amely a neveléstudomány elitjének szemléletében bekövetkezett.

Ágoston tanulmányvázlata Tertamanti Béla szocialista neveléstana mögött állt, s annak történeti horizontját vázolta fel. Ugyancsak nagy vonásokkal, de bemutatta az ember nevelhetőségét valló, így a marxizmust megelőző, haladó felfogásoknak minősített eszméket, majd a herbarti tant úgy ismertette, mint amelyik felújította az eredendő bűnt elfogadó keresztény örökséget. A nevelés szerepét tagadó elmélet végével a pedológiát jellemezte – kétségtelenül ez lehetett a szerző munkájának eredendő célja. Ágoston a pedológiát tudománytalan nézetek gyűjtőmedencéjének vallotta: úgy találta, a gyermeki szükségletekhez alkalmazkodó nevelés, a testi-lelki állapotra figyelés ostobaság, s csupán a burzsoázia gyermekeinek szabad önkibontakoztatásához biztosíthatja a feltételeket. Azt állította, megtévesztő a mozgalomnak a gyermek tanulmányozására történő felszólítása is. A pedológia szerint – folytatja értelmezését a szerző –

⁸ Lakatos János (1956) Az új történelemtankönyvek megjelenése elé. *Pedagógiai Szemle*, No. 1. 127. o.

⁹ Bori István (1956) Tanterv-javaslat az általános iskolai „Gyakorlati foglalkozásokhoz”. *Pedagógiai Szemle*, No. 4. 349. o.

„a nevelés elé semmiféle konkrét cél nem tűzhető ki, döreség lenne azt követelni a pedagógusoktól, hogy határozott jellemvonásokkal rendelkező, a szocialista építés feladatainak eleget tenni tudó kommunistákat neveljenek, mert hiszen a gyermek fejlődését vele született ösztönei, szükségletei eleve meghatározzák, ez a fejlődés belső ösztönök által irányított spontán fejlődés, amelynek útját megváltoztatni kívülről való beavatkozással nem lehet. A feladat tehát nem a gyermek nevelése, nem a társadalom feladatai által meghatározott nevelői célok elérésére való törekvés, hanem a gyermek tanulmányozása.”¹⁰

Mindezt követően Makarenko pedológia ellen vívott harcát értékelve s a hazai pedológia káros fejleményeit – Kiss Árpád, Mérei Ferenc és köre munkásságát – részletesen ismertetve arra az állásfoglalásra jutott, hogy a politikai célokkal történő nevelés a szocialista pedagógia alaptétele, s ennek megvallása a marxista pedagógus kötelessége.

A 4. számban *A pedagógia elmélete és gyakorlata* rovatban az MTA Pedagógiai Főbizottságának ülésén, gyorsírással jegyzőkönyv alapján készült kivonat látott napvilágot. A korszak kedvelt kollektív okoskodásának a terméke ez a dokumentum, a közös felelősség vállalásnak a demonstrálása. A vitát Ágoston György, a PF elnöke nyitotta meg. Szokásosan a XX. kongresszus útmutatása nyomán elemezte az eseményeket – hasonlóan ahhoz a közleményhez, amely a 3. számban látott napvilágot. Akkor a PTI kongresszussal kapcsolatos anyagaiból közölt – nyilvánvalóan a hibák föltárása során jobbító szándékkal, iránymutató céllal – terjedelmes váltogatást a lap. Most maga az elnök a pedagógia közelmúltjából sorolta fel a személyi kultusz és a dogmatizmus kártékonyosságát. A megtisztuláshoz a szovjet minta szem előtt tartását, az önvizsgálatot javallta, s a dogmatizmus elleni küzdelemben az elmélet és a gyakorlat egymáshoz való viszonyának átgondolását. Mintha korábbi nézeteihez képest elfogadhatóbbnak tartotta volna a pedagógiai kutatómunka induktív útját, és érzékelhetően megengedően viszonyult a polgári pedagógia haladóbb fejleményeihez. Ugyanakkor változatlanul fenntartja álláspontját a magyarországi pedológia képviselőit sújtó, az 1950. március 29-i párthatározat szellemét kiteljesítő intézkedésekről.

Szorgalmazta ugyan a félreállított elvtársak, a munkalehetőségtől megfosztottak kárpótlását, de ez nem vonatkozott mindenkire.

„Ugyanakkor szeretném azt is megmondani, hogy legalábbis a magam részéről a pedológiával, Mérei Ferencnek a „Gyermektanulmány”-ban és Faragó Lászlónak, Kiss Árpádnak »Az új nevelés kérdései« című tankönyvében kifejtett nézeteinek legnagyobb részével nem tudok egyetérteni, nem tudom ezeket a marxista ideológia alapján álló pedagógiai eszméknek tekinteni...”

A továbbiakban azonban még inkább megengedő hangnemre váltott:

„...a pedológiai nézetek képviselőinek adminisztratív eszközökkel történt elhallgattatása az osztályharc élesedésének elméletéből származó politikának megfelelő intézkedés volt, amellyel ma aligha lehet egyetérteni. Idealista polgári nézeteket

¹⁰ Ágoston György (1956) Nevelés és öröklés, nevelés és társadalmi környezet. *Pedagógiai Szemle*, No. 1–2. 64. o.

csak nyílt viták során lehet legyőzni, nem pedig adminisztratív eszközökkel.... Aki ezt nem tudja vállalni, az méltatlanná válik a kutató rangjára.”¹¹

Mások azonban – például az a Lázár György, aki 1950-ben a *Társadalmi Szemlében* ideológiai okokból rontott Méreinek – előbbre jutottak az önbírálatban. S ugyan többen voltak, akik az elnök nyomán maguk is nyilvánosan vetettek számot közös és magánbűneikkel, a tudomány gondjainak kiváltó okát is megnevezve, addig senki nem jutott el, hogy a szocialista eszméktől elhatárolódjék.

A *Pedagógiai Szemle* 1956-ban négy alkalommal jelent meg. A soron következő szám 1956. októberében már nem került az előfizetőkhoz. Hogy milyen stádiumában akadt meg a szerkesztés, nem tudni. Egyedül a megjelenés hiányának ténye utal az időközben lezajlott társadalmi eseményekre. A folyóirat kiadása 1957 júliusáig szünetelt. A 7. évfolyam hat száma ennek ellenére, igaz, már Szarka József felelős szerkesztésében, fél év alatt megjelent.

Köznevelés

Az oktatáspolitikai periodikát 1945-ben a Vallás- és Közoktatási Minisztérium alapította, s a miniszter titkársága szerkesztette. Az utód, az Oktatási Minisztérium is szükségesnek találta a közoktatásban érdekelt intézmények és az azokban foglalkoztatottak hatékony tájékoztatását. 1956-ban a tizenegyedik évfolyamát megkezdő, többségében havonta kétszer, egyes számait az iskolai munkához igazítva némelykor összevontan megjelentető lap főszerkesztője Jóboru Magda, felelős szerkesztője, a munka érdemi részének végzője pedig Petró András.

Ha a *Pedagógiai Szemle* az elmélet, akkor a *Köznevelés* a gyakorlat. A két kiadványt azonban ezekben az években lehetetlen külön-külön megítélni. Nem csupán azért, mert finanszírozójuk végső soron azonos, s azért sem, mert ugyanazt a pedagógiai világot érzékelik, sőt azért sem, mert egyformán az ideológia függvényének tekintették a neveléstudományt, hanem mindenekelőtt azért, mert vezető munkatársaik nagyrészt azonosak. E szerzők tudták, hogy a Szemlén keresztül a politikusokkal, a *Köznevelés* jóvoltából pedig a pedagógusokkal tarthatnak kapcsolatot – s erre a kétoldalú hitelesítésre ugyancsak szükségük lehetett.

S hogy kik voltak a szerzők? 1956-ban a több, mint 150 szerző között ott találjuk Ágoston Györgyöt, Gordos Istvánt, Jóboru Magdát, Kerékgyártó Imrét, Komlói Sándort, Nagy Sándort, Szokolszky Istvánt, Zibolen Endrét, és természetesen Kossuth-díjas gimnáziumi tanárt, gimnáziumi igazgatót, intézeti vagy technikum-i igazgatót, a Tankönyvkiadó Vállalat munkatársát, a PTI munkatársait, egyetemi és főiskolai tanárokat. A nem vezető – azaz magas állami vagy tudományos funkciót betöltő – munkatársak többsége a megyei kiadványokban is jelentkezett. A laptestek felületének legnagyobb része a gyakorló iskolai tanárok érdeklődésére tarthatott számot – akik éppen ezért irányelvekről, utasításokról, közleményekről, módszertani kérdésekről, mindennapi problémákról szerezhettek tudomást.

¹¹ A magyar pedagógia a kibontakozás útján. Ágoston György elnöki vitaindítója az MTA PF 1956. június 30-i vitáulésén. *Pedagógiai Szemle*, 1956. No. 4. 293–294. o.

A *Köznevelés* két laptestből állt: a terjedelmesebb a borítóba kötött, a második rész az *Alsótagozati Oktatás-Nevelés* felcímet viselő melléklet. A fenntartó fölismer- te, hogy a közoktatás dolgozóinak olvasói érdeklődése különbözik, s elsősorban a szerint tagolt, hogy milyen évfolyamok képzésében vettek részt, azaz a munkájuk során milyen segédleteket igényeltek, illetve fogadtak el. Az olvasói elvárások és az OM közoktatást meghatározó dominanciája közt feszülő ellentétet úgy oldották meg, hogy egyetlen szerkesztőséggel, egy kiadóval, egy újságnévvel, de két olvasói szokást szolgáló, kétfelé különített kiadvánnyal jelentkeztek. Az alsó tagozati kér- désekkel foglalkozó, gyakorlatorientált melléklet sosem foglalkozott más tárggyal, a laptest elején álló részbe az elméletibbnek tekintett, a neveléstudománynak és a pedagógiának a politika által tematizált valamennyi területe bekerült. A *Köznevelés* és a központi állami lapok azonos időpontban megjelentetett cikkeinek tartalmi és retorikai meghatározása azonosan történt. S amíg a *Pedagógiai Szemle* írói – tanszé- kek dolgozói, központi intézet irányítói, illetve egy-egy tantárgy kidolgozói – csak a szakmai hierarchia csúcsán állók lehetnek, a *Köznevelés* befogadta az iskolákban tanítókat, a megyei hivatalnokokat és funkcionáriusokat is. Rendszeresen megje- lentek azonban a pedagógiai elithez tartozók népszerűsítő-agitáló iratai, illetve az azokat kivonatoló közlemények is.

A XII. évfolyam utolsó, 20. száma 1956 októberének második felében jelent meg, címlapján egy állatkerti fotóval. Élén az október 1. és 6 között Balatonfüreden, a magyar neveléstudomány művelői és gyakorló pedagógusok részvételével megtar- tott értekezlet állásfoglalása állt, mögötte, pedig a DISZ Petőfi Körének szeptem- ber 28-án kezdődött vitájának a preparátuma olvasható.

A láttatott pedagógia: hóesés és állatkerti medve

Mérei Ferenc a *Pedagógiai Szemle* 4. számában abból az alkalommal kapott szót, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottsága 1956. június 30- i vitaulése gyorsírásos jegyzőkönyvének kivonata megjelent. A neve nem szerepel sem az októberi tartalomjegyzékben, sem a következő év márciusában megjelent 7. évfolyam első számában közreadott előző évi repertóriumban. Amíg az Ágoston György vitabevezető előadásához hozzászólók neve után a titulusok is szerepelnek, Mérei mellett, sejtethető okkal, sem munkahely, sem beosztás nincs. Ágoston a pe- dagógiában megjelenő kultusz és dogmatizmus fölvezetésére tett kísérletet, s hosz- szú és retorizált vitanyitójában felemlítette, hogy hibásnak tartja azt a gyakorlatot, melyben egyre-másra fordult elő, hogy a tudományos viták lefolytatása helyett a vitapartnert tették egzisztenciálisan lehetetlenné, másrészt viszont továbbra sem ért egyet a pedológia képviselte nézetekkel.

Mérei, nyilván, mert megszólított, válaszolt.

A jegyzőkönyv szerint

„Szólt arról, hogy vissza kell hozni a neveléstudományba a gyermeket. Tudomány- águnkból ugyanis ma hiányzik a gyermek [...]”¹²

¹² *Pedagógiai Szemle*, 1956. No. 4. 297. o.

Valóban, a közel négyszáz oldalt kitevő teljes évfolyam 30 közleményében klasszikusan gyermekkel foglalkozó szöveg csupán kettő akadt, s mindkettőt Hermann Alice írta. Közel hasonlóan mostohán bántak az egyéb pedagógiai lapok is a gyermekkel.

Egyetlen kivétel azonban akadt: a *Köznevelés*. A minden hónap első napján és közepén megjelenő folyóirat ugyanis első borítóján címképet közölt, a második, belső borítón a hónap aktuális eseményét mutatta be fényképpel és szerkesztői kommentárral, szépirodalmi anyaggal, tudósítással, a négyes, hátsó borítón pedig fényképrport szerepelt. A január havi első számra egy park padjának háttámláján ülő, tétőtől-talpig havas, nevető gyermekek csoportképe került. A gyermekek kora könnyen megállapítható: most cserélődnek felső szemfogaik. Műanyag hócipőben, bebújós, a torkot és a fület melegen tartó sapkában, télikabátban és felhajtott szárú nadrágban örültek a télnek, s pózoltak a fényképésznek. A 2. szám a nyugdíjas pedagógusok soproni otthonának lakóit mutatta be: hatalmas levelű filodendron alatt derűsen figyelte két sakkozó kollégáját három, nemrégiben fodrásznál járt, ezüstös hajú hölgy. A 3. számon a nagykáta általános iskola *Kiváló úttörővezető* jelvényt kitüntetett csapatvezetőjét vették körül a rajongó tekintetű, rakott szoknyás, nyakkendős kiskamaszkorú leánykák. Az egyik, amolyan felnöttesen, a tanárnőbe karolt. S a tavasz szellőjétől meglebbentett hajú oktatónő másik kezének tenyerébe alásimult egy diáklányé. Képek és képek: szánkóról, hóembert építő gyerekekről (városiak, az öltözékükből látni: sízokni, simléderes sapka, nyakba duplán tekert kockás sál); a neves zongoratanárnőről és tanítványáról; *A tizenöt éves kapitányt* olvasó gyerekekről, s a kórházi ágynál a könyvbe bekukkantó ápolónőről (bő fehér köpenyben, szorosra húzott derékövvel). S a Thán Károly Vegyipari Technikum tanulója Elektra szerepében; az iskolaudvaron egy rovat vizsgálható kertésznadrágos fiúcskák; diákok a sárospataki várban; szabadidejükben kamillát szedő szajoli harmadikosok (tanítónőjük Csonka Mária); bizonyítványt néző büszke, pillangómasnis kislányok; három tanítónő a síófoki strandon: a tanulás-munka, a szórakozás és a pihenés kommunista szentháromságának pillanatai ezek.

A nők és a gyermekek – a képeken felnőtt férfi a legritkábban fordul elő – városiak vagy városiasan viselkednek: a szeptemberi, a 17. szám borítóján a belvárosi, vadszőlővel befuttatott, rácsos kerítéssel elkerített épület hatalmas ajtajában divatosan öltözött tanítónő állt, s a lépcsőn fölfelé lépkedő kislányok virággal a kezükben köszöntötték (s közben egyikük-másikuk azt leste, mit szól mindehhez a fényképész). Az iskolaajtó kilincse azonban olyan magas, hogy a gyermekek fel sem érnének hozzá. A tanítónő széttárja a karját, vélhetően ölelésre, de vasalt munkaruhája jelzi, mégsem fogja testközelbe engedni magához a rakott szoknyás, fehér zoknis, lakkcipős elsősöket.

A 18. szám bemutatja, a Horváth Mihály téri általános iskolában hogyan adja át az első diáknak első tankönyvét a katonaságnál elsajátítható kisterpeszben álló tanítónő. Ugyanannyira szakrális és így ceremoniális ez a pillanat, mint az előző képen látható. A 19. számon a teatralitás uralkodik: a rajztanárok képzőművészeti

kiállításán megjelent öntudatos művésznőt riporterek fogják közre. Az 1956-ban utolsóként megjelent október 15-i szám borítója akár allegorikusan is értelmezhető: az állatkert barlangjának két barnamedvét három kamasz fiú figyeli. Hogy etetik vagy éppen kövel dobálják az állatokat, nem tudni.

A belső és hátsó borító sorozattá szerveződő – éppen ezért kisebb méretű – képei nem jutottak hangsúlyos szerephez. Csoportképek, enteriőrök, a mozgalmi és a szakmai élet dokumentumai: s mindenhol nők ülnek, állnak, beszélnek, a kor divatja szerint térdig érő ruhába vagy férfiasan szögletes vállú kabátba és kosztüm-szoknyába öltözve. A férfiak, ha vannak, nyitott inggallérosak, s a gyermekek nyakában nyakkendő.

Változás az életmódban

A *Köznevelés* augusztus 1-jén megjelenő, dupla nyári számának elején a szerkesztőség riporterei arra voltak kíváncsiak, hogyan használják fel a pihenésre szánt időt, a nyári szabadságot a pedagógusok. A belső borító képriportja a siófoki turistaállomást mutatta be, s nem csak a strandvendéglőt, a strand fűvén kártyázó vidám társaságot, csónakkal evező nőket, de a nagykőrösi gimnázium egyik tanára is látható, amint a Siófok vitorlással ring a vízen. A *Nyári képek* interjúorból az is kiderül, hogy Páhán Istvánnak évek óta fő nyári időtöltése ez a sport. E kép feltehetően azt volt hivatott bizonyítani, hogy immár egy középiskolai tanár is megengedhet magának efféle szórakozást.

De a változás szelei máshonnan is előtörnek. Az a hetven, leginkább alföldi megyékből összegyűlt, földrajzszakos tanár, akiket a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet szervezője Dunántúl tájainak megismerésére vitt el, nemcsak a lenyűgöző vidéket látta, nemcsak a szakköri kutatómunkához és az iskolai szertárak számára gyűjtöttek közetekbe foglalt élőlénymaradványokat, de ráadásul tágra nyitott szemmel járnak-kelnek:

„A helyénvaló kritika is elhangzik akkor, amikor a kőszegi vár ódon falai előtt állnak. Nem volna-e helyesebb, ha „Gabonabegyűjtő” helyett „Vármúzeum” felírás díszelgne a vár bejárata felett?”¹³

A tanárok és a tudósító egyetértő összekacsintása érezhetően a szerkesztőségben is megértésre talált.

Egyre bátrabban, az ideológiai sallangoktól egyre inkább mentesen szólal meg a lapban az olvasó – és a szerkesztő hangja. Tovább folyik például az egyre többször mosolyra fakasztó vita az ifjúság erkölcsi neveléséről, de szinte oldalról oldalra hozhatnánk újabb példákat. A *Helyreigazítás helyett*¹⁴ című, aláírás nélküli, a szerkesztőség nevében fogalmazott polemizáló szöveg arról számol be, hogy az egyik korábbi számban a celldömölki gimnázium igazgatója bírálta a megyei oktatási vezetőt. Az igazgató úr nem kevesebb állított, mint hogy

„Vas megye tanácsa oktatási osztályán még a XX. Pártkongresszus után sem tisztult meg a légkör...”

¹³ *Köznevelés*, XII. évfolyam No. 14–15. 326. o. ¹⁴ *Köznevelés*, XII. évfolyam No. 14–15. 344. o.

Illetve hogy a

„...megyei osztályvezető alaptalan vádakkal hitelt adva, ismétlődő szurkálásokkal, figyelmeztetéssel, kipécézésel veszi el az igazgató és a tanári testület kedvét”.

Erre az éles bírálatra a megbírált válaszolt, s maga arra panaszkodott, hogy milyen kevés lehetősége van immár a megyei funkcionáriusnak az ellenőrzés és a kontroll biztosítására. Ugyanakkor megszólalt az igazgató elvtárs is – visszavonta állítását, s kijelentette, a tisztázó vita során számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a hivatalnok nem gúnyolódott rajta, hanem helyénvalóan kritizálta. A szerkesztőség kutyaszorítóba került: miközben nem kívánták a véleményformázásról lebeszélni sem a beosztottakat, sem pedig a vezetőket, azzal sem értettek egyet, hogy valaki óriásira duzzasztva nyilvánosságra hozza a munkában mindennapos konfliktusokat. A hibákat bírálni, az eredményeket bemutatni kell, ez a segítségnyújtás útja – csattanó nélküli s érdektelen tehát a közlemény vége.

Hová tűntek az egyértelmű helyzetek, amelyek ráadásul alkalmasak az erkölcsi igazság példás kifejtésére? A lap és munkatársai keresték a megszólalásra alkalmas pozíciókat.

Augusztus elsején Erdey-Grúz Tibort – aki május óta az Akadémia főtitkára – fölmentették oktatási miniszteri tiszte alól, s helyére Kónya Albertet ültették. Kónya az első napokban sort kerített a *Köznevelés* szerkesztőivel való találkozásra, s arra biztatta őket, hogy kétkedés nélkül higgyék el, a XX. kongresszus és a Központi Vezetőség júliusi határozata megteremtették a lehetőséget az eddigi hibák kijavítására, a pedagógusok szenvedélyes, bátor bírálatát meg kell hallgatni, észrevételeiket pedig akceptálni kell. Kónya elvtárs fölé- és alárendelt kommunikációjaként gondolta el a párbeszédet, amely helyzetben ugyan magától értetődő, hogy a tapasztalt pedagógusokat meg kell hallgatni, de számára nem kétséges, hogy e meghallgatásnak nem a konszenzuskeresés, hanem a vezetői döntés-előkészítés a szerepe. A lap minisztert köszöntő bevezetője után (ugyancsak a szerző megjelölése nélkül) *Elosztás-áthelyezés – rehabilitálás* címmel oldalas interjút közöl a minisztérium személyzeti főosztályának vezetőjével.¹⁵ Ugyan fülsértő a felvezető mondat

„Számos pedagógus keresett meg bennünket [...] adjunk tájékoztatást a pedagógusokat legjobban érdeklődő problémákról.... Az érdeklődést jogosnak találtuk”,

de a beszélgetésben közérdeklődésre számot tartó kérdések kerültek elő. Ekkor még senki nem találta abnormálisnak, vagy legalábbis nem adta a jelét, hogy a minisztérium hivatalnokai döntenek el, hogy a 911 frissen végzett óvónő, tanító és tanár a diploma megszerzése után az ország mely részén fog tanítani. De közmegelegedésre tarthatott számot néhány pedagógus rehabilitálása: 1953-at megelőző törvénysértésekre, jogtalan elbocsátásokra, áthelyezésekre derült fény, s felülvizsgálták annak a hat délszláv pedagógusnak az ügyét is, akiket a Jugoszláviával való rossz viszony alapján bélyegeztek meg s bocsátottak el munkahelyükről. Az OM irányí-

¹⁵ *Köznevelés*, XII. évfolyam No. 16. Elosztás – áthelyezés – rehabilitálás. 358. o.

tói szerint minden funkcionáriusnak be kell ismernie az általa elkövetett hibákat, s orvosolnia kell azokat.

E felvezetés nyomán az MTA Pedagógiai Főbizottságának június végi nyilvános – s a napilapokban és szakajtóban alaposan bemutatott, teljes terjedelmében majd a *Pedagógiai Szemle* 4. számában megjelenő – vitájának ismertetésére kerül sor. A cikk végén olvasható Sz. J. monogram mögött a rejtőzködni amúgy nem akaró Szarka József, a PTI munkatársa húzódott meg. A kritikus és önkritikus hangú beszámoló, a lap jellegének megfelelően, a tényközlés mellett, leginkább retorikájában, egyfajta konstruktív moralizálást vállalt. Kérdéscsoportokat taglalt: a pedagógia helyzetét, a polgári pedagógiához való viszonyt, az elmélet és a gyakorlat torzult kapcsolatát, a lélektan és a pedagógia viszonyát, a kutatási módszerek elégtelenségét, valamint a Pedagógiai Főbizottság állapotát és szerepét. S mellékesen megjegyzi, hogy

„Szóhoz jutottak a vita során egyes méltatlanul és igazságtalanul háttérbe szorított pedagógusok is. Megnyílt az út a pedagógia minden jószándékú munkása előtt, hogy képességeihez, tudásához méltóan bekapcsolódják a magyar szocialista pedagógia valóban alkotó művelésébe, ügyének fellendítésébe.”¹⁶

Jóboru Magda volt az – hangsúlyozza Sz. J. –, aki felrótta a pedagógiai kutatóknak, hogy kötelességük lett volna a valóság gondos tanulmányozása. Véleménye szerint ők a felelősek azért, hogy a neveléstudomány minimális szerepet töltött be a gyakorlat ellentmondásainak feltárásában. A kutatókat kárhóztató megállapítás, minthogy Jóboru ezt a szerepet is ellátja, a *Köznevelés* főszerkesztője szájából hangzott el.

Megyei kiadványok

1956-ban a *Komárom Megyei Pedagógus Értesítő*, a *Nevelés és Oktatás*, a *Somogyi Pedagógus* és a *Zalai Pedagógus* című megyei kiadású pedagógiai lapok jelentek meg. E lapok a megyei tanács oktatásügyben illetékes osztálya és – borsodiakét kivéve – a helyi Pedagógus Szakszervezet együttesen finanszírozott és a szerkesztett kiadványai. Ahol egyáltalán föltüntetett, ott 500 példányszámú a kiadvány, ami arra utal, nem a területi igények, a tényleges olvasók alapján, hanem központi normatíva nyomán lett e szám megállapítva. E periodikák szerepe az iskoláztatás társadalmi ügyé tétele, az iskolában dolgozók közéletbe történő bevonása lehetett, s a fenntartói elvek mentén alakult.

A megyei kiadványok a korszerű szakmai kritériumok elveinek tárgyalását hirdették, de a legjobb esetekben is a szakmai propaganda fenntartói lehettek. A vezércikkekben és a tanulmányokban, de a változatos híryananyagokban is megragadható ez az ideologikus tartalommal átítatott ügybuzgalom. A pedagógusi munka társadalmi közszolgálat, s a jó tanár az, aki az iskola falain kívül és belül egyaránt a közösségi eszmék demonstrálója. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Nevelés és Oktatás* első félévének híryanagya mintegy emlékeztet, hogy a tanár figyelmének

¹⁶ *Köznevelés*, XII. évfolyam No. 16. Számvetés és önvizsgálat. 360. o.

és munkájának milyen széles a terjedelme: a hallgatók ökonomikus gondolkodásának kialakítása és a takarékosági mozgalomba történő bevezetése, a családi nevelés némely funkcióját átvállaló óvodai és a napközi otthoni nevelés, tanulmányi versenyekre készítés, s persze az önképzés, amely mindenekelőtt ankétokon történő részvétellel mérhető. Az iskola pedig nem csupán az oktatás-nevelés tere, annál többre predesztinált: mindenek fölötti, példásan működő, a nyilvánosság kontrollja előtt álló kulturális intézmény.

Ebben az évben, az év első felében, egyetlen alkalommal s éppen áprilisban jelent meg a Komárom megyei Pedagógus Szakszervezet Területi Bizottsága és a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága oktatási osztályának tájékoztatója, a *Komárom Megyei Pedagógiai Értesítő*. A felszabadulást az agitációs propaganda osztályvezető-helyettese köszöntötte: oldalnyi, lelkes szövege a korszak nevelési eszményének összefoglalója:

„A pedagógusok [...] igyekeznek szocialista embert nevelni a rájuk bízott ifjúságból. Nagyon fontos feladat ez, mert nagyrészen múlik a pedagógusokon, hogy az általuk megkezdett munkát hogyan fogja folytatni a felnövekvő nemzedék.

Nagyon fontos, hogy a tanulókat hazaszeretetre neveljék az iskolában, úgy neveljék az ifjúságot, hogy nagyon szeresse ezt a felszabadult hazáját, úgy neveljék, hogy ne ismerjenek nagyobb célt, mint a hazáért és a népért dolgozni, és ha kell, a szocialista hazát és népet megvédeni.

De a szocialista hazaszeretetet nem választható el a proletár nemzetköziségtől, ezért a Szovjetunió szeretetére és a világ dolgozó népeinek szeretetére is nevelni kell az ifjúságot.”¹⁷

A megyei kiadványokra jellemző értesítő-tájékoztató jelleg meghatározta a lap tartalmát. Az év végi ismételésekről, a közösségi nevelésről, a kézimunkázásról, a gimnáziumi beiskolázásról, a megyei marxista-leninista továbbképzésről nagyobb közlemények tudósítottak. Két szovjet-orosz szerző is megidéződött: a közösségi nevelésről Makarenko útmutatása nyomán került szó, Oszipovától pedig magyarra fordítottak egy, a tanulóközösség nevelésében szerzett tapasztalatokat bemutató előadást. A szakszervezeti élet eseményeiről két anyag is beszámolt: az egyik szerzője, a piliscsévi szakszervezeti bizalmi a szakszervezet munkahelyi és köznapi segítségnyújtásáról, a másik a március 10-én megválasztott bizottságok feladatáról szólt. A hangnem megváltozására utalt, hogy a magánélet, illetve a szórakozás problémáival történő foglalkozás fölértékelődött: a mozilátogatás, az olasz-magyar labdarúgó mérkőzésre történő jegyszerzés, a bálokról való tudósítás a Békebizottság „élet szeretetére nevelünk” szlogenű brosúrájának következménye lehet.

Ebben az évben két alkalommal jelent meg 500–500 példányban a Somogy Megyei Tanács VB Oktatási Osztályának és a Pedagógus Szakszervezet Területi Bizottságának füzetecskéje, a *Somogyi Pedagógus*. A megyei kiadványt indulásakor segédeszköznek javasolta a kiadó, mégpedig azon hibák kijavításához, amelyek az 1954. januári párthatározat nyomán körvonalazódtak; ennek az évfolyamnak a

¹⁷ Nikodémusz Etelka Április 4. *Komárom Megyei Pedagógus Értesítő*, 1956. 1. 1.

szerkesztési célja azonban már az, hogy a megye nevelői számára szakmai nyilvánosságot biztosítson, s teret adjon a próbálkozásoknak, eredményeknek és tapasztalatoknak. De mit tekint szakmainak a szerkesztő, a megyei Oktatási Osztály vezetője? A véleményét bizonyosan tükrözik a lapban megjelentett kéziratok témái, a beosztottak cikkei. Az év első felében közzétett számban például egy továbbképzési előadó az ideológiai konferenciák tapasztalatairól, más, ugyancsak kezdő tollforgató a hazafias nevelésről, illetve az összevont alsó tagozatos tervezésről, a beszélgetések módszertanáról, a gyógypedagógiai feladatokról, a tanulmányi kirándulásról szólt; mindezek leginkább a nevelés mindennapi problémaköreit érintik, s nem a különböző tantárgyi vagy azokhoz kapcsolódó neveléstudományi kérdéseket. Nem esett szó például az intézményi kérdés együttesének egyik aspektusáról sem – annál több az ideológiailag megalapozott pedagóguserkölcsekről. Az etikai jellegű kérdések dominanciája nyilvánvaló, mégis, már a maga korában is hiábavalónak látszhatott az a buzgalom, amellyel a minduntalan szóba kerülő problémát megközelítették. S az egyén felelősségteljes szerepe árnyaltabb módon is előkerült. A tudósítások hangsúlyozzák: Rédling Géza igazgató például a pedagógusoknak a falu felemelkedésében betölthető szerepéről érkezett, s a híranyag a megye 121 tagú TIT Megyei Szervezete pedagógus ismeretterjesztőinek tevékenységéről tudósított. Az első félév második számában, mintegy az első szám orientációját ellensúlyozandó, a szaktantárgyi problematizáció vált hangsúlyossá. Igaz, a gyakorlókertek nyári munkájának megszervezése, Somogy flóraismeretének biológiaórai felhasználása mellett az igazgatói kádermunka, a magyar-szovjet diákbarátsági hét eredményeinek ismertetésére, illetve a szeptemberrel kezdődő évre történő felkészítésre is törekedtek. A kritikus szemlélet, úgy tűnik, követelménnyé vált: A tanács mellett létrehozott Oktatási Állandó Bizottság ellenőrzésére és segítségére a somogyiaknak szüksége lehetett. A számban terjedelmes felületet kapott a szervezet teendőinek felsorolása. S a szakszervezeti tevékenység térnyerése is követhető: a március 31-i megyei küldöttgyűlés megválasztotta az új megyei Területi Bizottságot, ennek a grémiumnak azonban vagy módja, vagy igénye nem volt az év hátralévő részében a folyóirat kiadását folytatni.

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Oktatási Osztályának tájékoztatója, a *Nevelés és Oktatás* 1956-ban – a fellelhető dokumentumok alapján – csupán szeptemberben jelent meg. Egy apró felhívás szerint a lap élén szerkesztőbizottság működött – de annak összetételéről a nyomdailag mesterműnek számító laptestben nem található további információt. Azt azonban megtudjuk, az összeállítók abban az évben november 30-ig várták a következő számhoz a kéziratokat. E kiadványban tehát lehetőség volt a szerkesztőségi megbízásra elkészített szövegek megjelentetésére is.

Az év egyetlen számának élén a júliusi párthatározat értelmiségekről szóló részének jelentőségét hangsúlyozó vezércikk állt. A szerző, s ezzel a vélekedésével nem állt egyedül, a szocializmus építése közben elkövetett hibák legjelentősebbjének az emberről történt elfeledkezést nevezte meg. József Attilára hivatkozva figyelmeztet-

te az alkotó munka kibontakoztatását megakadályozó embertelenségek elkövetőit. A hanggal, cselekedettel törvénytelenégeket elkövetőket ugyanúgy nem nevesítette, ahogy a megbántottakat sem. Ugyanakkor tudósított a határozat szellemében történt tanév eleji igazgatói és nevelői értekezletekről, ahol a jelenlévők ünnepélyes frázisok helyett, ha némelykor darabosan is, észrevételeikkel, javaslataikkal a valóságot tárták föl. Mely felszínre került problémákat tartott a megyei terjesztésű közlőny nyitó oldalaira méltónak a cikk szerzője? Felszínre került például a bizalom és a tekintély elvesztésének a kérdése. Az, hogy a helyi vezetők, minthogy nem értékelték beosztottaik munkáját, nem is tanúsíthattak irántuk őszinte érdeklődést. Így a közösségben végzett munka, az egymással törődés elve sem érvényesült – helyette a parancsolgatás rombolta a pedagógus és a vezetők közötti viszonyt. Emiatt pedig – folytatódik a szerző érvelése – a párthatározat könnyen sikertelenné válhat, a falvak pedagógusai nem válnak a párt szilárd támaszává, a párt politikájának állandó propagálójává és szervezőjévé.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyeiek figyelmét fölkeltette egy negatív tendencia is: a határozat után eltelt néhány héten voltak, akik ténylegesen elkövetett bűneik ellenére is jogot formáltak a rehabilitációra, míg mások gyenge munkájuk takarítására akarták fölhasználni a párthatározatot. Mindenesetre kitűnt: a párt és a hivatali vezetés úgy vélte, a társadalom vezetése által megfogalmazott normarendszer mentén kizárólagosan neki áll jogában, s éppen a bizalom elvét hangsúlyozva, a pedagógusi munka minősítése s a hanyagok nyilvánosság előtt történő megszégyenítése, illerve büntetése.

Érdekessége a lapnak, hogy rovatszerűen is megkülönböztette a nevelésről és az oktatásról szóló publikációkat. Az oktatás területét érintők száma jóval magasabb, mint az ideológiai megfontolásokat inkább magába fogadónak vélt nevelési tárgyú cikkeké. Antalóczi Lajos pedagógus egy hónapon át brigádvezetőként dolgozott egy erdőgazdasági úttörő- és DISZ-ifjúmunkás csapat élén. Vezetői tapasztalatairól eredményességét hangsúlyozva tudósított. Módszertanában feltűnő a kísérletezés naiv-vulgáris értelmezése s a tanártársadalomban korábban kialakított és rögzült averzió:

„...végül is az iskola nem kísérleti laboratórium, másrészt könnyen úgy tűnhet fel a pedagógus, hogy a rosszemlékű „pedológia” trójai falovát akarja bevinni az iskola falai közé, harmadsorban gyakorlatilag is rossz tapasztalatot volt az iskolai kísérletekről.”¹⁸

Antalóczi – mintegy a vezércikkben említett negatív tapasztalatot példásítva – meg is nevezi, mi okozta rossz emlékeit: iskolájában a Makarenko-mozgalom egyik kiválósága könyvekben is megjelent eredményeit akarta kipróbálni, s ugyan megkezdődött a munka, de egy ankéton a DISZ-központ kiküldötte megakadályozta a befejezett kísérlet kiértékelést.

Az ugyancsak szakszervezeti és tanácsai *Zalai Pedagógus* kiadvány fametszetre utaló fejléce a népművészetet idézte meg. A kiadvány két alkalommal, márciusban és

¹⁸ Antalóczi Lajos (1956) Egy pedagógus brigádvezető tapasztalatai. *Nevelés és oktatás*, szeptember. 3–4. o.

júniusban jelent meg csupán, tartalma pedig feltűnően megegyezik a többi megyei kiadványéval. Bizonyosan központi elképzelést valósítottak meg e lapok, amikor a tanévi ismétlések, az ismétlési tervek, a szakszervezeti határozatok, a gimnáziumi esélyek kerültek szóba, illetve a takarékosági mozgalmat, a pedagógusok üdülési lehetőségét, illetve a szakszervezet területi tevékenységét tették nyilvánossá.

Vasvári Ferenc kézírata az országban megjelent neveléstudományi jellegű kiadványok viszonylatában is újszerű. A pedagógus valláshoz való viszonyáról történő beszédére a XX. kongresszus kínált lehetőséget.¹⁹ Két zalai pedagógus érdeklődött, ha a szovjet kormányférfiak ellátogathatnak a londoni Szent Pál székesegyházba, a Szabad Nép külön cikkben foglalkozhat a hétszáz éves jáki templommal, megváltozott-e az állam és a vallás viszonya, illetve mennyiben tekinthető egyéni ügynek a pedagógus templomba járása. Az kérdezték, hogy a XX. Kongresszus után továbbra is érvényben maradnak-e a vallással, az értelmiségiek valláshoz történő viszonyával kapcsolatos korábbi rosszálló nézetek. S mindezen túl vallásüldözésnek tekinthető-e az ateisták egyház- és vallásellenessége?

A szerző az 1953–54-ben megjelent opportunizmus következményének tekintette a két nevelői fölszólalást. Világossá téve a párt álláspontját, összegeyztetetetlennek gondolta az államhivatalnokok, így a nevelési-oktatási szakemberek hivatását és a vallásosságot. Másrészt megengedi a nem állami szolgálatban állók számára a mitikus világkép követését, mondván, az magánügy. S arra hívta fel – dialektikus módon – a figyelmet, hogy az ateizmus a vallásgyakorlat ellen ugyan föllép, de ez nem vallásüldözés. A tudományos szocializmus alapján álló párt ideológiája és az ellenséges vallás egymást kizárja ugyan, de az állam erőszakos módon nem lép föl a vallás ellen. A meggyőzés a kulturális harcban jelentkezik, azaz tanítás eredménye, az ebben a folyamatban részt vevő tanárok pedig értelemszerűen nem lehetnek hívők. A XX. kongresszus szellemisége nem vezetett ideológiai fellazuláshoz, s a megalkuvás nem jellemezheti a szocializmust építő demokratikus államot építőket.

Új és régi törekvések

Az államilag fenntartott és felügyelt szerkesztőségek önálló szakmai tevékenységéről ezekben az években többnyire szó sem eshetett. Két kivétel azonban mégis akadt: az egyik egy, az állami világképpel mélységesen azonosulni képes intézeti kiadvány, a másik pedig a diákok körében népszerű s a kor teljesítménykényszeres mindennapjaihoz illeszkedő periodika volt. A *Kommunista Nevelő* egy pillanatra azt a lehetőséget villantotta fel, milyen szerepet tölthet be az önszerveződésben, az intézet önmegvalósításában egy félig-meddig nyilvános kiadvány. A *Középiszkolai Matematikai Lapok* pedig azt az esetet példázta, amikor az olvasói elvárások egybeesnek a lap fenntartójáéval, ami nagy példányszámú, eladható termék megjelenéséhez vezetett. Amely kiadvány – olvasó és szerkesztő egyaránt megnyugvással vehette tudomásul – apolitikusnak tűnt.

¹⁹ Vasvári Ferenc (1956) Pedagógus és vallás. *Zalai Pedagógus*, június. 4.

Az intézeti kiadvány

A *Kommunista Nevelő* mindössze két számmal jelentkezett. A Lenin Intézet tanárainak, dolgozóinak és a kétéves továbbképző tagozat hallgatóinak a lapja először januárban, majd februárban, közvetlenül a XX. kongresszus előtt, annak szellemiségét mintegy meg is előlegezve jelent meg. Az intézeti kiadvány azokkal az elméleti és politikai kérdésekkel foglalkozott – határozta meg a vezércikkben az Igazgatóság, a Párt Végrehajtó Bizottsága és a Szakszervezeti Bizottság, a három vezetői grémium –, amelyek a munkatársak továbbképzéséhez szükségesek.

A politikai nevelőmunka feladatai, elvi és módszertani problémái nem véletlenül kerültek előtérbe. Az 1955-ös központi vezetőségi határozatok nyomán a Lenin Intézet tanárai és tanítványai előtt nyilvánvalóvá vált, hogy számukra a központi célkitűzések végrehajtása sürgető, hiszen az azokban megadott értelmiségi karakter kialakítása mind az önképzésben, mind a későbbi munkában a siker záloga lehet. A havonta megjelenő lap módszertani jellegét és egyben a szerzők jobboldali elhajlástól való félelmét jól példázták a sokszorosítóüzemben készített, gépirásos laptestek.

A lap célját a kiadók nyíltan meghatározták:

„...segítséget akar nyújtani ahhoz, hogy a Lenin Intézet oktatói az eddiginél magasabb színvonalon tanítsanak, eredményesebb politikai nevelőmunkát folytassanak s ennek nyomán szilárd, megalapozott marxista világnézettel rendelkező, elvhű, a proletárinternacionalizmus és az igazi hazafiság szellemében gondolkodó és tevékenykedő, a párt politikája megvalósításáért minden áldozatra kész, képzett és művelt propagandistákat, állami és tömegszervezeti funkcionáriusokat, egyetemi oktatókat, középiskolai tanárokat [...] képezzenek a gondjaikra bízott hallgatókból.”²⁰

A dogmatizmus elleni harc, a fiatalság kommunista nevelése, a világnézeti propaganda kérdéseinek megvitatását a szerkesztőbizottság ugyanolyan fontosnak ítélte, miként a Lenin Intézet tanárainak, dolgozóinak és hallgatóinak táviratát a *L'Humanité* szerkesztőségének, a diákotthoni látogatást, a vizsgaidőszakban hasznos kölcsönös segítséget. A kiadvány a magas szintű oktatói munka eredményeiről éppen úgy tájékoztatott, mint a tanár-diákelet kisebb-nagyobb eseményeiről. De a tervekről is szó esett: a második szám vezető anyaga például arról értesít, hogy a hamarosan megtartandó XX. kongresszus anyagának részletes oktatására is figyelmet fordítanak, így nemcsak a tanárok fogják azt feldolgozni, hanem márciusban három hét lesz a szemináriumokon biztosítva, hogy a hallgatók is megvitassák azt. A lap a szakmai-polgári közösségi élet kitűnő fóruma volt – és a pártértelmiségi karakterét kitűnően megvilágító, értékes kordokumentum is egyben.

Egy új lapfunkció: közvetítés a központi és a megyei szintek között

ATTIT Központi Pedagógiai és Lélektani Munkabizottságai a központi és a megyei bizottságok közötti kapcsolatok erősítésére időszaki közlőnyt indított *Pedagógiai*

²⁰ A párt határozatok végrehajtásáért. *Kommunista Nevelő*. I. évf. 1956. I. 4.

Ismeretterjesztés címmel. A feltehetőleg az év közepe táján megjelent első szám a pedagógiai propaganda szervezése jegyében állt össze, a tervek szerint kéthavonta jelenne meg, s azt a lendületes, változatos és sokrétű munkát szorgalmazza, amellyel szakmájukat és a központi ideológiát szolgálniuk kell a klasszikusan nem intézményi körülmények között a pedagógusoknak. A közlőny, túl ezen, a szakosztályokhoz beérkezett – rendszerint formális és semmitmondó – jelentések előállításának normáin is változtatni kíván. S miként az ismeretlen szerkesztő a bevezető áprilisi datált köszöntőjében kéri, a mozgalom résztvevőitől azt várja, hogy az ismeretterjesztők bátran adják közre problémáikat, vitakérdéseiket. A kezdetlegesen kivitelezett, 34 oldalas nyomatra a kritikus hangvétel a jellemző: bátran bírálják azokat a szakosztályokat, akik nem a rendeltetésüknek megfelelően működnek; akad bizony nem egy megye, ahol havi 1–2 programnál többet nem szerveznek, s különösen sokan vannak, akik nem mennek el a mezőgazdasági üzemekbe. Az üzemi és a falusi előadások hiánya lehetett a legfájóbb; erre a két területre, úgy látszik, a meggyőzés művészetében hivatalból jártas tanítók és tanárok mint ismeretterjesztők ítéltettek leginkább alkalmasnak. A soványka laptest ezen felül nagyrészt a megyék terveiből és jelentéseiből állt össze.

A *Köznevelés*ben több alkalommal is hirdetett *Sport és Testnevelés* 1956-ban a nyolcadik évfolyamát adta ki, 1956 decembere után viszont megszűnt. A havi rendszerességgel s jó minőségben megjelenő lap a Minisztertanács mellett működő Országos Testnevelési és Sportbizottság kiadványa, amely a népnevelés eszméjének a jegyében szerveződött. A nemzet önbecsülését reprezentáló sportolók erkölcséről, neveléséről, a sportszervezetek feladatairól éppen ezért különösen sok szó esett – a másik kiemelt téma a melbourne-i olimpiára történő felkészülés, az olimpiai sportágak. Az elitestnevelés és az iskolai testnevelés, ha nem is ennyire fokozott mértékben, de folyamatosan jelen volt: hol az albán gyakorlatról, hol az iskolai sportegyesület feladatairól, a középiskolai szakfelügyelésről, a sportkörökről, a biológiai sajátosságokról vagy éppen az általános iskolások országos bajnokságáról esett szó. A magyarok sportszeretete, valamint az, hogy valódi sikerek állnak a nemzeti sportoktatás mögött, a lap magas színvonalán is meglátszott. Az ismeretterjesztő jellegű kiadvány végső soron azonban csak a társadalmi-sport, azaz a tömegsport – a tömegek által kedvelt sportok – reprezentálását vállalta, és ezt a szerepét jól látta el. A lapban a sportélet hiányosságaira figyelmeztető olvasói levelek az egyedüliek, amelyek a mélyben meghúzódó társadalmi feszültségekre figyelmeztetnek.

A 11–12. szám a nyári olimpiai játékok eredményeivel és az iskolai testnevelés témájával foglalkozott. Hogy valami történt a lap szerkesztésével egy időben, a lapszám-összevonáson és a tematika leszűkülésén kívül e tél elején megjelent számban másból azonban nem látható.

Versenyhelyzet a társadalomban – és az iskolában

A megyei pedagógia lapok mind hosszabb cikkek, mind híryanagyok jóvoltából kiemelten foglalkoztak a tanulmányi versenyekre történő felkészítéssel. A Borsod-

Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Oktatási Osztályának tájékoztatója, a *Nevelés és Oktatás* a versenyen legjobb eredményeket elért megyék listáját tette közzé. Mivel a borsodiak 11 ponttal álltak az élen, a 2–5. helyen lévők pedig csupán 5–5 ponttal szerepeltek, az összevetésben méltán lehettek magukra büszkék. A megyei tanulók az Arany Dániel középiskolai matematikaversenyben is élen álltak.

1893 decemberében jelent meg először a *Középiskolai Matematikai Lapok*. Arany Dániel szerkesztő úr, aki az első évfolyamot az 1894. évre datálta, bizonyosan nem gondolt arra, hogy kiadványa száz év múltán is népszerű és keresett folyóirat marad. Amire a jeles szakember ráirányította és felhívta a figyelmet, az, hogy a tehetség gondozás kérdése nem is olyan egyszerű neveléstudományi probléma. Arany Dániel a tehetség jegyei között tudta a versenyhelyzetben történő helytállást, ezért lapját – de a szerkesztők és az olvasók közötti kapcsolatot is – a társadalmi létet szimuláló versenyzetésre alapozta. A kiemelkedő adottságú gyermek mint versenyző – e képzetben kétségtelenül felfedezhető a társadalmi hasznosság eszményére koncentráló, nemzetállami hagyományokat hangsúlyozó nemzeti pedagógia emberképe. Másként fogalmazva, az evolucionista elképzelésektől sem mentes biologicizmus következményeként talán túl hangsúlyos versengés állt a ma inkább értékelt kooperáció helyén.

1956-ban a KöMaL a hetvenedik évfolyamát adta közzé, s a laptestek most is, az iskolai évhez alkalmazkodva, kilenc alkalommal jelentek meg. A lap sajátossága, hogy lehetőleg nem vagy csak nagy ritkán és kis terjedelemben tett közzé cikket, publicisztikát, közleményt vagy hírt, megmaradt a „szakmaiság” kerete között, s a fogósabbnál fogósabb feladatok nyilvánosság elé bocsátására vállalkozott. A márciusi számokig nincs is semmi cikk, májusban azonban a Rákosi Mátyás matematikai tanulmányi verseny 1956. évi 1. fordulójáról szóló, zsörtölődő híradás jelent meg. Az ejnye-bejnyézés oka az volt, hogy a 3220 dolgozator beadó 236 iskola között csupán 57 ipari technikum volt, s ez a szám az előző évhez képest 2-vel csökkent. A szeptemberi számban a 2. forduló mellett arról is hírt ad a szerkesztő, hogy a Magyar-Szovjet Társaság és a DISZ Központi Vezetősége középiskolai pályázatán milyen matematikai feladatok szerepeltek. Az októberi híradó figyelemre méltó szenzációja, hogy a közgazdasági technikumok matematikaversenyén („Rákosi Mátyás”, két fordulás) az első díjas kecskeméti Héjjas István 1000 Ft jutalmat kapott.

Az év novemberi számában szokatlanul hosszú és érzelemdús jegyzet látott napvilágot:

„Hálával nyugtázzuk a sokoldalú érdeklődést és sürgetést, amely még a legsúlyosabb időben is megnyilvánult lapunk iránt (egy buzgó olvasónk november közepé tájt Szentendréről gyalogolt be érdeklődni) és megnyugtathatjuk olvasóinkat, hogy a szerkesztőség nem szünetelt munkájával, és mindent megtett, hogy a lap folyamatosságát biztosítsa. Január 4-én a következőkről számolhatunk be: a novemberi kettős szám kézírata október 10-én nyomdába ment, az előállítás befejező része azonban kényszerű szünet után csak december végén indult meg, de azóta gyors ütemben halad és remélhető, hogy e sorok január közepé táján olvasóink kezében lesznek.”

A híresen pontos megjelenésű KöMaL novemberi száma tehát több hónapot késett – s a meg nem nevezett események miatt (amelyek a nyomdai munkák leállítását eredményezték) csupán januárban hagyhatta el a nyomdát. Az 1956-os évfolyam a következő év elején teljesezhetett ki. Hogy valójában miféle események miatt, arról a néhány minősítő jelzón túl nem értesülhetett se az előfizetett kiadványra nyugtalanul várakozó olvasó, se a sajtótörténet kutatója.

Összegzés

A szinkrón fejleményeket előtérben tartó tanulmányunkban az 1956-ban megjelent jelesebb pedagógiai szakkiadványokat tekintettük át. Ez az alig tucatnyi kiadvány a százezres, szociálisan különböző háttérű, képzettségben, műveltségben és szakmai kompetenciában heterogén pedagógusréteg szakmai tájékoztatását, ideológiai képzését volt ugyan hivatott teljesíteni, de láthatóan nem aszerint szerveződött. A központilag életre hívott és közvetlenül vagy közvetve fenntartott periodikák mellett nem lehettek pedagóguscsoportok illetve –társaságok érdekei alapján kialakult műhelyek. A vezető szaklapok a nevelés tudományos és gyakorlati szintje alapján különböztethetőek meg, a megyei kiadványok pedig a pártpolitika által annyira szorgalmazott agitációs és propagandacélok megvalósítóivá váltak.

A magyar pedagógiai folyóiratok, a fenntartói befolyás miatt, hűen megjelenítették a hivatalos politika fejleményeit. A sajtótermékek szerkesztői többre, illetve másra nem vállalkoztak. S amikor a finanszírozásuk és irányításuk csökkent, illetve megszűnt, a létük kérdésessé vált, s 1956 utolsó hónapjaiban – többségük szüneteltetésnek mondja majd ezt az időszakot, avagy szót sem ejt róla – már egyik sem jelent meg.

A pedagógustársadalom szaklapjainak mindegyike 1956-ban, a kultúr- és oktatáspolitikai közvetítette pártpolitika alapján, az évi terv mentén kiemelten foglalkozott az első öt éves terv, s az azt követő egy évnvi, a második öt éves tervet előkészítő időszak eredményeivel és hibáival. Tárgyalta a tantervvel megerősödő általános iskola s az óvodáztatás és középiskoláztatás világát. A szocialista nevelésügy specifikumának tekintett munkára nevelés s az azzal szoros összefüggésben álló világnézeti nevelés kérdéseit vitatták meg. A szocialista hazaszeretetre nevelés tartalmát meghatározó nevelélméleti kutatómunka sem kerülhetett háttérbe. S e konkrét kérdések lapokon belüli megjelenését szolgálták a laptestek élén feltűnt, az ideológusok, vezető tisztségviselők, szaktudományi korifeusok, feladatmegoldó kutatók által írt tanulmányok és publicisztikák. Az ezekhez csatlakozó közösségi (politikai, mozgalmi, társadalmi) eseményekről szóló tudósítások, illetve azok visszhangját megmutató beszámolók, ismertetések. Fontos szerephez jutottak a gyakorló tanárok e témakörökhöz illeszkedő közleményei, de ugyancsak terjedelmes felület esett a sokszor párhuzamosan is futtatott vitákhoz történő hozzászólásokra.

A sokszor névtelenségbe burkolózó szerkesztőségek által előállított folyóiratok a fenntartói által megjelölt feladatukat hűségesen ellátták. A központi kiadványok szerkesztési, lapkiadói, nyomdai tekintetben semmi kívánalmat nem hagytak ma-

guk után – a sajtó szakembereinek keze nyomát azonban ott viselték magukon. A kéziratok nyelvi megformáltsága – a vitaanyagok és az olvasói levelek kivételével – magas szintű (eltekintve az ideológiai ballasztól, a kényszeres utalásoktól), retorizáltságuk figyelemre méltó. Ha összevetjük a vezető tanulmányíróknak a szakajtóban megjelent, a maguk korában tudományosnak hírelt közleményeit a másutt közöltekkel, szembeötlő a különbség a retorikai-poétikai megformázottságukban. A közlemények stiláris csiszolásával bizonyosan a szerkesztőség újságíró tagjai foglalkozhattak, s ez egyfajta magyarázatot adhat arra a nyelvi homogenizáltságra is, amely a korszak pedagógiai lapjaiban megjelent szakcikkekben tetten érhető.

A szakszervezeti elképzeléseknek leginkább tért adó *Nevelők Lapja*, illetve a *Köznevelés* tipográfiai kivitelezése, gondos előállítás az újságírói és nyomdai munka megbecsülésére és magas szintjére vall. A *Köznevelés* és az *Óvodai Nevelés* lapokban közölt sajtófotók pedig minden bizonnyal a korszak értékelhető fényképészeti örökségéhez tartoznak, s ha lesz majd egyszer hazai művelődés- és neveléstörténeti ikonológia/ikonográfia, az ily jellegű kutatások számára kitűnő forrásul szolgálnak.

S olvasásszociológiai kutatás tárgyát képezheti az *Óvodai Nevelés* irodalmi melléklete és könyvismertetései is, amely vélhetően befolyásolta ezen időszak gyermekirodalmának befogadását.

GÉCZI JÁNOS

RENDSZERVÁLTÁSOK ÉS EGYÉNI ÉLETTÖRTÉNETEK

„Bízam a tavaszban
én fagyos szegény,
s míg fölmagasodtam
kést dobott belém.”
Nagy László

RÖVID IDŐ ALATT KÉTFÉLE RENDSZERVÁLTÁST is átélt a magyar társadalom és ennek részeként a szellemi élet 1945 után, egyiket közvetlenül a háború után, a másikat – bár nehéz konkrét évszámhoz kötni – 1948/1949-től, illetve az utóbbinak a kiteljesedését 1950-től, majd mindennek megkérdőjelezését 1956-ban. A drasztikus rendszerváltások nem hagyták érintetlenül a *tudományos élet legitimitációjának* összetett, bonyolult folyamatait sem, amelyek magukban foglalják többek között a tudomány intézményes kereteit, az intézményes pozíciók és a tudományos tekintély elosztását, a tudományos fokozatok rendszerét, a publikálás jogát és lehetőségét, s mindezzel összefüggésben a tudományt, a pedagógiát művelők *egyéni sorsát*. Ma már árnyaltabban tudjuk leírni az 1945 utáni néhány év viszonylagos virágzását és korlátozott szabadságát a pedagógiában, az 1948/49-es drasztikus váltást, az ötvenes évek elnyomását, az 1956-os forradalomhoz vezető folyamatokat, de még sok terület feltárára vár. Szép számmal vannak olyan művek, amelyek a negyvenes, ötvenes évek narratív és kronologikus tényeit mutatják be, vagy „tisztá” eszmetörténeti rekonstrukcióra törekedve írnak neveléstörténetet. Kevesebb azonban azoknak a műveknek a száma, amelyek az akkori pedagógiát, szűkebben neveléstudományt szociológiai és pszichológiai kontextusaiban elemzik. Az utóbbiak kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a szociológiai, az intézményi kontextust leíró tanulmányok mellett sokat adtak a rendszerváltások megismeréséhez azok a kilencvenes évektől született munkák, amelyek a korszak jelentős szereplőinek tudományos életútját mutatták be, kitérve a személyes motivációkra, a szakmai műhelyekre, a különféle politikai, szakmai befolyásokra, rokonszenvekre, ellenszenvekre. (Lásd például az OPKM Magyar pedagógusok és Tudós tanárok – tanár tudósok sorozatát.) Az utóbbi megközelítés az elégtételadás mellett – tudatosan, vagy kevésbé tudatosan – arra az előfeltevésre épített, hogy az életút ideális terep arra, hogy a társadalom, a politika, a tudomány működésének sajátosságait leírjuk. A tudománytörténészek e feltevés kapcsán több kételyt is megfogalmaztak, amelyek közül itt csak néhányra utalok: A rendelkezésre álló források alap-

ján leginkább a nyilvánosságban megjelenő egyént láthatjuk, a negyvenes, ötvenes évekből kevés forrásunk van az egyének döntéshozó folyamatairól, a nem szakmai nyilvánosságban zajló életről, az informális kapcsolathálókról. A jelentőséggel bíró tények kiemelésével elveszítjük a társadalmi, szakmai pályák egyediségét; nehéz az egyéniségek összetettségét, ellentmondásosságát megragadni, a különböző viselkedések sokféle racionális és nem racionális okát feltárni (*Levi 2000*).

A rendszerváltások, a gyökeres politikai, társadalmi fordulatok cezúrárt hoztak az egyéni életutakban is, s bár a hatalom egyenlőtlen eloszlása kényszerítő erejű volt, mégis maradt bizonyos cselekvési keret, döntési szabadság a társadalmi szereplők számára. A módszertani kételyek ellenére az egyéni különbségek elemzésének, bemutatásának lehet, van hozadéka, így például felfedhetik a korszak s abban egyes csoportok (például a pedagógiával foglalkozók) sajátos stílusát, habitusát, ami nem lehet közömbös, lényegtelen a neveléstudomány 1956-os eseményei kapcsán sem. A fenti megfontolásokat figyelembe véve jelen tanulmányomban röviden áttekin-tem néhány, a neveléstudományban jelentős szerepet játszó személy egyéni sorsának alakulását a második világháború után, a negyvenes évek közepe és az ötvenes évek eleje között.¹

Rendszerváltások: történeti, tudományos kontextusok

A második világháború utáni kezdőpontban az lett az alapkérdés a pedagógiai szakma számára, hogy milyen lehet, milyen lesz az adott nemzetközi és hazai helyzetben a pedagógia. A kérdés pontosabban megfogalmazva úgy merült fel, hogy mi az, ami folytatható, mi az, ami elvetendő, elfelejtendő és mi az, ami átalakítható az 1945 előtti pedagógiából.

A második világháború után a pedagógiai szakemberek ugyanúgy, mint a magyarországi lakosok nagy része várankozások és illúziók között élt. A nyilvánosságot kapó szakemberek természetesnek érezhették, hogy a demokratikus társadalom kialakítása és ezzel együtt az új pedagógiai gondolatok nem jelentenek teljes múlt-tagadást a szakmai problémák értelmezésében. A mozgástér azonban minden területen szűkebb volt, mint ahogy az akkor élők hitték. Néhány köztörténeti jellegzetesség ennek jelzésére: A megszállt országban a Szovjetunió vezetése alatt álló Szövetségi Ellenőrző Bizottság döntő befolyást gyakorolt a hatalmi, uralmi viszonyok alakulására. A látszatparlamentarizmus mellett a végrehajtó hatalomban és az önkormányzatokban baloldali túlsúly érvényesült (*Romsics 1999; Gyarmati 2005; Ungváry 2002*).

Vélhetően különféle illúziókból fakadóan a nyilvánosságot kapott szakemberek 1945-ben, 1946-ban a pedagógiai szakirodalomban erőteljesen hangsúlyozták, hogy az új demokratikus társadalom új pedagógiát igényel, de *az új kialakítása nem jelentheti a teljes szakítást a régivel, az 1945 előtti pedagógiával*. Radikális szakításra

¹ Munkámban támaszkodtam a hazai pedagógiai nézetekkel és a tudomány legitimációjával foglalkozó kettő, már megjelent publikációra (*Golnhofner 2004, 2006*).

több szempontból sem volt szükség, sem lehetőség, hiszen 1945 után is alapvetően a régi szakemberek művelték a pedagógiát, s korlátozottan, de a felelevenedtek a neveléstudomány művelésének intézményes keretei. Felfrissültek különböző pedagógiai irányzatok, megközelítések: az 1945 előtt alapvető szerepet játszó vallásos életszemléleten alapuló pedagógia, a szellemtudományos kultúrpedagógia, Imre Sándor nemzetnevelése, Karácsony Sándor nézetei, a népi írók és a népi mozgalom elvei, a reformpedagógiai irányok. Tehát föléledt az 1944/45 előtt is létező pluralizmus a szakirodalomban, a tanító- és tanárképzésben s a pedagógiai gyakorlatban.

Az 1945-től 1949-ig tartó időszakban az ország eljutott a korlátozott demokráciából a diktatúrába, a pluralizmusból a monolitikus sztálinizmusba. Ez az átmeneti időszak így a pedagógiában is a változatosság megszüntetését hozta, s a folyamatoság helyett a diszkontinuitás érvényesülését. Elevenítsük fel e folyamatnak néhány elemét, sajátosságát!

A neveléstudomány intézményes keretei rövid ideig sok területen a régi folytatásaként jelentek meg, de kezdettől fogva érvényesültek változások és korlátozások is. A kontinuitás a régi intézmények folyamatos működésében, a régi személyzet megtartásában volt érzékelhető, míg a kezdeti kisebb változásokat egy-két új intézmény és folyóirat megjelenése, valamint a személycserék és az intézményi névváltozások jelentették. Az utóbbiak már azt is érzékeltették a korabeliekkel, hogy megkezdődött a régi elit kiszorítása. A diszkontinuitás határozott formában érvényesült a publikációs lehetőségek területén, erőteljesen csökkent a pedagógiai szaklapok száma a pedagógiai társaságok, egyesületek korlátozása, megszüntetése révén. Az intézményi keretek 1946-tól külső politikai nyomásra, különböző adminisztratív intézkedések hatására fokozatosan, majd 1947/1948-tól drasztikusan megváltoztak. A neveléstudomány területén is egyre nyíltabbá vált a kommunista párt részéről az újabb rendszerváltás követelése, megvalósítása. Eltűntek az ún. szocialista pedagógiába be nem illeszthető pedagógiát művelő, támogató intézmények és háttérbe szorították, kiszorították, egzisztenciálisan ellehetetlenítették az ún. nyugati, vagy polgári nézeteket valló szakembereket.

A második rendszerváltozáshoz kapcsolatosan a neveléstudomány legitimációjának radikális megváltoztatásában meghatározó szerepet kapott az 1948. decemberében (XXXVIII/1948. tc.) létrehozott *Magyar Tudományos Tanács (MTT)*. E szervezet központosította, államosította, átpolitizálta a tudományos életet 1949 tavaszán és őszén: aktívan részt vett a tudósok és a kutatók anyagi helyzetét javító intézkedések kialakításában, végrehajtásában, az egyetemi oktatók leváltásának és újak kinevezésének előkészítésében, az akadémiához tartozó tudósok kijelölésében, az intézmények átszervezésében, a tudományos céltámogatások meghatározásában, a tudományos publikálás központosításában, valamint a tudományok ötéves tervének kidolgoztatásában, kidolgozásában. (Lásd részletesebben: *Huszár 1995; Golnhofer 2004, 2006*) E folyamat jellegzetességeit szemléltetik a tudósokról készített *besorolási javaslatok* is, amelyek egységes űrlapok alapján készültek: egyetemi fokozat, akadémiai tagság, kitüntetések, jelenlegi és a javasolt jövedelem, szakmai és politikai

jellemzés, besorolás. Mindezek alapján szakmai és politikai kategóriákba sorolták be a tudósokat. *Szakmai kategóriák*: elismert tudós; első osztályú kutató; komoly tudós; komoly tudós volt; *Politikai kategóriák*: jó elvtárs; demokratikus meggyőződésű polgár vagy párttag; semleges; ellenségesen passzív a demokráciával szemben; ellenség (*MTA Levéltár, MTT 6/5*). A tervezett 250–260 kiemelkedő tudós kiválasztásában, kijelölésében a politikai jellegű besorolásnak semmi köze nem volt a tudományos teljesítményekhez, így valójában aránytalan és méltánytalan besorolásokra került sor. Néhány példa az egzisztenciális jutalmakra és büntetésekre: a pedagógia területén elismert régi szakemberek közül Prohászka Lajos és Várkonyi Hildebrand illetékét 202 Ft-ban, az ismeretlen Jausz Béláét 1800 Ft-ban, az új, ideológiailag még megfelelő Szalai Sándorét 3000 Ft-ban, Mérei Ferencét 3500 Ft-ban, Fogarasi Béláét 3850 Ft-ban állapították meg. A kijelölés aktusa alkalmas volt a tudósok megosztására, megfélemlítésére, s olyan „beavatási aktusként” is megjelent, amely a gondoskodó állam jóakarátát fejezte ki, illetve a kiemeltek részéről – akarla akaratlanul – az Magyar Dolgozók Pártja (MDP) melletti elkötelezettséget is jelzett (*Huszár 1995:56–62.*). Levéltári források alátámasztják azt a tényt, hogy az MDP, illetve az MTT részéről tudatos taktika része volt a megosztás, a félelemkeltés, az elkötelezettség kiváltása (*MTA Levéltár, MTT 5/6*).

Nem érvényesült a folyamatosság egyértelműen abban sem, hogy *mely irányzatok, nézetek váltak meghatározóvá*. A szakirodalomban megjelenő szakemberek nagy része szinte a felfedezés örömeivel fordult a társadalom és a gyermek sajátosságaira, szükségleteire figyelő, a gyermekek önkibontakozását középpontba állító pedagógiai gondolatok felé. Felfokozott érdeklődés mutatkozott a francia, az angol és az amerikai pedagógiai nézetek és gyakorlat iránt. Különösen azon pedagógiai koncepciók iránt, amelyek felszabadultak a filozófia gyámködsége alól és empirikus kutatások eredményeire támaszkodtak. *1946-ra* a szakirodalomban *hangsúlyváltást* lehetett érzékelni a háború előtti helyzethez viszonyítva. Egy gyermekközpontú, erőteljes empirikus alapozású gondolkodásmód érvényesült, amely a gyermeki és a társadalmi valóságra ügyelő pedagógia átvételére, kialakítására törekedett. Ez a „váltás” beilleszkedett egy olyan demokratikus gondolkodásba, amely a társadalmi igazságosság, társadalmi szolidaritás, az egyenlő esélyek és a szabadság értékeit kívánta érvényesíteni a közoktatás reformjában és a neveléstudomány fejlesztésében.

A fent leírt „váltás” ugyanakkor nem csak a pedagógia belső fejlődéseként, a tudományos minták versenyeként alakult ki, mint ahogyan az egy plurális rendszerben történt volna. Az előretörő baloldali politika ítélete alapján elsőként a keresztény pedagógia és a kultúrfilozófia, kultúrpedagógia, valamint képviselői váltak elfogadhatatlanná, kényelmetlenné. Majd a kommunista párt által kezdetben szövetségesként kezelt és ezt a szerepet többé-kevésbé vállaló Karácsony Sándor, illetve a népi mozgalom került a kiszorítandók listájára. Az egyre szélesebb szakmai kört érintő háttérbeszoritással párhuzamosan zajlott a szélesen értelmezett reformpedagógia (gyermekközpontú, lélektani és szociológiai alapvetésű) előretörése. E folyamat ér-

telmezéséhez két fontos ténytet tartok említésre méltónak. Az egyik, hogy több pedagógiai szakember a nyugati típusú politikai demokrácia kialakulásának reményében hitt abban, hogy kedvező feltételek alakulnak ki a lélektanilag-szociológiailag megalapozott reformpedagógiai nézetek megerősödéséhez. Sokan úgy vélték, hogy elérkezett a lélektanilag, szociológiailag jól megalapozott neveléstudomány művelésének az ideje. A megerősödés másik oka, hogy a centrális politikai helyzetben lévő, baloldali pedagógiai és pszichológiai szakemberek erőteljesen képviselték ezt az iránytet, s felhasználhatónak vélték az új pedagógia kialakításában.

A pedagógia külső meghatározottsága megváltozott jelleggel felerősödött 1947 mássodik felétől. Egyes nézetek elfelejtése, vagy kiszorítása, más megközelítések „felemelése” egyre inkább a politika függvényében történt. A hatalmi törekvéseit egyre erőteljesebben érvényesítő kommunista párt elvetette az ún. polgári pedagógiákat és a kommunista párti szakemberek közvetítésével kezdte beilleszteni a pedagógiát, mint szaktudománytet egy vulgarizált marxista ideológiába és egy voluntarista politikába. A kibontakozó monolitikus politika eltüntette a szakmai autonómiát, a szakmai kritikát, lebecsülte a polgári szaktudományosságot és éles cezúrát teremtett a magyar pedagógiában.

1948 végétől, 1949 elejétől a pedagógiai szakirodalomban a polgári pedagógiák nemcsak kevésnek, de társadalmi, ideológiai funkcióik alapján károsnak, reakciónak, esetenként fasisztának minősültek. A szovjet pedagógiával azonosított szocialista pedagógia átvétele, a politikából eredő, támogatott mintakövető magatartás, valamint ezzel együtt a polgári múlt és jelen tagadása talaján *megszakadt a nyilvános szakmai életben a folytonosság.* E revolucionista „fejlődés” következtében 1948/49-től a neveléstudománynak évtizedekre meghatározó jegye lesz a diszkontinuitás (Zibolen 1983). Ezzel a tagadással nemcsak a pedagógia múltját számolták fel a politikai-hatalmi erők, de a jövő nyitottságát, a lehetőségeket, a megoldások sokszínűségét is. Sajnálatos módon a hazai pedagógia a negyvenes évek végétől e ráerőszakolt „fejlődéssel” elvesztette a „történeti folytonosság többrendbeli tanulságait” (Faludi 1975), amelyek pedig jelentős szerepet játszhattak volna a szakmaiság fenntartásában. Megszakadtak különböző hagyományok a neveléstudományban, így a mester és tanítvány kapcsolatok is. A tagadás nemcsak a pedagógiai tudat folytonosságát kezdte ki, de az értékrombolással a pedagógusok körében olyan bizonytalanságot, identitászavarokat indukált, amelyek hatását még csak részben mértük fel.

Egyéni választások, egyéni életutak

1945-ben nemcsak a neveléstudomány kapcsán merült fel a folytathatóság dilemmája, de az egyéni életutak szempontjából is. Megőrizhető-e, megőrizendő-e az 1945 előtti életút, vagy elkerülhetetlen a többé-kevésbé gyökeres szakítás? Milyen módon, milyen feltételek között zajlik le a váltás? A zűrzavaros átmeneti időszak történéseire a pedagógia művelői ugyanúgy, mint a társadalom különböző csoportjai, egyénei, többféleképpen reagáltak. Nincs lehetőség itt és most a sok fő- és mellék-szereplő egyéni élettörténetének a szélesebb körű áttekintésére részben terjedelmi

korlátok, részben a forrásokkal kapcsolatos módszertani problémák miatt. A ma rendelkezésünkre álló források alapján, amelynek többsége a hatalom által született és ellenőrzött anyag, nehéz az egyéni válaszokat megragadni, de azért néhány jellegzetes magatartás elkülöníthető.

A régi szakmai elit egy része megőrizte értékeit, identitását és ezzel együtt elvesztette az 1945 előtti szakmai státusát, egzisztenciális biztonságát. Közéjük tartozott Kornis Gyula és Prohászka Lajos, akik – kissé leegyszerűsítve – a kultúrpedagógia, a kultúrfilozófia, a szellemtudományos megközelítés tekintélyes képviselői voltak.

Kornis Gyula tudományos tekintélye következtében, és azt figyelembe véve, hogy 1939-ben visszavonult az aktív politizálástól, hogy 1944-ben a Gestapo letartóztatva, rövid ideig (1945 tavaszától október végéig) a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) elnöke lehetett. 1945 után a filozófia területére vonult vissza, 1947-ig filozófiát oktatott a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Előadásai azt mutatták, hogy eltávolodott a kultúrfilozófiától, az egzisztencializmus felé tájékozódott, de e váltásról keveset tudunk, mert a háború után nem jelent meg a magyar pedagógiai szakirodalomban. A pedagógiai nyilvánosságban 1945-ben a kommunista párti Kemény Gábor pozitívan értékelte Kornis művelődéstörténeti munkásságát, de élesen bírálta – Kornis nevét nem említve – az 1945 előtti közoktatáspolitikát (*Kemény 1945*). A kritika azonban nem maradt meg szakmai és oktatáspolitikai szinten, az 1939 előtti politikai szerepvállalás elítélése teljes egzisztenciális ellehetetlenítéssel járt. Kornis folyamatosan kiszorult az akadémiai és az egyetemi életből, 1948. április 16-án megszüntették akadémiai tagságát, majd tanári állását is. 1951-ben a Heves megyei Poroszlóra, később Hajdúszoboszlóra internálták. Ott élt 1958-ig, rövid budapesti kórházi ápolás után bekövetkezett haláláig (*Golnhofer 2004*).

Nagyon egyértelműen, tisztán áll előttünk *Prohászka Lajos kompromisszumot nem kötő*, a tiszta lelkiismeretben, az erkölcsi megbízhatóságban tapintatot nem ismerő *etikus lénye*, magatartása, amely egzisztenciális és szakmai ellehetetlenüléssel járt.

Prohászka Lajost, a Pázmány Péter Tudományegyetem professzorát, az MTA tagját, a Magyar Paedagogiai Társaság (MPT) elnökét, a kultúrfilozófia, a kultúrpedagógia képviselőjét 1945-ben minden nehézség nélkül igazolták. Tanára maradt a budapesti egyetemnek, 1946 júliusától igazgatótagja az MTA-nak, továbbra is elnöke az MPT-nek, társelnöke az újonnan alakult Magyar Pszichológiai Társaságnak. Betöltötte a Magyar Filozófiai Társaság elnöki tisztét is. Bár tudományos tekintélye töretlen maradt, ezt azonban nem tükrözte a pedagógiai nyilvánosságban való megjelenése, 1945 és 1949 között összesen három tanulmányát olvashatták az érdeklődők, és tanulhattak néhány, hallgatók által lejegyzett jegyzetéből. Prohászka a háború után sem szakított neohegelánus elveivel, továbbra is hitt a bensőséges szeretetre építő szociális humanizmusban. Mindezek alapján utasította el a harmincas, negyvenes években a fasizmust és a bolsevizmust, és saját értékeihez ragaszkodva 1945 után sem adta fel a kritika jogát, a totális államszervezést tagadó elveit, a kultúra- és értékközpontú minőségesszmenyét. Háború utáni helyzetére jellemző

néhány esemény, történet: Már 1946-ban bírálta demokrácia felfogását Kemény Gábor. A szakemberek egy része bár kifejezte tiszteletét, de kultúrpedagógiáját elavultnak tekintették. Tanítványainak jelentős köre eltávolodott tőle ideológiai és pedagógiai téren is, különösen fájdalmasan érintette Faragó László politikai, szakmai váltása. Mély megalázásokként élte meg a háború utáni helyzetét Prohászka, s Eduard Sprangerhez írt levelében már 1946-ban a húszas, harmincas évek németországi jelenségeihez hasonlította személyes háború utáni tapasztalatait (*Zibolen 1992*). Környezete egyre gyakrabban látta levertnek, csüggedtnek (*Kovács L.-né Vermes 1997:354.*). 1948 végére a kommunista párt által meghirdetett és vezetett ideológiai harcnak központi céljává vált, hogy Prohászka kultúrpedagógiai felfogásának kiiktatásáért, amint ez kitűnt Mérei Ferencnek 1948. novemberi *Köznevelés*-beli cikkéből is (*Mérei 1948*). Prohászka Lajos számára az első politikai és leegyszerűsített marxista jellegű bírálatokat követő 1949-es esztendő már a „visszavonulás éve”. 1949-ben nem vállalta a hagyományos rendben öt megillető dékáni tisztséget a Pázmány Péter Tudományegyetemen. A kialakult hatalmi és politikai helyzet sajátosságai, a koncepcióját ért újabb bírálatok jelezték számára, hogy az általa képviselt értékek elfogadhatatlanok a hatalom számára. A Magyar Tudományos Tanács döntése alapján nemcsak az akadémiai tagságától fosztották meg, de bekerült a nyugdíjazandó tanárok körébe is. Az MTT-ben található irat (*MTT 1/10*) szerint az ő rovására írták, hogy olyan tanárokat képeztek a bölcsészettudományi karokon, akik alig tanultak pedagógiát, amit tanultak, az is hasznavehetetlen volt. 1949. december 12-én nyugdíjazták és teljes létbizonytalanságba taszították. Szakmai pályafutása 52 éves korában befejeződött.

Sokan voltak *naivak*, akik bár látták a demokrácia hiányosságait, de aggodalmaik ellenére azt hitték, hogy a háború utáni kényszerhelyzet megváltozik, vagy akik a napi politikában kevésbé igazodtak el. Az ő gondolataikat is tükrözhetette Kiss Árpád naplójában 1950-ben: „1945-ben elindultunk. Nagyon tanulatlanok voltunk. Nem ismertük az államhatalmat, és nem ragadtuk meg annak valódi fogantyúit. Nem tudtunk semmit a rólunk már meghozott döntésekről. Abban a meggyőződésben terveztünk és cselekedtünk, hogy magunk alakítjuk életünket. Tájékozatlanok voltunk a minket fokozatosan hatalmába kerítő nagy hatalom és mozgalom valódi természetéről... [...]A történelem folyamának medrét kezdtük ásogatni, és sejtelmünk sem volt annak az áradatnak az irányáról, ellenállhatatlan erejéről, amelynek útját befolyásolni kívántuk. Őt cselekvő esztendőre volt szükség ahhoz, hogy felismerjük fáradásaink hiábavalóságát.” *Kiss Árpád* életeseményei a fentiekben leírtak szemléltetéseként is értelmezhetők. 1945 és 1948 között az Országos Köznevelési Tanács (OKT) ügyvezető igazgatójaként aktívan részt vett az általános iskola koncepciójának kialakításában, tanterveinek, tankönyveinek, pedagógusképzésének kimunkálásában. Munkájával hozzájárult ahhoz, hogy OKT, mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsadó szerve széles körű szakembergárdára támaszkodva segítse a reformelképzelések kialakítását és megvalósulását. Ösztönözte a gyermekközpontú pedagógia megismerését, térnyerését (intéz-

mények szervezése, publikációs lehetőségek biztosítása, a Köznevelés szerkesztése, saját tudományos és publikációs tevékenység) stb. Emellett debreceni egyetemi magántanár. Az egyre fokozódó politikai nyomás következtében nem volt könnyű helyzetben Kiss Árpád. Az általa – s feltehetően többek által is – követett magatartást egy hatvanas évek eleji visszaemlékezésében így jellemzi: „Türelmesen, az egymást követő átalakulások okainak és következményeinek mérlegelése közben próbáltunk alapozni, vigyázva arra, hogy ne tegyünk pontot befejezetlen mondat végére.” (*Kiss 1964:290.*)

1948 végétől általánossá vált a reformpedagógia éles politikai és leegyszerűsített ideológiai bírálata, majd 1949-ben, 1950-ben szovjet minta alapján kritika és önkritika hulláma öntötte el a magyar pedagógiai szakirodalmat. Faragó Lászlóval írt közös könyvének (*Faragó & Kiss 1949*) szemlélete, tartalma 1949 közepére elvesztette aktualitását a hatalom szemében, és bár a szerzők több engedményt is tettek, de ezzel nem kerülhették el a kemény bírálatokat, amelyek Szabolcsi Miklós és Tettamanti Béla tollából születtek (*Szabolcsi 1949; Tettamanti 1949*). A kommunista oktatáspolitikai 1948-ban már többször kifejezte bizalmatlanságát az OKT-val szemben, végül 1948. október 31-én egy kormányrendelet (11.160/1948) további rendelkezéssig szüneteltette, gyakorlatilag megszüntette az intézményt. Kiss Árpádot egyre inkább háttérbe szorították: 1948 végén átadta a Köznevelés szerkesztését, 1949 elején elbúcsúzott az OKT-tól és közel egy évig a Mérei Ferenc által vezetett Országos Neveléstudományi Intézetben (ONI) a Didaktikai Osztályt vezette. A szakmai munkájával kapcsolatos nehézségek okát ő maga a következőképpen látta: Az ideológiai fordulat végrehajtása közben „a tudomány helyett a hatalom akarása vonult be az Üllői úti palotába.” (*Idézi: Horváth 1990:21.*) Részben saját elhatározásból az 1949/50-es tanévet a pedagógiai gimnáziummá átminősített Kiss János altábornagy úti tanítóképzőben kezdte meg, de csak rövid ideig maradhatott. Szabolcsi Miklós politikai vizsgálatot kezdeményezett ellene,² amelynek eredményeként 1951. május 23-án az Államvédelmi Hatóság éjszaka előállította, és koholt vádak alapján október 17-én Kistarcsára internálta, ahonnan 1953. szeptember 2-án szabadult az amnesztiarendelet következtében. Megpróbáltatásai nem fejeződtek be, a következő három évben hét munkahelye volt, újabb kemény kritikát kapott, mint a polgári pedagógia képviselője 1955-ben, s ezt a stigmát egész életében viselte (*Báthory 1988; Golnhofner 2004*).

Sokan élték át az elfogadás kényszerét azok közül is, akik naivak voltak és azok közül is, akik világosan látták, hogy számolni kell a szovjet birodalom hosszabb szomszédtságával, hadseregének jelenlétével. *Politikai nyomás volt, és alkalmazkodtak hozzá.* Jó néhányan célszerűen, pragmatikusan, a mindennapi alkalmazkodás technikai-eszköz szintjén oldották meg a gyorsan és radikálisan változó viszonyokkal való számvetést.³ A régi elit 1945-ben még fiatal, de jól képzett tagja volt *Zibolen*

² Szabolcsi Miklós 1956-ban személyesen kereste fel, hogy bocsánatot kérjen. Lásd: <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/kissarpad>; 2006. 05.20.

³ A folyamat sajátosságainak megismeréséhez, bár más történelmi korra nézve lásd: (*Pataki 2000*).

Endre, aki egy 1988-ban készült interjúban több olyan eseményt is elmesélt életének ebből az időszakából, amelyek önvédelmi reflexének a fentiekben leírt működéséről tudósítottak. Például a pártokhoz való viszonya a következőképpen alakult: „[...]jött egy bizonyos időszak, valamikor 1948-ban, amikor szólt....az akkori igazgató (Magyar Testnevelési Főiskola), hogy már elvárják attól, aki egyértelműen tisztázni akarja a rendszerhez való viszonyát, hogy lépjen be egy demokratikus pártba. Akkor beléptem a Parasztpártba. 1949-ben ismét szólt a Magyar Dolgozók Pártjának alapszervezeti titkára, hogy a vezetőség foglalkozott az ügyemmel, és úgy látják, itt volna az ideje, hogy kérjem a felvételemet. [...]. Tehát 1949-ben kértem a felvételemet, egy időben alapszervezeti titkár is voltam.” (*Sarkadi 1988:152–153.*) Szakmai területének védésére kialakított technikájára, taktikájára⁴ így emlékezett: „Jött a rendelkezés (1948-ban), hogy be kell szüntetni a gyanús gyermektanulmány, a nevelésszociológia stb. oktatását. Én gyorsabban figyeltem fel bizonyos jelekre, [...]. Ezeket a kollégiumokat már töröltem.” Tanította a szabványpedagógiát, de néhány év alatt....„már megtanultam annyit a szakirodalomból, hogy a marxizmus fogalomrendszerében is ki tudtam fejezni saját véleményemet...” (*Sarkadi 1988:140.*) Ezeket a döntési folyamatokat gyakran az egyének sem tudatosították, vagy ha tudatosították, ezek a döntések és reflexiók a pedagógiai nyilvánosságban természetesen nem jelentek, nem jelenhettek meg.

Voltak olyanok, akik *a szövetséges szerepét vállalták* a baloldallal. Ez rendkívül sokszínű „csoport” volt. Közéjük tartoztak azok, akik demokratikus platformon álltak, s rövid ideig reménykedtek a demokratikus átalakulásban, vagy akik a népi szocializmus építésében hittek (lásd például a népi mozgalmat), vagy a Horthy-rendszerben stigmatizált baloldali és/vagy zsidó értelmiség, vagy korábban társadalmi peremen élők és a rendszerváltásban mobilitási lehetőségeket látók, kihasználók. A szövetségi szerep a hatalom oldaláról esetenként azt is jelentette, hogy támogatott, elfogadott volt a szövetséges pedagógiája is addig, ameddig tartott a szövetség. Az utóbbira jellegzetes példa Karácsony Sándor és a népi írók pedagógiai nézeteinek és képviselőiknek a sorsa.

Karácsony Sándor 1945-öt fölszabadulásként élte meg, dolgozni kívánt az átalakulás érdekében, hatni szeretett volna, erre utal intenzív társadalmi, szakmai tevékenysége. Elnöke lett az Országos Szabadművelődési Tanácsnak, tagja az Országos Köznevelési Tanács elnökségének, a Magyar Cserkészszövetség díszelnöke, majd elfogadta a laicizált, a baloldal által „elfoglalt” Cserkészfiúk Szövetségének elnöki tisztségét is, 1946-ban a MADISZ elnöke lett, tagja volt a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom elnökségének, részt vett a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) munkájában, főszerkesztője az „Új Szántás” című szabadművelődési lapnak, szerkeszti a „Neveléstudományi dolgozatok társaslélektani és logikai alapon” című sorozatot az Exodus Kiadónál, a Debrecenben alapított Gyermeklélektani Társaság elnöke, továbbra is tanított a debreceni egyetemen, kiterjedt kapcso-

⁴ Ezt a kifejezést Zibolen Endre nem alkalmazta.

latot tartott fenn tanítványaival és követőivel. E felsorolásból is látható, hogy tevékenységében keveredett a funkcionalista-gyakorlatias tudós és a mozgalmár szerep, így nemcsak elszenvedője, elviselője lett a történelmi-politikai változásoknak, de aktív közéleti szereplője is (*Lányi 2000*). 1947 nyaráig vállalta a baloldallal, azon belül a kommunistákkal az együtt haladást, bár ő maga nem, csak néhány tanítványa lett a Magyar Kommunista Párt (MKP) tagja. Sajátos, minden akarnokságot elutasító nézetei ellenére a kommün oktatáspolitikájában vállalt (kis)szerepe, antifasiszta múltja, a parasztság és az ingyenes oktatás iránti elkötelezettsége, a társadalmi egyenlőtlenségekre megoldást kereső Marx iránti rokonszenve alapján és az ifjúság, valamint a vidéki értelmiség körében gyakorolt hatása miatt a kommunisták hatalmi törekvéseik megvalósításában szövetségest (eszközt) láttak benne 1945 után egy ideig (*Lendvai 1993*). Együtt haladási készségére, illetve annak „jutalmazására” utal az a tény, hogy amikor az MKP képviselője, Lukács György 1946 végén, majd 1947 februárjában listát terjesztett be az MTA vezetőségéhez azokról a tudósokról, akiket az akadémia tagjai közé kívántak beválasztatni, akkor ebben Karácsony Sándor is szerepelt. Nem vállalta azonban a képviselőjelöltséget, amelyet az MKP ajánlott föl neki és tíz tanítványának. Valószínűleg plebejus demokrata elkötelezettsége, reformmentalitása, tenni akarása tartotta egy darabig a diktatúra felé haladó kommunisták szövetségében Karácsony Sándort, de többé-kevésbé el tudta határolni magát a politikai erőterétől (*Lányi 1997*). 1948 után azonban már támadások keresztüztüzebe került. A pedagógia területéről látványos politikai szempontú bírálattal üzte ki Bóka László Karácsonyt (*Bóka 1949*). A pedagógiára rátelepedő politika már nemcsak hallgatásra kárhóztatta, hanem nézeteit „reakciós” jellegűnek nyilvánította, még a lehetőségét is elvetette, hogy a szakma saját szempontjai alapján értelmezze és értékelje koncepcióját. Karácsony Sándor egy sikertelen önbírálat után kénytelen volt teljesen visszavonulni. 1950. március 28-án „önként” megírta miniszterének, Darvas Józsefnek, hogy egészségi állapota miatt nyugdíjaztatását kéri. Halála előtt nyugdíját is megvonták.

A szövetség vállalásában többen eljutottak a *kommunista párttagságig* és az *ideológiai, valamint pedagógiai paradigmaváltásig* is. Ebből a széles körből csak két jellegzetes egyéni utat emelek ki. Az elszenvedett traumák (munkaszolgálat, bujkálás, civil hadifogság) következtében vált például *Faragó László*, Prohászka Lajos tanítványa a gyermekközpontú, lélektani és szociológiai alapozású pedagógia képviselőjévé. Gondolatainak újrászerveződési folyamata rejtve maradt, a váltáshoz kapcsolódó kétségekről, vívódásokról a korabeli nyilvánosságban nem írt Faragó, csak jelzéseink vannak minderről (*Faragó 2001*). Feltárára, értelmezésre vár még a *Tettamanti Bélánál* bekövetkezett pedagógiai paradigmaváltás is, aki Imre Sándor nemzetneveléséről a „szocialista” pedagógiára váltott.

Kevesen voltak *marxista meggyőződésű és kommunista párttagok*, akik különböző intézetekben és szervezetekben aktív szerepet tölthettek be. (Lásd Alexits György, Béki Ernő, Berzeviczy Gizella, Kemény Gábor, Lukács Sándor, Mérei Ferenc stb.) Többségük tevékenységében összefonódott a politikus és a tudós/szakember sze-

rep, a társadalomalakító és a valóságot megismerő, kutató szerep. A türelmetlen tudománypolitika „alkotóiként”, végrehajtóiként az előző „csoport” tagjaival együtt kezdetben óvatosabban, majd 1949-től drasztikus módon átvették a második világháborút túlélő tudósok, szakemberek helyét. Alig telt el azonban egy év s az MDP 1950. márciusi határozatához kötődően közülük többen 1950-re, 1951-re szintén kitalasztottakká váltak. Hasonló egzisztenciális gondokkal, szakmai háttérbeszórítással küszködtek, mint a nem marxista, nem elkötelezett, nem baloldali már korábban félreállított szakemberek. Helyükbe gyakran az új baloldali generáció fiatal, kevésbé felkészült tagjai léptek.

A fenti szakemberek közül *Mérei Ferenc* még ma is része a pedagógia és a pszichológia területén a kommunikációs emlékezetnek. Sokan, bár többféleképpen emlékeznek rá, de mindegyik visszatekintésben közös, hogy meghatározó jelentőségűnek látják tevékenységét 1945 és 1950 között (is). Mérei Ferenc baloldali értelmiségi, Wallon és Szondi Lipót tanítványa, Marx műveinek olvasója, kommunistaszimpatizáns, kommunista, majd az MKP elit tagja, kirekesztett, munkaszolgálatos, 1945 után úgy érezte, hogy rendelkezik azokkal a szakmai (fogalmi), gyakorlati és hatalmi eszközökkel, amelyek lehetővé teszik a társadalom átalakítását (*Erős 1989*). Ő maga a hetvenes évek végén a következőképpen fogalmazott tevékenységének erről az aspektusáról egy interjúban: „rögeszmém volt és maradt, hogyha komolyan változtatni akarunk az embereken, akkor elsősorban magában a pedagógiában kell változtatni. [...] Kérdésként, munkásságom mindig a homo politicusé volt: ezért kutattam a pedagógiai hatással elérhető változás lehetőségét.” (*Györi 1977*) Intenzív életet élt, központi szerepet töltött be a kommunista párt tudomány- és oktatáspolitikájában, felsorolni is nehéz tisztségeit, feladatait, tevékenységét. Csak néhány illusztrációként: a Fővárosi Lélektani Intézet igazgatója, kísérleteket szervez, tanít az Eötvös Kollégiumban, a budapesti Pedagógiai Főiskolán, pedagógustovábbképzéseken, az MKP, majd az MDP Köznevelési Bizottságának a tagja, a NÉKOSZ központi szemináriumának vezetője, az MTT elnökségének tagja, az Országos Neveléstudományi Intézet (ONI) igazgatója (1948–1950).

Kulcsfigurává vált, tisztségei lehetővé tették számára, hogy segítse a társadalmi, pszichológiai szempontú gyermekközpontú pedagógia és pszichológia gazdag kibontakozását, de részt vett olyan politikai anyagok előkészítésében és végrehajtásában, amelyeknek célja többek között a pedagógia és a pszichológia területén az ideológiai és politikai szelekció volt. Utólag, erre az időszakra visszagondolva, szigorú bolshevikként tekintett magára, aki politikus maradt a pedagógia művelése során is (*Bagdy 1985:244.*). Bár tényleges hatalma, befolyása a pszichológia és a pedagógia alakulására intézményi és személyi szinten 1949 májusáig fennmaradt, de szerepét és helyzetét árnyalta az MDP által 1948 közepén meghirdetett szocialista ideológiai váltást igénylő politikája. Mérei 1948 végétől különböző pártfórumokon, szakmai, akadémiai szervezetekben vállalta a párt által elvárt ideológiai harcot, s korábbi nézetét megváltoztatva a polgári pedagógiák, így a reformpedagógia bírálójaként lépett fel. Mindez azonban nem bizonyult elegendőnek, 1949 decemberé-

ben önkritikára kényszerült az ONI gondozásában megjelent, átalakított és általa főszerkesztőként jegyzett Magyar Pedagógiában (*Mérei 1949*). Az önkritikák sem bizonyultak azonban elegendőnek. 1950-ben szélsőséges hangú vádirat jelent meg Lázár György tollából Mérei Ferenc ellen (*Lázár 1950*). 1949-ben még Kossuth-díjjal tüntették ki, de már nem jelölték akadémiai tagnak és 1950-ben a pedológia, mint burzsoá ideológia becsempészése vádjával félreállították. Kegyeztetett lett, kizárták a kommunista pártból, elvesztette központi szerepét, intézetét, az ONI-t feloszlatták. Az ötvenes években marginalizálódott, egzisztenciális gondokkal küszködött, főként fordításokból élt. 1956-ban került vissza a közéletbe a Petőfi Kör és a Balatonfüredi Konferencia kapcsán.

Hasonló sorsra jutott számos elkötelezett baloldali értelmiség is. Ma már világosabban látható, hogy Mérei és köre eltávolításának számos oka volt. A szovjet mintából átvett „pedológiai per” az ideológiai síkot jelentette, de emellett szerepet játszottak különféle személyeskedések, a tankönyvhiány, a felelősség-áthárítás 120 ezer könyv zúzdába küldéséért. Az előbbieken túl különféle források még arra hívják fel a figyelmet, hogy ez a politikai hajtóvadászat beilleszkedett egy, a Rajk-per nyomán meginduló szövevényes harc rendjébe, a megbízhatatlan értelmiségek eltávolításának sorába (*K. Horváth 2006*).

Az átmeneti időszakot különbözőképpen megélt szakemberek egy része *a negyvenes évek végére, az ötvenes évek elejére* azonos helyzetbe került. Ellenőrzötteké váltak a különböző utakat bejárók, például Kiss Árpád és Mérei Ferenc egyaránt az Államvédelmi Hatóság figyelmébe került. Így sok, különböző indulású, de alávetetté vált szakember közös történetét mesélik el Kiss Árpád szavai: A hatalom birtokosai „pártosak a tényekre való tekintet nélkül. Könyörtelenül sajátítják ki nemzedékek sorának meghasonlások és harcok árán elért eredményeit, durva kézzel értékelik át vagy semmisítik meg évszázadok apró munkával létrehozott, gyermekségünkől fogva szívünkhöz nőtt létesítményeit és alkotásait. Idegenek és idegenek vagyunk számukra. Maguk méltatják művüket, azonnal könyvbe foglalják történetüket – és csak nekik van történetük. Cenzúrájuk elutasít, kritikájuk megsemmisít. Nem a mi nyelvünkön beszélnek és nem velünk beszélnek. Nagy táboruk van azokból a nyomorultakból, akik távollétünkben írógépünkön fogalmaznak lázadó szövegeket és nyitva hagyott íróasztalfiókunkba rejtik: elmondják bennük mindazt, amiért sokéves rabság jár, ha nyomozás közben írásainkat átvizsgálják. És írnak névtelen leveleket, gyalázó cikkeket, amelyekben mindig újból bebizonyítják, hogy olyan ellenség vagy haladó világban, akinek élete teher. Légy hálás, hogy elviselnek és dolgozni engednek. Dolgozz és hallgass.” (*Kiss 1999: 379.*)

* * *

Az eddigi kutatások azt jelzik, hogy *nem voltak tiszta típusok*, vagy legalábbis nagyon kevés személy esetében, ti. különböző időszakokban, különböző helyzetekben változtak a reakciók, az alkalmazkodásnak a motívumai (félelem, karrierépítés stb.), a meggyőződésből vagy kényszerű alkalmazkodásból fakadó megoldások.

Nem lehet egyetlen oksági kapcsolattal megmagyarázni az egyéni döntéseket, hiszen a politikai kényszer, az egyéni értékek, meggyőződések, az addigi életút sajátosságai, a karriervágy, az egzisztenciális érdekek, az egyéni habitusok különféle jellegzetességei, sajátos kapcsolódásai az életpályák sajátos alakulását eredményezték. A rendszerváltások éveinek történései mélyen érintették a szakemberek többségének szakmai és magánéleti egzisztenciáját. Néhány év alatt több rendszerváltást éltek át, drámai történések kísérték szakmai és magánéletüket. Megalapozottan nevezhetjük többek pályafutását tragikusnak, azokét is, akiknek a pályája derékba tört, azokét is, akik alkalmazkodtak, s rövid ideig meghatározó szerepet töltöttek be, s azokét is, akik meggyőződéses marxisták voltak, de félreállították őket, azokét is, akik kiábrándultak. Az ötvenes évek elnyomó rendszere nem engedte láttatni ezeket a különböző élettörténeteket, illetve csak a hatalom szemszögéből. De az 1956-os év történései megmutatták, hogy a különböző szakmai és magánéleti minták, teljesítmények nem estek ki az egyének, a szakmai csoportok emlékezetéből.

GOLNHOFER ERZSÉBET

IRODALOM

- BAGDY EMŐKE (összeáll.) (1985) „A szabadság első pontja: szeretni az életet.” Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencsel. *Magyar Pszichológiai Szemle*, No. 3. 241–253. o.
- BÁTHORY ZOLTÁN (1988; 2001) Meditáció pedagógiáról, tantervről. In: HORÁNSZKY NÁNDOR (ed. 2001) Budapest, Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény. 537–546.
- ERŐS FERENC (1989) A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében. In: *Mérei Ferenc emlékkönyv*. Budapest, MTA Soros Alapítvány, Magyar Pszichológiai Társaság. 27–31. o.
- FALUDI SZILÁRD (1975) A történeti szempont a pedagógiában. *Magyar Pedagógia*, No. 4. 441–448. o.
- FARAGÓ LÁSZLÓ & KISS ÁRPÁD (1949) Az újnevelés kérdései. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- FARAGÓ KLÁRA (2001) Tudománytalan gondolatok Faragó Lászlóról. In: KISS ENDRE (ed) *Interdiszciplináris pedagógia*. Debrecen, Kiss Árpád Archívum Könyvtára, Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék, 292–299. o.
- GOLNHOFER ERZSÉBET (2004) Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949. Pécs, *Iskolakultúra*.
- GOLNHOFER ERZSÉBET (2006) Rendszerváltások a tudomány legitimitációjában – Magyarország, 1945–1949. In: SZABOLCS ÉVA (ed) *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Budapest, Eötvös József Kiadó, 9–28. o.
- GYARMATI GYÖRGY (2005) Kényszerpályás rendszerváltások Magyarországon, 1945–1949. Mindentudás egyeteme, Október 17.
- GYŐRI GYÖRGY (1977) Küzdelem a lélektannal és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferencsel. *Kortárs*, No. 4. 629–644. o.
- HORVÁTH MÁRTON (1990) *Kiss Árpád*. Budapest, OPKM.
- HUSZÁR TIBOR (1995) *A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KEMÉNY GÁBOR (1945) Demokratikus iskolareform. *Embernevelés*, No. 1. 2–21. o.
- K. HORVÁTH ZSOLT (2006) Szexuál-lélektani szubkultúra az ötvenes évektől. In: *Mérei életmű*. Budapest, Ú-M-K. 37–54. o.
- KISS ÁRPÁD (1964) Interjú. *Pedagógiai Szemle*, No. 3. 290. o.
- KISS ÁRPÁD (1999) *Igazság költészet nélkül*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- KOVÁCS LÁSZLÓNÉ VERMES STEFÁNIA (1997) Száz éve született Prohászka Lajos. *Magyar Pedagógia*, No. 3–4. 351–354. o.
- LÁNYI GUSZTÁV (1997) A rejtőzködő (politikai) pszichológia. Politikai pszichológia Magyarországon a fordulatévtől a rendszerváltásig. In: LÁSZLÓ JÁNOS (ed) *Élettörténet és megismerés*. Budapest, Scientia Humana Társulás. 224–249. o.

ACÉLOS SZOSZÓ ÉS 25 MÉTER VÖRÖS SZÖNYEG

ÁTPOLITIZÁLT ALSÓ TAGOZATOS TANKÖNYVEK 1950–1956 KÖZÖTT

MAGYARORSZÁG SZERKEZETILEG ÁTALAKULÓ, tartalmi vonatkozásokban hatalmas változásokat átélő iskolarendszerének valamennyi szintjén új tankönyvek kerültek bevezetésre 1950 és 1953 között. Ezek tartalma tükrözte az 1945-től folyamatosan balra tolódó, 1947 után radikális fordulatot vett, szovjet mintát követő hatalmi ideológiát, a lezajlott kurzusváltást. Az iskolák államosítása, a tankönyvkiadás egységesítése és az 1951-ben született, oktatásüggyel kapcsolatos párthatározatok, valamint a „szocialista embertípus” kialakítását célként kitűző új tantervek hosszú időre az ideológiai harc fontos területévé, a nagypolitika befolyási övezetévé tették az oktatási intézményeket. Ehhez pedig fontos eszközt jelentettek maguk a tankönyvek.

A hivatalos ideológia szintjén a gyermeknevelés, maga a gyermekszemlélet is párt-szemponatok szerint alakult és került kifejezésre.¹ Ebben az időszakban hazánkban óriási országos propagandát kapott a gyermekvállalás támogatása, mert a politikusok – egyrészt – a népességszám emelésében látták az extenzív, tervszámok bűvkörébe vont gazdasági fejlődés zálogát. Az új, szocialista államberendezkedés saját – még a szovjet befolyás ellenére is ingatagnak tűnő – alappilléreit egy új szellemben nevelt, baloldali érzelmű ifjúsággal kívánta megerősíteni. Ezt célozta maga az egységes iskolarendszer, valamint a központilag készített tantervek és a pártideológiát tükröző tankönyvek elkészítése és bevezetése.

Jelen tanulmány – vázlatos oktatástörténeti bevezetés után – röviden áttekintést nyújt arról, hogy hogyan tükröződött ezen időszak – 1950 és 1956 között használt – alsó tagozatos könyveiben, a 6 és 10 éves kor közötti gyermekek oktatására szánt szövegekben és illusztrációkban a pártideológia. Kiemelt vizsgálódási területként kezeltük az olvasmányokban ábrázolt személyi kultusz, illetve a számtanpéldákba burkolt politikai üzenetek feltárását.²

1 L. erről: Kéri Katalin (2002) Gyermekképünk az ötvenes évek első felében. *Iskolakultúra*, No. 3. 47–59. o.

2 Jelen tanulmány előzményeként említhető Kéri Katalin: *El reflejo de los cambios históricos del siglo XX en los libros de texto en Hungría* (Történelmi változások tükröződése a 20. századi magyarországi tankönyvekben) című előadása (ISCHE XXII. konferenciája, Alcalá de Henares, 2000. szeptember 7.), valamint Varga Attila: *Az 50-es évek ideológiai törekvéseinek megjelenése az 1950–1953 között kiadott „Első – Negyedik könyvünk” tankönyvsorozat számtanpéldáiban* című szakdolgozata (PTE, Pécs, 2001. kézirat)

Oktatáspolitikai a negyvenes-ötvenes évek fordulóján

A magyarországi oktatásügy alakulása 1945 után egyre érzékelhetőbben és látványosabban a politika változásainak függvénye volt. 1945-ben több olyan intézkedés történt, amely valamilyen módon folytatni kívánta az 1940-es évek előtt megkezdett oktatási reformokat. Miniszterelnöki rendelet született a 8 osztályos általános iskola megalakításáról (e rendeletben nyoma sem volt az 1940:20. törvénycikkben leírt, iskolaszervezet-váltást érintő *fokozatosság*nak, hiszen a 6650/1945-ös rendeletet hetek alatt kellett végrehajtani).

A korábbi előzményekhez is visszanyúlva, a hátrányos helyzetű munkás-paraszt származású fiatalok tanulmányait segítő 1946-ban létrejött a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom (NÉKEM), és még ugyanezen év nyarán megalakult a népi kollégiumokat tömörítő országos szövetség is (NÉKOSZ). 1946-ban szerveződött meg a magyar úttörőmozgalom (június 2.) és oszlatta fel Rajk László a Magyar Cserkész Szövetséget (július 4.). Ugyanebben az időszakban sor került a magyarországi katolikus ifjúsági egyesületek feloszlására is (pl.: KALOT, KALÁSZ, EMERICANA, Szívgyárda stb.).

1946 végére – a külpolitikai feltételrendszer jelentős megváltozásával a háttérben – hazánkban az oktatásügy területe is a politikai harcok színterévé vált. Az 1945-ben deklarált vallásszabadság ellenére egyre több intézkedés sértette és csorbította a történelmi egyházak jogait, és a baloldali megnyilatkozásokból egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az oktatáspolitikán belül végső cél az iskolák államosítása. A sajtóban 1947-ben hatalmas vita bontakozott ki e témát illetően, elsősorban a Szabad Nép és az Új Ember hasábjain.³ 1948 nyarán az MDP történetének legelső jelentős politikai eseménye volt – létrejötté után mindössze 4 nappal, 1948. június 16-án – a magyarországi felekezeti iskolák állami kézbevétele (a hazai oktatási intézmények csaknem 2/3 része volt ekkor egyházi iskola).

1949-től újabb, jelentős átszervezések és intézményalapítások történtek a közép- és felsőfokú tanügyben. Ősztől bevezették az egységes gimnáziumi szervezetbe fogott középiskolát, ám a „reformot” már a következő évben továbbfejlesztették, technikumokat és szakközépiskolákat is létrehozva.⁴ 1949-ben feloszlott a NÉKOSZ. Az iskolákban eltörölték a vallásoktatás kötelező jellegét, és 1950-től jelentős korlátok közé szorították annak fakultatív formáját is.

1950-ben minden korábbinál élesebb fordulatot vett a magyarországi oktatáspolitikai alakulása: az MDP Központi Vezetősége március 29-én párthatározatot adott ki a közoktatás kérdéseivel kapcsolatosan. Az oktatásügy kudarcairól megállapították, hogy azok az „ellenség aknamunkájának” következményei, és ettől kezdve mindent megtettek az „elhajlások” felderítése, a „garázdálkodók” és „kárttevők” oktatáspolitikából, iskolákból való kiszorítása érdekében, tömegesen utat nyitva így a karrierjüket párthűsége – és nem, vagy csak kevéssé a szakértelemre

3 L. erről: Kovács Éva & Pócze Gábor (1988) *Az állami iskolamonopólium kialakulása Magyarországon*. Budapest, OPKM. Neveléstörténeti Füzetek 9.

4 L. erről: *Köznevelés*, 1950. szeptember 17.

építő – „káderek” számára. Az iskolákból igyekeztek száműzni a „klerikális reakciót” és a „burzsoá ideológiát”, harcot hirdettek – hasonlóan, mint az 1930-as évek Szovjetuniójában – a pedológia ellen. 1952-ben egy, a Pedagógiai Szemlében megjelent összegző tanulmány szerzője így emlékezett vissza a párthatározat előtti időkre: „Szocialista építésünk sikere azt kívánta, hogy iskoláinkat évről-évre több fiatal végezze el s köztük minél több a munkások és parasztok gyermekei közül. Ezt igyekezett a köznevelés területén garázdálkodó ellenség megakadályozni, ezért igyekezett kiszorítani a munkás- és parasztgyerekeket az iskolákból „maximalizmussal”, hamis „színvonal-követelményekkel”, tankönyvszabotázzsal, a tanulók túlterhelésével, ezért engedett teret a tudománytalan, reakciós, burzsoá nevelési elméleteknek, és hagyta szabadon garázdálkodni iskoláinkban a klerikális reakciót.”⁵ Megszüntették a „pedagógiai fetiszizmussal” vádolt Országos Neveléstudományi Intézetet, melyet a legfőbb bomlasztó erőnek tartottak.

A párthatározat alapján új tantervek készültek, a tantervkészítés legfőbb szempontjai az alábbiak voltak: „A marxi-lenini ideológia megalapozása a természettudományi és társadalomtudományi tárgyak óraszámának növelésével és a megfelelő tananyag kiválasztásával; a békéért folyó harc, a klerikális reakció elleni küzdelem és a termelés kérdései felé való fokozott fordulás; valamint küzdelem a „lemorzsolódás” ellen⁶ (ennek egyik eleme volt az alsó négy osztály tananyagának „tartalmasabbá tétele” a felső osztályokban mutatkozó „nehézségek csökkentése” érdekében). A tantervek összehangolása és „korszerűsítése” folyamatosan, a szovjet tantervi minták alapján zajlott ezekben az években.

Az új tantervek bevezetésével egy időben új tankönyvek születtek, és kibontakoztak az új céloknak megfelelő szellemű tanítói-tanári továbbképzések. 1951-től Közoktatásügyi Minisztériumra változott a VKM neve. Új irányelvek jelentek meg az egyetemi és főiskolai felvételik rendjét illetően, melyek közül a legfontosabb az volt, hogy a felvételi vizsgákon el kellett érni a karra vonatkozóan meghatározott keretszámot, és ügyelni kellett a karokra felvett hallgatók szociális összetételére, valamint biztosítani kellett a nők megfelelő arányát minden intézményben. 1952-ben minisztériumi tervezet készült Rákosi Mátyás születésnapjának iskolai megünnepléséről.⁷ Ebben az időszakban hazánkban is megvalósítandóként tűzték ki azt a modellt, melyről egy korabeli orosz szerző 1948-as írása alapján így számolt be 1951-ben a Pedagógiai Szemle: „... az állam a társadalom életének minden oldalát egységes terv szerint irányítja, [...] nincsenek egymással szembenálló osztályok, [...] minden iskolán kívüli kultúrhatás: könyvkiadás, mozi, színház, sport az állam kezében összpontosul és azokat eszmeileg a Párt irányítja...”⁸

5 Kovács József (1952) A magyar közoktatás fejlődése a felszabadulás óta. *Pedagógiai Szemle*, No. 6. nov. – dec. 493. o. Kovács e ponton hivatkozott Jóboru Magda: *A köznevelés kérdéseiről hozott határozat második évfordulója* című írására (*Köznevelés*, 1952. No. 15.).

6 Kovács J. i. m. 495. o.

7 *1000 éves a magyar iskola*. Balogh László (ed) Budapest, Korona K. 1996. 111. o.

8 Rivesz, Sz. M. (1951) A kommunista nevelés vezető szerepe az új ember egyéniségének kialakításában. *Pedagógiai Szemle*, No. 1–2. 41. o. (A cikk eredetileg a Szovjetszka Pedagogika 1948/12-es számában jelent meg.)

Az oktatáspolitikai 1953 nyarától – amikor is Nagy Imre vezetésével új kormány alakult – jelentős fordulatot vett, az 1954. február 15-i oktatási párthatározat hosszasan részletezte az előző évek mulasztásait és helytelen döntéseit, és új, a minőségi oktatás felé való elmozdulást szorgalmazott új „direktívájával”.

Tankönyvkiadás

1945 után Magyarországon újjászervezték az Országos Köznevelési Tanácsot, és e szerv hatáskörébe tartozott a tankönyvkiadás. A tankönyvbizottság elnöke Sík Sándor, helyettese pedig Kiss Árpád volt.⁹ Felülvizsgálták a korábban használatban lévő tankönyveket, és megszervezték az állami tankönyvkiadást. 1946-tól minisztériumi tankönyvpályázati kiírások jelentek meg, és kidolgozták az általános iskolai tankönyvkészítés alapelveit.¹⁰ A korszerű pedagógiai szempontok mellett szereplő világnézeti alapelvek között ekkor még a demokrácia, a szabadság, a szociális érzékenység, a humanizmus, az egyetemes testvériség és a „tisza nemzeti-népi gondolat” szerepelt kívánatos értéként. „A tankönyv nem tartalmazhat *semmit, ami sértő* lehetne egyes világnézetekre, osztályokra, nemzetiségekre, nemzetre, vallásra, erkölcsre vagy felekezetre”¹¹ – fogalmazták meg a szempontok összeállítói.

1947 decemberére készültek el a pályázati anyagok alapján az általános iskola I–VII. osztályai számára a szép kivitelezésű, korszerű tankönyvek, ám alig száradt meg rajtuk a nyomdafesték, az időközben egyre inkább balra toló és átpolitizálódó magyar oktatásügy egyes vezetői – maga Ortutay Gyula miniszter is – máris kifogásolták, hogy a tankönyvek nincsenek eléggé „átpolitizálva”. A korszakra jellemző, új könyvekkel kapcsolatos „tankönyvkritikai” megfogalmazás volt például az alábbi: „... a II. osztályos általános iskolai könyvben egyáltalán nem esett szó az ipari munkásságról, falusi csizmadia jelentette a munkást. [...] (egy-olvasmányok) súlyos politikai hibákat is tartalmaztak: nagygazdákról szóló történetek, sőt kulákok dicsérete is előfordult bennük. A tankönyveken még erősen megmutatkozott a klerikális hatás. A városok illusztrációiban mint legfontosabb épületet a templomot mutatták be. Az adatok között templombajárók száma szerepelt állandóan. A sovinizmus és nacionalizmus is gyakran fellelhető volt, például a földrajzkönyvek Kárpát-medencéről és a benne lakó románokról beszéltek.”¹² Az 1948/49-es tanévben már új, a politikai fordulatnak megfelelő könyvek íródtak, és az Országos Köznevelési Tanács működését is bizonytalan időre „szüneteltették”.

Az iskolák államosítását követően, 1949-ben maga a tankönyvkiadás is állami vá vált, létrejött a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat. A szerzőket a minisztérium tankönyvosztálya jelölte ki, és a tartalmi ellenőrzés sem e vállalat feladata volt. A Tankönyvkiadó főként a kéziratok előkészítésével, a nyomdai munkálatok bo-

⁹ Mészáros István (1989) *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest, Tankönyvkiadó – Dabas, Dabasi Nyomda. 127. o.

¹⁰ Uo. 130–132. o.

¹¹ Uo. 132. o.

¹² Kovács J. i. m. 497. o.

nyolításával és a tankönyvek terjesztésével foglalkozott.¹³ Az 1950-ben készített új tantervek valamennyi iskolai szinten a szocialistának deklarált világnézet szellemében megírt tankönyvek bevezetését vonták magukkal. A párthatározat szerint: „Olyan ütemben, amennyire csak gyakorlatilag megvalósítható, tankönyvek, tanterv és tananyag sugározza a marxizmus-leninizmus ideológiáját, mely nem a szakismeretek és szaktudományok elhanyagolását, hanem elmélyültebb, korszerűbb, az összefüggéseket feltáró, tehát tudományosabb oktatását jelenti.” Megjegyzendő, hogy ebben a félévben a szocialista tábor más országaiban is teljesen hasonló oktatásügyi változások zajlottak le, szinte egymással vetélkedve születtek az ezzel kapcsolatos párthatározatok. Egyetlen példa ennek érzékeltetésére: 1951. május 28-án a Csehszlovák Kommunista Párt KB Elnökségének tankönyvekről hozott határozata ezekkel a szavakkal fejeződött be: „A marxizmus-leninizmus legyen világító fény, amely elűz minden sötétséget, behatol a maradiság, a hazugság és csalás minden rejtekhelyére, úrrá lesz a szellemi tevékenység minden területén, megvilágít minden egészségesen gondolkodó fejet és olyan fénnel árasztja el az egész földet, hogy a mi igazságunk, a szocializmus és kommunizmus igazsága diadalmas győzelmet arasson.”¹⁴

Az 1950/51-es tanévkezdésre közel 7 millió új tankönyv került az általános- és középiskolákba, közöttük 32 féle magyar nyelvű általános iskolai könyv. Ezek nagyrészt a párt útmutatásait, illetve a szovjet tankönyvek ideológiai-tartalmi szempontjait követték. 1951 után egymás után kerültek lefordításra szovjet módszertani és szaktudományos könyvek, és az ottani szerzőktől származó írások elárasztották a pedagógiai sajtó hasábjait is. A tankönyvírás kérdéseivel az MDP II. kongresszusa is foglalkozott, Révai József például beszédében óvta a tankönyvszerzőket és tanárokat a „sematikus vulgarizálástól és az erőszakos aktualizálástól”. A tankönyvkiadással kapcsolatosan megsokszorozódott feladatok 1951 és 1953 között folytonos bővítéseket és a Tankönyvkiadó dolgozóinak folyamatos létszámnövekedését vonták maguk után. 1953-tól a tankönyvek terjesztése az Állami Könyvterjesztő Vállalat feladata lett.

Alsó tagozatos tankönyvek

Az 1950-es évek tantervi- és tankönyvi reformjai között szerepelt az alsó tagozatos könyvek tartalmi-ideológiai átdolgozása is. A négy évfolyam számára évfolyamonként egy-egy tankönyvet adtak ki, amelyek magukban foglalták az alsós osztályok számára tantervileg előírt tárgyak tananyagát. Az *Első, Második, Harmadik és Negyedik Könyvünk* címmel megjelentetett, többszínnyomással készült művek alapvetően az írás, olvasás és számolás tanításához nyújtottak alapot. A tankönyvcsalád tagjaihoz a tanítók számára 1950-től tájékoztató füzeteket is megjelentettek. Egy ilyenben olvashatóak a következő megállapítások: „A tankönyv politikai és pedagógiai színvonala emelkedett... Ezek a békéért folyó, világméretű harcot [...],

¹³ Mészáros I. i. m. 137. o.

¹⁴ Új csehszlovák tankönyvek. *Pedagógiai Szemle*, 1951. No. 1–2. szept. – dec. 150. o.

népi demokráciánk szocializmust építő szabad életét [...] ábrázolják. [...] A tárgyi ismeretek nyújtása mellett az a feladatunk, hogy növendékeink ideológiai nevelését is szolgáljuk...”¹⁵

A tankönyvek olvasmányaiban és számtanpéldáiban évről-évre növekvő arányban megjelent tehát a politikai tartalom, a szocializmus építésének számos momentum, a tankönyvek a korszak fentebb jelzett történelmi-gazdasági-ideológiai folyamatainak hű tükrévé váltak.

A személyi kultusz tükröződése az olvasmányokban

A prózai olvasmányokban és a költeményekben bemutatásra kerültek a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus főbb ideológusai, első és kiemelt helyen mindig Sztálin (esetenként Lenin), valamint az őket követő Rákosi Mátyás. Az alsó tagozatos könyvek szövegei Sztálin gyermekkorát és mozgalmi múltját emlegették leggyakrabban. Jellemző az, a *Harmadik könyvünk* című, 1953-ban megjelent műből való részlet, amelyben a becsületesség mintaképének beállított pártvezérről az alábbiak olvashatók:

„– *Hát értsd meg, sügni vagy segíteni, az két dolog!* Sügni helytelen, mert az csalás. Abból te nem tanulsz, félrevezeted a tanítót, meg saját magadat is. De ha becsületesen tanulsz, akkor mindig hasznát veszed a tudásodnak. És máskor ne próbálj megvesztegetni!

Csodálatos fiú volt ez a Szoszó – a jelleme már nem is vas, *hanem egyenesen acél.*

Már akkor meglátszott rajta, megérződött minden szaván, hogy egyszer, ha meg nő – acélról nevezi majd el népe, s az egész világ.

Acél – ezt Szoszó hazájában *sztál*-nak hívják.

A hajdani kis Szoszó neve pedig már hosszú idő óta *Ioszif Visszarionovics Sztálin.*”¹⁶

Sztálinhoz hasonlóan, gyermekkori becenevén emlegették gyakran Lenint („Vologya”), hogy közelebb hozzák őt a tankönyvek kis olvasóihoz, és Rákosi Mátyás iskolai életéről is olvashattak a kisdíákok. Az ő esetében több tankönyv is megemlítette és kiemelte aktív részvételét a századelő diákmozgalmaiban.¹⁷ Gyakran ismételt fordulat volt az alsós tankönyvekben is a „nagy találkozások” felemlegetése: az olvasmányok egyrészt felidéztek Rákosi híres emberekkel történő kapcsolatát (kiemelve a pártvezér rájuk tett jelentős hatását), említésre került például József Attila vagy Zalka Máté. Másrészt (számos korabeli újságcikkhez hasonlóan) a tankönyvi szövegek is bemutatták Rákosi „kisemberekre” tett hatását, aláhúzza atyáskodó szerepét és mindent látó, mindent tudó – olykor már-már transzcendentálisnak tűnő – személyiségét. Kedves, kedélyes és végtelenül humánus, minden becsületesen dolgozó embernek barátjaként viselkedő Rákosiról olvashattak például könyvük-

15 *Tájékoztató az általános iskolák számára kiadott Negyedik könyvünkhöz.* 1950. Budapest, Egyetemi Nyomda.

16 Acélos Szoszó. In: *Harmadik könyvünk.* Budapest, Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat. 1953. 68. o.

17 Kovács Éva (1987) Vezérekről, példaképekről gyermekeknek. *História*, No. 5–6. 41.o.

ben a negyedik osztályosok abban a szövegben, amely „felidézte” a vezér találkozását Varga Barnabás Kossuth-díjas, sztahanovista bányásszal: „Mindennél többet jelentett számára a Rákosi Máttyás elvtárrsal való találkozása. A sztahanovista kongresszus szünetében Rákosi elvtárs kezét fogott vele, régi ismerősként rámosolygott, és csak annyit mondott: – Maga az a Varga Barnabás? Ez a mondás szíven ütötte Varga Barnabást, Rákosi elvtárs ismeri őt! A Kossuth-díj kiosztását követő fogadáson már hosszan elbeszélgetett Rákosi elvtárrsal. Kiderült, hogy Rákosi elvtárs már régóta figyelemmel kísérte munkáját és pontosan tudta, milyen győzelmeket ért el a szénbányászatban.”¹⁸ A hasonló történetek természetesen termelősövetkezeti parasztokkal, gyerekekkel (úttörőkkel), fiatal mozgalmárokkal is megismétlődtek az olvasmányokban.

Sztálinnak, Leninnek és Rákosinak az ábrázolása jelen volt óvodáktól az egyetemekig, gyáraktól a kultúrházakig mindenütt és elképzelhetetlenül változatos formában. Ők mosolyogtak a szülézetek szoptatószobáinak falán elhelyezett „triptichon-szerű” képeken, a településeket, munkahelyeket, oktatási intézményeket elborító plakátokon; Sztálin és Rákosi a végeláthatatlanul nyomtatott, őket dicsőítő szövegeken kívül (könyvek, újságok, szórólapok, idézet-gyűjtemények) gyakori szereplői voltak különböző filmeknek, színdaraboknak; modelljei szobroknak, domborműveknek, festményeknek, sőt, még kézimunkáknak is.

Az alsó tagozatos tankönyvek másfél száz olvasmányával kapcsolatosan az adott korban érdekes kritika fogalmazódott meg: az ideológia akkori szószólói *kevesellték* az eszmei-politikai tartalmakat a kisgyermekes olvasmányjaiban. Egy, a kibontakozó szocialista korszak ifjúsági irodalmát kritikai észrevételekkel illető szerző szerint nagy hiba volt, hogy az újonnan készült tankönyvek szerzői – s maguk a pedagógusok – nem forgatták és nem építették be a tananyagba a gyerekeknek írt új magyar regényeket, melyekben gyakorta helyet kapott a kulákok, feketézők, spekulánsok, fasiszták, egyáltalán: az *ellenség* leleplezése, illetve az úttörőmozgalom, a szovjet hősök és magyar munkásmozgalmi alakok példájának felemlegetése.¹⁹ Miként a szerző maga is megfogalmazta, az általunk vizsgált olvasókönyvek szövegei közé – bármely pártakarat ellenére – azért nem épülhetett be több átpolitizált szöveg, mert maga az „új magyar ifjúsági irodalom” fejlődése tulajdonképpen csak 1950-től kezdődött.²⁰ A tankönyvszerzők így nem támaszkodhattak kiérlelt, kritikának kellőképpen alávetett szövegekre, melyekből szemelvényeket meríthettek volna, és az orosz nyelvről fordított szövegek száma is csak ezidőtájt kezdett növekedni.

Ha azonban a prózai szövegek és vers(részlet)ek mellett az alsó tagozatos könyvek számtanpéldáit is áttekintjük, világossá válik, hogy az 1951-es párthatározattal és a tantervekkel összhangban a tankönyvek nem titkoltan és évfolyamonként növekvő mennyiségben tartalmaztak a politikai-ideológiai nevelést célzó információkat.

18 *Negyedik könyvünk*. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 1952. 69. o.

19 Seres József (1953) A felszabadulás utáni magyar ifjúsági irodalom áttekintése és felhasználása az iskola oktató-nevelő munkájában. *Pedagógiai Szemle*, No. 1–2. jan.-ápr. 117–133. o.

20 Uo. 123. o.

A számtanpéldákba csomagolt ideológiai nevelés

Az alsó tagozatos tankönyvek mindegyike a számtantanítás fontos eszköze volt. Ha megvizsgáljuk a négy különböző osztály számára készített köteteket, szembetűnő, hogy évenként változott a könyvek összterjedelméhez képest a számtani feladatok aránya, és ezeken belül a szöveges példák mennyisége is. A számtani feladatok közül csakis *ez utóbbiak* elemzésével vizsgálható a korszak uralkodó (párt)eszményeinek tükröződése, vagyis az a kérdés, hogy milyen módon és miféle tartalmak szerepeltetésével használták fel a számtanpéldákat az ideológiai nevelés céljainak végrehajtására.

A történelmi és irodalmi jellegű munkák természetüknél fogva hordozták a szovjet szakirodalomból (-ról) másolt vagy mintázott példákat. A számtan viszont a tényeken alapuló átnevelés lehetőségét rejtette magában. Szöveges példák, statisztikai elemzések és grafikonok ábrázolták és mutatták be a „korszerű” társadalom előnyeit, javait. Miközben a tanítók, tanárok szaktárgyi brosúrái arra bátorítottak, hogy az ideológiai harc, a klerikális reakció elleni küzdelem, a szocializmus és a népi demokrácia építésének szorgalmazása meghatározó magatartási forma legyen az órákon, a legtöbb esetben maguk a tankönyvek adták meg ehhez a felhasználható adatokat.

A számtankönyvek vizsgálatát kifejezetten abból a szempontból végeztük el, hogy tartalmuk hogyan szolgálta az ideológiai nevelést. Az *Első könyvünk*²¹ című tankönyvben a korabeli szerző egyértelműen a számtani alapozást tekintette feladatának. Ebben, az első osztályosok számára írott tankönyvben közel egyharmad részt kitevő számtani tananyagban szinte nyoma sem volt a felsőbb osztályokban egyre gyakrabban előforduló ideológiai tartalmú példáknak. A majdnem négyszáz feladat között mindössze hét (1,75 %) olyan található, amelyek burkoltan utalnak a korszak viszonyaira: mozgalmi jellegű és a termelőmunkával kapcsolatos feladatok voltak ezek, például effélék:²² „Az iskolában 4 úttörőraj van. Egy rajba 3 órs tartozik. Hány órs van az iskolában?” [207] „Hét traktort kellett megjavítani...” [56] „Vörös csillagot kell kivágni egy ünnepségre...” [55].

A *Második könyvünk*²³ című tankönyv 583 számtanpéldájából 41, vagyis az összes feladat mintegy 7 %-a hozható összefüggésbe a korszak ideológiájával (ez az arány a 362 szöveges jellegű feladatra vetítve 11 %). A mozgalmi életre utaló feladatok az *úttörőélet* különböző jellegzetességeire irányították a diákok figyelmét: többek között a *menetelés és alaki gyakorlatok* „Párosával mennek az úttörők...” [186] és „Egy rajban 24 úttörő van, egy másikban pedig 36. Jobbra át-ot csinálnak...” [487], az *egyenruhaviselés* „Négy sapka és 5 úttörőjelvény összesen 53,- Ft-ba kerül...” [473], a *hulladékgyűjtés* „Az úttörőcsapat vasat gyűjt...” [569], a *békeharcban való közreműködés* „Békeivre aláírásokat gyűjt 2 pajtás...” [142], az *ünnepségeken való részvétel* „Készülődnek a gyerekek a november 7-i ünnepségre...” [188]; „A felsza-

21 *Első könyvünk*. 1950. Budapest, Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat.

22 A tanulmányban idézett feladatok eredeti sorszámát szögletes zárójelben közöljük.

23 *Második könyvünk*. 1953. Budapest, Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat.

badulás ünnepén, április 4-én...” [309] és a *kirándulás* „Hat úttörőors kirándulni megy...” [263] felemlítése jelent meg ebben a tankönyvben. A feladatokban szereplő gyerekek tehát öntudatos úttörők, akik a mozgalom lelkes hívei, vagyis nem játszanak, nem csintalankodnak, nem viselkednek valódi gyermekként a szövegekben. Fegyelmezettek és felnőttek. Ezt csak megerősíti egy, a második osztályos gyermekek sajátosságaihoz mérten meglehetősen furcsa feladat: „Egy üvegbe 4 liter bort töltünk...” [6]

A tankönyv több feladata szól *dolgozó felnőttekről*; a termelőmunkához kapcsolódó szókinccs egyértelműen a *munkás-paraszt hatalmat* reprezentálja: „Két munkás összesen 36 Ft-ot keres...” [485]; „Egy szabóüzemben 23 munkás dolgozik, egy asztalosműhelyben 3-szor ennyi...” [534]; „Két esztergályos versenyzett...” [359] és „A kisebbik kalapács 6 Ft-ba kerül...” [14]. Az állami gazdaságok és falusi szövetkezetek is több feladatban említésre kerültek, gyakran egészen világosan azért, hogy az ideológiai nevelést alátámasszák, mint például ez a feladat: „Amíg az egyéni gazdaságban nem értettek a tehénnel való bánásmódhoz, addig csak 16 liter tejet adott naponta. Most, hogy jól gondozzák a TSzCs-ben, naponta 26 liter tejet ad. Mennyivel ad többet a tehén, ha jól gondozzák?” [115] A szövetkezetesítés mellett – miként a könyv egyéb példái sugallják – a szovjet modell követése lehet igazán eredményre vezető. A Szovjetunió bármiféle szövegben való megemlézése e tankönyvcsalád esetében mindig kifejezetten pozitív érzelmek kiváltására hivatott volt, például ez a részlet: „... a Szovjetunióból nemesített búza érkezett...” [136].

A *Harmadik könyvünk* lapjain 352 számtani feladat szerepelt, közülük 152 szöveges példa. Ez utóbbiak közül 52 darab, vagyis 34,2 % foglalkozott valamely, a rendszer ideológiájához kapcsolódó történnel, jelenséggel, fogalommal. Az előző évekhez hasonlóan a gyerekek továbbra is gyakran találkozhattak „számolási egységként” úttörőkkel, őrsökkel, rajokkal, vörös csillagokkal, nyakkendőkkel és zászlókkal. Tipikus feladat e tankönyvből az alábbi: „Az iskolánk két IV. osztályában összesen 96 tanuló van, ezeknek egyharmada vörösnyakkendős úttörő. A III. osztályokban 80 tanuló van, de csak egyötöde vörösnyakkendős úttörő. Melyik osztályban több és mennyivel több a vörösnyakkendős pajtás?” [82]

Ebben a tankönyvben – melynek számtani példatára feltűnően vékony volt – mindössze két feladat említette a Szovjetuniót: „A Szovjet Hadsereg egyik partizánja a Honvédő Háború alatt 960 km utat tett meg...” [343] és „Iskolánk tanulói felajánlották, hogy 480 képet gyűjtenek a Szovjetunió életéről...” [344]. Az összes többi ideológiai tartalmú feladat hazai körülmények ecsetelésén alapul. Jobbára a korábban már felvillantott munkás-paraszt hatalom bemutatása adja a témákat, és a számtanpéldák megfogalmazásának célja gyakran aligha lehetett más, mint beépíteni egyes kifejezéseket a gyerekek passzív szókincsébe, illetve kódolt üzenetekként közvetíteni a szocializmus vívmányairól szóló híreket. A tervgazdálkodás, az intézményi szakosodás, a villamosítás, a csatornaépítés (a természeti környezet átalakítása), bányászlatás-építés, az ipari és mezőgazdasági munka különböző elemei és helyszínei (munka- és erőgépek, szerszámok, munkaidő hossza, illetve bá-

nyák, gyárak, állami gazdaságok) köszönnek vissza a feladatokból, amelyek zöme minden bizonnyal távol állt a gyermekek érdeklődésétől, például az effélék: „Egy mezőgazdasági gépállomásra 690 kg petróleumot és 920 kg benzint vittek...” [158] és „Egy gyárban szállításra vár 680 db, különböző nagyságú gumiabroncs. Egy autózembe visznek 276 db-ot...” [218].

Valóban kérdéses, hogy a *gyár*, az *üzem*, a *gépállomás*, a *benzin* és a *gumiabroncs* kifejezések folyamatos szerepeltetése megfelelő serkentő volt-e a 9 éves, számtanpéldákkal bíbelődő kisgyerekek számára. A módszertani utasítások és segédletek, a pedagógiai sajtóban megjelent útmutatások mindenesetre azt ismételtették, hogy minden iskolai (sőt, óvodai!) szinten kiemelt figyelmet kell fordítani a tudatos politikai nevelésre, a népgazdaság eredményeinek megjelentetésére és a szocialista embertípus kialakítására. Egy oroszból lefordított, tanítók számára írott kézikönyv bemutatása kapcsán Vág Ottó azt írta 1953-ban, hogy az elméleti és gyakorlati szempontok mellett a számtantanítás nevelő ereje is hatalmas. „Persze, a feladat betöltésére nem akármilyen, hanem csak helyesen megalkotott példa lehet alkalmas” – írta, és kiemelte a tanítói kézikönyvnek az SzK(b)P Központi Bizottság 1936 júliusi határozatának útmutatásait követő szemléletét: „az iskolásgyermek fejlődése kapcsolatban van [...] a tananyag tartalmával, amely a tanuló tudatában tükröződik...”²⁴

Az alsó tagozatos tankönyvek utolsó darabja, a *Negyedik könyvünk* címet viselő kötet minden szempontból fölülkerekedett az eddig vizsgált munkákon. Ebben a tankönyvben 820 (!) számtani feladat segítségével gyakorolhatták be a gyerekek – a milliós számkörig terjedően – az algebrai relációkat. Ezen példák fele (412 darab) szöveges feladat volt, és ebben a könyvben először találkozhattak a példák feldolgozását segítő kommentárokkal és grafikonokkal. E példák 33 %-a (az összes feladat 17 %-a) volt ideológiai tartalmú, gyakran egyáltalán nem is palástolt politikai szándékkal. Sőt, ennek éppen az ellenkezőjét figyelhetjük meg: direkt kérdésfeltevessel próbálták ideológiai beszélgetésekre, vitákra ösztönözni a tanulókat. Például az alábbi feladatok: „Egy alföldi tanyaközpontban 3016 ember lakik. Ebből 2908 aláírta a békeívet. Hány ember nem írta alá? (Kik voltak ezek? A béke ellenségei a mi ellenségeink.” [287] és „Acéltermelésünket az ötéves terv végére megháromszorozzuk. Ez azért fontos, mert a traktorok és általában a gépek gyártásához sok vas és acél kell. [...] Mít tudhatsz meg ezekből az adatokból?” [274] vagy „Egy egyéni- leg dolgozó paraszt 95 q rozsot vetett el. Aratás után 1140 kg-ot csépett belőle. [...] A szomszéd tszcs-ben ugyanolyan földön 16-szoros termés volt. [...] Miért volt ott nagyobb a termés?” [701]

A tervgazdálkodás, az iparosodás eredményei tehát – az előző éveknél jóval nagyobb súllyal – megjelentek ebben a tankönyvben. A 321. feladat minden korábbihoz képest példátlanul hosszú megszövegezésű, erős ideológiai töltetű lett, matematikailag ugyanakkor teljesen egyszerű: „Az 5 éves tervben igen sok szakképzett emberre van szükség. A felszabadulás előtt a 6–14 éves korú gyermekek jelentékeny

²⁴ Vág Ottó (1953) A tanító kézikönyve I–IV. (könyvismertetés) *Pedagógiai Szemle*, No. 1–2. 185. o.

része nem tudott iskolába járni, mert kenyeret kellett keresnie és az akkori rendszer nem is akarta azt, hogy a munkás és szegényparaszt gyerekek továbbtanuljanak. Míg 1937-ben 1 096 048 tanuló járt általános iskolának megfelelő osztályokba, addig 1949-ben 1 202 608, 1950-ben 1 229 957 tanuló. Mennyivel több tanuló járt 1949-ben, 1950-ben általános iskolába, mint 1937-ben? Most a felszabadulás óta minden tanuló előtt nyitva áll minden pálya. Azért tanuljon tovább minden általános iskolás pajtás, mert a szocializmus építéséhez kitűnően képzett szakemberek, mérnökök, agronómusok, közgazdászok ezreire van szükség.” [321] A könyvben gyakran szerepelt az efféle, a korszak újságjaira, plakátjaira, irodalmi műveire is olyannyira jellemző összevetés, a „régén” és „most”, azaz a „rossz” és a „jó” világ összevetése, együttes – ellentétként való – szerepeltetése. Nem csupán a két világháború közötti és a „szocialista” Magyarország viszonyainak ütköztetése jelent meg a tankönyvben, hanem a kapitalista és szocialista tábor összehasonlítása is, természetesen ez utóbbi javára. A számtanpéldákban felemlegetett adatok alaposan megtervezett szöveggörnyezetben szerepeltek, például: „Egy francia gyárban 360 munkás dolgozott. A gyártulajdonos a dolgozók harmadrészét elbocsátotta, mivel az amerikai iparcikkek beözönlése miatt nem tudta termékeit nagy haszonnal eladni. Hány munkás vált munkanélkülivé?” [112] Ehhez a feladat-csoporthoz tartozik az alábbi is: „A háború alatt a fasiszták elrabolták a mezőgazdasági dolgozók állatait. A felszabadító szovjet katonák ezzel szemben egy járásban 672 lovat ajándékoztak a dolgozó parasztoknak...” [181] A Szovjetunió eszményi színben való beállítására másutt is szerepel a tankönyvben: „A felszabadító Szovjet Hadsereg 1945-ben egy faluban 494 kg lisztet osztott szét 13 szegény család között...” [180] A „nagy szomszéd” népgazdasági eredményeinek is fontos helye volt a negyedik példatárban. A traktor-, teherautó-, személygépkocsi, arató- és cséplőgép-gyártás számadatainak emelkedése éppúgy szerepelt a feladványokban, mint a „Sztálingrádi csata” című szovjet filmet megtekintő magyar mozilátogatók számának alakulása.

Az úttörőélettel kapcsolatosan is megfogalmazásra került 13 példa. A korábbi évfolyamok feladataitól többnyire eltérően, hosszasabban került tárgyalásra a gyermekmozgalom számos jellegzetessége: a takarékoskodás, a jótékonykodás, az egymás iránti figyelmesség, a kisebbeknek történő ajándékozás. Meglepő a könyv 163. feladata, melyben 384 zászlócska 12 úttörő közötti elosztására irányul a kérdés. A végeredmény megmosolyogtató: fejenként 32 (!) zászlót kapott minden gyerek.

A könyv több feladata emelte ki az olvasás fontosságát, a könyvtárlátogatók számának növekedését. A példák között megjelent a tudományos karrier igénye, az értelmiségi lét pozitív megjelenítése. Olyan új nemzedék szerepelt a tankönyv lapjaiban, amelyiket a kor ideológusai képesnek tartották a társadalmi státuszváltásra, arra, hogy a gyerekek már nem (feltétlenül) a proletárdiktatúra munkásosztályát erősítik, hanem az értelmiségi réteget. „Egy családban az apa lakatos, az anya szövőnő, a fiú mérnök, a lány tanítónő...” [654] kezdődött például az egyik számtanpélda.

A negyedik osztályos gyerekek a fentebb felsorolt feladatok mellett a számolási műveletek gyakorlása során minduntalan találkoztak *katonai kifejezésekkel* és a

„békeharc” jellemzőivel. „Népi hadseregünk 24 szakasza vonul ki gyakorlatra. Egy szakasz 39 ember. Hányan vonultak ki gyakorlatra?” [82]; „A honvédek céllövészetre mennek. [...] Hány honvéd vett részt a gyakorlaton, ha mindegyik 10 tötényt használt el?” [469]; „Egy ágyú kilövésekor a fény felvillanásától a hang érkezéséig 12 másodperc telt el...” [444]; „Egy Koreába érkezett angol hadosztály létszáma 16 450 katona volt. [...] 1245 megsebesült a koreai és a koreaiak segítségére érkezett kínai csapatokkal vívott küzdelemben...” [288] stb. Szó esett még a tankönyv gazdag feladatgyűjtemény-részében *sztahanovista munkásokról* („Egy 25 m-es szőnyegért egy sztahanovista 2175,- Ft-ot fizetett. Mennyibe kerül ennek a szőnyegnek métere?” [669]), az *MDP-ről*, a *Szabad Nép* című lapról, az *egészségügy eredményeiről*, a *vasúthálózat bővüléséről*.

A könyv szöveges számtanpéldáinak egészéről megállapítható, hogy azok túlnyomó többsége matematikai értelemben véve meglehetősen könnyű volt, nem jelenthetett igazi kihívást a diákok többségének. A gyors feladatmegoldás viszont nyilvánvalóan időt hagyott a feladatokban foglalt *tartalmi kérdések* megbeszélésére, kapcsolódva a diákok egyéb forrásokból (például a tankönyvekben szereplő olvasmányok szövegéből) szerzett ismereteihez. Szembetűnő, hogy a korszak propaganda-szövegeivel ellentétben a négy könyv számtanpéldái között mindössze egyetlen egyszer szerepelt a „klerikális reakció” elleni küzdelem felelőlegesen, és ritkán történik csak utalás katonai szervezetekre, hadi eseményekre. (Ez utóbbi téma más, felsőbb szintű iskolák könyveiben nagyobb arányban megjelent. Szinte túlnyomó részt tett ki például a Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége által 1952-ben kiadott számtankönyvben, ahol a számolási egységet a *kézigránát*, a *töltény* vagy „az imperialisták elvetemült, sötét, gyilkos provokátorának” nevezett „Tito és bandája” *határsértései*” jelentették.)²⁵

Összegzés

A fentiekben bemutatott alsó tagozatos tankönyvek 1956-ig változatlan utánnyomással jelentek meg és kerültek forgalomba Magyarországon. Kisdíjak tíz- és tízezei tanultak olvasni és számolni ezekből a kötetekből: mesék és maradandó értékű irodalmi alkotások mellett átpolitizált, az ideológiai nevelést célzó szövegekkel ismerkedve, melyek gyakran látens módon szolgálták a „szocialista ember-típus” kialakításának célját. Más típusú, újabb kutatások szükségesek ahhoz, hogy ezeknek a műveknek – és más tankönyveknek – a pedagógiai kiindulópontú vizsgálata is megtörténjen; elsősorban annak feltárása, hogy mennyiben feleltek meg e kötetek a gyermekek életkori sajátosságainak, érdeklődésének. Ez, az elsősorban történeti jellegű feltárás tehát korántsem tekinthető teljesnek és lezártnak, újabb források, módszerek és kutatási szempontok bővíthetik a korszak tankönyveinek és oktatásügyének részletesebb megismerését. Annyi azonban már a kutatás jelenlegi szakaszában is látható, hogy a vizsgált tankönyvek – csakúgy, mint a történe-

²⁵ *A számok világa*. Budapest, Az MN Politikai Főcsoportfőnöksége. 1952. 19. o.

lem más korszakaiban és helyszínein – csakis a történeti-politikai-gazdasági jelenségek alapos megismerése után elemezhetőek eredményesen, lévén, hogy a bennük foglalt tartalmak az iskola, a gyermek szűkebb-tágabb környezetének jellegzetességeit tükrözik vissza.

KÉRI KATALIN & VARGA ATTILA

VILÁGNÉZETI NEVELÉS AZ ÖTVENES ÉVEK BUDAPESTJÉN

AKÖVETKEZŐ ÍRÁS TULAJDONKÉPPEN egy kutatási terv, egy kutatási hipotézis és egy részeredmény sajátos elegye.¹ egy olyan pillanatban született, amikor az ötvenes évekre vonatkozó hagyományos levéltári források, a még rendszerváltás után is hosszú ideig zárt titkosszolgálati források elvileg már mind rendelkezésre állnak, de még kétséges az egyházi források (vagy éppen külföldi, pl. vatikáni források) maradéktalan kutathatósága.² az írás főképpen kedvcsináló szeretne lenni, szakdolgozók, phd hallgatók, (vagy az ő döntéseikre befolyással bírók) számára: milyen feltáró kutatásokat lehetne folytatni, illetve – az utolsó élő tanúk megszólaltatásával – milyen módon lehetne egy „világnézeti nevelés történeti” oral history archivumot³ felépíteni.

A vallásos nevelés – egyházas viselkedési minta, mint politikai kód

Az ötvenes évek vallásos/ateista nevelésével⁴ kapcsolatos hatósági viselkedést a rendszer ateista jellegéből szokták magyarázni. (*Mészáros 1996, 2005*) Ez a megközelítés – miközben tartalmi szempontból élesen szemben áll ezzel a hatósági viselkedéssel, s ezzel az ideológiával, a szerző szándékával ellentétben némiképp idealizálja a rendszer urait: óhatatlanul azt feltételezi, hogy a vezetőket valamiféle idealizmus, a felvilágosodás antiklerikális öröksége, ill. a 19. századi munkásmozgalom elkö-

1 A tanulmány elkészültét az OTKA támogatása tette lehetővé.

2 A szerző köszönetet mond Majsai Tamásnak részletes baráti tanácsaiért.

3 Lásd: http://www.rev.hu/html/hu/_6_1.html

4 A vallásszociológia általánosan elfogadott elveinek megfelelően magunk is úgy látjuk, hogy a vallásosságot nem lehet mérni, csak a vallásosság *megnyilvánulási* formáit, pl. kortárs és megkérdésezhető emberek esetén „A hiszek Istenben.” kijelentéssel, vagy az „Egyházam tanítását követem.” kijelentéssel való azonosulás mértékét, az imádkozás gyakoriságáról szóló nyilatkozatot. Meg nem kérdezhető, vagy más oknál fogva kívülről megfigyelt, ill. utólag megfigyelt emberek esetén a templomjárás gyakoriságot, a gyermekük templomba küldésével, a (bizonyos időszakokban nem kötelező) hittanra járatásával, megkeresztelésével kapcsolatos döntéseket, egyházi adók befizetését, templomi házasságokra, temetésekre vonatkozó döntéseket – már amikor az utóbbiak fakultatívnak nevezhetők. Történetileg – ténylegesen plurális helyi iskolakínálat esetén – ideszámíthatjuk a felekezeti iskola választását, párhuzamos szakmai egyesületek léte esetén a konfesszionális jelzőt viselőbe lépést stb. Ha a szövegben „vallásosság csökkenéséről” esik szó, az semmi mást nem jelent, mint hogy a fenti intézménycsökkentés formákban történő vallásosság csökken – loginkább a templomjárás gyakoriság csökken. Ez vallásfenomenológiaiilag számos egyén esetén akár a vallásosság elmélyülését is jelentheti, vagy éppen a „New Religious Movements” előszobáját...

telezett materializmusa jellemezte. Azt, hogy *nem az ideológia*, hanem aktuálpolitikai hatalmi célok mozgatták a vallásossághoz, vallásos neveléshez való viszonyt, két korábbi írásunkban párthatározat-szövegek elemzésével igyekeztünk bizonyítani. (Nagy 2000, 2001) (Egyébként egy analógia mindennél jobban rávilágít arra, hogy miért nem célszerű a párt politikáját a párt ideológiájából magyarázni: az elkötelezetten nacionalista beállítottságú szerzők (a Horthy-korszakban) az orosz-szovjet bolsevik párt kül-, bel- és katonapolitikáját egyaránt úgy tekintették, mint a számukra gyűlöletes internacionalista eszme testet öltését. (Lásd pl. Gratz 1992; Ottlik 1939.) Később a keleti és nyugati baloldali történészek azzal szembesültek, hogy a szovjet politika számos alkalommal egyszerűen hátba támadta a külföldi kommunistákat. A késő nyolcvanas évekbeli szerzők általában a „sztálini fordulat” részeként interpretálták azt, hogy a szovjet külpolitika, illetve a külföldi kommunista pártokkal való viszony, s egyáltalán mindenféle elvi kérdés alárendelődött a Szovjetunió mint nagyhatalom állami érdekeinek (Krausz 1989). A 90-es, ill. a 2000-es évek szakirodalmát ismerők közül viszont már senki nem lepődik meg azon a tényen, hogy *már 1920-ban* nacionalista érveléssel hívtak harcba mindenkit a lengyelek ellen: Lenint *tényleg* csak a Párt és a Hatalom érdekelte, s az Ideológia csak ennek „cifra szolgájaként” (Krausz 2003; Nyekrics 2000). Ha a létező szocializmus pusztá hatalmpolitika eszközévé degradált „internationalizmus” fogalmát és tényleges gyakorlatát behelyettesítjük a „materializmus terjesztése” fogalmával és tényleges gyakorlatával, talán világos hogy kerül ez a téma egy oktatáspolitikai-vallásszociológiai elemzésbe. Más elemzésekben a vallásossághoz való viszony nem mint ideológia, hanem mint a hatalom végső kérdéseiben összeütköző (köztársaság, földosztás stb.) állam-egyház viszony alárendeltjeként jelenik meg, ismét másoknál, mint a kifejezetten szféralogikával szerveződő egyházpolitika alárendeltje. (Csak a könyv terjedelmű munkák: Tomka 1991; Majsai 1994, 2005; Gergely 2005; Balogh 2005; Mészáros 2005; Szántó 1997; Szabó 2000; Köpeczi 2004; Köbel 2005; Balogh & Gergely 1993 stb.) Általánosságban elmondhatjuk, hogy az ötvenes évek állam-egyház kapcsolat története kiemelt és népszerű kutatási témák közé tartozik. Közel sem mondhatjuk ezt el az állam-egyház-oktatás ill. állam-világnézeti nevelés kapcsolatrendszeréről melynek önálló könyvet ez idáig csak Mészáros István szentelt (s e tanulmány szerzőjének egy fél könyvre futotta) s néhány tanulmány született.

A fentebbi hasznos szempontok mellett arra is felhívnánk a figyelmet, hogy az egyházas vallásosság mint szülői minta, az egyház társadalmi tekintélyének elfogadására nevelés, a hitoktatás választása *tényleges politikai kódként* funkcionált – s mint majdnem minden szimbolikus kód, ez is jelentős részben a *közelmúltra* utalt. Nem utolsósorban a közelmúlt iskolájára, a közelmúlt nevelési normáira.

Először tehát az ötvenes évek fejleményeit a Horthy-korszakbeli állapotokkal szemretnénk párhuzamba állítani.

Az 1945 előtti évtized hivatalos Magyarországa és hivatalos Budapestje több szempontból is a vallásos nevelést kötelezővé tévő, a szekularizációval szemben aktívan fellépő közegnek számít.

Először is a rendszer egész szimbólumrendszere, s politikai nyilvánossága kifejezetten a keresztény-nemzeti eszmeiséget sugározta.

Másodszor a rendszer logikáján belül olyan fejlődési tendenciák voltak érzékelhetőek, melyek a szülőket nyilvánvalóan arra készítették, hogy minél vallásosabbnak látsszanak. Ilyen fejlődési tendencia volt a „keresztény magyar töke” támogatottsága a hagyományos (indifferens, ill. szekularizált zsidó) tőkével szemben, a gazdaságirányítás befolyásának növekedése a szabadgazdasággal szemben, a keresztény – és ezen az alapon szerveződő – szabadértelmiségi (ügyvédi, orvosi, újságírói) csoportok befolyás-növekedése a zsidó szabadértelmiségi csoportokkal szemben. E növekedés ideológiája Magyarországon mindvégig a vallásos keresztény gondolat volt, szemben a „szabadpiaci” állapotokkal, melyek a vallási elkötelezettséggel szemben neutrális álláspontra helyezkedtek.

Harmadszor az iskolai szférában nem egyszerűen magas volt az egyházi iskolák aránya, de a századforduló (pontosabban 1907) óta az iskolák felekezeti *szegregációja* növekedett, illetve a továbbra is nyitott evangélikus középiskolák egyre növekvő tandíjjal sújtották a helyi evangélikus közösséghez *nem* tartozókat. Összességében a valamely felekezethez intenzívebben kötődő családok esélyei jobbak voltak az iskolában, mint a felekezetekhez nem kötődőké. (*Lásd minderről: Karády 1997, 2000*). Ez egyfelől motiválta a családokat a felekezeti kapcsolatok ápolására, a spontán igényeket meghaladó templomjárásra, másfelől objektíve úgy hatott a rétegszerkezetre, hogy a következő generáció fiatal iskolázottjai között több legyen a vallásos háttérrel rendelkező, mint egy neutrális közeg esetén lenne.

Negyedszer az iskolában – minden iskolában – a kötelező hittan iskolai beágyazottsága nőtt (a hitoktatók az 1920-as évektől a tantestület tagjai lettek), a vallásos szimbólumok, ünnepek aránya az iskolában megnőtt. Mindez lecsökkentette a közületi szféra és a felekezeti szféra közötti korábban meglehetősen jól tapintható különbségeket, az 1919 utáni b listázásokkal együtt erősen csökkentette a felekezeti és világnézeti indifferenzizmus felé húzó tanárok mozgásterét. A szülők tehát azt érzékelhették, hogy a vallásos nevelés mindenképpen erősebb és egyértelműbb, *mint az ő ifjú korukban volt*. Ráadásul az iskolán kívüli társadalmi intézményrendszer korábbi nonkonfesszionálisával – ezt nevezte Ravasz és Prohászka, Haller és Milotay a keresztény társadalom „szervezetlenségének” – ellentétben, szinte minden társadalmi intézménynek létrejött a maga konfesszionális, illetve felekezetfeletti keresztény változata. A szülők számára a hitoktatói tantestületi taggal megerősített iskola megnövekedett hatásköre (jellemzések, a „valláserkölcsei tekintetben megbízható” igazolás kiállítására a rendőrség számára, ami viszont az egyetemeknek továbbította azt, tekintettel a numerus clausus törvény napjainkig kevésbé „mértányolt” elemére a világnézeti megbízhatóság felvételi követelményként való megfogalmazására) oda vezetett, hogy az egyes – keresztény ill. nem keresztény alapon szerveződött – diákszervezetek, társadalmi mozgalmak közötti választás nem *szabadon* (értsd: belső világnézeti mérlegelés alapján vagy családi preferenciák alapján) történt, hanem *politikai kódként* hatott: kifejezte a rendszerrel való – a törvényben

előírt mértéket meghaladó – azonosulást, s legalább olyan élesen az 1918 előtti liberális rendszer elutasítását, ill. a rendszer baloldali és liberális kritikusaival való szembenállást. Nyilvánvaló az is, hogy aki nem akarta növelni a kettős nevelésből eredő kellemetlenségeket gyermeke számára, az maga is kevésbé járt elől szekuláris példával, mint esetleg egyébként tette volna.

Ötödször 1920 óta a vasárnapi templomjárás a tankötelezettség része volt, ez a szekularizáció sokféle mérhető jegye ellenére gyakorlatilag teljes körűvé tette a gyermek-istentiszteletek, gyermekmisék látogatását.

Abból, hogy az 1945 utáni rendszer a Horthy-rendszer tagadásaként jött létre, szükségképpen következett, hogy megváltozzék az egyháziassághoz való viszony is – s éppúgy, ahogy az előző rendszer politikai kódként kezelte a nyilvános vallásosságot, s a vallásos nevelést, az új rendszer is politikai kódként kezelje az egyházaktól való elfordulást, s a nem vallásos nevelést. A nyilas rendszer rendkívüli rövidegsége, s egyházellenesnek nem nevezhető mivolta gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy német mintára létrejöjjön az „előző rendszert egyházi bázisról utasítom el” politikai kódja. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az olyan neves kereszténydemokrata politikusok, mint Barankovics István vagy Schlachta Margit, horthysták lettek volna, de azt igen, hogy szavazóik jó része az volt. Per analogiam: Rákosi Mátyást vagy Gerő Ernőt még legádázabb ellenfeleik sem vádolhatták a nyilasokkal való kollaborációval, de attól még nem utasíthatták vissza az egykori nyilas szavazók 1945-ös támogatását, s politikai kódként használták a nyilas-ízű kereskedelemellenes politikai kódrendszert is...)

A nyilvános vallásosság *politikai kódként* való *azonosíthatóságával* a budapestiek legnagyobb része *tisztában volt*: a kommunista és szociáldemokrata szavazók (függetlenül attól, hogy mi volt a személyes világnézetük, s attól is, hogy mennyire voltak „valójában” baloldali emberek) egyértelműen olyan pártokat támogattak, melyek a valláserkölcsi alapú neveltetéssel legalábbis szemben állottak. Az 1945-ös választásokon (minden potenciális manipulációt is beleszámolva) a budapesti választók több mint negyven százaléka így szavazott. A koalíciós pártok – tehát a kisgazdapárt és a nemzeti parasztpárt is, elitjük is, szavazóik is – számos politikai kérdésben szembekerültek a katolikus egyház – elsősorban az intranzigens Mindszenty – álláspontjával: így a földosztás, vagy a köztársasági államforma stb. kérdésében. Az általános iskola intézményét a koalíciós képviselők elsöprő többsége helyeselte – az általános iskola szervezésének számos kérdésében a katolikus egyház szembekerült a koalíciós kormányzattal. (vö: Nagy 2000a)

1948–1949 után pedig a Horthy rendszerről fentebb elmondott tényezők szinte az ellentétükbe fordultak. Az egyes jelenségeket úgy vesszük sorra, hogy pontosan megfeleltethetőek legyenek a Horthy korszak előbb leírt tulajdonságaival.⁵

Először is (ahogy ez unalomig ismert) a rendszer egész szimbólumrendszere, s politikai nyilvánossága ettől kezdve kifejezetten az ateista, antiklerikális, sőt gyakran egyházellenes, vallásellenes eszmeiséget sugározta.

⁵ A szerző köszönetet mond Biró Zuzsanna Hanna tanácsaiért, melyek a kifejtés módját sokban befolyásolták.

Másodszor a rendszer logikáján belül olyan objektív (a közvetlen világnézet-politikán kívüli) fejlődési tendenciák voltak érzékelhetőek, melyek a szülőket nyilvánvalóan arra készítették, hogy vallásosságukat (vagy ennek kinyilvánítását) minél inkább feledni és feledtetni igyekezzenek. Ilyen fejlődési tendencia volt az állami tulajdon növekedése a magántulajdonnal szemben, a gazdaságirányítás zömében politikai alapon s ráadásul az amúgy is zömében szekularizáltabb szakmunkásság köréből kiválogatódó tisztviselőgárdájának befolyás-növekedése a „régí”, illetve szakmai okoknál fogva helyben-maradt vállalati vezetéssel szemben, az új (már 1945 után beiskolázott) értelmiség befolyás-növekedése a régi szabadértelmiségi csoportokkal szemben.

Harmadszor az iskolai szférában nem egyszerűen lezuhant az egyházi iskolák aránya az 1948-as államosítás után, de az egykori egyházi iskolákban – pl. a szerzetes-tanárok kilépése miatt, a vallásos szervezetekben exponálódott nem szerzetesrendi pedagógusok magasabb aránya miatt – nagyobb fluktuációra, az ateista propagandában érdekeltek nagyobb aktivitására lehetett számítani.

Negyedszer az iskolában a kötelező hittan helyébe fakultatív hittan lépett, s a fakultatív hittan iskolai beágyazottsága eltűnt, a vallásos szimbólumok, ünnepek az iskolából eltűntek. Az iskolai órák és az iskolák órán-kívüli nevelő tevékenysége az ateista nevelésnek kedvezett. Sőt: a kommunista ideológia ötvenes évek elején domináns formációja egy alternatív vallás igényével lépett fel. A Történelem Ura – ha nem is egy személyes istennel, de egy kicsit is panteisztikusabb istennel konkuráló módon – a marxi-lenini-sztálini társadalmi törvényszerűségek rendszere lett, a mennyország és a kommunizmus ill. a feltámadás és a proletárforradalom világméretű győzelme egymással behelyettesíthető módon fogalmazódott meg (Majsai 1994).

Aki átlátta, hogy a kommunisták tartósan (sőt egy konkrét ember aktív élethosszát tekintve „véglegesen”, Czaplak püspök személyes jóslata szerint pl. a nyolcvanas évekig) kerültek hatalomra Magyarországon, s nem akarta növelni a kettős nevelésből eredő kellemetlenségeket gyermeke számára, az maga sem a vallásos családi nevelést preferálta. (Ez a „belátás” 1956 után nyilván fokozottan érvényesült.)

Ötödször a vasárnapi templomjárás nemcsak, hogy nem volt része többé a tan-kötelezettségnek, de az összekapcsoltság minden formája megszűnt, azaz a gyerekeket templomba kísérő tanító figurája ritkává, sőt gyakorlatilag illegálissá vált. A rendszeres templomi hittan tartása tilos volt.

A Horthy-korszakban a teljes mértékben szekularizált emberek nem egyszerűen társadalmi diszkriminációval, de köztörvényes büntetésekkel nézhettek (volna) szembe, ha gyermekeiket akár az iskolai hittantól, akár a templomjárástól visszatartják – az ötvenes években a vallásos emberek társadalmi diszkriminációval, zaklatással, gyámhatósággal és koncepcióos perekbe való belesodródás nagyobb veszélyével nézhettek szembe, ha az ateista világnézeti nevelés intézményeitől gyerekeiket vissza kívánták (volna) tartani. A hivatalossal szembenálló világnézeti nevelés intézményei – minden diszkrimináció ellenére – *mindkét időszakban legálisak ma-*

radtak. A Horthy-kori legális munkásmozgalom – legalábbis a városokban, 1944. március 19-e előtt – kifejthetett némi ateista propagandát, s a szekuláris életforma-mintát sugárzó médiák – regények, sajtó, filmek – cenzúrája csak a direkt politizálásra, direkt vallásellenességre terjedt ki. A Rákosi-kori egyházak – legalábbis a templomokban s az egyházi sajtóban – kifejthettek némi vallásos propagandát, s az egyházi sajtó, s egyéb vallásos kiadványok cenzúrája csak a direkt politizálásra, direkt rendszerellenességre terjedt ki.

A többi intézményhez viszonyított pozíciójuk szempontjából is össze lehet vetni az egyházak 1948 utáni, ill. a szabadkőműves vagy ateista intézmények 1945 előtti helyzetét. 1945 – s különösen 1939 – előtt a társadalmi szervezetek nagy része legalisan működhetett, s szinte kizárólag a világnézeti alapon szembenálló intézményekkel való bánásmód állt éles ellentétben a pluralista polgári rend normáival, 1948–49 után viszont a társadalom szinte valamennyi intézménye államosított, sőt az apolitikus, s eredetileg világnézet semleges intézmények is ateista világnézeti tartalommal töltődtek fel – *az egyházak azonban legalisan működhettek tovább is*, s ha korlátozott példányszámban, s erős cenzúrának kitéve, de az egyházi sajtó, egyházi könyvkiadás is működhetett.

Az aktív szociáldemokrata tevékenység és az aktív egyháztagság éppen ezért eltérő mértékben fejez ki a szervezettel és ideológiájával való egyetértést, furcsa mód az előbbi jobban, mint az utóbbi. A Horthy-korszakban ugyanis nagyszámú olyan közösség van, világnézeti igen széles skálán, úgy a szakmák, mind a politika világában, amelyek a kormányzattal való szembenállás megjelenítésére alkalmasak, anélkül, hogy ateista vagy marxista mivoltot kellene feltételezni a tagságukról. Az ötvenes években viszont az egyházak relatív intézményes pozíciója felértékelődik a rendszerrel szembenálló ember szemében: ez lesz az egyetlen „független” közösség, a kormányzattal való szembenállás megjelenítésének egyetlen legális útja – azok számára is, akik addigra már szekularizáltak lettek.

A fentiek következtében – bár a legkevésbé sem beszélhetünk a világnézetek szabad versengéséről – mind a Horthy-korszakban, mind az ötvenes években *lehetséges* választás volt a hivatalossal konform, illetve azzal szembenálló világnézeti álláspontot elfoglalni, illetve a kettő között számtalan fokozat volt lehetséges. A „*lehetséges választani*” kifejezés ebben az esetben messze nem szinonimája „*a szabadon lehet választani*” kifejezésnek. Sokkal inkább azt jelenti, hogy az egyes szférákban (karrier, világnézet, baráti kör) tett *látszólag szférán belüli választások* kihatottak az összes szférában elfoglalt helyre. Magyarán „*az élek a hivatalostól eltérő világnézet kinyilvánításával*” – egy olyan *lehetőség* volt, melyért más szférákban (karrierben, társadalmi kapcsolatokban) *mindenki által tudottan árat kellett fizetni*. Épp ez a „köztudomás” teszi mérlegelési kérdéssé a világnézet kinyilvánítását és a világnézeti nevelés irányát – s ez teszi politikai – társadalmi kódként *mérhetővé* is.

A politikai és egyházi nyilvánosság szintje, a civil szervezetek száma a Horthy-korszakban jobban, az ötvenes években nehezebben megragadhatóvá teszi a világnézeti csoportokat: ilyen értelemben a Horthy-korszak világnézeti helyzetét köny-

nyebb talán kutatni. De e könnyebbséget ellensúlyozza, hogy az ötvenes években konkrétabb döntéshelyzetekben foglaltak állást az emberek világnézeti hovatartozásukról: pl. beíratták vagy nem íratták be iskolai hittanra gyerekeiket, templomba küldték vagy ellenkezésképp otthon tartották őket vasárnaponként. Ez a választási kényszer objektíve mindenki számára előállt, akinek volt gyereke – elvileg tehát a kései kutató a teljes Rákosi-kori népességet látja ilyen szempontból. Nem tudja viszont – lásd a fenti érvelést az ellenzékiesség kinyilvánítása egyéb formái hiányáról – hogy tényleg világnézeti okokból döntött-e a beiratkozás mellett valaki... A Horthy-korban viszont *nincs* ilyen mindenki által megválaszolható kérdés. Persze a Horthy-korban is lehet pár dolog között választani, pl. hogy a keresztényszocialista vagy a szociáldemokrata irányultságú szakszervezetbe lép be a munkás, de a *sehová be nem lépőkről* nem tudjuk meg világnézeti állapotukat, vagy pl. sok helyen lehet választani egyházi és állami iskola között, de a semmilyen középiskolát nem választók, valamint a helyileg választási lehetőséggel nem rendelkezők⁶ világnézeti állapotáról semmi nem tájékoztat.

Az ötvenes évek világnézeti nevelésének forrásai és használatuk buktatói

Az ötvenes évek budapesti vallásos és ateista neveltetésének empirikus megragadásához többféle forrás áll rendelkezésünkre.

Természetesen rendelkezésünkre állnak a szocialista korszak jellegzetes levéltári forrásai, a tanácsi igazgatás tisztviselői által készített feljegyzések. (Az Állami Egyházügyi Hivatalnak, ill. a BM illetékes osztályának minden megyei és városi tanácsnál ott ültek az ágazatért felelős tisztviselői.) E feljegyzések forrásértékét erősen befolyásolja, hogy a bürokráciának minden helyzetben sajátos érdekei vannak az általa felügyelt szféráról közvetített képpel kapcsolatban. Különösen így van ez az autokratikus ill. totalitárius hatalomgyakorlás viszonyai között.

Néhány személyes interjú,⁷ néhány megnézett iratcsomón⁸ alapuló (tudományosan még semmiképpen nem alátámasztható) tipizálási javaslataink vannak, melyeket az e dokumentumokba elmélyülőknek, ilyen interjúkat folytatóknak s elemzőknek ajánlhatunk.

1. Ha a tisztviselő támadásoktól tart, s többé-kevésbé biztos abban, hogy az általa felügyelt területről más információ nem, vagy csak sokkal később juthat a felettes

⁶ Tudjuk, hogy amikor 1991 után a közepes városok régi gimnáziumai ismét egyháziak lettek, az új építésűek pedig városiak maradtak, a helyi középiskolák nem világnézeti hovatartozásuk követésével csoportosultak egyik vagy másik iskolába, hanem főképp „a régi gimnázium az igazi, nagytekintélyű, a város központjában lévő intézmény” motívuma alapján döntöttek. Valódi – világnézetiileg motivált – választásról tehát csak abban az esetben beszélhetünk, ha ugyanazon a településen több nagyjából azonos kondíciójú iskola van, melyek csak világnézeti irányultság szempontjából különböznek egymástól. Ez pedig ma csak a legnagyobb városokra igaz – a Horthy korban pedig lehet, hogy valóban csak néhány városra.

⁷ Még a nyolcvanas években különösebb támogatás nélkül ill. „A lelkiismereti és vallásszabadság...” című OTKA kutatás keretében az ezredfordulón készítettem néhány interjút az ÁEH egykori munkatársaival.

⁸ Az AEH iratai ma (XIX–A–21) fond szám alatt az Országos Levéltárban vannak (részben feldolgozta: Köbel 2005, Szabó 2000), a megyei részlegek iratai a megyei levéltárakban. (lásd: Kövér 2002, Zábori, 2004).

szervek tudomására, akkor a központ elvárásainak maradéktalan teljesítését hangsúlyozza, akár a rendelkezésére álló információk manipulálása árán is. Különösen így van ez, ha a nyilvános és titkos elvárások egymástól különböznek. Az ötvenes években a tisztviselőket e motiváció arra készítette, hogy a hittanra és templomba járók számát mindenképpen *csökkenőnek* mutassák be. Ha ugyanis a hittanra és templomba járók aránya növekszik, az a felsőbb pártszervek szemében annak a világos jele, hogy a tisztviselő nem tudja, vagy *nem akarja* teljesíteni a párt elvárásait az ideológiai és adminisztratív munka terén.

2. Egészen más a helyzet, ha a tisztviselő nem számíthat arra, hogy a párt és a hivatal *csak tőle* értesül a helyi viszonyokról, valamint ha hatásköri expanziót ambicionál. Ez esetben abban érdekelt, hogy a templom- és hittanjárás stabilnak, vagy kisebb mértékben csökkenőnek tekintse, mint amilyen az a valóságban. Ilyen statisztikai adatok alapján nagyobb eséllyel lehet káderfejlesztésre vagy dologi erőforrásokra pályázni, illetve a templomjárókkal, hittanjárókkal kapcsolatos jogkörök-höz jutni. Mindkét eljárás egyaránt a tisztviselő aktivitásának hangsúlyozásával kellett, hogy együtt járjon, a második azonban szükségképpen „a nagy erőfeszítés a kevés eszköz, kevés jogkör ellenére” típusú érvelést igényelte, erről tehát némiképp felismerhető.

3. Speciális helyzetet okoz – ez inkább vidéken jellemző – hogy az egyházügyi tisztviselőnek épp az uralkodó párt tagjait kell befeketítenie, hiszen pontosan nyilvántartották, hogy a hittanra járók szüleinek (legalább az egyik szülőnek) hány százaléka párttag – pest megyei járásoknál ez pl. 10–12 % volt (*Zábori 2004*) – ennek interpretálása, magyarázata komoly kockázati faktor volt a tisztviselő életében.

Ugyanakkor az adatszolgáltatást mégiscsak moderálja, hogy – miközben a párt és állami vezetés ténylegesen elvárta a „győzelmi jelentéseket” – a hamis adatok szolgáltatása időről időre koncepciós perek, illetve eljárások talajául szolgálhatott, hiszen a valósnál „negatívabb” képet jelentő tisztviselőt könnyedén a „dolgozó nép” „ideológiai fejlődésének” lebecsülésével, ill. pesszimizmussal lehetett megvédeni, a valósnál „pozitívabb” képet jelentőt pedig a „kötelező éberség” hiányával, az „elenség rejtegetésével”, vagy akár a „klerikális reakcióval” történő összejátszással.

Egyébként a vallásosságra utaló adatok – mind államigazgatási, mind ideológiai szempontból több csoportra oszthatók – ismét csak nem egy alapos, hanem szűrőpróbaszerű levéltári vizsgálódás és egy-két hozzá kapcsolt interjú alapján. Az iskolai hittanjelentkezésre *készülők* arányára vonatkozó jelentések tehát nem annyira a tisztviselő ismereteit, mint elérendő céljait tükrözik, a ténylegesen *jelentkezők* száma viszont nagyon fix, valószínűleg hamisítatlan adat (azt legalább tényleg tükrözi, hogy minden ellennyomás ellenére *végül is hányan íratják be* gyerekeiket az adott település iskoláiban). Ezt mutatja az is, hogy e beiratkozási adatok nemhogy évről évre, de még egy adott éven belül is változtak. Erre a legjobb példa, hogy a rendes tavaszi beiratkozáskor még az általános iskolások 13 %-a esetében vállalják a szülők a Rákosi-kormány idején félhető következményeket, az 1953 augusztusi pótbeiratások során viszont – felbuzdulva a Nagy Imre kormány szabadabb lég-

körén – további 14 % szülei éltek ezzel a lehetőséggel. (Balogh & Gergely 1993:306) Az 1949–1956 közötti beiratkozási görbe – mely az 1949 tavaszi 80 %-ról indulva éri el az 1953 tavaszi 13 %-ot, hogy 1957 elejére ismét 80 %-ra emelkedjen (Nagy 2000:199, 205.) – magán viseli a rendszer repressziós aktivitásának csökkenését, növekedését, illetve azt, hogy a beiratók mennyire látták idejét annak, hogy szimbolikus szembenállási kódjukat elhelyezzék a helyi nyilvánosságban. (Pest megyei adatok szerint is 1955-től nő a beiratkozók száma, egészen a kádári konszolidáció kezdetéig, amikor is csökkenni kezd. [Zábori 2004] Ezt természetesen nem magyarázhatjuk a „represszió növekedésével” csak a szembenállás csökkenésével, s ekképpen a szembenállási üzenet megfogalmazása iránti kisebb igénnyel.) A *ténylegesen járók* ill. kimaradók arányát megint a megfigyelő lehetőségei illetve elérendő céljai befolyásolják.

A templomjárás gyakoriság, s ezen belül a gyermekmisé, gyermek-istentisztelet résztvevőinek száma, körmenetek nagyságrendje ugyan sokkal kevésbé objektív, mint a hittanra ténylegesen jelentkezettek adatsora, de minthogy potenciálisan bárki által megfigyelhető adat volt, nem nagyon ingadozhatott.

Rendkívül széles mezőben mozog – és rendkívül szubjektív – annak megítélése, hogy a hittanlátogatás illetve a templomjárás kiket jellemez. A politikai államigazgatási nyelv kategóriái ugyanis keverve tartalmazták a marxista osztályfogalmakon (pl. munkásosztály) alapuló kategóriákat, a szovjet-orosz társadalmi realitásból (vagy a realitás ottani ideológiai konstrukciójából?) importált kategóriákat (pl. kulák) és azokat a bármiféle társadalomelméleti alap nélküli csoportosításokat, melyek a párt politikájához való viszony alapján osztották fel a lakosságot (reakciós, osztályellenesség, szövetséges rétegek, osztályöntudattal nem rendelkezők, a reakció uszályában lévők stb.). Az egyházi ügyi illetve belügyi tisztviselők az egyes kategóriákról „mondható” vallásossági jelzőket érzékelték, sosem állapítható meg ugyanakkor, hogy pontosan kiket értenek egy-egy csoport alatt. A politikai nyelv sajátosan hordozza az egyes kategóriákkal kapcsolatos, alapvetően felsőbb elvárásokon alapuló normatív elképzeléseket. Pl. a munkásosztály „mint olyan” semmiképpen nem kerülhet „ellenséges propaganda” hatása alá: csak a munkásosztály *soraiban megbúvó ellenséges elemek*, a valamely oknál fogva erendően *ingadozónak* minősítettek stb.

Hasonló szubjektív – vagy még szubjektívabb – a templomjárás, hittanjárás *okainak* megítélése. A jelentésekből általában nem tudjuk meg, hogy a tisztviselő milyen módszerekkel állapította meg, hogy a templomjárók csak a *szokásnak* engedelmesskednek, de *valójában nem mélyen hívők*, vagy azt, hogy kik azok, akik *tudatosan*, azaz nem világnézeti megfontolásból, hanem ellenzékiességük megjelenítése végett íratják gyerekeiket hittanra...Vagy éppen ellenkezőleg, vajh honnan lehetett azt feltételezni, hogy azok is a *klerikális reakció uszályában* vannak, akik ennek tudatos eltitkolása céljából *nem mennek* hetente templomba, nem íratják be gyerekeiket? Teljesen esetleges információkat kapunk arról is, hogy a gyerek templomba járásáról, hittanjárásáról szóló döntést ki hozta meg, az *apa vagy az anya? Főszabályként* ugyan az apa nagyobb szekularizáltságára lehetett számítani – ami az apák által

dominált gyereknevelési helyzeteket az egyházi fél számára kedvezőtlenebbé, az állami egyházügyi tisztviselők számára kedvezőbbé tette. Ugyanakkor – vannak, módszeres kutatás hiányában nem kvantifikálható arányban – sajátos megfontolások a nők nagyobb befolyásolhatóságával, alacsonyabb képzettségükből következő munkahelyi zsarolhatóságával kapcsolatban – *melyek az ateista propaganda számára nagyobb teret látnak a nők dominálta gyereknevelési helyzetekben.*

Az egyházügyi tisztviselőknek természetesen számolniuk kellett azzal, hogy pl. a pedagógusok aktivitására vonatkozó jelentéseikkel kihathatnak a pedagógusok sorsára, s ekképpen az oktatásigazgatásban érdekelt tisztviselőkkel párhuzamos, vagy nézeteikkel ellentétes véleményt fejthetnek ki. A tanügyigazgatás, minthogy nemcsak az oktatás világnézeti tartalmával, de szakmai minőségével (pl. szakos pedagógusokkal való ellátottság fenntartása) kapcsolatos felsőbb elvárásokkal is szembe kellett néznie, *csak időszakosan és csak egyes területeken volt érdekelt a pedagógusokkal szemben megfogalmazott világnézeti követelmények végighajtásában.*

A tanügyigazgatás sajátos belső ellentmondása, hogy az oktatáspolitikai belső frontvonalai szerint nagymértékben támaszkodott a tanítókra a tanárokkal szemben. Tekintettel azonban arra, hogy a népoktatásban történetileg sokkal erősebb követelmény volt a pedagógus vallásossága, mint a középokon – már csak azért is, mert a népoktatási intézményeknek többsége felekezeti tulajdonban volt – a tanügyigazgatás gyakran támaszkodott olyan emberekre, akik meglehetősen felekezeti beágyazottsággal rendelkeztek – s egyáltalán nem volt érdekelt abban, hogy e felekezeti beágyazottságot az állami egyházügyi igazgatás leleplezze. De legalább ennyire lehetett fordítva is: egy lokális oktatáspolitikai érdek által motivált eltávolítást, ha magát az oktatáspolitikai szempontot nem lehetett felvállalni a többi pedagógus, vagy a felsőbbség előtt, lehetett indokolni a kirúgandó személy „klerikális reakcióval való összefonódottságával”. S végül azt sem zárhatjuk ki, hogy a falusi iskolaszékek, helyi plébánosok által sokszor megsértett tanítókból lett tanügyigazgatási tisztviselőkben tényleg markánsabb antiklerikális indulatok dúltak, mintsem hogy egész viselkedésüket egyszerű konformizmusnak minősíthessük.

Az *állami források* tömeges kutatása lehet tehát az egyik lehetséges irány az ötvenes évek vallásos nevelésének, hittanpolitikájának megítéléséhez. A történetpszichológia segédtudománya ebben az esetben a kauzális jogszociológia, legyen szó akár közigazgatási jogi döntésekről, akár (esetleg) perekről – egybefüggő, teljesen megmaradt iratcsomók feldolgozásával, s ehhez kapcsoltan az egykori tisztviselőket, iskolaigazgatókat, szülőket megkereső interjúzással, szociológiailag is releváns, számszerűsíthető eredményekhez lehet arról jutni, hogy a fenti alternatívák közül melyik mennyire jellemző.

Forrásaink másik típusát az *egyházak saját statisztikái* jelenthetik. Természetesen itt is indokolt a forráskritika, ráadásul itt azt is figyelembe kell venni, hogy a jelentést készítő személyeknek egyszerre kellett számolniuk azzal, hogy előbb utóbb egy „régivágású”, a kommunista állammal való együttműködés mindenféle formáját elítélő püspök, vagy más egyházi vezető kezébe kerülhet jelentésük, illetve azzal,

hogy békepapok nyernek tért a rendszerben s akár még az állami egyházügyi hatóságok illetékeseinek íróasztalain is landolhat jelentésük. Az idevágó iratanyagot jól ismerő Majsai Tamás egyetlen esetet sem ismer, amikor az egyházi felsőség retorziót kívánt volna, ill. mert volna érvényesíteni ún. alulteljesítés esetén – de ebből nem következik, hogy a korabeli irattermelők nem is tartottak ettől. Pl., amikor a beiratkozás nélkül hittanra bekéredzhető gyerekeket (saját jelentéseik szerint) hazaküldik egyes hitoktatók (*Nagy 2000:198*), hogy elkerüljék a szervezkedés vádját, nyilvánvalóan vállalnak bizonyos karrier-kockázatot. Csak interjúkkal lehet megtudni, hogy az egyes papok jelentéseiben – mondjuk a gyerekek templomi aktivitásának mértékéről – helyzetük illetve környezetük objektív különbözősége tükröződik, vagy az eltérő helyzetmegítélés, a jövőre irányuló eltérő várakozások: annak eltérő megítélése, hogy mit akarnak olvasni-látni egyházi vezetőik...

A szorosan vett egyházi források – tehát amelyek a helyi papok és egyházi előjárók között mozogtak – feldolgozása jelentheti a másik kutatási irányt.

Az empirikus körülírás harmadik forrása a korra történő *visszaemlékezések* sora. A narratív források, filmek, naplók, memoárok jelentésének statisztikai értelmezése nehéz feladat elé állítja a kutatót. Ez a másféle narratív megközelítés is hordoz alapvető lehetőségeket a történet-szociológia számára, az egyedi történetek mozzanatokra bontásával és tipizálásával elégségesen különböző és megragadható társadalmi csoportok felrajzolhatósága esetén érdemi tanulságok vonhatók le pl. arra nézve, hogy ugyanarra a világnézeti konfliktusra, mint pl. „Anyu, az iskolában mást mondtak az ember teremtéséről, mint a hittanórán.” miképpen reagál egy értelmiségi és egy munkás család, miképpen egy katolikus és egy protestáns család, miképpen reagálnak a világnézetileg homogén és inhomogén családokban, hogy történik városban és hogyan vidéken stb. Ugyanezen a módon lehet bepillantást szerezni a család belső vallásos nevelési konfliktusaiba (számos történet szól pl. az unokát a szülők akarata ellenére templomba vivő nagymamáról stb.).

Az empiria negyedik forrása a *módszeres közvélemény-kutatások* során, valamiféle reprezentatív minta tagjainak adatszolgáltatása gyermekkori vallásos neveltségükről. Míg a fentebb leírt forrásokat csak alkalmilag szondáztuk, illetve az elmúlt tizenöt évben csak néhány tucat kevésbé strukturált beszélgetést folytattunk a kor tanúival, szereplőivel, ezt a forrást kicsit módszeresebben kívántuk megvizsgálni.

Ebből a célból a 90-es évek eleje óta a Mónus Illés Alapítvánnyal együttműködve,⁹ két felmérést is végeztünk erről. Az egyik felmérés során az 1940 és 1950 között született, jelenleg Budapesten élő személyek köréből vett – véletlen (iskolázottság és nem szerint reprezentatívra korrigált) – mintát kérdeztünk a gyermekkorukban őket ért világnézeti nevelésről. (MIA1) A másik felmérés során a jelenleg doktori fokkal rendelkező budapestiek és pest-megyeiek körében – hasonló korcsoportnál – végeztünk hasonló felmérést. (MIA2)¹⁰ Mindkét felmérésben a következő kér-

⁹ Pontosabban annak „munkahitelét” igénybe véve, végső soron részben az OTKA, részben a Fővárosi Közoktatásfejlesztési Közalapítvány támogatásával.

¹⁰ Az első felmérés célja kifejezetten az volt, hogy azokkal készítsünk interjút, akik az 1950-es években voltak tizévesek. A másik felmérésben – nyilvánvalóan – a fővárosi (illetve agglomerációban élő) doktori címmel

dések utaltak a világnézetű nevelésre: Bejegyezték-e a kérdezettet? A kérdezett apja/anyja milyen gyakorisággal járt templomba? Járatták-e a kérdezettet iskolai ill. templomi hittanra, gyermekmisére/istentiszteletre? Mai megítélése szerint vallásosan nevelték-e?

A MIA1 felmérés visszaemlékezői a budapesti „átlagról” adhatnak elfogadható képet. Ugyanis ha a jelenlegi véletlen mintából leválogatjuk azokat, akik gyermekkorukat Budapesten töltötték, több száz adathoz jutunk a korabeli budapesti szülőkorú népességről, a korabeli vallásos nevelésről. A vizsgált nemzedék *neveltetése* felől nézve a dolog még „reprezentatív” is. Ha arról akarnánk kijelentést tenni, hogy a korabeli középnemzedékhez tartozó budapesti munkások mennyire *nevelték* vallásosan gyerekeiket, akkor némi súlyozással juthatunk reprezentatív számokhoz.¹¹

rendelkezők (orvosok, jogászok, tudósok) életpálya-rekonstrukciója volt a cél, s ennek sajátos „melléktermékeként” sikerült beletennünk néhány a világnézetű nevelésre vonatkozó kérdést, s természetesen a népességből is le tudjuk választani az 1940 és 1950 között születetteket, hogy az ötvenes évekbeli tízéves korukra vonatkozó válaszokat vizsgálhassunk meg.

11 Az egykori gyerekek közül vettünk véletlen mintát, s ebből a Budapesten született mai budapesti lakosok almintáját alkottuk meg. Ők ötvenes évekbeli, akkor középnemzedékhez tartozó budapesti szülők gyermeknevelési szokásaira, illetve spontán szocializációs tevékenységére emlékezhetnek vissza, amikor szüleikről kérdezik őket. A korabeli középnemzedék tagjainak azonban nem egyenletes esélye van arra, hogy „be kerülhessenek a mintába” (magyarán: visszaemlékezzen rájuk valaki), hiszen akinek egyetlen gyereke volt annak negyedakkora esélye van, hogy valaki olyat találjunk, aki *éppen az ő szokásaira* emlékszik, mint akinek négy gyereke volt. Minél több gyereke volt valakinek, annál nagyobb eséllyel emlékszik éppen rá vissza valaki. Hogy az akkori középnemzedéki szülőkre mégis valamennyire reprezentatív legyen a felmérésünk, adatbázisunkat súlyozni kell, mégpedig gyerekszámuk reciprokával. Ez a szám úgy számítható ki, hogy $WEIGHT = 1/(a \text{ megkérdezett testvéreinek száma} + 1)$ (azaz maga a kérdezett). Így az egygyermekes apák egyszeres szorzóval, a kétgyermekes apák 0,5-ös szorzóval, a háromgyermekes apák 0,33-as szorzóval kerülhetnek beszámításra. *Ha kérdésünk pl. úgy szól, hogy az x rétegbe tartozók milyen arányban mutatták a heti templomjárás példáját gyermeküknek, az így súlyozott adatbázist kell használnunk.* Ez a belátás tulajdonképpen átalakítja a társadalmi mobilitásról szóló megfontolásokat is. Ha azt kérdezzük, hogy a jelenlegi értelmiségiek milyen arányban származnak munkáscsaládokból, akkor a súlyozatlan mintát kell használnunk (hiszen a mai értelmiségiekre nézve a minta reprezentatív), ha viszont azt kérdezzük, hogy a korabeli munkások közül milyen arányban találunk olyanokat, aki értelmiségit „csinált” a gyerekekből, akkor a súlyozott mintát kell használnunk. Ezt az utóbbi átszámítást a mobilitás-vizsgálatok sehol a világon nem végzik el, pedig nyilvánvalóan jelentős eredménykülönbségekhez juthatnának. Bonyolultabb megoldáshoz kell folyamodnunk, ha nem a vallásos nevelés és neveltetés kérdését tennénk fel, hanem a mindenkori *teljes középnemzedék* templomjárási gyakoriságáról akarnánk képet nyerni. Ez esetben nem hanyagolhatjuk el azokat sem, akiknek nem volt gyereke. A közelítő megoldás a következő eljárás lehet: 1. Egy adatbázisból megállapítjuk, hogy manapság a mintába került idősebb gyermektelenek templomjárási gyakorisága átlagosan a mintába került hasonló korú *egygyermekesekhez* áll legközelebb, mert a többgyermekesek – azonos társadalmi csoporton belül – átlagosan gyakoribb templomjárók. 2. Feltételezzük, hogy ez régebben, a vizsgált időszakban is így volt. 3. Demográfiai adatok alapján megállapítjuk, hogy a gyermektelenek és az egygyermekesek együttes száma hogyan aránylik az egygyermekesekhez, ez az (egynél valamivel nagyobb) szám legyen N. 4. Ezután új súlyt alkotunk: $WEIGHT1 = WEIGHT$ ha a megkérdezettnek vannak testvérei, viszont $WEIGHT1 = WEIGHT * N$, ha nincsenek. S mivel testvér nélkül felnőttek esetében $WEIGHT = 1$ -gyel, $WEIGHT1$ az ő esetükben egyenlő lesz N-nel. Azaz: a korabeli egygyermekeseket úgy vesszük számításba, hogy „képviselhesék” gyermektelen nemzedéktársaikat is. Utóbbi eljárást lehet úgy finomítani, hogy évtizedenként külön-külön állapítjuk meg, hogy a gyermektelenek és az egygyermekesek együttes száma hogyan aránylik az egygyermekesekhez, s ezek (az 1-nél minden esetben valamivel nagyobb) számok legyenek N1, N2, N3 stb. Mármint, ha $WEIGHT1$ kiszámítása céljából az egyes évtizedekhez tartozó $WEIGHT$ -et minden „testvértelen” esetben átváltoztatjuk a korábban egységes 1-es értékről N1, N2, N3-ra, olyan közel jutunk az eredeti társadalmi csoport leírásához, mint soha semmilyen más módszer esetén. E felismerés helyességében és jelentőségében Csákó Mihállyal és Róbert Péterrel való konzultáció – köszönet érte – erősített meg. Egy külön módszertani tanulmány van készülében erről.

A MIA1 felmérés kérdezettjeinek viszonylag nagy létszámú érettségizett csoportja beszámolóai alapján, az előző felmérésből megismert, „kevésbé iskolázott és munkás szülők” csoportot differenciálhatjuk. Megragadhatjuk azokat, akiknek intellektuális potenciálja, családi ambíciója – az adott történelmi körülmények között – legáltalább egylépcsős mobilitásra készítette gyermekeiket.

Ugyanezen a módon kísérletet tehetünk a munkásoknál/iskolázatlanoknál kisebb szülőcsoportok (pl. a középrétegek) differenciálására: megkülönböztetve azokat, akik „legalábbis szinten maradtak”, s azokat, akiket az 1949-es rendszerváltás annyira megviselt, hogy gyerekeik nemcsak átmenetileg,¹² de tartósan kikerültek a középrétegből.

A MIA1 felmérés kérdezettjeinek szerény létszámú diplomázott csoportja beszámolóai alapján, az előző felmérésből megismert „kevésbé iskolázott és munkás” csoportot, és az alsó-középrétegbeli csoportot is tovább differenciálhatjuk. Megragadhatjuk azokat, akiknek intellektuális potenciálja, családi ambíciója – az adott történelmi körülmények között – még arra is elég volt, hogy az új értelmiségi tömegszakmákba – tanító, mérnök stb. – besegítsék gyermekeiket.

További differenciálási lehetőség, hogy ezeket a foglalkozási-iskolázottsági szülő csoportokat gyermekük későbbi karrierjétől függetlenül is ellátjuk egy bizonyos mobilitási *potenciállal*, mobilitási potenciálként definiálva az apa (a megkérdezett felől nézve: nagyapa) foglalkozási/iskolázottsági csoportjához képesti elmozdulást, ill. párválasztást – a megkérdezett felől nézve az apa és anya iskolázottsági/foglalkozási státusa, származása, vélhető hozott vagyona közötti különbség nagyságrendjét.

Azt mondhatjuk tehát, hogy először a foglalkozási/iskolázottsági mutatók által definiált csoportokhoz rendelhetünk hozzá egy-egy vallásossági mutatót, azután ezeket a csoportokat tovább differenciálhatjuk vélelmezhető kulturális tőkékük, mobilitási habitusuk alapján.

A MIA2 felmérés – mely tehát a jelenleg doktori címmel rendelkezők emlékeire kérdez rá – eredményeit a megkérdezettek apáinak státusa szerint érdemes feldarabolni. A „munkás” illetve „elemi iskolai végzettségű” apákat leválasztva és ismételtelen megvizsgálva a munkások és iskolázatlanok *legambiciózusabb, legszűkebb csoportjai* körében jellegzetes vallási, illetve vallásos nevelési viszonyok megragadását kísérrelhetjük meg.

A MIA2 felmérés nem reprezentatív egyetlen *korabeli* társadalmi csoportra sem, de a mobilitás természeténél fogva *elég nagy számban* mutat be – az összes többi mintában csak kis számban előforduló – kifejezetten magasán iskolázott családokat. (Ha ugyanis tudjuk, hogy orvosnak, jogásznak, doktori fokozattal rendelkező tudományos kutatónak mindig is a magasabban iskolázott, magasabb beosztású, vagy rétegekhez képest valamilyen speciális kulturális tőkével rendelkezők küld-

12 A kisvárosi társadalmak 1980-as évekbeli elemzése azt mutatja, hogy a származási okokból szegregálódott, gimnáziumba, egyetemre nem engedett egykori elitgyerekek később, nyilván esti vagy levelező oktatás igénybevételével, a származási kvóta eltörlését kihasználva visszaküzdötték magukat az elitbe. Ez a lehetőség még inkább aláhúzza a „kései visszatérő” s a „tartósan lecsúszó” családok közötti különbségeket.

hették leginkább gyerekeiket, akkor gyakorlatilag bizonyos, hogy a jelenlegi doktorokat szüleikről kérdezve bőséges adatokhoz juthatunk az egykori felsőbb csoportokról.)

A jelenlegi doktorok mintát nem pusztán a szülők foglalkozása és iskolázottsága szerint érdemes „darabolni”. A jelenlegi doktorok két legnépesebb rétege a jogászoké és az orvosoké: az ő visszaemlékezéseik kitűnően megjelenítik azt a két családtípust, mely részben „hatalmi”, részben „szakértelmiségi” pályára küldi gyermekeit.

E két saját felmérésen kívül még két olyan – mintegy tizenöt éves – közvélemény-kutatást ismerünk, melyből adatokat nyerhetünk az ötvenes évek világnézeti neveléséről. (TÁRKI)¹³ Mindkét közvélemény-kutatás adatbázisa – a készítőik szívességének köszönhetően – rendelkezésünkre áll. Természetesen e kutatásokban – mivel nem *egy* generációt vettek célba – sokkal kisebb elemszámmal fordulnak elő az ötvenes években szocializáltak. Így e kutatásokat nem „makroadatok” bemutatására érdemes használni: a nagy kategóriák vonatkozásában saját (a korcsoportra és területi csoportra vonatkozóan magasabb elemszámú) saját felméréseink (lásd feljebb MIA1) ugyanis mindenképpen biztosabb alapot nyújtanak. Ezek a TÁRKI-kutatások azonban számos olyan kérdést is feltettek a gyerekkori viszonyokról, melyek részletesebb, finomabb kép bemutatását teszik lehetővé, pl. hogy az egyes csoportokon belül az életszínvonal, vagy a kulturális fogyasztás miképpen érinti a templomjárás gyakoriságát. Ez legalább jelzésszerűen lehetővé teszi a kialakított makrocsoportok tovább differenciálását.¹⁴

Mindezen lehetőségek közül ebben a tanulmányban az utolsóként kifejtett „empirikus-visszaemlékezések” néhány adatát használjuk fel – előre tudva, hogy az ezen adatbázisok végigelemzése is szétfeszítené e tanulmány kereteit.

13 A háromezres elemszámú 1992-es mobilitás-kutatást Sági Matild és Róbert Péter készítette.

14 Az empirikus megközelítés kiegészítési lehetőségét egy sajátos módszertani megfontolás jelenti. Az egyes generációk vallásos neveltetésének és felnőttkori vallásosságának viszonylag szoros összefüggését a vallás-szociológia számos kitűnő képviselője, pl. Szántó János is igazolta. (Szántó 1994, 1997) Végső soron tehát, azokból a közvélemény-kutatásokból, melyek a gyerekkori vallásos neveltetésre nem, de a mai vallásosságra rákérdeznek, elég nagy valószínűséggel lehet következtetni gyermekkori vallásos neveltetésre. A különböző mértékben vallásos (statisztikai értelemben tehát: átlagosan különböző mértékben vallásosan nevelt) emberek mai véleményei és viszonyai áttételesen arról is információval szolgálnak, hogy az egykori vallásos nevelés egy-egy generáció esetében milyen összefüggésben áll mai véleményekkel. Ennek következtében bármilyen olyan adatbázis, amelyből leválogathatók az 1940 és 1950 között született emberek, s amelyből információ nyerhető egyfelől e személyek vallásosságáról, másfelől bármely kérdésben elfoglalt nézeteikről ill. viszonyaikról, objektíve információkkal szolgál az ötvenes évek vallásos neveléséről. Nem tételes és pontos százalékból megnevezhető információkkal, de valószínűségi információkkal. Hasonlóképpen: ha a kisebb adatbázisok alapján van egy viszonyszámunk arról, hogy az ötvenes években szülői korban lévők a felvétel időpontjában mennyire vallásosak, illetve, hogy az ebben az időpontban neveltek szülei generációjának milyen mértékű vallásosságára emlékeznek vissza, nagyságrendi becslést tesz lehetővé arra nézvést, hogy az életkor növekedése egy-egy generációban egy-egy társadalmi csoportban eredményezett-e „vallásosság változást”. Ha ugyanis ez a változás szisztematikus mértékű, akkor tulajdonképpen bármely mai adatbázis alapján becslést végezhetünk arra, hogy az adatbázisban szereplők, amikor „szülői korban voltak” milyen mértékben gyakorolták vallásukat.

Visszaemlékezések az ötvenes évek budapesti szülőtársadalmának templomjárási gyakoriságára

A „MIAI” esetében a megkérdezettek többek között arra emlékeztek vissza, hogy tíz éves korukban milyen gyakran jártak a szüleik templomba. Ennek segítségével viszonylag széles skálán tudjuk elhelyezni a templomjárási gyakoriságot, hiszen amikor kisebb társadalmi csoportokat jellemezünk, kénytelenek vagyunk nagyobb világnézeti csoportokat megnevezni, s fordítva, ha részletesen – mintegy skálával – írjuk le a világnézeti csoportokat, általában csak nagyobb, összevont foglalkozási és iskolázottsági csoportokat rendelhetünk hozzájuk.

A világnézeti csoportok kialakítása

Amikor kettébontjuk a társadalmat vallásos és szekuláris blokkra, akkor az évente néhányszor (más megfogalmazásban: ünnepeken) templomjárókat és az ennél szorgalmasabb templomjárókat soroljuk a *vallásos* blokkhoz. Az ennél ritkábban és a sosem templomjárókat soroljuk a *szekuláris* blokkhoz. Az ünnepeken történő templomjárás ugyanis még jelent bizonyos rendszerességet, az egyházi társadalomba való némi integráltságot, az ennél ritkábban történő templomjárás viszont egyházi értelemben már semmit nem jelent. Válaszolás-lélektanilag egyébként is arról van szó, hogy egy szélsőséges alternatívákat is felvonultató szenzitív kérdéskor a „soha” válasz viszonylag nehezen születik meg, amit az mutat, hogy amikor (más kérdőívekben) a „ritkábban, mint évente” válaszlehetőség létezik, akkor az jelentős részben „átveszi” az „évente” kategória funkcióját egyes válaszadói csoportoknál.

Időnként szükség mutatkozik a szekulárison belül a *nem hívő* kategória elkülönítésére. Ez esetben csak azok kerülnek ide, akik sosem járnak templomba. (Ez esetben figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy a templomba sosem járók sem tekinthetők mind ateistának vagy nem hívőnek, s hogy a templomjárók között is találhatunk ateistákat.)

Időnként szükség mutatkozik a vallásos csoporton belül az egyházas kategória használatára. Fő szabályként a hetente vagy annál gyakrabban templomjárókat tekintjük, nevezük egyházasnak. Erre Budapesten azért van inkább módunk, mint az országos adatbázisokat használó kutatásoknál, mert a lakosság nagy többsége katolikus háttérű, s e felekezetenél a heti templomjárás valóban norma, míg a protestánsoknál ez nem feltétele az egyházas viselkedésnek.

A budapesti apák templomba járásának legfontosabb társadalmi összefüggései az 1950-es években

Ha az általunk kiválasztott két korszakot – a harmincas és ötvenes éveket – összehasonlítjuk, akkor a templomjárás gyakoriságának változásáról alapvetően kétféle dolgot mondhatunk: *mennyire változott az meg a szülőtársadalom egészében*, azaz ha a diák körülnézett az „ismerősök körében”, a „városban”, az „osztálytársak

között”, mennyire láthatta tipikusnak vagy atipikusnak saját szülei viselkedését, illetve azt, hogy az egyes társadalmi csoportokhoz *milyen csoportspecifikus* templomjárás gyakoriságok „rendelődnek hozzá”.

1. táblázat: Milyen gyakran járt az apa templomba, amikor Ön tíz éves volt? (MIA1)

	Eset	%	Valós %	Kumulatív %
0 soha	215	36,8	40,2	40,2
1 évente	70	12,0	13,1	53,3
2 évente néhányszor	133	22,8	24,9	78,1
3 havonta néhányszor	55	9,4	10,3	88,4
4 hetente	62	10,6	11,6	100,0
Összesen	535	91,6	100,0	
Hiányzó	49	8,4		
Mindössze	584	100,0		

A főváros szülőnépességében tehát domináltak a templomba sosem járók, akik a népesség több mint harmadát tették ki, ezzel szemben a másik végponton az egyházasak, a megfigyeltek alig tizedét tették ki. Ez azt jelenti, hogy a Horthy-korszakbelihez képest¹⁵ az évi templomjáró csoportból mintegy 5 %-a templomba sosem járók közé „csoportosult át”, az egyházas blokk pedig mintegy felét elveszítette, s elsősorban az ünnepi templomjárók csoportja növekedett meg. *Ez az intézményes vallásosság, illetve a vallásosság, mint konvenció visszaszorulását jelzi.* (A templomba sosem járás felvállalhatóbbá vált, s a heti templomjárás erősen normatív viselkedése ünnepnapivá alakult.) Történt ez annak ellenére, hogy Budapesten megjelent a vidékről frissen betelepdedtek rétege.

Vizsgáljuk meg tehát, hogy az egyes szülő-csoportok¹⁶ milyen mértékben járnak templomba.

15 A „terjedelemfaló” táblázatok helyett számos adatot csak magában az interpretáló szövegben találhat meg az olvasó. A teljes táblázatanyag megtalálható a <http://www.nagypetertibor.uni.hu> honlapon, vagy annak megszűnése esetén e honlap-névre rákeresve a Magyar Elektronikus Könyvtárban vagy a világháló valamely másik pontján

16 Az ötvenes években tizenéves gyerekek szülei esetében az iskolázottsági-társadalmi csoportok kialakítása nem könnyű feladat. A harmincas évekre kialakított csoportosítási gyakorlat éppoly aggályos lehet, mint a Kádár-korszak vége felé (annak társadalmára) kialakított kategóriarendszer. Az első probléma, hogy az 1945 előtt tizenéves emberek és az ötvenes években tizenéves emberek apjuk iskolázottságára eltérő érvényességgel emlékeznek vissza. A korábbi generáció esetében, amikor „nyolc általános” értéket találunk, szinte biztos, hogy négy polgári végzettségről van szó. (Mint tudjuk ez Budapesten igen kiterjedt volt az 1910 után született nemzedékben.) A szakmunkásképző pedig nyilvánvalóan régi (hat elemre, polgárra épülő) tanonciskolai végzettséget jelent. Az újabb generációnál a helyzet bonyolultabb. Először is e generáció már kora gyerekkora óta a nyolc osztályos általános iskoláról, mint normáról hall. E csoportban az emlékezet nyilván „rámozdul” a nyolc általános válaszalternatívára – ha nem tudja pontosan, hány osztályt végzett apja, csak annyit akar mondani, hogy kvázi a normának, a minimumnak megfelelt, nem volt deviáns stb., ezért akkor is a „nyolc általánost” választja, ha az igazság éppen a hat elemi lenne. További torzító körülmény, hogy az apák nemzedékében sokan már intragenerációs mobilitás keretében végeztek el az általános iskolát. Azaz „a nyolc általánost végzett” csoport azokat is tartalmazza, akik 1946 előtt polgárit végeztek, s azokat is akik már felnőttként 1945 után iratkoztak be az általános iskolába. E generációnál a foglalkozási státusz és iskolázottság sokkal élesebben elválhat, mint az előzőnél és a következőnél. Tisztviselői létből (annak megfelelő végzettséggel) deklasszálódottak, önálló műhelyüket, kereskedésüket kényszerből feladottak növelik a munkásosztály sorait, másfelől felbukkannak a formális iskolai végzettséggel nem legitimált közép, sőt felsővezetők.

Iskolázottság

Elsőként az iskolázottsági tengely és a templomjárás gyakoriság összefüggését vizsgáljuk.

A nyolc osztálynál kevesebbet végeztek, akik a mintánkban a szülő társadalom egyötödét jelentették, és a nyolc általánost/négy polgárit végeztek, akik mintegy 17 %-ot, egyaránt 54–55 %-ban nem jártak templomba. Ez az arány az évente legfeljebb egyszer járókkal együtt egyaránt mintegy 60 %-ra nő.

A társadalomnak az a negyede, akikre gyermekeik úgy emlékeztek, mintha szakmunkásképzőt végeztek volna – noha ez nyilvánvalóan lehetetlen, hiszen szakmunkásképző akkor még nem működött, de a csoport azért megragadható, a tanonciskolákat elvégzett képzett munkásokról van szó – ennél még szekularizáltabbak. Igaz ugyan, hogy csak 47 %-ukról mondható, hogy sosem járt templomba, de ez az évente egyszer járókkal együtt hetven százalékra nő. (Az ipari középiskolát végezteknek – akik kevesen voltak – kb. a fele volt szekularizált.) (MIAI) Bizton elmondhatjuk tehát, hogy *a szakmunkásság relatíve erős szekularizáltsága nem csak arra az időszakra – azaz az 1970-es évek és napjaink közötti időszakra – jellemző, amikor ezt a vallásszociológusok mérni tudják, hanem lényegesen korábbi fejlemény. Mi több, azt is elmondhatjuk, hogy nem a szocialista nagyipari közegben folyó ideológiai befolyásolás tette őket szekularizálttá.*

Éles fordulatot a gimnáziumot végeztekénél érzékelhetünk. E csoportba a szülő népesség tizede tartozik. Itt mind a sosem járó, mind az évente egyszer járó csoportban az apák 14–15 %-át találjuk. A főiskolát végeztek csoportja ennél csak némileg szekularizáltabb, 16–17 %-kal a két csoportban. Az egyetemet végeztekénél a szekularizáció mintha lényegesen magasabb lenne: 28–29 %-uk található a két szekularizált csoportban. (MIAI)

Ha pusztán ezeket az adatokat látjuk, azt mondhatjuk, hogy az alsóbb iskolázottsági csoportok közül Budapest hagyományos szekularizált csoportja a szakmunkásság és az új rendszer elitje az értelmiség egyetemet végzett csoportjai mutattak olyan erős szekuláris nevelő példát gyermekeiknek, hogy a középkorú férfiak nem járnak templomba.

Azt mondhatjuk ugyanakkor, hogy a társadalomnak mind az alsó, mind a felső iskolázottsági csoportjaiban jellemző, hogy azokban a csoportokban, melyeket erős szekularizáció jellemez, *inkább előfordul az erőteljes vallásosság is, azaz a csoportok kétfelé húznak: kell tehát találnunk egy másik magyarázó összefüggést.*

Mindenesetre tény, hogy az egyház tanításainak (katolikus esetben) valóban megfelelő heti templomjárás – az egyetemet végeztek kevesebb, mint harmadát, az ennél kevésbé iskolázott – de még a régi rendszer úri rétegének számító réteg alig egyhatedét jellemzi. A társadalom alján, ahol pedig az erősen iskolázatlan csoportoknak közvetlen okuk nem nagyon lehetett a pártállam elvárásainak való megfelelésre, a férfiak alig huszada volt egyházas. (MIAI)

Annak ellenére így volt ez, hogy ezt a bizonyos alsó csoportot jelentős részben nyilván azok képezték, akik vidékről jöttek fel.

2. táblázat: Az apa iskolai végzettsége és templomjárási gyakorisága (MIA1)

	0 soha	1 évente	2 évente néhányszor	3 havonta néhányszor	4 hetente	Összesen	N
1 kevesebb, mint 8 oszt.	55,4%	5,9%	25,7%	6,9%	5,9%	100,0%	101
2 8 ált.	54,5%	6,8%	6,8%	25,0%	6,8%	100,0%	88
3 szakmunkásképző	47,8%	22,4%	17,9%	7,0%	11,2%	100,0%	134
4 szakközépisk.	47,5%		52,5%			100,0%	40
5 gimnázium	14,3%	14,3%	14,3%	42,9%	14,3%	100,0%	49
6 főiskola	16,7%	16,7%	50,0%		16,7%	100,0%	42
7 egyetem	28,6%	28,6%	14,3%		28,6%	100,0%	49
42,7%	13,9%	22,3%	10,1%	10,9%	100,0%		
N	215	70	112	51	55		503

Foglalkozás

Ha a foglalkozási beosztást vizsgáljuk, önállóan értelmezendő, tehát az iskolázottsági sorral nem redundáns képet kapunk. Kiderül, hogy az önálló kisegisztenciák, az önálló iparosok és kereskedők – együtt sem téve ki a szülő-társadalom tizedét – templomlátogatóknak mondhatók. A felső vezetők viszont – igaz 14-en¹⁷ vannak összesen – a szekulárisok csoportjába tartoznak, fele-fele arányban eloszolva a sosem és az évente egyszer templomba menők között. A közép és alsó vezetők, a beosztott érettségizett szellemiek egyaránt kétharmadrészben a szekuláris csoportot erősítik. A szakmunkásoknak és a közvetlen termelésirányítóknak egyaránt mintegy 55 %-a tartozik a szekularizált oldalhoz, a betanított munkásoknak ezzel szemben csak egyötöde.

Ugyanakkor – ahogy az iskolázottság mértékéből korábban már következtethetünk – a szakmunkásoknál erősebb a másik véglet is: ott van egytized felett a hetente templomjárók aránya.

Legfeltűnőbb, hogy a beosztott diplomások az egyetlen csoport, melynek kétharmada a vallásos oldalhoz tartozik, sőt 56 % heti templomjáró. A heti templomjárás egyharmad részben jellemző az alsó vezetőként jellemzettekre is. (MIA1)

Azt mondhatjuk tehát, hogy *a társadalom alsóbb csoportjaiban a magánszféra kisegisztenciái maradtak viszonylag nagyobb arányban templomjáró emberek.* (A munkahely tulajdonáról szóló kérdés is ezt támasztja alá. A saját magukat munkáltatóknak 60 %-a tartozik a vallásos tömbhöz, ezen belül az ünnepeken templomjárók aránya csak 10 %. Az állami alkalmazottaknak viszont a fele vallásos, s ezen belül több, mint 27 % csak ünnepeken jár templomba.) (MIA1)

A vallásosság megjelenítése – a közhiedelemmel talán ellentétben – nem volt akadály a alsó vagy középvezetővé válásnak sem, a középvezetői státusban azonban az ember már „jobban tette”, ha ritkábban járt templomba, a felső vezetők pedig már átkerülnek a szekuláris tömbbe. A diplomások valószínűleg éppen aszerint oszla-

¹⁷ A 15. lábjegyzetben jelzett webhelyen nemcsak az itt nem szereplő kereszt táblák láthatók, hanem az itt csak %-okat tartalmazó kereszt táblák abszolút számokat tartalmazó változatai is.

nak két csoportra vallásossági szempontból, hogy beosztott diplomásként vagy valamiféle vezetőként tevékenykednek. A beosztott diplomások számára semmilyen értelemben nem tűnik tilosnak vagy akadályozottnak a templomjárás.

A nagyobb termelő ágazatok között az építőipar volt leginkább szekularizáló hatású: az itt dolgozóknak ugyanis háromnegyede tartozott a szekuláris tömbhöz, sőt kétharmaduk sose ment templomba. Az ipar többi részében, illetve a szolgáltató ágazatokban fele-fele arányban voltak vallásos és szekuláris emberek. (MIAI) Hiába szív föl tehát egy ágazat nagy arányban „fő szabály szerint vallásosabb” vidékieket: a nagy építkezések jellegzetes munkavállalóinak alacsony társadalmi integráltsága nem „hozza” a vidék egyházasabb normavilágát, s a közeg, ahova beilleszkednek nem a budapesti „nem klasszikus” proletariátus (mely valamennyire azért templomjáró), hanem a munkásszállók „egyházi befolyástól” lényegében mentes világa...

A hatalom és a templomjárás „egymást helytelenítő” mivoltát mutatja, hogy a szellemi foglalkozások jellegzetes „terepei” között a *közigazgatás kétharmadrészt a szekuláris oldalon helyezkedik el*. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a pedagógustársadalom több mint fele a heti templomjáró, harmada a havonta néhányszor járók tömbjét erősítette, s kevesebb, mint tizedük tartozott a szekularizált tömbhöz. (MIAI) Ez azt jelzi, akárcsak korábban a beosztott diplomásokról tett megállapításunk, hogy a szellemi életben is vannak sajátos helyek, ahol a vallásos – és vallásosságukat vállaló – férfiak továbbra is koncentrálnak. *Az iskola még sokkal inkább magán viseli, hogy a Horthy-korszakban a kifejezetten vallásos (az egyházakat mint munkáltatókat, ill. a keresztény kurzus világnézetű nevelési normáit elfogadó) emberek gyűjtőhelye volt, mintsem azt, hogy a világnézetű forradalom színhelye.*

A beosztottak száma egy olyan rendszerben, ahol az nem szükségképpen függ össze sem az iskolai végzettséggel, sem az anyagi helyzettel, önállóan is érdekes mutató. Az egyetlen beosztottal sem rendelkezők 42 %-áról mondható el, hogy sosem járt templomba és 11,5 %-áról, hogy évente. Azaz – és ezt figyelhetjük meg a közbülső kategóriákban is – a beosztottal nem rendelkezők, akik a társadalom 72 %-át jelentették, némileg többen voltak még mindig a sosem járók között, mint a beosztottal rendelkezők. Ugyanakkor az évente egyszer járókkal összevonva a két csoport kb. egyenlő méretű.

A másik végponton a beosztottal rendelkezőket mind a heti, mind a havonta néhányszori templomjárás inkább jellemzi, mint a beosztott nélkülieket.

Ha a beosztottal rendelkezést önmagában társadalmi hierarchia tényezőnek tekintjük, azt mondhatnánk, hogy az ötvenes évek minden olyan nyomástényezője ellenére, mely a nem hívőségüket deklaráló embereket emelte vezető pozícióba a társadalom nagyobb tömegeinél ez még nem érzékeltette hatását a hierarchiában.

Életkor

Az apák életkora – előzetes hipotézis szerint – kétféle értelemben is érinthette templomjárási gyakoriságukat. Egyrészt azért, mert a fiatalabbak életüknek már nagyobb részét töltötték a társadalmi szekularizációt jelentő háború, s 1945 és 1948 között,

ha nem is hivatalos de legitim ateizmus hatása alatt, mint az idősebbek. Másrészt pedig azért, mert a kifejezetten időseknél az idősebb korban pszichológiai okoknál fogva általában előretörő vallásosság érezteti hatását, harmadrészt pedig azért, mert a vallásosság esetleges „eltitkolásának”, a szekuláris viselkedésnek az előnyeit potenciálisan hosszabban élvezhette (az életpálya egészére inkább kihatónak vélhette) egy fiatalabb, mint egy idősebb ember. Az adatokban persze ezeket a hatásokat csak úgy próbálhatjuk szétválasztani, hogy többféleképpen csoportosítjuk az apákat. (A hatás szétválasztás klasszikus matematikai módszerei itt bizonytalanok, mert két lineáris és egy diszkrét változót kell összevetni...) Anélkül, hogy a hosszú kísérletezgetések leírásával terhelnék az olvasót, legyen elég itt az eredmény: akárhogy csoportosítjuk az apák születési időpontját, azt találjuk, hogy minél később született az apa, annál nagyobb arányban emlékeznek rá úgy, hogy évente vagy sosem járt templomba, miközben a másik végponton a heti templomjárás valószínűségének csökkenése tapasztalható.

Valószínűleg tehát az ötvenes évek előre haladtával a korábbi templomjárók is egyre kevésbé látogatták a templomot, de az is igaz, hogy a fiatalabbak kevésbé, mint az idősebbek. (MIA)

A nyilvánvalóan csökkenő represszió ellenére az 1956 utáni időszakban megfigyelt apák látványosan szekularizáltabbak, vallásosságuk pedig kevésbé egyházas, mint a Rákosi korszakban... Mi több, az idő előre haladtával növekvő szekularizáció még akkor is érzékelhető, ha a fiatalabb ill. az idősebb apákra külön is megvizsgáljuk az összefüggést...

3. táblázat: Milyen gyakran járt az apa templomba az ötvenes évek elején és végén (MIA1)

	0 soha	1 évente	2 évente néhányszor	3 havonta néhányszor	4 hetente	N
1950-1956-os megfigyelés	30,9%	15,1%	30,9%	5,8%	17,3%	278
1957-1960-as megfigyelés	50,2%	10,9%	18,3%	15,2%	5,4%	257
N	215	70	133	55	62	535
Összesen	40,2%	13,1%	24,9%	10,3%	11,6%	100,0%

Miután az ötvenes évek második felében még nem számolhatunk a hatvanas évek fogyasztói szocializmusának szekularizációs hatásával,¹⁸ az a feltevés adódik, hogy az ötvenes évek elején a templomjárók egy része maga is politikai kódnak használta a templomjárást – annak megjelenítésére, hogy a templomjáró a várhatóan győztes antikommunista forradalom elitjének oldalán áll. Az antikommunista erők közelgő győzelmében 1956 után nem lehetett hinni, sőt 1957 májusára az új hatalom már bizonyos tömegbázist is szerzett.

¹⁸ Más tanulmányainkban (vö: *Járszalag és aréna*) egyértelműen arra a következtetésre jutottunk, hogy a hatvanas évek szocialista fogyasztói társadalma ugyanazon a módon szekularizált, mint a nyugat-európai fogyasztói társadalom. Ebben teljesen egyetértünk Szántó Jánossal.

4. táblázat: Milyen gyakran járt az apa templomba az ötvenes évek elején és végén – az apák életkorával összevetve (MIA1)

		0 soha	1 évente	2 évente néhányszor	3 havonta néhányszor	4 hetente	N
1901-1910-ben született apák	1950-1956-os megfigyelés	8,9%	21,8%	52,4%		16,9%	124
	1957-1960-as megfigyelés	12,8%	35,9%	33,3%		17,9%	39
	Összesen	9,8%	25,2%	47,9%		17,2%	163
1911-1920-ban született apák	1950-1956-os megfigyelés	40,6%	11,3%	15,8%	12,0%	20,3%	133
	1957-1960-as megfigyelés	46,8%	11,3%	27,4%	8,9%	5,6%	124
	Összesen	43,6%	11,3%	21,4%	10,5%	13,2%	257

Az apák templomjárásának *társadalmi* összefüggései után nyilván azt is érdemes megvizsgálnunk, hogy *a vallásos nevelés* egyéb mozzanatai milyen összefüggésben állnak a templomjárás gyakoriságával. Több vallásos nevelési információt is ismerünk: a templomi és iskolai hittanjárást, a gyermekistentisztelet-látogatást ill. a nevelés vallásos mivoltára történő visszaemlékezést. (MIA1)

Az apák templomjárása és a gyerek hittanjárása és „vallásos neveltetése”

A hittanra sehova sem járó gyerekek – a korabeli gyerekek egyötöde – háromnegyedének az apja sosem járt templomba, egyötöde évente egyszer, s mindössze 7 %-a volt vallásosnak tekinthető. Azaz a hittanból való teljes „kizártság” több mint 90 %-ban azoknál a gyerekeknél volt meg, akik apjuktól *amúgy is* a templomba nem járás mintáját látták. Fordítva viszont: a valamilyen hittanban résztvevők apjának harmada sosem járt templomba, további tizede pedig csak évente. (MIA) Úgy tűnik tehát, hogy *a „hittanosok” között sokkal több lát apjától szekuláris viselkedési mintát, mint ahányan a hittanra nem járók közül vallásos viselkedési mintát láthatnak.*

A gyermekmisére, gyermek-istentiszteletre sosem, vagy évente járó gyerekek apái kivétel nélkül a teljesen szekularizált csoporthoz tartoztak. Az ennél gyakrabban gyermekmisére járók apái között viszont vagy negyven százaléknyi szekularizáltat (26 % templomba sosem járó) találunk. Ez azt jelenti, hogy akárcsak a hittan vonatkozásában, itt is *erősebb a gyerekek vallási aktivitásra küldése, mint az apa „saját” vallási aktivitása.* Másfelől viszont az 528 apa közül *egyetlen egy sincs*, aki maga akárcsak a legkisebb mértékig templomjáró lenne és gyermekét ennek ellenére nem küldené templomba. S még a gyereket havonta néhányszor vagy gyakrabban templomba küldők között is negyven százaléknyi szekularist találunk. *Azaz, ha olyan társadalmi csoportot keresnénk, amelyik maga templomjáró ugyan, de „az iskolán keresztül érvényesülő kommunista világnézeti terror hatására” gyereke vallásos neveléséről lemondana: nem találunk ilyet.*

A felvételen olyan kérdés is volt, hogy „vallásosan nevelték-e” a gyermeket. Az erre való visszaemlékezés nyilvánvalóan szubjektív. Azon szülők, akik (a szubjektív visszaemlékezés szerint) „nem nevelték vallásosan” gyerekeiket – mintegy 40 % – kb. háromnegyede templomjárás szempontból is szekularizált volt. Bár kétségtelen: e csoport tizede saját maga havonta néhányszor vagy gyakrabban járt templomba. A vallásosan nevelők között azonban nagyobb az ellentmondás: itt ugyanis a vallásosan nevelők negyede sosem járt apaként templomba, további 12 %-a csak évente egyszer.

Úgy tűnik a gyerekek szubjektív visszaemlékezése szerint – a vallásos családokban inkább előfordult, hogy nem vallásosan nevelték őket, minthogy ne jártak volna templomba, vagy hittanra.

Ez arra utal, hogy a vallásos családok tágabb környezetében megfogalmazódó elméleti elvárások (olyan normák, melyet a gyerek pl. nagyszülőknél láthat) vallásosságukat tekintve meghaladják a család tényleges vallásos viselkedését. A gyermeki templomjárás és a hittanjárás el nem maradása, a szülők rendszeres templomjárása vallásos nevelés nélkül tulajdonképpen olyan élethelyzetre utal, *amikor a formális vallásosság erősebb, mint a szubjektíven megélhető*. Ez azt mutatja, hogy miközben az állami és nyilvános elvárás a valós világnézeti helyzetből kikövetkeztethető spontán igénynél szekulárisabb nevelést követelt meg, addig a formális vallásosság bizonyos társadalmi csoportokban továbbra is erősebb volt.

A munkás szülők

A Mónus-féle adatbázis segítségével – méret okoknál fogva – csak arra nyílik lehetőség, hogy a legnagyobb megragadható csoportot, a budapesti munkásságot vizsgáljuk meg külön. Láthattuk, hogy a budapesti proletariátus erősen megosztott. Ezért elsőként a budapesti proletariátuson belül érvényesülő tényezőkre fordítjuk figyelmünket.

E célból a különféle munkáskategóriákat összevontuk.

A csak rájuk elvégzett számításból kitűnik, hogy míg az elemi iskolai, illetve szakmunkásképzős végzettségű – pontosabban annak mondott – apák körében többségben vannak a szekuláris oldalhoz tartozók, s a kisszámú ipari középiskolát végzett is ide tartozik, addig a gimnáziumi érettségivel, illetve ennél magasabb végzettséggel rendelkezők alig negyede tartozik ide. Valószínűsíthető tehát, hogy *azok, akik az 1944/45-ös illetve az 1948/49-es rendszerváltás következtében kerültek proletársorba, nem szekularizálódtak „hozzá” a munkásosztályhoz. Ugyanakkor nem is őrizték meg a heti templomjárással kapcsolatos normákat: lényegében kivétel nélkül az ünnepi templomjárók közé kerültek*.

A proletariátuson belül vizsgálva a kérdést, a beosztottakkal rendelkezők már nagyon kevés kivétellel a teljesen szekularizáltak közé tartoztak. Valószínűleg arról van szó, hogy brigádvezetői és hasonló funkciókat a problematikus „származásúak” illetve „előéletűek” az ötvenes években még kevésbé kaphattak, mint szakértelmiségi funkciókat. Míg ugyanis a szakértelmiségi funkciók esetében a „termelési érdek”

indokolhatta a problematikus személy ideiglenes megtűrését – legalábbis „addig, míg nem lesz elegendő népi káder” –, addig a hagyományos nagyipari proletariátus – még a káderkiemelések, ill. a gyanús szociáldemokraták számbavétele után is – elégséges tömeget jelentett a brigádvezetői-művezetői kiválasztáshoz.

A tény, hogy a beosztottal rendelkező proletárok kevésbé vallásosak, mint a viszonylag iskolázott proletárok, épp ezt tükrözi: az előbbi esetben a hagyományosan szekularizált nagyvárosi munkásság közép- és felső középrétegéről, az utóbbi esetben a keresztény középosztály, illetve egykori önálló kisegzisztenciák munkássorba kényszerített tagjairól van szó. Ráadásul az új rendszer ideológiai „követelményeinek” spontán vagy tudatos követése is valószínűbb az első, mint a második csoportnál. Az első csoport élménye – minden fenntartás ellenére – mégiscsak az, hogy az új rendszer felfelé mozdította őt a pályán, „érdemes” az új rendszer ideológiájával azonosulni, a pártiskolák és szakszervezeti iskolák tananyagait mint az igazság forrását elfogadni, s „nem érdemes” saját tanulmányait, karrierben is visszajelzett „ideológiai fejlődését” templomba-járással „veszélyeztetni”, önmagáról a kompromittáló vallásossági képet sugallni, vagy akár csak a saját gondolatait „megzavarni”. A másik csoport esetében viszont eleve – mármint 1944 ill. 1948 előtt is – inkább szokás volt a templomba-járás, a személyes életpálya szempontjából gyűlölt új rendszer hivatalos ateizmusa még fokozta is a vallásos intézményrendszer iránti simpatiót. A hagyományos hivatali körükből kihullott emberek számára – miután a civil társadalom intézményei eltűntek – az egyesülési jog erősen korlátozódott, az egyesületek még rejtetten sem jelenthettek származási és értékközösséget az osztályidegenek számára, sőt még a gyülekezés (akár magánlakásokban történő) gyakorlása is problematikus és gyanúsá válhatott. Számukra a templom még akkor is vonzó közösségi hely lehetett, ha egyébként korábban nem nagyon tekintették magukat vallásos embernek, s inkább terhesnek érezték a templomjárás „társadalmi kötelezettségét”.

A proletariátuson belül a katolikusok szekularizáltabbak. A református munkások kevesebb, mint negyede, a katolikus munkások fele tartozik a szekularizált tömbhöz. A vallásos oldalon pedig a templomjáró katolikusok elsöprő többsége ritkábban járt templomba, mint hetenként, a református munkásoknál viszont ez a jellemző (61 %-ra kiterjedő) templomjárási forma. *A reformátusok intenzívebb templomjárása nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy magasabb közöttük az első generációs budapestiek aránya.* (A gyors iparosítás Kelet-Magyarország falvaiból szívott fel jelentős csoportokat, akik nemcsak paraszti családokból jöttek, de maguk is életük első évtizedeiben a parasztsághoz vagy az agrárproletariátushoz tartoztak.)

Az alacsony gyerekszámú – maximum egy-két gyerekes – családokban a szekularizáltak aránya számottevően magasabb. Valószínűleg ugyanerről a jelenségről a vidéki háttérű illetve többediki generációs budapesti szakmunkásság különbözőségéről van szó ebben az esetben is.

A munkások egyes csoportjai közötti vallásosság-különbség legalapvetőbb és legjobban megragadható okaként különböző származásukat tekinthetjük.

Sajnos a fenti nézetek – az apa eredeti társadalmi csoportjáról – közvetlenül nem ellenőrizhetők, mert az adatbázis az apa foglalkozását hangsúlyozottan csak egyetlen időpontra, az interjúalany 10 éves kora időpontjára határozza meg. Ugyanakkor viszont vannak adataink a nagyapa foglalkozásáról.

A nagyapák foglalkozása szerinti vallásossági sorrend a következő: a proletariátus két csoportja tekinthető nagyon vallásosnak. Az egyik, akiknek a szülei *nem fizikai* munkát végeztek, ők valószínűleg az 1945 előtti középrétegek azon gyermekei, akik – az új rendszer megkülönböztető politikája miatt vagy más okból – lesülyedtek, azaz fizikai munka végzésére kényszerültek. Ennek ellenére ők megőrizték a vallásossággal kapcsolatos társadalmi szokásaikat. Valószínűleg ugyanilyen oka van, hogy az egyéb csoportba – vagyonukból élő stb. – tartozó apák ötvenes években munkássorban lévő fiai is a vallásos tömbhöz sorolhatóak. A *paraszti háttérrel* érkezők hasonlóképpen vallásosak. Náluk valamivel kevésbé, de még mindig közel háromnegyed részben vallásosak a mezőgazdasági munkások Budapestre költözött gyermekei. A hagyományos városi kistulajdonosok fiainak kétharmada vallásos.

Kevesebb, mint egyharmada vallásos viszont a (legalább) második generációs munkásoknak. Hasonlóképpen alacsony a vallásosok aránya azoknak az apáknak körében, akiknek gyermekei nem tudják megmondani, hogy mivel foglalkozott apai nagyapjuk. Feltételezhetjük, hogy a családi hagyományban jobban él a nagyapa foglalkozására vonatkozó információ abban az esetben, ha a nagyszülőknek volt kis földje, önálló üzlete, hivatala, mintha különféle helyeken dolgozó alkalmi, vagy segédmunkás volt a nagyapa.

A diplomás szülők

Az MIA1-adatbázis – a diplomás apák alacsony elemszáma miatt – nem alkalmas a felsőbb társadalmi-iskolázottsági csoporthoz tartozó apák elemzésére. A tanulmányunk elején leírt úgynevezett „Doktori adatbázis” azonban igen. (MIA2)

Az egyetemet végzett apák akkori szekularizációjára jellemző az is, hogy gyermekük több évtized után, milyen módon jellemzi a gyermekkori család osztályhelyzetét. A családot *polgárnak* nevezők kétharmada, *értelmiséginek* nevezők fele, a *nemesnek-birtokosnak* nevezők harmada s a *tisztviselőnek* nevezők negyede adott számot apja szekularizált magatartásáról. A tisztviselők közel kétharmada egyháziasként viselkedett, a többi társadalmi csoportnak viszont csak harmada.

A közigazgatásban dolgozó diplomások kevesebb, mint harmada, a tanárok kétötöde, az orvosok fele, a mérnökök több mint háromötöde szekularizált. A másik oldalon is beáll a sorrend, hiszen a jogászok majd fele, az orvosok és tanárok harmada, a mérnökök negyede egyházas. Tulajdonképpen *az 1945 előttről „örökölt” szekularitási sorrend állt elő.* A látványos különbség a MIA1 és MIA2 között, hogy az elsőkben a közigazgatásban, a másodikban a közoktatásban dolgozó értelmiségi apák szekularizáltabbak. Vélhetőleg a MIA1 mutatja a társadalmi átlagot, a MIA2 pedig mind a tisztviselő, mind a pedagógus csoportok felsőbb részét...Vélhetően tehát a tanító, vagy polgári iskolai tanár apák – középiskolai tanároknál maga-

sabb – vallásossága az oka a különbségnek. A diplomás férfiak között azok inkább szekularizáltak, akik munkáscsaládokból jöttek.

Míg a protestánsoknak némileg több mint fele, a katolikusoknak csak 28 %-a sorolódott a templomba sosem járók közé. A másik végponton a katolikusok közel fele, a protestánsoknak alig 17 %-a volt heti templomjáró. A heti templomjárás szempontjából tehát a Budapesten hagyományosan domináns szerepben lévő katolikus értelmiség őrizte leginkább saját arculatát. A zsidó családokból jött értelmiségiek – mintánkban – kivétel nélkül a templomba sosem járók közé tartoztak, azok a diplomás zsidók, akik templomjárók, olyan kevesen vannak, hogy nem esnek bele a mintánkba. (Természetesen az adatközlőink szerint felekezeten kívüli apák, nagyapák között lehetnek zsidó háttérűek.) Óvatosabban fogalmazva ugyanezt: a zsidó háttérű személyek – részben történelmi tapasztalatok, részben jelenkori antiszemitizmus percepció következtében – kevésbé szívesen beszélnek gyermekkori vallásos zsidó neveltetésről, tehát nagyobb valószínűséggel kerültek a minta „választ megtagadó” csoportjába.

A generációs kérdések is nagyon egyértelmű jelzést nyújtanak. A századfordulón született egyetemi diplomás apáknak még csak bő harmadára igaz, hogy sosem járt templomba, a 10-es 20-as években születetteknek már felére – azaz a fiatalabbak, a Horthy-korszak intenzív vallásos nevelése ellenére inkább „átálltak” az új idők követelményeihez, mint az idősebbek. Sőt a vizsgált időszakon belül is van eltolódás: az 1940–1945-ben születettek apáik kétötödének teljes szekularizációjára emlékezhetek, az 1946–50-ben születetteknek pedig már fele ilyennek látta apját.

A kötelező iskolai hittan eltörlése után az egyetemi diplomás szülők kétharmada nem járatta gyerekeit oda, mintegy 15 %-a több évig, 9 %-a két évig, ugyanennyi ennél rövidebb ideig. A templomba nem járó apák nyolcvan százaléka, az ennél *vallásosabbaknak fele nem járatta iskolai hittanra gyermekét.* (Ugyanígy tett az egyházas kategória is.) Ugyanakkor szinte mindenki kiegészítette ezt másféle vallásos neveléssel, pl. gyermekmisé-látogatással.

A hagyományos diplomás csoportok a mérnökök, az orvosok, de még a katonatisztek jó része is *megosztott* templomjárás gyakorisága tekintetében.

Összefoglalás

A korabeli források szerint az iskolai hittan pontosan együtt hullámzik a párt egyházpolitikájával, illetve a lakosság és a rendszer viszonyával. Bizonyos években – politikatörténetileg cáfolhatatlanul – az iskolai hittan szinte eltűnik Budapestről, a vallásos neveltetés azonban ezekben az években is – templomi aktivitások formájában, melyet az egyházügyi tisztviselők jól számszerűsítenek – nagymértékben jelen van.

Ezzel szemben a teljes gyerekkorra visszaemlékező adatok szerint a hittanjárás egyenletes – tehát az akcidentális politikai pressziótól független – csökkenéséről beszélhetünk, a csúsztatott átlagok bizonyítják, hogy (születési) évről-évre nő azok aránya akik nem jártak hittanra.

A társadalom egyes csoportjai jól körülírható mértékben vallásosak: nagyarányban templomjárók a beosztott diplomások, viszont a hatalmi mozzanattal egyértelműen összekötődő diplomás foglalkozásokban már kevesebb a templomjáró.

A diplomásértelmiségen belül szekularitás irányába húz a munkásszármaszás, ill. a zsidó háttér. A protestánsok szekulárisabbak, mint a katolikusok. A munkásságnál ez fordítva van: ez alátámasztja a templomjárás politikai kód jellegét. (Politikai kódokkal üzeni társadalmi csoportom tagjainak nyilván jobban jellemző az értelmiségiekre, mint a munkásokra. Az ötvenes években – a Mindszenty és Grósz per után – politikai szembenállást megfogalmazni inkább jellemző a katolikusokra, mint a protestánsokra: e két előfeltevés elfogadása már logikusan magyarázza a sorrend megfordulását...)

A munkásszótály erősebb szekularizáltsága mellett elmondhatjuk, hogy a feltehetően egykori „kizsákmányolókból, osztályidegenekből”, deklaszálódottak között kevesebb a szekuláris, a munkásszótályból kiemelkedő brigádvezetők körében pedig több. A proletariátus szekularizációja kifejezetten budapesti jelenség, a vidéki városi munkásság (melynek adataira a fentebbiekben nem keríthettünk sort, de további elemzések tárgya lesz) inkább a városi alsóközéprétegekhez kíván hasonlítani.

Az iskolai hittanjárás elmaradása – a hatalmon lévők pressziója ellenére – csak azokat jellemzi, s közülük sem mindenkit, akiknek apja maga sem volt templomjáró. Mindez természetesen indokoltta teszi, hogy egy következő tanulmányban az anyák templomjárását is vizsgálat alá vegyük.¹⁹

A szélsőségesen ateista és a kifejezetten egyházas embereknek egyaránt kevesebb, mint harmada járatta iskolai hittanra gyerekeit. Az első csoport illetően viselkedése semmilyen magyarázatot nem igényel, a második igen: az utóbbi csoport ugyanis már a „valódi”, pártállami erőviszonyoktól, alkalmazkodó pedagógusoktól nem zavart templomban zajló vallásos nevelést részesíti előnyben – immár vallásos, egyházas oldalról megfogalmazva az igényt az iskolai nevelés és vallási nevelés elválasztására. Az egyházi eliteken is múltott, hogy a későbbi évtizedekben ezt az igényt mennyiben használták fel az államtól – s a közszférától – független egyházi hierarchia egy új típusú egyház megteremtésére.

NAGY PÉTER TIBOR

IRODALOM

- [Budapest] Pannonica M. Ruzsisztikai Egyes. cop. 2003 120–126. o.
- BALOGH MARGIT & GERGELY JENŐ (1999) Az egyházak „államosítása”. *História*, 21. évf. No. 2. 7–10. o.
- BALOGH MARGIT & GERGELY JENŐ (1993) Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Budapest.
- BALOGH MARGIT (1998) A katolikus egyház és a forradalom. Események a források tükrében 1955 ősztől 1956 őszéig. *Századok*, 132. No. 5. 1053–1088. o.
- BALOGH MARGIT (1997) Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban. *Eszmélet*, No. 34. 69–79. o.

¹⁹ Hipotézisünk szerint az anyák némi „fáziskéséssel” követik az apákat, de fokozatosan ugyanazokat a jegeket mutatják.

- GERGELY JENŐ (1993) „A Szentírás szava a párt szava!” 1952. *História*, 15. évf. No. 5–6. 60–61.
- GRATZ GUSZTÁV (1992) *A forradalmak kora Magyarországtörténete, 1918–1920*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KARÁDY VIKTOR (2000) *Jewish Over-Schooling Revisited: The Case of Hungarian Secondary Education in the Old Regime (1900–1941)*, Yearbook of the Jewish Studies Programme, 1998/1999, Budapest, Central European University, 2000, 75–91.
- KARÁDY VIKTOR (1997) Felekezeti, rétegződés és mobilitás: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben: akadémiai székfoglaló 1994. december 7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÖBEL SZILVIA (2005) „Oszd meg és uralkodj!” *Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között*. Rejtjel Kiadó.
- KÖBEL SZILVIA (2000) Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az '50-es években. (1951–1959.) *Magyar Közigazgatás*, 50. No. 8. 504–512. o.
- KÖPECZI BÓCZ EDIT (2004) Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége: Haszonélvezők és kárvallottak. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÖVÉR ISTVÁN (2002) Egyházügyi jelentések Vas megyéből 1952–1959. (1–2.) *Vasi Szemle*, 56. 5. 618–641. 6. 763–788.
- KRAUSZ TAMÁS & SZVÁK GYULA: Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára [kész. az ELTE Ruszisztikai Központ és az MTA Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport műhelyében].
- KRAUSZ TAMÁS (1989) Lenin és a lengyel-szovjet háború. In: KRAUSZ TAMÁS: *Bolsevizmus és nemzeti kérdés*. Adalékok a nemzeti kérdés bolsevik felfogásának történetéhez, 1917–1922. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MAJSZAI TAMÁS (2005) Egyházak és titkoszolgálatok I–II. rész. *Mozgó Világ*, 2005/02, 2005/04.
- MAJSZAI TAMÁS (1994) Karl Barth és Bereczky Albert egy levélváltása (1951) – forrásfeldolgozás – kézirat, 18296 sz. kandidátusi disszertáció, MTA könyvtára
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1995) A szerzetesi gimnáziumok hazánkban 1950–1990. *Távlatok*, No. 22. 207–218. o.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1996) *Ateista nevelés iskoláinkban 1950–1990*. Neveléstörténeti tanulmány. Budapest, Eötvös J. Kvk.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (2005) Mindszenty és Barankovics adalékok a „keresztény párt” problematikájához. Budapest, Eötvös J. Kvk.
- NAGY PÉTER TIBOR (2000a) A koalíciós korszak állam-egyház-oktatás viszonyának értékeléséhez. In: *Járszalag és aréna*. Budapest, 165–186.
- NAGY PÉTER TIBOR (2000) Hitoktatás az ötvenes években. In: *Járszalag és aréna egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 187–213. o.
- NAGY PÉTER TIBOR (2001) Az ötvenes évek hit-tani párthatározatainak jelentésszintjei. In: *Pedagógia és hermeneutika*. (Pallas Debrecina; 10.) Buda András (ed) Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001. [2002.] 163–172. o.
- ALEKSZANDR NYEKRICHS & MICHAEL HELLER (2000) *Orosz történelem I–II*. Az orosz birodalom története/A Szovjetunió története. Budapest, Osiris Kiadó.
- NYILAS ZOLTÁN (1998) „Bölcs szívvel 1951-ben.” Az ÁEH felállításának háttere, féléves tevékenysége. *Református Egyház*, 50. No. 7–8. 176–180. o.
- OTTLIK LÁSZLÓ (1939) *A politikai rendszerek*. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- SZABÓ CSABA (2002) A katolikus egyház állami ellenőrzése és korlátozása az ötvenes években. *Valóság*, 45. No. 1. 87–96. o.
- SZABÓ CSABA (ed) (2000) Egyházügyi hangulatjelentések 1951, 1953. Budapest.
- SZÁNTÓ JÁNOS (1997) Vallásosság egy szekularizált társadalomban. Nagy Péter Tibor (ed) *Új Mandátum*.
- SZÁNTÓ JÁNOS (1994) Vallásosság és fogyasztói szocializmus. *Népszabadság*, 1994. 219. 21. Erre válaszok: Tomka 229. 14. Máté-Tóth 231. 14. Gergely 225. 14.
- TOMKA MIKLÓS (1991) *Magyar katolicizmus*. Budapest, OLI KTA.
- ZÁBORILÁSZLÓ (2004) Egyházpolitika Pest megyében 1950–1989. *Egyháztörténeti Szemle*, 2004. No. 2.

A TÁRSADALMI EGYENLŐSÉG MEGTEREMTÉSÉNEK KÍSÉRLETE AZ ÖTVENES ÉVEK FELSŐOKTATÁSÁBAN

ATÁRSADALMI EGYENLŐSÉG ESZMÉJE AZÓTA él az emberek tudatában, amióta társadalmi különbségek léteznek. Ezek mértéke és jellege koronként és területenként magától értetődően más és más. A XX. századi megvalósítási kísérletek egyik állomása Magyarországon az 1947-es választásokat követő kommunista hatalomátvétel, melynek céljai között szerepelt a gazdasági jólét és a társadalmi egyenlőség megteremtése, a műveltségbeli különbségek megszüntetése. A gondolat nem új és nem is eredeti: a húszas években kidolgozott szovjet modellt követi.

Meddig tartottak az ötvenes évek?

Voltaképpen addig, amíg – témánk szempontjából – az osztályharc évei: 1948-tól 1962-ig, amíg le nem mondtak a származások nyilvántartásán alapuló egyenlőtlen-séget kiegyenlítő politikáról.

A Magyar Dolgozók Pártjának 1948. júniusi programnyilatkozata – az államosítá-sok után vagyunk – az államvédelem megerősítése indokaként arról beszél, hogy *„a tőkés elemek belenövése a szocializmusba lehetetlen, s a kizsákmányolók korláto-zása, kiszorítása és fokozatos felszámolása múlhatatlanul kiváltja az ellenállásukat és az osztályharcot”* (Izsák 1998:23), valamint arról, hogy a *„demokratikus nevelés egységes szellemének biztosítására van szükség. A vagyonos osztályok műveltségi mo-nopóliumának”* (Uo. 28.) megszüntetését követeli a párt. Az osztályharc elemi fel-tétele az emberek származás szerinti kategorizálása.

Tízennégy év múlva, 1962-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) VII. kongresszusán feladják ezt a politikát. Mint mondták, *„a szocializmus alapjainak lerakása után az osztályharc jellege változik, formái és eszközei módosulnak. Az osz-tályharc fő területei jelenleg: a szocialista gazdaság megerősítése, a fejlesztése és a szo-cialista tudat kialakítása”* (Vass & Ságvári 1973:587).

Míg *„a szocialista forradalom korábbi szakaszában a társadalmi és politikai élet különböző területein szükséges és helyes volt a szociális származás figyelembevétele. A történelmi igazságszolgáltatás megkövetelte, hogy a volt kizsákmányolt osztályok tagjai, munkások és dolgozó parasztok, előjogot nyerjenek a hatalom gyakorlásában és*

művelődésben” (Uo. 588.). A hatvanas évek legelején bekövetkezett politikai fordulat szerint azonban nem a származás, hanem „az emberek megítélésében ma minden tisztség és funkció betöltésénél a szocialista rendszerhez való hűség mellett a hozzáértés és a rátermettség a döntő” (Uo. 588.). A határozat szerint ezért „nincs szükség többé tanulóifjúságunk származás szerinti kategorizálására. A tehetséges munkás- és parasztfiatalok továbbtanulását – ami művelődéspolitikánk változatlanul fontos része – nem a szociális korlátozások mechanikus alkalmazásával, hanem a szükséges politikai, anyagi, szociális és nevelési feltételek biztosításával, az alkotó és nevelőmunka fejlesztésével kell elérni” (Uo. 588.). A kongresszusi határozatot követő évben a legfelsőbb szintű politikai vezetés részletesen szabályozta a felsőoktatási intézmények felvételi rendszerét, és kijelölte – mint fogalmaztak – a származás szerinti kategorizálás megszüntetéséből adódó egyéb feladatokat (Vass 1968:16–22.). Ez az oktatáspolitikai területét is érintő tett jól illeszkedik a kádári megbékélési politikába.

A kádári politikai fordulat sok tekintetben nagy jelentőségű: szakított a sztálini szocializmussal és lényegében feladta az osztály nélküli társadalom egyenlőségének a megteremtését. Valójában elfogadta, hogy az épülő szocializmus eleve hierarchikus berendezkedésű: nem is törekszik a rétegződés nélküli társadalom megteremtésére, ehelyett a rétegek közötti távolságot kívánja csökkenteni.

Az 1961-es „*aki nincs ellenünk, az velünk van*” kádári jelszó szellemében szűnik meg a származás alapú szelekció. E politika elemének, része az 1956-os elítéltek amnesztiája éppúgy, mint az utazási korlátozások enyhítése. Nincs már a munkások és parasztok gyermekeinek közvetlen – csak közvetett – bürokratikus támogatása. A későbbi kifejezéssel élve ők már a „*bátrányos helyzetűek*”, vagy egyértelműbben, ami a proletárdiktatúra teljes feladását jelenti: a „*fizikai dolgozók gyermekeinek*” segítése. A megbékélés politikájának természetesen ára van. A bürokratikus támogatás megszüntével nyomban csökken a munkás és paraszt származású, pontosabban fizikai dolgozók gyermekeiből lett egyetemi hallgatók aránya: 1962/63 tanévi 43,8 %-ról, 1969/70 tanévi 38,9 %-ra, miközben növekedett felvett hallgatók száma. Ez egyszerre váltja ki a társadalmi egyenlőség ős-(naiv) szocialista és sztálinista híveinek rosszállását, aktivitását, ami a hatvanas évek végi–hetvenes évek eleji baloldali visszarendeződéshez és később, az 1980–85-ös időszak öngigazgató szocializmusának kísérletéhez, illetve a demokratikus ellenzék baloldalának kialakulásához vezetett.

Szakaszok és politikák

A hosszú ötvenes évek bel- és külpolitikája többször irányt váltott, amely mélyen befolyásolta a társadalmi igazságosság megvalósításának irányát és ütemét. A szovjet, pontosabban a sztálini modell kiépítése – a magántulajdon és a piac megszüntetése, a tervgazdálkodás bevezetése, a párt, a rendőrségi igazgatás kiépítése – s területünkhöz közeledve – az oktatás államosítása, az osztályharc szempontjainak követése az oktatáspolitikában ugyanazokat a tüneteket eredményezte nemcsak a felkelésekben (Berlin, Poznan, Budapest), hanem a beruházási ciklusokban, válsá-

gokban is (*Bauer 1986:62–85.*; *Pető & Szakács 1985*). Az ambiciózus és többször megemelt célú első öt éves terv okozta gazdasági válságra válaszul 1952-ben leállítják a nagyberuházásokat az azonos modellt követő szocialista országokban. Nálunk is visszafogják az összes nem termelő ágazat, köztük a felsőoktatás fejlesztését. A Sztálin halálát (1953) követő ingatag belpolitikai helyzet, Rákosi Mátyás bukása, a Nagy Imre-féle „új szakasz” politikája, a Rákosi-vonal rövid ideig tartó ismételt megerősödése s a sztálini modellhez való ideiglenes visszatérés, majd az 1956-os forradalom jelzik a főbb irányváltásokat.

Kádár János az 1956 és 1962 közötti időszakban – Rainer M. János meglátása szerint – konszolidált formában ismételte meg a szovjet rendszer kiépítésének 1947 és 1953 közötti folyamatát. A forradalmi erőkkkel és a párton belüli sztálinista ellenzékkel való leszámolás, a magyar „nagy ugrás” hároméves tervszámainak felemelése, a második öt éves terv irányelveiben erőltetett iparosítási politika újraéledése (*Bauer 1982:84.*), az oktatáspolitikában is megjelenő osztályharc feléledése, a még magántulajdonban maradt földek államosítása, az egyházak és a népi írók elleni ideológiai kampányok mind-mind a sztálini időszak példáját követi (*Rainer 2004:4.*).

A kádári konszolidáló politika mögötti hatalmi koncentráció azonban soha nem érte el az 1947 és 1953 között tapasztalt mértéket. Mindennek egyenes következménye, hogy tágult a párt, a bürokratikus és a belügyi igazgatás által ellenőrzés alatt *nem* tartott terület: nagyobb tér keletkezett a helyi, intézményi érdekek számára, s ezek mentén formálódhattak az események. Voltaképpen ezt jelentette a társadalmi béke.

A társadalmi felemelkedés az iskolarendszer legitimációjával

Az 1948 és 1962 közötti „ötvenes évek” oktatáspolitikájának meghatározó – de nem kizárólagos – specifikuma, hogy a társadalmi felemelkedést formális iskolai végzettséghez, bizonyítványhoz kötötték, voltaképpen a képzés elvégzésének bizonyító erejét – és nem tartalmát –, állami monopóliumba tartozó részét vették igénybe. Társadalompolitikai okokból csökkentették az azonos jogérvényű bizonyítvány megszerzésének nehézségi fokát. Megváltoztatták a bizonyítvány megszerzéséhez szükséges képzési idő hosszát annak érdekében, hogy a kiválasztott munkás és dolgozó paraszt származású fiatalok formálisan teljesíteni tudják azokat a követelményeket, amelyeknek korábban csak az értelmiségiek vagy éppen a volt kizsákmányolók tudtak megfelelni.

A társadalom- és oktatáspolitiká az azonban továbbra is változatlanul hagyta a tudás legitimáló szerepét. Nem csupán abban az értelemben, hogy nincs mit kezdeni azzal a tudással, amelynek a hiánya – technikai értelemben – közvetlen működési zavarokat, fennakadást okoz. Abban is, hogy a társadalmi kiválóság legitimálásához szükséges, de a gyakorlatban közvetlenül nem hasznosítható – Ferge Zsuzsa által bevezetett fogalom szerint – „ünnepnapi tudást” (*Ferge 1976*) átadó oktatói kart és vele együtt kultúráját ha változatlanul nem is hagyta, de nem törte meg.

Másképpen fogalmazva: az önmagát a tudással legitimáló felsőoktatási és gimnáziumi tanári kar kezében megmaradt ez a szelekciós eszköz: azokat vennék fel, ha módjukban állna, akik „tudják” az általuk fontosnak tartott „ismereteket”. Ha pedig a származás a felvétel szempontja, rosszabb jegyet adnak azoknak a diákoknak, hallgatóknak, akik nem tudnak. Márpedig éppen a munkás és dolgozó paraszt származásúak a gyengén teljesítők, tőlük válnának meg legelőször, ők morzsolódnak le a leghamarabb. A „bukásmentes iskola”, a „lemorzsolódás elleni küzdelem”, a rendűség és a tanulmányi átlag eltörlése, a felzárkóztatás stb. e politika sikerét szolgáló eszközök. Híveik és szószólóik többnyire a néptanítói szakmai értékrendet követő, az egyetemek pedagógiai tanszékeit, szaklapok főszerkesztő helyeit elfoglaló tanítóképzősök voltak (*Sáska 1992*).

A másik oldalról nézve: a tananyag tartalma és szerkezete valóban szorongást okozóan túlterhelő¹ volt a középiskolát nem végzett vagy ott gyengén teljesítő munkás- és parasztgyermek számára. Ők vagy eleve nem akartak továbbtanulni az értelmiségiekhez képest, hisz küldték őket, vagy a kor szavára hallgatva önként mentek. Az első keserű tapasztalatok után sokan abba akarták hagyni tanulmányaikat, de erre nem volt lehetőségük, ezt nem engedték, erre csak a felsőoktatás expanziójának visszafogása (1953–1954) után volt mód. Mások a lemorzsolódás lassú útját járták: korrepetálások, bukások, majd évhalasztás, évismétlés, ezután átjelentkezés esti-levelező tagozatra, s végül a kimaradás. A bukásnak ösztöndíjvesztés lett a következménye, ami még előbbre hozza a kimaradás időpontját.

A felvettek tudás alapú szelekciójának foka voltaképpen az oktatói kar fölötti bürokratikus kontroll mértékétől függött. A párt-, a bürokratikus és belügyi hatalom gyengülésével együtt jelenik meg az oktatási intézmények egy részének az alapértéke. A tudáslegitimációjú értelmiségiek egyre nagyobb mértékben foglalják vissza a felsőoktatást: nagyobb arányban kerülnek be, és kisebb eséllyel maradnak ki, mint munkás, paraszt származású társaik.

A származás és a felsőoktatás

Az ötvenes–hatvanas években a felsőoktatásért felelős minisztérium statisztikai tájékoztatóinak készítői büszkén mutattak rá a kapitalista és a szocialista társadalom számokban is kifejezhető különbségére, jelezve az új, az épülő társadalmi forma magasabbrendűségét.

Az elégedettség forrása egyfelől a társadalmi igazságosság megteremtése felé megtett út: a munkás-paraszt hatalomátvétel sikerét, a népi demokrácia megteremtésének eredményeit mutató adatok voltak, másfelől pedig a felsőoktatás robbanásszerű kiterjedése szolgáltatta: egyre többen tanulhattak.

A viszonyítás alapja a háború előtti utolsó békeév volt, az 1937/38-as tanév. Abban a társadalomban a munkás és paraszt gyermeke nem tanulhatott tovább felsőfo-

¹ Csak jóval később, a tömegoktatás terjedésével, a populáris oktatási kultúra térhódításával jelenik meg a képesség, kompetencia alapú filozófia, s vele együtt szorul vissza a tudás jelentősége és szelekciós jellege, a felvételi vizsga, s velük együtt csökken az előnyök köre és az iskolarendszer mobilitásban betöltött szerepe.

kon, az maradt, ami a szülei: kétkezi munkás. A hallgatók 2,7 %-a volt munkás, 0,8 %-a paraszt származású (összességében 412-en tanultak), holott ők alkották a társadalom legnagyobb tömegét. Ellenben a harmincas évekbeli uralkodó osztály gyermekei, akiket az 1948-as hatalomátvételt követően „X” származásúaknak neveztek, valamint az értelmiségiek, hivatalnokok, tisztviselők gyermekei társadalomban elfoglalt súlyukhoz képest magasan túlreprezentálva tanulhattak (X: 39,2 %, értelmiségi, alkalmazott egyéb: 57,3 %).

A népi demokráciában, a Rákosi-rendszer „legjobb” évében, az 1952/53. tanévben – amikor az utolsó összehasonlítható adat áll rendelkezésünkre – már megtörték a korábbi vezető rétegek kulturális monopóliumát, a felsőoktatásban egyáltalán nem tanulhattak. Az „X” származásúak a hallgatók mindössze 0,8 %-át tették ki, az értelmiségiek, alkalmazottak aránya több mint 14 ponttal volt alacsonyabb a háború előttihez képest. A nappali tagozatos – az esti tagozat e rendszer szülöttje – hallgatók közül közel minden másodikat munkás és paraszt származásúként tartottak nyilván (33,7 % munkás, 22,8 % dolgozó paraszt családból érkezett).

Jól kivethető büszkeséggel mutatják be a statisztikai tájékoztatók készítői a haladás fokát: háromszor többen tanulnak felsőfokon, mint a korábbi rendszerben. Míg a felsőoktatásnak 1937/38-ban 11 747 hallgatója volt, addig az 1952/53. tanévben csak a nappali tagozaton 36 401-en, a következő tanévben még többen, 38 383-an tanulhattak! Ezt tekintették a népi demokrácia fokmérőjének: terjed a tudás, hiszen többen tanulhatnak, ugyanakkor növekszik az egyenlőség, hiszen már 20 567 munkás- és parasztfiatal járhat főiskolára, egyetemre. Közel megötszörözött a számuk a Horthy-rendszer legjobb évéhez képest. Megvalósulni látszott az 1948-ban meghirdetett reform céljának egyik fele. A „jó szakember képzése” kisebb,² „a „munkásság és a parasztság sorraiból az új értelmiség” kinevelése pedig nagyobb részben sikerült, jelentette ki az 1950. december 22-én kelt Minisztertanácsi határozat (*Állam és Igazgatás 1951:57.*).

Az erőltetett szocialista iparosítás okozta gazdasági válságra takarékosággal válaszol a politikai vezetés. A felsőoktatás expanzióját megtörték, sőt visszafejlesztették, de a társadalmi egyenlőség politikáját nem érinti a váltás. Az MDP Titkárság 1952 májusában határozatban mondja ki, hogy az „1952/53. beiskolázási tervszámokat – a nappali egyetemekre vonatkozóan – 960 fővel, az estiekre vonatkozóan 200 fővel csökkentjük. A nappali hallgatóknál az 1953/54. beiskolázási tervszámot 13 870-ről 11 910-re (1960 fővel), 1954/55. tervszámot 14 070-ről 12 000-re (2070 fővel) csökkentjük” (*Izsák 1998:131.*).

Az 1953. évtől miközben kevesebb hallgató nyert felvételt, az osztályszempontok nyomatékosabban jelentek meg. A változtatás motívumai között szerepet játszott, hogy 1952-ben szembesültek a vezetők azzal, hogy a munkás és paraszt származású fiatalok aránya nem fogja elérni az első ötéves tervben előírtakat, 5–10 százalékkal el

² Az 1950-es Mf-határozat szerint az egyetemi képzés tartalma a volt kizsákmányoló osztályok érdekei szerint szerveződött, ami ebben a kontextusban azt jelentette, hogy a tervgazdálkodás, a nagyüzemi termelés, a közvetlen hasznosíthatóság szempontjai háttérbe szorultak (*Uo.*). A bírálathoz szerint a műegyetemi képzés nem gyakorlatorientált, az agrártudományi egyetem a magán- és nem a nagyüzemi gazdálkodás szempontjait követte, az orvostudományi karok „nem a dolgozó tömegek számára képeztek orvosokat, hanem a magánpraxisra (*Uo.*).

fognak térni az intézmények az előírt társadalmi igazságossági szinttől (*Uo.*). Az oktatási statisztikáért felelős minisztériumi dolgozók kimutatták, hogy a felsőoktatás I. évfolyamán az előző évi helyzethez képest a munkás származású hallgatók száma 5,6 %-kal csökkent (*Stat. táj. 1952:2.*). Vagyis az egyenlőség eszméjének megvalósításához nem volt kellő számban továbbtanulni vágyó proletár és dolgozó paraszt.

A származás pontosítása és tisztázása politikájának eredményeképpen a származás szerinti nagy revízió a hallgatók 30–35%-ának korábbi besorolását változtatta meg. Az 0173/I/a-1953 OM. számú rendelet szerint a korábban a 0–1 kataszteri hold kategóriába tartozó parasztok gyermekei ezentúl munkás származásúaknak minősültek. Az osztályharc erősödése indokolta, hogy az értelmiségiek és ez egyéb kategóriák között megbújt kizsákmányolók a tényeknek megfelelő helyre kerüljenek szakmailag és politikailag. S nagymértékben meg is nőtt a „X” kategóriába soroltak száma, mint az az alábbi táblázatból látható. Az „egyéb” kategóriát is újraértelmezték, közülük kerültek ki az „alkalmazottak”, kisebb részük munkás kategóriába került, növelve a proletáriátus uralkodó szerepének bizonyítékainak súlyát³ (*Stat. táj. 1953:20–21.*).

1. táblázat: A hallgatók megoszlása származás szerint tanévenként a nappali tagozaton

Tanév	Munkás	Dolgozó paraszt	Értelmiségi	Alkalmazott	Egyéb	X	Összesen %	Fő
1953/54	34,0	20,8	12,9	17,2	13,0	2,1	100,0	38 383
1954/55	32,4	21,8	14,2	17,1	12,7	1,8	100,0	33 617
1955/56	33,2	22,2	15,4	16,5	11,4	1,3	100,0	30 665
1956/57	32,7	21,9	18,3	15,7	10,4	1,0	100,0	28 885
1957/58	32,6	21,2	20,1	15,4	10,0	0,7	100,0	24 013
1958/59	32,5	19,6	22,5	15,9	9,0	0,5	100,0	23 429
1959/60	33,1	18,3	23,3	16,6	8,2	0,5	100,0	25 813 ^a
1960/61	33,4	17,0	23,3	17,7	7,6	0,4	100,0	29 344
1961/62	33,0	16,3	24,2	18,9	7,2	0,4	100,0	34 526
1962/63	32,2	14,9	24,8	20,8	6,8	0,5	100,0	40 523

^a A felsőfokú óvó- és tanítóképző ekkor került felsőoktatási hatáskörbe.

³ Közismert tény, hogy az iskolai adatszolgáltatás rendjében a szülők foglalkozási adatai meglehetősen megbízhatatlanok, hiszen az iskola eredményességi oldalról abban érdekelt, hogy jobban tanuló értelmiségi szülők gyerekeit vegye fel, politikai oldalról pedig abban, hogy több munkásszülőt mutasson ki: nem lehet tehát tudni, hogy az ellentmondásosan besorolható szülőknek mikor mekkora hányada tűnik fel egyik vagy másik csoportban. Nem meglepő, hogy a jogszabályban rögzített származás szerinti kategorizálás idején is alulreprezentáltak a fizikai dolgozók a szülők körében.

1960-ban a középiskolai tanulóknak 15,6%-a paraszti, 35,1%-a nem mezőgazdasági fizikai háttérrel érkezik. (1950-ben e két szám még 23,6% ill. 35,4% volt). (*Magyar statisztikai zsebkönyv 1961:164*). A felsőfokon a munkások aránya noha 30-ról 33%-ra nő ugyan, s a parasztszülőké 19-ről is csak 17-re csökken az 1950-es évtizedben, ez a tanítóképzők felsőfokú iskolává válásával magyarázható, melyben az átlaghoz képest szignifikánsan alacsonyabb az értelmiségi gyerekek aránya... „Létezik persze az iskolai statisztikánál egy sokkal megbízhatóbb adat, s ez az 1960-as népszámlálás eltartottsági statisztikája. [...] a mezőgazdasági fizikai szülők 18–24 éves korú gyerekeinek 1,4%-a, a nem mezőgazdasági fizikaiak 1,9, a szellemieknek viszont 8,8%-a volt egyetemi főiskolai hallgató.

Azaz a származás szerinti kategorizálás ellenére az ötvenes évek végén (!) a szellemiek a középiskolában – korcsoportos lakossági számarányukhoz képest 2,61-szeresen, a felsőoktatásban pedig 3,13-szorosan felülreprezentáltak.” (*Nagy 2000*)

A gyakorlatban azonban, ahogy csökkent a központi szabályozó erő és növekedett a felsőoktatási intézmények mozgásteret, úgy változott meg az egyetemek és főiskolák szociális összetétele, amely nemcsak a felvétellel szabályozott szociális arányok⁴ változását, hanem a kimaradások együttes hatását is mutatja.

A hivatkozott OM-rendelet alapján értelmezett munkás származásúak aránya sohasem érte el a nappali tagozaton az 1953/54-es csúcst. Az adatok ingadozása arra enged következtetni, hogy folyamatosan igyekeztek fenntartani ezt a komoly politikai jelentéssel felruházott számot.

A dolgozó paraszt származású hallgatók legmagasabb arányban az 1955/56-os évben tanulhattak. Ettől kezdve a felsőoktatási hallgatók között arányaiban, de számszerűen is egyre kevesebben voltak, noha a hallgatók létszáma nőtt. A dolgozó parasztok oktatáspolitikai támogatása csökkent a korábbi évekhez képest, s közülük egyre inkább csak azok tanultak, akik akartak is és tudtak is.

Noha a MDP Titkársága határozatának megfelelően az első évfolyamra felvehető hallgatók száma csökken (mint ahogy az összes hallgatók száma a következő tanévtől), figyelemre méltó, hogy az értelmiségi és alkalmazotti származású hallgatók száma és aránya *növekedett* ugyanebben az időszakban. Mindebből következik, hogy az értelmiségi, alkalmazotti társadalmi csoport felsőoktatásba kerülési esélyei a korábbi helyzethez képest javultak. Az arányok finom eltolódása mutatja

4 Az I. éves nappali tagozatos hallgatók származás szerinti megoszlása:

	Munkás	Dolgozó paraszt	Értelmiségi	Alkalmazott	Egyéb	X	Összesen
1952/53	34,1	26,0	13,2		26,4	0,3	12 680
1953/54	35,8	22,9	12,3	14,9	12,9	1,2	11 010
1954/55	31,7	24,4	16,8	15,0	11,4	0,7	6 734
1955/56	37,5	26,9	16,7	11,7	7,0	0,2	5 837
1956/57	33,3	19,8	23,5	14,4	8,3	0,7	6 354
1957/58	34,3	17,9	21,9	16,7	8,9	0,3	5 763
1958/59	34,2	17,6	24,2	16,6	7,3	0,1	6 051
1959/60	36,1	18,1	21,7	16,5	7,1	0,5	7 890
1960/61	34,0	15,8	23,5	19,9	6,5	0,3	8 369
1961/62	32,5	15,4	23,6	21,0	6,9	0,6	10 544

Forrás: Stat. táj. 1952/53a:8, 1955/56a:3, 1958/59a:13, 1959/60a:13, 1960/61a:15, 1961/62a:8.

	Fizikai dolg. gyermeke	Nem-fizikai dolg. gyermeke	Összesen
1961/62	47,9 ^a	52,1	100,0
1962/63	43,8 ^a	56,2	100,0
1963/64	42,4	57,6	100,0
1964/65	45,1	54,9	100,0
1965/66	43,6	56,4	100,0
1966/67	41,2	58,8	100,0
1967/68	40,9	59,1	100,0
1968/69	40,8	59,2	100,0
1969/70	38,9	61,1	100,0

Forrás: Stat. táj. 1961/62:8, 1962/63:10, 1964/65:12, 1965/66:12, 1966/67:16, 1968/69:38, 1970/71:48.

^aMunkás és dolgozó paraszt.

a rendszer lényegét: az értelmiségi-alkalmazotti réteg számára kedvezően változott a felsőoktatás összetétele.

A rendszer működésének finomabb részleteire is fény derül. 1956 őszén a nappali tagozatos hallgatók közül 2366-an hagyták el az országot, 851 hallgató nem jelentkezett, az intézmények jelzése szerint nagyobbik hányaduk szintén külföldre távozott (*Stat. táj. 1956:1.*). A létszámcsökkenés minden évfolyamot érint. Az első évfolyamon a legalacsonyabb, mert a forradalom leverését követően pótfelvételit tartottak (*Uo.*). Kérdés, hogy melyik társadalmi rétegnek kedvezett a központi hatalom gyengülése? A következő évi statisztikai tájékoztatóból látható, hogy az elsőévesek pótfelvételijének egyértelmű kedvezményezettjei az értelmiségi származásúak, mellettük az alkalmazotti, az egyéb, de még az X származásúak is jobban jártak, mint az központi felvételik idején. Az egy évvel korábban (1955/56-os tanévben) az értelmiségiek aránya az első éves hallgatók között 16,7 egy évvel később, a pótfelvételiknek köszönhetően jóval magasabb, 23,5 százalék (*lásd 3. lábjegyzet*).

A másik példa hat évvel későbbi. Az 1962/63-as tanévre történő felvételeket bemutató adatközlés először közli a fellebbezésekre adott rektori, illetve igazgatói döntések adatait. Az intézményi értékrend tisztán ekkor jelenik meg először. A fellebbezések alapján felvett hallgatók főleg értelmiségi, alkalmazott származásúak (*Stat. táj. 1962a:7.*). Összevetve az 1. táblázatban közölt előző évek adataival, láthatjuk, hogy a munkás, paraszt származásúak aránya csökkent, az értelmiségieké, az alkalmazottaké pedig lassan és fokozatosan növekedett, míg el nem törölték a származások nyilvántartását.

Az intézményi rendszer megtörése

Ismert, hogy a 19. században kialakult polgári társadalomban elfoglalt hely nagymértékben függött az erősen szelektív és tudás alapú iskolarendszertől: azok kerültek a társadalmi hierarchia legmagasabb pozícióiba, akik keresztülmentek a középiskola és a felsőoktatás alapvetően teljesítmény-központú próbatételein. Akik nem, azok – hacsak származásuk vagy vagyonuk révén nem tartoztak az elitbe – lent vagy lentebb találtak maguknak helyet. Ez a rendszer feltételezte, hogy a képzési rendszer elemei megtörhetetlen sorrendben épülnek egymásra, egyik elemet nem lehet felcserélni egy másikkal, az iskolarendszer által közvetített kultúra szisztematikusan épül és szelektív jellegű.

Ez az intézményes berendezkedés természetesen réteg (osztály) alapon szelektál, mely szabály megtörését az egyenlőség elvű társadalom felépítésének hívei fontosnak tartották. Ez a gondolat nem magyar és nem is Rákosihoz kapcsolható. Az első világháború utáni időszakban számos kísérlettel találkozhattunk: a magyar Tanácsköztársaságban, a forradalmi Oroszország első évtizedében, de még Hitler Németországában is lehetőséget nyitottak a kiválasztott, tehetségesnek látott munkások és parasztok gyermekeinek, hogy középiskolai végzettség nélkül egyetemre kerüljenek (*Sáska 2004.*). Az 1948-ban létrehozott és hét évig fenntartott, a Rákosi-korszakhoz kötődő emlékezetes szakérettségi rendszere is e körbe tartozik.

A szakérettségi

A szakérettségi rendszere minden mozzanatában megtörte a hagyományos képzési rendet. Nemcsak abban, hogy a képzés nem iskolában, hanem rövid tanfolyam keretében történt, ahol nem a gimnázium által közvetített és vizsgával igazolt műveltség körét oktatták, hanem két tantárgyét. Ugyanakkor mindkét érettségi vizsga jogosított felsőoktatási tanulmányokra. A különbség mindössze annyi volt, hogy a szakérettségi csak a két tárgy tartalmához közel álló felsőoktatási intézményben történő tanulás lehetőségét nyitotta meg. Az 51 600/1948. VKM rendeletben leírt cél azonos azzal, amit a kommunista párt kijelölt: egyrészt „a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek, elsősorban a munkás- és parasztfiatalok gyorsabb ütemű szakmai és kulturális felzárkóztatása”, másrészt „hozzájárulás a szocializmust építő társadalom, új, szocialista értelmiségének kialakításához”. A toborzás munkáját a Szakszervezeti Tanács végezte.

Az új értelmiséghez való hozzájárulás nem volt szűkmarkú. Az 1953/54-es tanévben a szakérettségi tanfolyamon részt vevő 4 189 hallgató 42%-a volt munkás, 43,3 %-a paraszt, 5,5 %-a alkalmazotti származású, véletlenszerűen volt értelmiségi és egyéb származású hallgató is: 1,2 % (*Stat. táj. 1953:3.*).

Elszánt társadalomátalakító szándék tűnik elénk, ha felidézzük, hogy a legjobb években minden ötödik nappali felsőoktatási hallgatónak hiányzott⁵ a hosszú gimnáziumi képzés során megszerezhető tárgyi műveltsége és tanulási, magatartási kultúrája, de nem mindenütt egyformán. Az agrárképzésben részt vevő hallgatók között volt a legmagasabb a szakérettségizettek aránya, a legalacsonyabb pedig az orvos- és művészképzésben, azon a területen, ahol az oktatói karnak a legnagyobb mértékben sikerült megőrizni önálló értékrendjét (*Stat. táj. 1954b:15.*). A kétfajta érettségi mögött meghúzódó kétféle kultúra, a felsőoktatásba kerülés kétféle módja, a különbségek tudatosulása mély nyomott hagyott az oktatókban és a hallgatókban. A hallgatók is sokat szenvedtek, negyedük kimaradt, az 1953/54-es tanévben például az I. éves szakérettségizettek 26,3 százaléka hagyta abba a tanulást (*Uo.*).

A hagyományos képzési rendszer szabályainak megtörése társadalompolitikai szempontból sikeres. A szakérettségizett hallgatók 42%-a volt munkás, 43,3 %-a pedig paraszt származású, s a régi típusú tudást mérsékelten tudták megszerezni. Azaz – és ez a lényeg – a korábbi rendszer logikája szerinti vezetővé váláshoz szük-

5 A felsőoktatási intézményekben tanuló szakérettségi hallgatók száma (a II. félév eleje):

Tanév	Szakérettségizettek száma	Az összes nappali tagozatos hallgatók %-ban
1950/51	1912	7,8
1951/52	4871	15,2
1952/53	7674	21,1
1953/54	7793	20,3
1954/55	6026	17,9
1955/56	4700	15,3
1956/57	3125	10,8

Forrás: Stat. táj. 1953a.:13., 1955a.:5, 1956a:15.

séges kulturális-tanulmányi teljesítmény elérése okozott problémát. Már nem a hagyományos magyar középosztályi kultúrát alkotó latin nyelv, a klasszikus műveltség ismerete volt a szelektáló műveltségi elem, a matematika és a magyar vette át ez a szerepet. (Hajdu 2004:233–247.). Erre mindkét tárgy alkalmas, hiszen a matematikai gondolkodás hiánya és a magyar nyelv tudatos használatának gyengesége – amely az irodalmi ismeretek bemutatásán felmérhető – könnyen észrevehető, és megvilágosodik a hallgató kulturális háttere. E két tárgyból 1951-ben öthetes, az 1952-es fentebb hivatkozott Titkársági határozat végrehajtásaként tízhetes, a szakérettségi tanfolyamokra történő *előkészítést* – mai kifejezéssel felzárkóztatást – szerveztek.

Amint kifulladás az első ötéves terv, sor kerül a felsőoktatás expanziójának megfékezésére. Elsőként a rendszertől leginkább eltérő rendkívüli képzést szorítják vissza, feladva-halasztva, korrigálva a társadalmi egyenlőség megvalósítását. 1952 májusában, mint fentebb idéztük, a felsőoktatás expanziójának visszafogásáról döntenek, egyúttal arról is határoznak, hogy fokozatosan megszüntetik a szakérettségi rendszerét. 1952/53-ban 4000-re, a következő három évben összesen 2000 főben határozzák meg a felvehető szakérettségisek számát, hogy 1955-re befejeződhessen ez a rendkívüli képzési forma⁶ (Izsák 1998:161.; Balogh).

Amint lelassul a munkások és parasztok kulturális felzárkóztatásának üteme, úgy állítják vissza a korábbi rendszer szelekciós mechanizmusait és tesznek gesztusokat a korábban bírált oktatói karnak. A már hivatkozott Titkársági határozat előírja, hogy a szakérettségis képzés idejét duplazzák meg, emeljék fel két évre, „szigorítsuk meg az érettségi vizsgát”, „a vizsgabizottságban vegyenek részt egyetemi oktatók is”, és „a szakérettségis tanfolyamok oktatási munkájának irányításába és ellenőrzésébe szervezett formában be kell kapcsolni az érdekelt egyetemi karokat” (Izsák 1998:161.). Döntenek arról is, hogy az elégségesre érettségizetteket már ne engedjék a felsőoktatásba. Egy részüket középfokú technikumok esti tagozatának harmadik osztályába irányították, azaz a szakérettségi tanfolyamot voltaképpen a középfokú képzés első két évfolyamával tették egyenlővé; másokat pedig a „termelő minisztériumok által szervezett középkáderképző szaktanfolyamok”-ra, küldtek. Az elégséges érettségizettek további hányada előtt a műszaki felsőoktatás útját nyitották meg: az esti tagozaton *előkészítőn* folytathatták tanulmányaikat, tehát nem engedték be őket ide sem (Uo.). Az előkészítő szervezése új fejlemény: az 1952/53-as tanévben 2 561 munkás és paraszt származású hallgatót vettek fel, de jó részük az alacsony tanulmányi színvonalra hivatkozva beszüntette működését, mert megtehetette. (Stat. táj. 1952:5.).

Az esti és levelező oktatás

Kommunista-parasztpárti kezdeményezésre jött létre 1945-ben az esti tagozatnak az a formája, amely a nappali tagozattal azonos jogérvényű bizonyítványt adott ki,

⁶ A szakérettségi rendszerét, teljesítve a Titkárság 1952-es határozatát, az Oktatásügyi Minisztérium valóban 1955-ben a 105/1955. O. K. 24/O M. sz. utasításával szüntette meg.

de a követelményeket, a képzés tartalmát, idejét alapvetően szerényebbre méretezték, hogy könnyebben kaphassanak bizonyítványt a korábban elnyomott osztályok tagjai (Sáska 1998). Ezt a politikát a Magyar Dolgozók Pártjának 1948. júniusi programnyilatkozata megerősítette: „*lehetővé kell tenni, hogy a dolgozók a termelő munka megszakítása nélkül közép- és főiskolai képzettséghez jussanak*” (Izsák 1998:28.).

1952-ben a felsőoktatás esti tagozatán a hallgatók 68,1 százaléka volt fizikai dolgozó felnőtt, míg a nappali tagozaton a munkás paraszt származású hallgatók aránya ennél jóval alacsonyabb, 56,5 %. Az esti tagozatnak tehát határozottabb szocialista jellege volt, a nappali tagozat pedig láthatóan engedékenyebb volt a társadalmi haladást nem vagy mérsékelten hordozó társadalmi csoportokkal szemben.

A fentebb hivatkozott Titkársági határozat végrehajtásaként 1954-ben csökkent a nappali és az esti tagozatra felvehető hallgatók száma, s ezzel együtt a felsőoktatási intézmények igyekeztek az esti tagozatokat levelező tagozatokká szervezni. A tudományegyetemek esti tagozatain a létszámcsökkenés 63,4 % volt (Stat. táj. 1954b:11.).

Ami ekkor már hátrány, korábban kedvezmény volt. A levelező tagozat mint oktatási forma az ötvenes évek terméke. A társadalmilag fontosnak ítélt feladatokra igénybe vett funkcionáriusok számára hozták létre, akik – a kor megítélése szerint – a termelőmunkában részt vevő dolgozó munkásokhoz és parasztokhoz képest kevesebb tanulásra fordítható idővel rendelkeztek. Az 1952/53-as tanévben 3294-en, egy évvel később már 5941-en vettek részt a funkcionáriusok levelező tagozatán⁷ (Stat. táj. 1954b:10.).

1954-re a szakérettségi megszűnt, az esti tagozatos forma visszaszorult, csak a levelező képzés maradt fent. Pedig ezeket az oktatási formákat éppen a munkás és a dolgozó paraszt származásúak érdekében hozták létre, de a társadalmi igazságság megteremtésében mérsékelten használható eszköznek bizonyult.

A tudás legitimitációjának csökkentési politikája

A középiskolában, elsősorban a gimnáziumban megszerezhető tudás osztályjellegét folyamatosan hangoztatva, de a tudás lényegét kétségbe nem vonva egyszerre kellett a munkás és dolgozó paraszt származású fiatalokat a felsőoktatásba beemelni és a megfelelő tudással felvértezni. A kettő együtt nem sikerült. A kor felsőoktatása voltaképpen úgy is leírható, hogy mikor és mennyire volt erős aszociális és mennyiben a tudás szempontja. Ez a konfliktus a felvételik és a lemorzsolódás területén mutatható ki.

A felvételi és a tudás

A felvételi eljárás néhány egyszerű általános elv alapján leírható, amennyiben korlátozott a felvehető hallgatók száma. A felvehető hallgatók és a jelentkezettek egy-

⁷ Az általános iskolai felső tagozat szakos oktatásának pedagógus szükségletét is kiemelt oktatási formával elégítették ki. A tanítók az általános iskola felső tagozatán szaktárgyak oktatására felkészítő szakosító tanfolyamán 7357-en vettek részt (Stat. táj. 1954b. 10.).

máshoz viszonyított arányának négy lehetőségével kell számolni. Ebben a korszakban az előbbi peremfeltétel mellett két további szempontot követtek: a jelentkező származása – mint a társadalmi egyenlőség szempontja – és tudása, pontosabban a felvételizetők által elismert tudástípus, amit a felvételi vizsgán nem csak az érettségi eredményével mértek (*Ladányi 1986, 1999:79.*). Voltaképpen zéró összegű játék körvonalai bontakoznak ki: a támogatott osztályokból származó jelentkezők közül kevesebben rendelkeztek azzal a típusú és mértékű tudással, mint azok, akiknek a továbbtanulását korlátozták. Eme játék hevessege különösen azokban az években növekedett, amikor megemelték a felvető hallgatók számát: a szociális arányokat fenn kellett tartani, ugyanakkor a munkás-paraszt származású fiatalok között nem növekedett ilyen mértékben sem a kitűnően, jelesen érettségizettek száma, sem a továbbtanulás iránti elszánás, következésképpen a szerényebb tudásúak jutottak a felsőoktatásba.

A belső használatra szánt statisztikai tájékoztatókban minden évben ugyanolyan szerkezetű mondatok olvashatók e korszak elején és végén. „*Az elsőéves munkások és dolgozó parasztszármazásúak arányát (1953/54: 58,7 %, 1954/55: 56,1 %, 1955/56: 64,4 %) úgy érték el intézményeink, hogy a felvételi vizsgán megjelent munkás hallgatók 66,3, a dolgozó parasztszámúak 60,5 és az értelmiségi származásúak 31,1 %-át vették fel*” (*Stat. táj. 1955a*). Ennek következtében kevesebb kitűnően és jelesen érettségizett értelmiségi származású jelentkezőt vettek fel, még ha a középiskola tantestülete ajánlotta is őket. A statisztikai tájékoztatók szerint az 1955/56-os és az 1956/57-es tanévben míg a kitűnően és jelesen érettségizett munkások 88,4–74,4, a dolgozó parasztszámúak 80,0–79,8 %-át vették fel, addig az értelmiségi szülők gyermekeinek 51,4–55,8 százalékának mondtak igent (*Stat. táj. 1955a:3., 1956a:9.*).

1961-ben is azt olvashatjuk, „*ahhoz, hogy az intézmények (az előírt) szociális arányt elérjék, a felvételi vizsgán megjelent munkás származású tanulók 60, a dolgozó parasztszármazásúak 62 és az értelmiségi származásúak 43 %-át kellett felvenni*” (*Stat. táj. 1961*). Ennek következtében a kitűnő rendű felvett hallgatók közül 29,2, az elégségesen érettségizettek közül 42,4 százalék volt munkás származású. A parasztszármazásúak adták a kitűnően érettségizettek 10,7, az elégségesek 18,4 %-át. A felvett értelmiségi származásúak között volt a legtöbb kitűnő: 32,5, és a legkevesebb elégséges 17,6 % (*Stat. táj. 1961:5.*).

Ezt a politikát tükrözi a felvételi aritmetika: minél magasabb a felvett munkás-paraszt származásúak aránya, azaz minél nagyobb a politikai támogatás mértéke, annál alacsonyabb a felvett jeles és kitűnők aránya, s nagyobb a „rossz” tanulóké.

Érdekes megfigyelni az 1957/58. tanév felvételi politikájában a spontán folyamatok irányát: a kitűnő és jeles érettségizetteknek nagyobb tér nyílt, mint a közepes és a gyengébben végzeteknek. S amint a hatalom újraszerveződik és folytatja az ötvenes évek elejének politikáját, a tudás jelentősége a továbbtanulás szabályozásában tudatosan visszaszorul.

2. táblázat: A nappali tagozatra felvett elsőéves hallgatók érettségi minősítése szerint (%)

Tanév	Az érettségi eredménye			Összesen	N
	Kitűnő és jeles	Jó	Közepes és ennél gyengébb		
1952/53 ^a	32,2	28,1	39,7	100,0	12 680
1953/54 ^a	36,8	35,0	28,2	100,0	11 010
1954/55 ^a	54,5	30,5	15,0	100,0	6 734
1955/56 ^b	49,8	31,0	19,2	100,0	5 837
1956/57 ^c	52,9	29,6	17,5	100,0	6 354
1957/58 ^d	58,4	29,4	12,2	100,0	5 763
1958/59 ^e	53,5	31,9	14,6	100,0	6 051
1959/60 ^f	45,2	32,4	22,4	100,0	7 890
1960/61 ^g	45,7	31,0	23,3	100,0	8 369
1961/62 ^h	44,7	31,1	23,7	100,0	10 544
1962/63 ⁱ	44,4	30,7	24,2	100,0	12 431

^a Stat. táj. 1954a:9, ^b Stat. táj. 1955a:4, ^c Stat. táj. 1956a:9, ^d Stat. táj. 1957a:5, ^e Stat. táj. 1958a:7

^f Stat. táj. 1959a:8, ^g Stat. táj. 1960a:8., ^h Stat. táj. 19610a:5, ⁱ Stat. táj. 1962a:5.

A munkás és paraszt származásúak továbbtanulási sikerét, egyben a társadalmi egyenlőség növekedését 1958-ban a kádári konszolidált társadalom- és oktatáspolitikával érték el. Csökkentették az érettségi súlyát s ezzel a középiskolában megszerzhető tudás-szelekció erejét. A kitűnő érettségiért már nem 5, hanem 3 pont járt, s hogy nagyobb legyen a termelőmunkából jövő fiatalok felvételi esélye, további pontot számítottak fel a munkában töltött évekért. 1958-ban 1200 fizikai termelőmunkából jött fiatal érkezett elsősorban a műszaki és agrárpályákra (*Stat. táj. 1958a:9.*), 1959-ben már 6000 korábban érettségizett fiatal jelentkezett, közülük 2500 a termelőmunkából. 1960-ban 5800 korábban érettségizett jelentkezett, közülük 5200-an munkaviszonyban voltak (*Stat. táj. 1960a:5.*). A vállalatok, tanácsok, szervezetek stb. 720 fiatalt küldtek, közülük 453-at vettek fel, 70%-uk munkás vagy dolgozó paraszt származású volt.

A tanulmányi teljesítmény és lemorzsolódás

A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy a hallgatók felsőoktatási tanulmányi előmenetele és származása között összefüggés mutatkozik. A statisztikai tájékoztatók adatai monotonon azt közlik, hogy az értelmiségi származásúak egy-két tizeddel jobb tanulmányi eredményt érnek el, mint a munkások vagy a dolgozó paraszt szülők gyermekei (*Stat. táj. 1954b:7.*). 1957-ben a hallgatók 15,2 %-a ért el kitűnő és jeles eredményt, a munkás és paraszt származásúaknak pedig 10,7 %-a. A közepes, elégséges és elégtelen eredményt elérők körében megfordul az arány: a munkás és paraszt származásúak az átlag fölött szerepelnek (az átlag: 43%, a munkás és paraszt származásúaké: 48,3). A lemorzsolódás is ugyanezt a tendenciát követi.

A társadalmi egyenlőség megteremtése érdekében megszervezett politikai-bürokratikus támogatás a felsőoktatás falai közé juttatta ugyan a munkás és dolgo-

zó paraszt származású fiatalokat, és a kollégiumi ellátással, a kimaradás tilalmával sokat tett azért, hogy bent is maradjanak. Ha a hallgatók egészségügyi okok miatt akartak kimaradni, megszervezték az orvosi ellátást is. A származás–tanulmányi teljesítmény–ösztöndíj kombinációjának változtatása főként a szegényebbeket érintette érzékenyen. A képzési színvonal emelésének és az önálló tanulást, kutatást és kezdeményezést támogató és egyben keretszám csökkentő politikája – MDP, PB 1954. februári határozata (*Ladányi 1999:87–88.*) – elsősorban a gyengén teljesítő és szegény munkás és dolgozó paraszt családi háttérű hallgatókat sújtotta: ha rosszul tanultak, nem kaphattak ösztöndíjat, ami a családnak anyagi problémát okozott, s – az általános érvelés szerint – ezért ki is maradtak.

A felsőoktatási oktatói kar többsége a felvett hallgató tudását és nem származását értékelte, mert megtehetette. Mindennek következtében elsősorban a társadalompolitika kedvezményezettjei maradtak ki. 1954-ben a tanév eleje és vége között a munkás 11,5, a dolgozó paraszt 8,6, az értelmiségi származásúak 4,1 százaléka maradt ki (*Stat. táj. 1954b:10.*). A későbbi években a tájékoztatók csak annyit közölnek, hogy a lemorzsolódás miatt lényegi változás nem történt.

A minisztérium lemorzsolódás okait kutató kérdéseire adott válaszokat fenntartással kell fogadnunk, azonban hitelt adhatunk annak, hogy kimaradás meghatározó oka tanulmányi eredetű. Az elemzett időszakban – az 1956/57-es tanév könnyen magyarázható kivételével – a kimaradás magyarázataként egyre nagyobb súllyal és monotonon a tanulmányi okok szerepelnek. Ez pedig azt a fontos változást jelenti, hogy egyre inkább érvényesülhettek az oktatói kar szempontjai, hiszen az anyagi és egészségi gondokat orvosolták, s a fegyelmi ügyek aránya is csupán azonos sávban változik.

3. táblázat: A lemorzsolódás okai

	54/55	55/59	56/57	57/58	58/59	59/60	60/61	61/62	62/63
Betegség	18,9	21,4	15,2	15,3	18,2	16,8	17,9	12,9	11,7
Tanulmányi	48,5	54,5	32,3	62,0	60,2	61,5	60,8	65,1	67,9
Fegyelmi	5,0	8,7	12,1	5,1	4,1	2,6	5,0	3,4	3,3
Anyagi	13,9	6,6	16,3	8,4	7,3	6,6	4,5	4,5	5,1
Egyéb	13,7	8,8	24,1	9,2	10,2	12,5	11,8	14,1	12,0

Stat. táj. 1961b:4, 1962a:8.

A rosszul teljesítő hallgatóktól egyre inkább meg tud válni az oktatói kar. Az adatokból megtudható, hogy melyik társadalmi réteg a leginkább érintett: az, amelyiket a felvételi politika támogatta. A hatvanas évek elejére a „tudás” győzött a „származás” felett.

Végezetül

Az 1960-as népszámlálás szerint a származás szerinti kategorizálás ellenére az ötvenes évek végén a szellemiek a középiskolában – korcsoportos lakossági számará-

nyukhoz képest 2,61-szeresen, a felsőoktatásban pedig 3,13-szorosan felülreprezentáltak voltak (Nagy 2000). A munkás és paraszt származásúak politikai támogatását szüntette meg a kádári megbékélési politika azzal, hogy a kúszó értelmiségorientált közép-, és felsőoktatás és értelmiségi klientúra oldalára állt. Voltaképpen zárta az ötvenes éveket, kizárva a politikai életből a sztálinista irányt és képviselőit, vagy ha úgy tetszik, az érdemi társadalmi egyenlőség megteremtését szorgalmazó politikai vonalat. Kétségtelen, hogy a kádári konszolidációhoz kapcsolódó, társadalmi egyenlőséget célzó oktatáspolitikák sokkal inkább hasonlít bármelyik nyugat-európai szociáldemokrata ország gyakorlatához (Nagy 2003), mint a sztálini vagy éppen az 1956–1962 közötti időszak politikájához. A különbség azonban jelentős: Nyugat-Európában még verbálisan sem kívánták az osztály nélküli szocialista társadalmat építeni, hanem a társadalmi rétegek közötti különbséget csökkenteni.

Ha visszatekintünk az ötvenes évekre, megállapíthatjuk, hogy a társadalmi egyenlőség terén a legnagyobb sikert: a piacot, a vetélkedést kikapcsoló, (tervezéses) gazdaság- és társadalomirányítással, erős hatalomkoncentrációval, valamint a politikai, bürokratikus és rendőrségi irányítás összefonódásával teremtették meg. Paradoxon a következő: a társadalmi egyenlőség legmagasabb foka a diktatúrában érhető el, amelyben viszont nem jó élni.

SÁSKA GÉZA

IRODALOM

- A felsőoktatás ügyeiért felelős minisztérium titkos és kis példányszámban sokszorosított statisztikai kiadványait használtam fel. Az adatgyűjtések időpontja a tanév eleje és a vége. Ennek megfelelően a) és b) jelölöm a különbséget. Pl. Stat. táj. 1954a) = október 15-i adatgyűjtés, Stat. táj. 1954b) = július 1-i állapot.
- 1963/64 tanévtől egy, már nyilvános kiadványt adtak közre, így megkülönböztetésnek nincs oka.
- A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata*, 1948. június 13–14. In: *Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956*. Izsák Lajos (ed) Budapest, Napvilág Kiadó. 1998. 15–32. o.
- A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának határozata a felsőoktatási reform alapelveinek meghatározása tárgyában 1950 december 22. In: *Állam és közigazgatás*, 1951. január–február, 57–60. o.
- A Titkárság határozata felsőoktatásunk színvonalának emelésére és a beiskolázási keret csökkentésére*, (1952. május 21) In: *Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956*, Izsák Lajos (ed) Budapest, Napvilág Kiadó. 1998. 161–163. o.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a felsőoktatási intézmények felvételi rendszeréről és a származás szerinti kategorizálás megszüntetéséből adódó egyéb feladatokról. (1963. április 2). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966*. VASS HENRIK (ed) Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 16–22. o.
- MSZMP VII. Kongresszusának határozata a szocializmus építésében elért eredményekről* (1962. november 20–24). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Sajtó alá rendezte VASS HENRIK, SÁGVÁRI ÁGNES, Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1973, 578–620. o.
- ARENDRÉ, HANNAH (1992) *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- BALOGH LÁSZLÓ: *Szakérettségi* http://human.kando.hu/pedlex/lexicon/SZ.xml/szakerettsegi_vizsga.html, letöltve 2006. május.
- BAUER TAMÁS (1981) *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- FERGE ZSUZSA (1976) *Az iskolarendszer és iskolai tudástársadalmi meghatározottsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GRAU, GÜNTHER (2001) *Homoszexualitás a Harmadik Birodalomban*. A diszkrimináció és az üldözés dokumentumai. Budapest, Osiris.
- HAJDU PÉTER (2004) Az ókori irodalmi műveltség kiszorulásának lépései. *Educatio* No 2.
- HORVÁTH IVÁN (2006) *Gépeskönyv*. Budapest, Balassi Kiadó.
- KISS ÁRPÁD (1943) *Mai magyar nevelés*, Debreceni könyvek kiadása, Nagy Károly Grafikai Műintézete, Debrecen.
- LADÁNYI ANDOR (1986) *Felsőoktatási politika 1949–1958*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- LADÁNYI ANDOR (1999) *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NAGY PÉTER TIBOR (2003) A felsőoktatásba vezető út – és a társadalmi hátrányok kompenzációja. *Educatio* No. 2. 236–252. o.
- NAGY PÉTER TIBOR (2000) Andor Mihály & Liskó Ilona: Iskolaválasztás és mobilitás. című könyvének kritikai ismertetése: *Századok*, No. 2. 789–792. o.
- NOLTE, ERNST (2003) *A fasizmus korszaka*. Budapest, XX. Századi Intézet.
- PETŐ IVÁN & SZAKÁCS SÁNDOR (1985) *A hazai gazdaságnegyvtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka*. Budapest, KJK.
- RAINER M. JÁNOS (2004) A „hatvanas évek” Magyarországon. *Rubicon*, No. 8–9. 4–16. o.
- SÁSKA GÉZA (1992) Tantervpolitika az 1945 utáni Magyarországon. *Világosság*, 33. évf. No. 3.
- SÁSKA GÉZA (1988) Felnőttoktatás a negyvenes és az ötvenes években. *Medvetánc* 1988. 8. évf. No. 1. 91–111. o.
- SÁSKA GÉZA (2004) A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokrácia ellenes képze a XX. századi pedagógiai ideológiákban. I. rész. *Magyar Pedagógia*, No. 4. 471–499. o.
- SÁSKA GÉZA (2005) Tehetségfelfogások. Adalékok a természetelvű pedagógiák eszmétörténetéhez. *Iskolakultúra*, No. 10. 127–136. o.

„PEDAGÓGIÁNK... VALÓBAN NÉPÜNK NEVELŐIHEZ FOG SZÓLNI”

AZ 1956-OS BALATONFÜREDI PEDAGÓGUS-KONFERENCIA

EZERKILENC SZÁZÖTVENHAT OKTÓBERÉRŐL a 23-án elindult forradalmi események jutnak mindenki eszébe. Csak szűk körben, neveléstudományi kutatók, idős pedagógusok körében tudnak az október 1–6 közötti balatonfüredi pedagóguskonferenciáról. Ez az 50 évvel ezelőtti esemény mítikus szerepet tölt be a kollektív emlékezetben. Szinte csak a létéről tudunk; egy-egy hozzá kapcsolódó történet szájhagyomány útján terjed. Néhány résztvevője még közöttünk él;¹ fontos lenne megszólaltatni őket, hogy a konferenciához kapcsolódó saját történetüket a következő generációkra hagyományozzák. Sem a neveléstörténeti kánonban, sem a szakemberek, pedagógusgenerációk tudatában nincs ugyanis nyoma annak, hogy a balatonfüredi konferencia történeti jelentőségű eseményként őrződött volna meg. 1989-ben Zibolen Endre egy előadásában feltette a kérdést: „A hatvanon aluliak közül vajon hányan vannak hallgatóim között, akik egyáltalán hallottak róla, mi volt az az 1956. október 1–6. között megtartott tanácskozás? Mi volt a súlya, történelmi jelentősége?”² A konferenciát övező hallgatás ma már tarthatatlan: fontos feladata tehát a neveléstörténeti kutatásnak, hogy – a korszak pedagógiatörténetének vizsgálatával párhuzamosan – a fellelhető írott és szóbeli források alapján megkezdje ennek a fontos eseménynek a feltárását, bemutatását, értékelését, értelmezését.

A konferencia történeti vizsgálata csak úgy lehetséges, ha a Füreden történeteket elhelyezünk abban a politikai térben, amely kijelölte–megszabta–korlátozta a füredi gondolatok helyét, hatását. Szükséges tehát az előzményeket ismernünk és azokat az 1957–58-as történéseket, amelyek egy időre „helyre tették”, a kortársak – és az utókor – számára a napirendről levették a füredi gondolatokat. Ebben a tanulmányban tehát arra vállalkozom, hogy az 1956–58-as éveknek a neveléstudomány művelésének szempontjából néhány lényeges eseményét a korszakban elhelyezve bemutassam, a füredi konferenciát e kronológiai sor – neveléstörténeti fontosságot is jelző – középpontjába állítva megidézzem. Ehhez forrásul a korabeli sajtót és

1 Pl. Bakonyi Pál, Berencz János, Felkai László, Komár Károly, Szarka József.

2 Zibolen Endre (1989) Mérei Ferenc a balatonfüredi pedagógus konferencián. In: *Mérei Ferenc emlékkönyve*. Budapest, 85–91. o.

a konferencia 1957-ben megjelent kéziratot, rövidített anyagát használok. A korabeli Oktatási Minisztérium levéltári anyagai között csak elszórtan bukkannak fel a konferenciához köthető anyagok, kapcsolódási pontokat kínáló dokumentumok; kiterjedtebb levéltári kutatás bővítheti csak tudásunkat a balatonfüredi konferenciáról és politikai erőteréről. A felhasznált forrástípusok az események, vélemények egy olyan rétegét képviselik, amelyek a hivatalos, a külvilágnak szánt megfogalmazást mutatják be. Ennek rögzítése különösen fontos egy olyan történeti korszak tanulmányozásakor, amely komolyan hitt saját tévedhetetlenségében, és eszmerendszerét a kizárólag érvényes gondolkodásmódnak tekintette, sőt előírta mindenkinek. Ennek ellenére – mint látni fogjuk – még ez a homogén forráscsoport is lehetővé teszi, hogy segítségével több rétege táruljon fel a múltnak. Erről a múlttól ezek a felhasznált források már eleve közvetítenek egy olvasatot, amihez a történelem kutatója e források értelmezésével, sorrendbe rakásával, súlypontozásával további olvasattal, múlt-képpel járul hozzá saját szakmai horizontjának megfelelően. A balatonfüredi pedagóguskonferenciáról így nem a z objektív történeti magyarázat születik meg, hanem egy lehetséges narratíva az igénybevett dokumentumok és a szerző találkozásának eredményeképpen.³

A balatonfüredi pedagóguskonferencia⁴ nem tanulmányozható a Petőfi Kör pedagógusvitájának⁵ ismerete nélkül, hiszen a vita két napja, 1956. szeptember 28. és október 12. között zajlott a konferencia október 1–6-ig, és a két esemény közötti áthallások, utalások összekötik a pedagógustársadalom e két fontos korabeli történetét.⁶ Pukánszky Béla három korabeli helyszínt és időpontot említ, amelyek meghatározóak voltak a neveléstudomány és közoktatáspolitikai vitái szempontjából: a Petőfi Kör és a füredi konferencia mellett az MTA Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i ülése a harmadik.⁷ A pedagógiai közélet 1955–56-os történéseit Zibolen Endre is számbavette a Petőfi Kör pedagógusvitáinak közléséhez írt bevezetőjében.⁸ Simon Gyula 1965-ben a szocialista pedagógiai nézőpontjából is ezt a három eseményt említette a korszak neveléstudományának és közoktatásának értékelésekor.⁹ Mindezek az események persze a korabeli köztörténet keretében érthetők meg igazán.

3 Vö. Gyáni Gábor (2005) A megtapasztalt múlt és az elbeszélte múlt. A történelem posztmodern fogalmáról. *Korunk*, 2005. augusztus

4 Balatonfüredi Pedagógus Konferencia 1956. október 1–6. (Rövidített jegyzőkönyv) – *Kézirat*, 1957. Pedagógiai Tudományos Intézet (a továbbiakban: Jegyzőkönyv).

5 A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján VI. Pedagógusvita. Múzsák – 1956-os Intézet, Budapest, 1992. (a továbbiakban Pedagógusvita)

6 Pl. az október 3. délelőtti plenáris ülésen Bizó Gyula utal Alexits Györgynek a Petőfi Körben elhangzott kijelentéseire, vö. Jegyzőkönyv, 269. o.; az október 2. délelőtti plenáris ülésen Szávai Nándor idézi Jóbort Magda Petőfi Körben mondott beszédét, vö. Jegyzőkönyv, 133. o.

7 Béla Pukánszky: Schulpolitische und pädagogische Debatten am Vorabend der Oktoberrevolution in Ungarn 1956 - <http://www.staff.u-szeged.hu/~comenius/schulp.htm>

8 Pedagógusvita, 5–13. o.

9 Simon Gyula (1965) A köznevelésügy fejlődésének néhány sajátossága. In: *Nevelésügyünk húsz éve 1945–64*. Budapest, 9–80. o.

A Sztálin halálával új politikát remélő közép-európai államok, köztük Magyarország helyzete időlegesen kedvezőbbre fordult, és a szovjet és magyar pártelit hatalmi érdekharcai eredményeképpen Nagy Imre alakíthatott kormányt 1953. júliusában. Miniszterelnökségének közel két éve alatt gazdasági változások, az enyhülő terror, a szellemi életben bekövetkezett „olvadás” jelezték, hogy változott a politikai vezetés, és céljait Moszkvában sem ellenezték.¹⁰ A szovjet vezetés támogatását 1955 tavaszán Nagy Imre elvesztette, és áprilisban resztalinizációs folyamatok kezdődtek.¹¹ A külpolitikai helyzet alakulása (osztrák államszerződés, szovjet-jugoszláv viszony normalizálása) azonban az enyhülés, a békés egymás mellett élés felé mutatott, és az SZKP 1956. februári, XX. kongresszusa a kommunista reformértelmiség előtt ismét megnyitotta a gazdasági, társadalmi, kulturális változások lehetőségét Magyarországon is.¹² A neveléstudomány és a közoktatás kérdéseit taglaló dokumentumokban is vonatkoztatási pontként jelent meg az SZKP XX. kongresszusa.

A továbbiakban a Petőfi Kör pedagógusvitájára nem térek ki részletesen. A balatonfüredi konferencia bemutatását egy olyan eseménysorba helyezem, amelynek része az MTA Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i ülése, és a *Pedagógiai Szemle* 1958-as cikksorozata Balatonfüred „újraértékeléséről”.

Az MTA Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i vitaülése

1956 júniusában az MTA Pedagógiai Főbizottsága a „XX. kongresszus útmutatása nyomán”¹³ a személyi kultusz és a dogmatizmus kérdéseit tárgyalta. A neveléstudomány tartalmi és személyi kérdései kerültek napirendre; többen önkritikával illették korábbi szakmai tevékenységüket. A felszólalások, hozzászólások azt érzékeltették, hogy a neveléstudomány művelését továbbra is a kommunista nevelés szolgálatába kívánják állítani, de érzékelhetően történt egy óvatos elmozdulás a korábbi „dogmatikus” pedagógiához képest. A hozzászólók közül többen majd a balatonfüredi konferencián is részt vesznek, és ott érezhetően felszabadultabban fognak fogalmazni. Ágoston György, a főbizottság elnöke, aki 1956 októberében nem volt ott Balatonfüreden, vitaindítójában mind tartalmi, mind személyi kérdéseket is érintett, és az önkritika is megjelent szavaiban. „Nagyon nehéz a pedagógia-elméletnek például kidolgoznia az önálló gondolkodásra nevelés feladatait, módszereit, ha a társadalomban, a tudományban a dogmatizmus uralkodik, ha az önálló gondolat, vélemény kimondása kockázattal jár.” – jelenik meg szavaiban az elhatárolódás a dogmatizmus terhét cipelő pedagógiától. „Megengedhetetlennek” tartja a szovjet pedagógia „fetiszizálását”: „...kutatásaink eredményeit mindenképpen fedezni akartuk szovjet szerzőktől vett idézetekkel.”¹⁴ A szovjet pedagógiához való viszony alapvető, megvitatandó téma lett a füredi konferencián is.

10 Romsics Ignác (1999) Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris. 378. o.

11 Uo.

12 Uo. 381. o.

13 A magyar pedagógiai kibontakozás útján. *Pedagógiai Szemle*, 1956. No. 6. 289–316. o.

14 Uo. 291. o.

Tartalmi kérdésként, de ugyanakkor személyeket érintően szólt Ágoston György arról, hogy a Mérei, Kiss Árpád és Faragó László által képviselt nézetekkel „nem tud egyetérteni”: „Mérei Ferencnek a „Gyermektanulmány”-ban és Faragó Lászlónak, Kiss Árpádnak „Az új nevelés kérdései” című tankönyvében kifejtett nézeteinek legnagyobb részével nem tudok egyetérteni, nem tudom ezeket a marxista ideológia alapján álló pedagógiai eszméknek tekinteni.”¹⁵ A vitán részt vevő Mérei Ferenc saját szakmai nézőpontját elhatárolta a pedológiától, és a Nagy László által képviselt gyermeki fejlődés, gyermeklélektani iskola hívének vallotta magát. Mérei személye és szakmai tevékenysége egyébként szinte mindegyik hozzászólásban megjelent: Lázár György önkritikája, Nagy Sándor Mérei melletti állásfoglalása, Kontra György Mérei önbírálatát sürgető mondatai jelezték, hogy a Mérei-ügy neuralgikus pontja a szakmának. Ezt jelzi, hogy mind Ágoston György, mind mások hozzászólásában megjelent az a nagyon fontos, talán erkölcsinek is nevezhető mozzanat, amely a nézeteik miatt meghurcolt tudósok melletti kiállást fogalmazta meg. Ágoston szerint „...a pedológiai nézetek képviselőinek adminisztratív eszközökkel történt elhallgattatása az osztályharc élesedésének elméletéből származó politikának megfelelő intézkedés volt, amellyel ma aligha lehet egyetérteni.”¹⁶ Jóboru Magda, aki oktatásügyi miniszterhelyettesként vett részt a vitaülésem, így fogalmazott: „Tudományos vitákat úgy elintézni, ahogy mi a Mérei-vitát elintéztük... normális politikai és tudományos viszonyok között nem lehet.”¹⁷ Ravasz János szerint „vannak nálunk olyan munkásai a pedagógiának – például Kiss Árpád, Faragó László, Vajda György Mihály, s nem utolsósorban Mérei Ferenc –, akik sokat tehetnek még a magyar pedagógiáért. A velük szemben támasztott bánásmód méltatlan, felháborító.”¹⁸ Tanulságos ez a vonulata a hozzászólásoknak, hiszen Balatonfüred – és az 1956-os forradalom – után a neveléstudomány szocialista megújítására tett erőfeszítések ismét azt eredményezték, hogy tudományos nézeteik politikai olvastata miatt kerültek többen a szakmai élet perifériájára.

A vitaülés hangulatilag talán legárulkodóbb elemét Zibolen Endre fogalmazta meg, aki kiemelte, hogy „hogyminden hiányosság, sivárság, mely pedagógiai termésünk zömét jellemzi, nem teszi meg nem törtéنتé azt a történelmi fordulatát, hogy a mi pedagógiánk a marxizmus-leninizmus alapján áll.”¹⁹ Az idézetből kitetszik az a kettősség, amely a korábbi évek szemléletmódjával úgy akar szakítani, hogy megőrzi annak ideológiájából azt, amiben még hinni lehet, ami még „érintetlen”, ami segíheti a pedagógia tudományának munkásait. A balatonfüredi pedagógus-konferencia szövegeiből is ez a kettősség fog visszaköszönni.

A balatonfüredi pedagógus-konferencia

A balatonfüredi pedagóguskonferencia ötletét, megvalósításának lépcsőfokait elsősorban Zibolen Endre visszaemlékezései alapján ismerjük. Ő egészen 1955-ig

15 Uo. 295. o. 16 Uo. 295. o. 17 Uo. 301. o.

18 Uo. 306. o. Ravasz János, mint látni fogjuk, a balatonfüredi konferencián is kiállt kollégái mellett.

19 Uo. 309. o.

vezette vissza az előzményeket, Bogdan Suchodolski²⁰ professzor akkori látogatásáig, aki említette a lengyel pedagógusok, pedagógiai kutatók szokásos nyári táborozásait. Ugyancsak ebben az évben merült fel a pedagógusszakszervezet részéről az ötlet, hogy a pedagógusoknak konferenciát szervezzenek.²¹ Az előkészületeket tehát a szakszervezet végezte a lengyel pedagógusok rendszeres táborozásainak ismeretében, és személy szerint Székely Endréné, aki akkor az MDP Kulturális és Tudományos Osztályán dolgozott.²² A szakszervezet szerepvállalását erősíti az a levél is, amelyet Erdei Sándorné, a pedagógusszakszervezet titkára küldött a oktatási miniszterhez, Erdey-Grúz Tiborhoz, hogy 1956. augusztusában Pécsen tudományos tanácskozást rendeznének.²³ A pedagógus közvélemény bevonásával akkor nem jött létre a konferencia,²⁴ ezért a szakszervezeti szervezőmunka tovább folytatódott. A közvetlen szervezés a Pedagógiai Tudományos Intézet feladata lett.²⁵ 1956. szeptember 19-én kelt, Kónya Albert miniszternek²⁶ címzett levelében Erdei Sándorné egy korábbi szóbeli megbeszélésre hivatkozott, amelynek során a konferencia megrendezését eldöntötték.²⁷ Közölte a miniszterrel, hogy a balatonfüredi Pedagógus Üdülőben fogják tartani a tanácskozást, és felkérte őt, hogy vegyen részt a konferencián. Pontokba foglalva felsorolta a levél, hogy milyen témában várnak véleménynyilvánítást a minisztertől:

„1) A pedagógiai tudomány művelőinek felelőssége az ifjúság szocialista szel­lemben való nevelésében különös tekintettel arra a körülményre, hogy társadalmi rendszerünk megváltozása és ezzel kapcsolatosan a nevelési célok és módszerek változása időben egybeesik a technika ugrásszerű fejlődése következtében kibontakozó új ipari forradalommal, mely sürgetően veti fel a modern és szocialista ember új műveltségi arculata kialakításának igényét.

2) Hogyan kívánja biztosítani a minisztérium a pedagógiai tudomány eredményei­nek felhasználását a közoktatás irányításában? Hogyan valósítható meg a tudomá­nyos kutatásnak az oktatásügy igényeit szolgáló tervezése és koordinációja? Milyen irányban fejlődjen a tudományos intézet és a minisztérium kapcsolata a jövőben?

20 Bogdan Suchodolski (1903–1992) lengyel pedagógus, a varsói egyetem tanára.

21 Sarkadi László (1988) Beszélgetés Zibolen Endrével. Budapest, Oktatókutató Intézet. 188–189. o.; Pedagógusvita 9. o.

22 Gáspár László (1989) Székely Endréné – Magyar pedagógusok. Budapest, OPKM. Sarkadi: i.m. 190. o.

23 Magyar Országos Levéltár XIX-I-2-m 19. doboz, 666/1956.

24 1956 augusztusában kommunista pártaktívát tartottak Andics Erzsébet elnökletével, ahol a különböző pedagógiai kutatóhelyeken folyó munkák koordinálására tettek kísérletet, és a tervbe vett balatonfüredi konferenciára ezt előkészítették. Nagy Sándor 1958-ban úgy emlékezett vissza, hogy a füredi konferenciát a párt kezdeményezte. Vö.: Nagy Sándor: Még egyszer a balatonfüredi pedagógiai konferenciáról. *Pedagógiai Szemle*, 1958. No. 5. 407–415. o.; Zibolen Endre: i.m. 86. o. A füredi tanácskozáson Zagyva Imre tolmácsolta a Párt Központi Vezetősége Tudományos és Köznevelési Osztályának üdvözlését, a következő szavakkal: „A párt a füredi tudományos táborozást jelentős határkönek tartja a neveléstudomány előre vitele szempontjából.” Vö. Jegyzőkönyv, 309. o.

25 Sarkadi: i.m. 190. o.

26 Mann Miklós (2005) Magyar oktatási miniszterek 1848–2002. Budapest, Önkönet. 135–138. o.

27 Magyar Országos Levéltár XIX-I-2-j 3. doboz. 2865/1956.

3) Milyen gyakorlati intézkedésekkel tudna segíteni a minisztérium a pedagógiai publikálási lehetőségek széleskörűvé tételében, s abban, hogy a pedagógiai tudomány eredményei minél több gyakorló pedagógushoz eljussanak?

4) Szeretnénk, ha Kónya Elvtárs rámutatna arra, hogy a pedagógiai kutatómunkának szoros kapcsolatban kell lennie az iskolai gyakorlattal, s hogy milyen nagyfontosságú a gyakorló pedagógusok tapasztalatainak, javaslatainak összegyűjtése és feldolgozása. Ugy gondoljuk, hogy a gyakorlati tapasztalatoknak összegyűjtésében szakszervezetünk segítséget tudna nyújtani, szívesen vennénk, ha beszédében szakszervezetünknek erre a szerepére is rámutatna.

5) Végül meg lehetne említeni azokat a főbb pedagógiai témákat, melyeknek az elkövetkező években való kidolgozása nagyban hozzájárulhatna ahhoz, hogy az oktatásügy vezetése biztos pedagógiai megalapozottságu legyen.

Mivel a tanácskozássra meghívtuk a lélektani tudomány néhány művelőjét is, célszerű lenne hangsúlyozni előttük az az igényt, hogy a lélektani és a pedagógiai kutatásoknak több munkaterületen való összehangolása mily nagy jelentőségű lenne, különösen az elmúlt években tapasztalható fogyatékoságok (túlterhelés, életkori sajátosságok mellőzése) megszüntetésében.”

A levél eredeti példányának hátoldalán a miniszter kézírásos feljegyzései találhatók, amelyek tervezett beszédének néhány gondolatát tartalmazzák. Ha a szakszervezet kéréseit összevetjük a füredi konferencián elhangzott Kónya Albert beszéddel, akkor érzékelhető a miniszter törekvése, hogy érintse az Erdei Sándorné levelében említett témákat. A pedagógiai kutatómunka és az iskolai gyakorlat kapcsolatára nézve szinte önkritikát gyakorolt a miniszter: „Ha az elmúlt időszakra visszatekintünk, akkor az oktatás területén elért fejlődés ellenére azt kell megállapítanunk, hogy igen sokszor és nagyon lényeges kérdésekben hiányzott intézkedéseinkből és a magyar oktatásügy fejlődéséből a tudományos pedagógiai megalapozottság... A helyes oktatási politika azt igényli, hogy álljanak rendelkezésre a pedagógiai tudományok eredményei és ezek adják az intézkedések elméleti alapját.”²⁸ Beszélt a minisztérium és a pedagógiai tudomány viszonyáról, a publikációs lehetőségek javításáról, külföldi tanulmányutak gazdasági alapjainak támogatásáról.²⁹

A levél utalt arra, hogy a tanácskozássra meghívták a „lélektani tudomány néhány művelőjét” is. Elsősorban Mérei Ferencre kell gondolnunk, aki már a Petőfi Kör szeptember 28-i összejövetelére is meghívást kapott, de betegsége miatt beszédét Pataki Ferenc mondta el.³⁰ Mérei a „szocialista felvilágosodás”³¹ pedagógiájáról és a dogmatikus pedagógia felszámolásáról szolt. Tulajdonképpen ezeket fejtegette ki Balatonfüreden is, ahol személye a politikai enyhülést, a nyitott szakmai vitát szimbolizálta. A gyermektanulmányi pedagógiát képviselő Mérei nemcsak tudósként, de baloldali ideológusként is perifériára szorult, kegyvesztett lett az 1950-es években,³²

28 Jegyzőkönyv, 7–8. o.

29 Uo. 12–13. o.

30 Pedagógusvita 22–24. o.

31 Litván György (1989) Mérei Ferenc a politikában. In: *Mérei Ferenc emlékkönyv*. Budapest, 112–115. o.

32 Golnhofér Erzsébet (2004) Hazai pedagógiai nézetek 1945–49. Pécs, Iskolakultúra könyvek. 110–111. o.

és szakmai „visszatérése” 1956 őszén komoly jelzést jelentett a neveléstudomány művelőinek. Személyének fontosságát az is jelezte, hogy a Pedagógiai Tudományos Intézet gépkocsijával vitték le Balatonfüredre.³³

Az, hogy a konferencia létrejötte illeszkedett a politikai változásokhoz, a diktatúra korábbi módszereivel való szakításhoz, megmutatkozott abban, hogy „Ravasz János előterjesztése alapján a plénum elhatározta, hogy táviratilag meghívja Prohászka Lajost, Vajda György Mihályt, Kiss Árpádot, Földes Évát, Várkonyi Dezsőt és Szemere Samut a táborozásra.”³⁴ A politikai okokból mellőzöttek gesztus-értékű meghívásának eredményeképpen Kiss Árpád és Vajda György Mihály nevét olvashatjuk a résztvevők névsorában, és a jegyzőkönyv tartalmazza hozzászólásait is.

A konferencián plenáris üléseken és szakbizottságokban folytattak vitákat a résztvevők. A konferencia jegyzőkönyvét tanulmányozva fel kell figyelni arra, hogy nemcsak az elhangzott eladások szövegeit tartalmazza a kiadvány, hanem számos, az utókor számára fontos tájékozási lehetőséget nyújtó adatot. A plenáris és szakbizottsági ülések anyagán kívül az ún. „füredi platform” szövegét is hozza a kéziratos kiadvány.³⁵ Közli a résztvevők névsorát, akkori beosztásukat, munkahelyüket³⁶ valamint a „A pedagógiai kutatás országos tematikus terve az 1956/57. és 1957/58. évre” című anyagot.³⁷

A 62 nevet tartalmazó névsoron végigtekintve azóta feledésbe merült kollégák neve mellett a neveléstudomány később meghatározó személyiségei is feltűnnek. Szakmai életpályák állomásairól is tudósít a jegyzőkönyv, amivel hozzásegít ahhoz, hogy a neveléstudomány művelőinek életútját ebben a történetileg jelentős közoktatáspolitikai helyzetben értelmezzük, ennek tükrében is lássuk – láttassuk. E dolgozat keretében azonban erre nem tudunk kitérni.

Ha a jegyzőkönyv szövegét, nyelvhasználatát, a szakmai szófordulatokat tanulmányozzuk, akkor egy pártirányítású, de demokratikus szocializmusban gondolkodó, élő, vitatkozó és tevékenykedő neveléstudományi szakmai közösség képe mutatkozik meg. Székely Endréné felszólalása egyértelművé tette, hogy „továbbra is a marxizmus-leninizmus elvi alapján kívánunk dolgozni, a marxista pedagógiát akarjuk művelni, de szakítva a marxizmus és a marxista pedagógia szűk, szektás, dogmatikus értelmezésével és gyakorlatával.”³⁸ A hivatalos megszólítás az „elvtárs”.³⁹ A párt szerepe, a „pártosság” kérdése többször visszaköszön a szövegben.⁴⁰ A „törvénytelenések”, a „szektás politika hibái”, a „dogmatizmus” kérdésköre is visszatérő témái azoknak a felszólalásoknak, amelyek az 1950-es évek politikai gya-

33 Sarkadi: i.m. 190. o.

34 Jegyzőkönyv, 65. o.

35 Jegyzőkönyv, 394–396. o., ld. a Mellékletet.

36 Jegyzőkönyv, 399–400. o.

37 Jegyzőkönyv, 401–434. o.

38 Jegyzőkönyv, 20–21. o.

39 Buzás László használja a „kartárs” megszólítást. Jegyzőkönyv, 111. o.

40 pl. Kiss Árpád egyik felszólalása, Jegyzőkönyv, 251. o.; Bakonyi Pál felszólalása, Jegyzőkönyv, 278–280. o.

korlátát, közoktatáspolitikáját bírálják, elemzik. Székely Endréné „szektás szűkkörű politikát” említett,⁴¹ Simon László „az antihumanista gyakorlat bénító és torzító” légköréről beszélt.⁴² Bizó Gyula a „személyi önkény” kifejezést használta az 50-es évek kultúrpolitikájára.⁴³ Berencz János önkritikát gyakorolva saját korábbi munkásságában talált „dogmatikus hibákat”.⁴⁴ A kommunista diktatúra enyhülésére, a változtatás szándékára utalnak az olyan kitételek a felszólalások szövegében, mint pl. „A rövidlátó politikusok nyomása alól felszabadulni akaró magyar pedagógiai elmélkedők”,⁴⁵ a „szocialista felvilágosodás korszaka”,⁴⁶ „a szocialista eszmény demokratizmusa és embersége”.⁴⁷

Jól tudjuk, milyen nehéz egy sok résztvevős beszélgetés, vitafórum moderálása, mederben tartása. A szóbeli megnyilatkozások írásbeli lejegyzései még szerkesztett változatban is tükrözik a hozzászólások tartalmi és stiláris hullámzásait, az élőbeszédre jellemző egyenetlenséget. Ez mind jól érzékelhető a balatonfüredi jegyzőkönyv kézirat kiadásán is. Nem tudjuk, mit takar a „rövidített jegyzőkönyv” megjelölés. Kimaradt-e valami lényeges a felszólalásokból vagy csak technikai rövidítésről van szó?

A konferencia plenáris üléseinek tematikáját vizsgálva több, az egyhetes tanácskozáson végig jelenlévő témát emelhetünk ki, melyek az említett egyenetlenséggel ugyan, de egyértelművé teszik, hogy melyek voltak a súlyponti kérdések a megbeszéléseken. Ezek közül a továbbiakban *a szovjet pedagógia hatásának kérdéseit, megítélését és a múlt pedagógiájához, közoktatáspolitikájához való viszonyt* érintjük.

A szovjet pedagógia kérdései a konferencián

A szovjet pedagógiát érintő kritikák kevésbé tartalmi kifogásokat fogalmaztak meg, inkább onnan közelítették meg a kérdést, hogy miért volt szükség az 50-es években ilyen nagy mértékben és ilyen kritikátlanul támaszkodni a szovjet pedagógusok, tudósok munkáira. Zibolen Endre az 1945 utáni pedagógia és közoktatás periodizációjáról beszélve az 1950-es évek jellemzéséből nem hagyta ki azt, hogy ez egy „fordító korszak” volt,⁴⁸ szovjet munkák átvételével. A neveléstörténetről szóló vitában például Nagy Istvánné konkrétan utalt arra, hogy a „lefordított Medinszkij tankönyvnek számos hibája van, sokszor dogmatizmus is megnyilvánul benne.”⁴⁹ Zibolen Endre szerint kizárólagos mércévé vált a szovjet pedagógiához való vi-

41 Jegyzőkönyv, 19. o.

42 Jegyzőkönyv, 258. o.

43 Jegyzőkönyv, 268. o.

44 Jegyzőkönyv, 277. o.

45 Juhász Ferenc hozzászólása, Jegyzőkönyv, 160. o.

46 Juhász Ferenc felszólalása, Jegyzőkönyv, 159. o.; Zibolen Endre utalása Mérei Ferenc Petőfi Körben felolvasott beszédére, Jegyzőkönyv, 187. o.

47 Mérei Ferenc beszéde, Jegyzőkönyv, 30. o.

48 Jegyzőkönyv, 78. o.

49 Jegyzőkönyv, 363. o.

szony.⁵⁰ Mérei Ferenc úgy fogalmazott, hogy „nem tudja magát azonosítani azzal a nézettel, hogy mindaz, ami a Szovjetunióban a pedagógia, a lélektan területén történik, csak azért, mert ott történik, önmagától a legeredményesebb, a leghaladóbb, az egyetlen példamutató.”⁵¹ Ezt a szovjet pedagógiából kiinduló leegyszerűsítő szemléletet kárhoztatta például Faragó László is, amikor a Nagy László lélektanát ért kritikák egyoldalúságáról szólt.⁵² A korszakban használt Jeszipov-Goncsarov-féle illetve Kairov nevével fémjelzett pedagógia-tankönyvek dogmatizmusát tették szóvá a felszólalók, „kairovizmus”-ként emlegetve azt az – immár tartalomra vonatkozó – kritikai észrevételt, hogy „a valóságos pedagógiai élet iránti érzéketlenség” a legfeltűnőbb a szovjet tankönyvekben.⁵³ Pataki Ferencné mondta ki világosan, hogy kizárólagosan a szovjet pedagógia azonosítása a marxista pedagógiával hátráltatta a neveléstudományt.⁵⁴ A vitában reagáltak arra a nézetre is, miszerint a szovjet pedagógia „minden részletében hiba nélküli”, csak a hazai „kopirozók” közvetítésével tűnik hiányosnak, hibásnak, károsnak. Bizó Gyula, az Oktatásügyi Minisztérium osztályvezetője mondta ki, hogy a szovjet neveléstudomány fogyatékoságai „valóságosan meg is voltak”.⁵⁵ Szemléletesen fogalmazta ezt meg Surányi Gábor, a Pedagógiai Tudományos Intézet munkatársa: „Ha grafikusan egy körrel akarnám ábrázolni a szovjet neveléstudományt, akkor ebbe a körbe beleférnek azok a megállapítások, amelyeket Pataki elvtársnő szóvatett. Benne van tehát a dogmatizmus, benne van a tények figyelmen kívül hagyása, illetőleg azok elferditése, benne van az immanens kritika hiánya, és az immanens kritikára való törekvés elfojtása.”⁵⁶ Ugyanakkor Surányi Gábor árnyalta is a szovjet pedagógiát a konferencián érő kritikát, mert olyan tényeket vonultatott fel, amelyekkel bizonyítani óhajtott, hogy még a legsötétebb sztalinizmus alatt is igyekeztek a szovjet pedagógia egyes művelői a tudományosság kritériumaihoz ragaszkodni. „Én Sztálin életében éltem a Szovjetunióban, és ott azt tapasztaltam, nagyon is hevesen vitatkoztak egy-egy tanszéki megbeszélésen.”⁵⁷ A körrel szemléltetett szovjet neveléstudományba tehát ezek is beletartoztak.

A múlt pedagógiájának megítélése

A múlt pedagógiájának kérdéseit tárgyalták a résztvevők a magyar nevelés évszázados hagyományaira kiterjesztve és a közelmúlt, azaz az 1945 utáni neveléstudományban lezajlott történésekre, azok periodizációra koncentrálva is. A múltnak e két szelete sok szempontból összekapcsolódott a konferencián. A Balatonfüreden történtek utólagos megítélése szempontjából is alapvető volt Mérei Ferencnek az a

50 Jegyzőkönyv, 84. o.

51 Jegyzőkönyv, 336. o.

52 Jegyzőkönyv, 200. o.

53 Jegyzőkönyv, 243. o.

54 Uo.

55 Jegyzőkönyv, 269. o.

56 Jegyzőkönyv, 285. o.

57 Jegyzőkönyv, 288–292. o.

gondolatmenete, amely a Rajk-per utáni időszakot az „önálló magyar művelődéspolitikai felszámolása” korszakának emlegette.⁵⁸ Azt a sztálini megállapítást elemezte a megnyitó ülésen, amely szerint a szocialista kultúra tartalmában szocialista, formájában nemzeti. Ebből az következett Mérei szerint, hogy „a nevelés nyelve magyar, de a nevelés tartalmát a Kairov-könyv határozza meg.”⁵⁹ Mérei mellett foglalt állást, hogy a szocialista kultúrának „nemzeti gyökerekből, nemzeti hagyományokból kell táplálkoznia, s a nagy nemzeti problémákat, nemzeti konfliktusokat kell hordoznia!”⁶⁰ Komoly kritikával illette azt a történelemszemléletet, amely a „haladó hagyományok” szempontja mentén mintegy példatárrá változtatta a magyar művelődéstörténetet azzal, hogy „propagandaértéke” alapján emelt ki egy-egy nevezetes személyiséget, pl. Apáczai Csere Jánost.⁶¹ Mivel a nemzet története szerves egységet alkot, ezért egy-egy ilyen ideologikus szempontú kiemelés a nemzeti művelődéstörténet tényleges megismerését gátolja Mérei szerint. A neveléstörténeti szakbizottsági vitában Ravasz János ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Előfordul, hogy haladó hagyományainkat „mazsolaszerűen” értékeljük – mint mondani szoktam –, vagyis egy-egy történeti személyiség körül bizonyos kultuszt csinálunk, anélkül, hogy kellően megvizsgálnánk azokat a sokoldalú szálakat, amelyek az illető jelentős pedagógust korának társadalmához és szellemi életéhez fűzik.”⁶² Ezzel együtt Ravasz János a nemzeti múlttal kapcsolatos felvetéseket nem látta annyira lényegesnek és újragondolandónak, mint mások.⁶³

Nagy Sándor felszólalásában ugyancsak nagy teret szentelt a múltnak, „a múlthoz való viszonyunk szinte katasztrofális egyoldalúságának”.⁶⁴ Nemzeti értékeink elcallódásáról beszélt; konkrétan megnevezte Nagy Lászlót és Kemény Gábort, mint akik nem megfelelő tudományos méltatásban részesültek.⁶⁵ Nagy László nevének említése a gyermektanulmányozás hagyományaihoz való viszony újragondolását is jelentette. Ez már azonban érintette a korszak pedagógiáját is, hiszen – ahogy Kiss Árpád fogalmazott – „nem lehet nevelésről, a gyermek életkori sajátosságainak figyelembe vételéről beszélni, amíg nem tanulmányozhatjuk a gyermeket.”⁶⁶ Ravasz János felvetette Imre Sándor nevét, akinek nevelésszociológiai szempontból „veszendőbe ment” módszereire hívta fel a figyelmet.⁶⁷

Az ifjabb nemzedék nézőpontjából merült fel a magyar pedagógia múltja Havril Andrásné felszólalásában: „Mi az egyetemen tudtuk, hogy mit mondott Simbirjev,

58 Jegyzőkönyv, 25. o.

59 Uo.

60 Jegyzőkönyv, 29. o.

61 jegyzőkönyv, 35. o.

62 Jegyzőkönyv, 351. o.

63 Vö. Jegyzőkönyv, 352. o.

64 Jegyzőkönyv, 61. o.

65 Nagy László rehabilitálására kérte Kónya Albert oktatásügyi minisztert 1956. augusztusában Fodor Márk nyugalmazott gimnáziumi tanár, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság volt titkára. MOL XIX-I-2-j 3. doboz 1680/1956

66 Jegyzőkönyv, 254. o.

67 Jegyzőkönyv, 323. o.

Ogorodnyikov, Kazancev stb., de nagyon keveset tudtunk arról, hogy van egy magyar pedagógiai hagyomány is. Nem tudtunk Fináczyról, Prohászkaról, Imre Sándorról.”⁶⁸

A közelmúlt pedagógiájának értékelése, elemzése mélyen érintette a konferencia résztvevőit, hiszen mindannyian részesei voltak az akkori történéseknek, és a közoktatáspolitikai, a neveléstudomány közelmúltjának megvitatásával saját szakmai tevékenységüket is el kellett helyezni az 1956 októberét megelőző évtizedben. Zibolen Endrének az október 2-i plenáris ülésen elhangzott beszéde⁶⁹ vonatkoztatási pontként szolgált ehhez a további vitákban, amelyek érintették a személyes felelősség kérdését is. Zibolen 1945-től szakaszolta a „pedagógiai élet fejlődését”, amelyet különféle kutatóintézmények létrejötte, szakmai szervezetek felszámolása, párthatározatok megszületése jellemezett. Az árnyalt elemzés vezérfonala a szocialista pedagógia kialakulásának állomásai, annak erényei mellett hibáit is felemlegetve. A más szempontból már idézett „fordító korszakot” például így írta le Zibolen: „az 50 után korszakra nézetem szerint a legjellemzőbb, – s erre még mindig nem tudok jobb terminust – a pedagógia autonómiájának teljes feladása, a fordító korszak, az önállónak mondott, hazai szerzőktől származó műveknél pedig a citatológia. Azután pedig ennek a fordító korszaknak és citatológiának a pedagógiai ideológia igazolása, a pedagógiai elmélkedés teljes elszakítása a gyakorlattól, a szocialista építés hazai valóságától.”⁷⁰

Zibolen korszakolása, múlt-elemzése vitaalap lett, kritikai észrevételeket is kapott. Az egyik legrészletesebb hozzászólást ehhez Simon Gyula adta.⁷¹ Bizó Gyula szerint a „periodizáció nagyjából helyes.”⁷² Ravasz János aránytalannak tartotta és kiegészítéseket fűzött hozzá.⁷³ Szokolszky István szerint Zibolen „egyoldaluan negatív képet” festett az 1950 utáni időszakról.⁷⁴ Székely Endréné önkritikusan értékelte saját szerepét: „Ezzel a művelődéspolitikai korszakkal kapcsolatban az elért eredményekben is volt valami részem és természetesen az elkövetett hibákban is.”⁷⁵

A konferenciát megelőző évtized pedagógiájával foglalkozó felszólalók egy része azt érezte, hogy a múltból való őszinte eszmecsere szebbé, igazabbá formálja a pedagógia, a neveléstudomány jövőjét. Patetikus megfogalmazásban, nem az elemzés igényével, hanem a téma iránti fogékonyságot tükrözve mondta Juhász Ferenc a vitában: „A magyar multat, annak minden haladó pedagógiai gondolatát összegezni, a jelent a jövő számára új formába önteni, ez a mi feladatunk. Lelkesen fogunk ehhez a munkához. Lelkesen segít ebben a marxista és nem marxista pedagógusok

68 Jegyzőkönyv, 136–137. o.

69 Jegyzőkönyv, 67. o.

70 Jegyzőkönyv, 79. o.

71 Jegyzőkönyv, 165–173. o.

72 Jegyzőkönyv, 110. o.

73 Jegyzőkönyv, 95. o.

74 Jegyzőkönyv, 153. o.

75 Jegyzőkönyv, 106. o.

tábora egyaránt, mert minden nevelőt a jövő szép távlata lelkesít.”⁷⁶ A pátosz kitetszett Faragó László mondataiból is: „Induljunk el hát végre azon az uton, hogy a pedagógusok hatalmas „kincstári” seregeből... felszabadult, boldog, maga előtt jövőt és perspektívát látó, szocialista nevelőtábor alakuljon ki. Nagyon szeretném, ha ennek eléréséhez hozzájárulhatna ez a füredi vita is.”⁷⁷

A Pedagógiai Szemle cikksorozata

Miközben 1956–57 fordulóján a szovjet hadsereg támogatásával megkezdődött az új hatalom, a Kádár-korszak kiépítése és ezzel párhuzamosan a forradalom utáni „rendcsinálás”, megtorlás,⁷⁸ az 1957-ben újjáalakult Pedagógiai Szemle cikksorozatban tért vissza a Balatonfüreden történetek értelmezésére, kritikai elemzésére.⁷⁹ Már az 1957. első számban jelezték, hogy szükség van a balatonfüredi konferencia kritikai értékelésére a Pedagógia Tudományos Intézet égisze alatt.⁸⁰

Ha a balatonfüredi konferencián elhangzottakat egy megújulni óhajtó, a demokratikus szocializmus eszmekörében mozgó pedagógiai szakmai közélet megnyilvánulásának tekintjük, a Pedagógiai Szemle 1958-as cikksorozatát már úgy olvashatjuk, mint az 1956 októberi-novemberi politikai történések 1957-től hivatalos értékelésének fényében elemzett szakmai vitát. Vagyis a cikksorozat szerzői – sok esetben a konferencia résztvevői – már azzal a „tudásukkal” tették mérlegre a Füreden történeteket, amely tekintettel volt az 1956 vége – 1958 közötti visszarendeződésre, és ennek tükrében értelmezték akár saját korábbi szerepvállalásukat, akár a füredi konferencia egészét. A mai olvasó pedig arra is gondol, hogy ezek a cikkek akkor jelentek meg, amikor tragikus kimenetelű politikai perek sokasága zajlott – a nyilvánosság előtt szinte titokban.

Ugyanakkor a cikksorozatot olvasva érezhetjük, hogy olyan szerzők, vélemények is megjelenhettek, amelyek eltértek a hivatalos állásponttól, és valamilyen formában a füredi gondolatokat igyekeztek átmenteni. A cikksorozatot lezáró szerkesztői írás erre külön felhívta a figyelmet. „Az egészségesen fejlődő tudományos és tudománypolitikai légkörre mutat, hogy a vita nem volt egyoldalú, olyanok is megszólaltak, akiknek Füredet megítélő álláspontjával – megmondjuk – nem értünk egyet.”⁸¹ Sajátos módon tükrözi ez a mondat a korszak szellemiségét: a szellemi mozgáster bizonyos fokú megléte és e mozgásteret biztosító, a gondolkodásmód normáit előíró hatalom jelent meg benne.

76 Jegyzőkönyv, 160. o.

77 Jegyzőkönyv, 334. o.

78 Romsics: i.m. 399–423. o.

79 Géczy János: Az 1956-os balatonfüredi pedagógus-konferencia elő- és utóélete a pedagógiai sajtóban c. írása a Szemle mellett a Köznevelés idevonatkozó cikkeit is számba vette.

80 Pedagógiai Tudományos Intézet. *Pedagógiai Szemle*, 1957. No. 1. 95–96. o.

81 A szerkesztőség zárószava. *Pedagógiai Szemle*, 1958. No. 5. 417–418. o.

Ágoston György cikke már címében is jelezte a szerző Füreddel kapcsolatos álláspontját.⁸² Politikai-ideológiai szempontból, és nem elsősorban szakmai oldalról vonta meg a konferencia mérlegét: „Összegezésül... azt igen határozottan meg kell mondani, hogy a felszólalók közül azok, akik a marxizmus-leninizmus talajáról a kérdések nehéz, de helyes megoldását vetették fel, kisebbségben voltak. Azok pedig – becsületességükben komoly hiba volna kételkedni – akik a szocializmus élcsapatával, a munkásosztállyal és a párttal való egység megteremtésének útjáról letérve, a tömegek ösztönös mozgalmával való azonosulás útját választották, objektíve ellenséges irányzatok képviselőivé, hirdetőivé váltak.”

Bár a füredi konferenciát ért politikai szempontú bírálatok következtek a korszak szellemiségéből, a cikksorozatban – mint jeleztük – találunk árnyaltabb, szakmaibb írásokat is. Differenciáltan értékelte a konferenciát Szokolszky István, aki kiegyensúlyozottan írt Méreiről.⁸³ Faragó László⁸⁴ és Zibolen Endre⁸⁵ – akiknek nézeteivel a szerkesztőség nem értett egyet, akikkel „nézeteltéréseink azonban továbbra is fennmaradtak” – a lehetőségekhez képest igyekeztek a füredi gondolatokat ismét rögzíteni. Zibolen Endre e cikkben is „magyar szocialista pedagógiáról” beszélt, a szocialista embereszmény említése mellett „a valóságosan létező növendék”-ről is említést tett: mindkét kifejezés két fontos füredi témára utalt. Faragó László pedig a konferenciának csak az „előremutató törekvéseit” (pl. dogmatikus tudománnyal szembeni állásfoglalás, a szovjet pedagógiához való helyes viszony, tudományos kutatás tisztessége) vette számba, mintegy jelezve, hogy fenntartja és a pedagógia szempontjából progresszívnek gondolja a füredi megállapításokat.

A korszak mérvadó politikai és tudománypolitikai nézőpontjából a legátfogóbb elemzést Nagy Sándor adta a konferenciáról.⁸⁶ Úgy foglalta össze a füredi konferencia pozitívumait (pl. az ahistorizmus elítélése, nemzeti hagyományok elhanyagolásának szempontja, stempliző pedagógiai elleni állásfoglalás, a nevelő nagyobb szabadsága az iskola belső életének alakításában), hogy a mérlegkészítés a politikai indíttatású kritikát is tartalmazta. Markánsan jelzi ezt a következő mondat: „Füred pozitív törzsanyaga is sok esetben vitatható összefüggésekbe ágyazódott, esetenként pedig revizionista, antimarxista nézetekhez kapcsolódott.”

Az 1958-as cikksorozat hosszú időre lezárta, eltemette a füredi konferencia gondolatvilágát. Ami akkor kimondható volt, a cikkek kimondták. Jól példázzák, hogy a szakmai közvélemény hogyan szocializálódott a hivatalos, politikai állásfoglalás és a szakmailag vállalható nézetek kettősségéhez.

SZABOLCS ÉVA

82 Ágoston György (1958) Küzdjük le az ellenséges, revizionista nézeteket! *Pedagógiai Szemle*, No. 1. 5–15. o.

83 Szokolszky István (1958) Cél- és eszközrendszer a pedagógiában. *Pedagógiai Szemle*, No. 3. 201–211. o.

84 Faragó László (1958) Amiben Füreden megegyeztünk... (A balatonfüredi pedagógus táborozás előremutató törekvései és határozatai) *Pedagógiai Szemle*, No. 3. 212–218. o.

85 Zibolen Endre (1958) Balatonfüredről – feladatainkról. *Pedagógiai Szemle*, No. 4. 310–320. o.

86 Nagy Sándor: i.m.

IRODALOM

- Magyar Országos Levéltár:
 KÓNYA ALBERT miniszter iratai XIX-I-2-j.
 ERDEI-GRÚZ TIBOR miniszter iratai XIX-1-2-m.
 ÁGOSTON GYÖRGY (1958) Küzdjük le az ellenséges, revizionista nézeteket! *Pedagógiai Szemle*, No. 1. 5–15. o.
 Balatonfüredi Pedagógus Konferencia. 1956. október 1–6. (Rövidített jegyzőkönyv) – *Kézirat*, 1957. Pedagógiai Tudományos Intézet
 FARAGÓ LÁSZLÓ (1958) Amiben Füreden meggyegettünk... (A balatonfüredi pedagógus táborozás előremutató törekvései és határozatai). *Pedagógiai Szemle*, No. 3. 212–218. o.
 GÁSPÁRLÁSZLÓ (1989) Székely Endréné – Magyar pedagógusok. Budapest, OPKM. 1989
 GOLNHOFFER ERZSÉBET (2004) Hazai pedagógiai nézetek 1945–49. Pécs, Iskolakultúra könyvek.
 GYÁNI GÁBOR (2005) A megtapasztalt múlt és az elbeszélte múlt. A történelem posztmodern fogalmáról. *Korunk*, 2005. augusztus
 LITVÁN GYÖRGY (1989) Mérei Ferenc a politikában In: *Mérei Ferenc emlékkönyv*. Budapest, 112–115. o.
 A magyar pedagógia a kibontakozás útján. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i vitaülése. *Pedagógiai Szemle*, 1956. 289–316. o.
 MANN MIKLÓS (2005) Magyar oktatási miniszterek 1848–2002. Budapest, Önkonet.
 NAGY SÁNDOR (1958) Még egyszer a balatonfüredi pedagógiai konferenciáról. *Pedagógiai Szemle*, No. 5. 407–415. o.
 Pedagógiai Tudományos Intézet. *Pedagógiai Szemle*, 1957. No. 1. 95–96. o.
 A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján VI. Pedagógusvita. Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet. 1992.
 BÉLA PUKÁNSZKY: Schulpolitische und pädagogische Debatten am Vorabend der Oktoberrevolution in Ungarn 1956 – <http://www.staff.u-szeged.hu/~comenius/schulp.htm>
 ROMSICS IGNÁC (1999) Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris.
 SARKADI LÁSZLÓ (1988) Beszélgetés Zibolen Endrével. Budapest, Oktatáskutató Intézet. 188–189. o.
 SIMON GYULA (1965) A köznevelésügy fejlődésének néhány sajátossága. In: *Nevelésügyünk húsz éve 1945–64*. Budapest, 9–80. o.
 A szerkesztőség zárószava. *Pedagógiai Szemle* 1958. No. 5. 417–418. o.
 SZOKOLSZKY ISTVÁN (1958) Cél- és eszközrendszer a pedagógiában. *Pedagógiai Szemle*, No. 3. 201–211. o.
 ZIBOLEN ENDRE (1989) Mérei Ferenc a balatonfüredi pedagógus konferencián. In: *Mérei Ferenc emlékkönyv*. Budapest, 85–91. o.
 ZIBOLEN ENDRE (1958) Balatonfüredről – feladatainkról. *Pedagógiai Szemle*, No. 4. 310–320. o.

Nyugdíjas diákok az ausztriai magyar gimnáziumokról, 2005–1956

1956 a magyar jelenkortörténet szimbolikus jelentőségű éve. Az október-novemberi fegyveres összecsapások, az önszerveződő közösségek megélnkülése, a politikai rendszer megremegése olyan váratlanul következett be, hogy a történészek azóta is lázasan kutatják a kortárs szemlélő által nem észlelt összefüggéseket. Ha nem lett volna forradalom, nem lettek volna „folyamatok” sem, de mert volt, a hozzávezető utat és a forradalmi felbuzdulás utáni időszakot, a következményeket is lehet tudományosan interpretálni.

1956-os év forrongása az oktatás területén is kimutatható. Gondolhatunk a Petőfi Kör szeptember végi pedagógus vitájára,¹ vagy akár a nagy robbanás előestéjén megalakult autonóm egyetemista szövetség gyűlésére és megfogalmazott követeléseire.² A történeti feldolgozások kedvelt témája a jól dokumentált pedagógia-elméleti és oktatási viták, a jegyzőkönyvbe foglalt egyetemi gyűlések, adott esetben a visszaemlékezők történeteivel kiegészítve. A közoktatás szereplői, a tanárok, de még inkább az általános és középiskolás diákok sokkal kevésbé feltárt részét képezik a forradalomról szóló visszatekintéseknek. A tizenhét év alatti iskolás korosztály háttérbe szorulásának több oka lehet: a gyerekek koruknál fogva és társadalmi szerepükhöz mérten inkább passzív szemlélői voltak az eseményeknek, akik otthoni, családi környezetben vészelték vagy játszották át a hónapokig tartó ideiglenes állapotot. A felborult társadalmi rendben az iskola intézménye sem működött, így azok a fiatalkorúak, akik valamit tettek – az izgalmasan romba döntött város felfedezésétől a fegyveres harcig – nem az iskola világához kötődő élményeket szereztek. A felzaklatott gyerekek, csak úgy, mint tizenegy évvel korábban, a második világháború megannyi viszontagságát átélve nehezen találták helyüket az iskola falain belül. Értelmét veszthette a tanulás, az igazgatóban és a tanároknak testet öltő hatalom sokszor értelmetlen vagy megalázó elvárásai nevelésnek és elfogadhatatlannak hathattak, ami ellen sokkal bátrabban mertek szembeszállni, mint korábban. Az iskolai lázadások visszatérő formáit – orosz versus nyugati nyelv tanulás, a hivatalos iskolai iratokban rákosista címer versus Kossuth-címer, az elmaradhatatlan tankönyv és falikép égetés, vörös csillag aprítás és meszelés, megbélyegző gúnyversek gyártása, a káderyerekek fenyítése – elsősorban művészeti alkotások jelenítik meg, mintsem történeti munkák. Az 1956–57-es tanév végére rendeződtek a sorok, a renitens gyerekeket sikerült megfékezni, az iskolából kizárni, rosszabb esetben bebörtönözni, egyes kirívó esetekben államellenes összeesküvésben való részvételért kivégezni. A fentiekhez képest alternatív megoldás lehetett a fiatalok, elsősorban középiskolás korúak emigrálása. A továbbiakban a magyar oktatás egy röpke

¹ Lásd: A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita. Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és a jegyzeteket írta Hegedűs B. András és Rainer M. János. Budapest, Múzsák–1956-os Intézet, 1992.

² Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége, közismert nevén MEFESZ.

és valószínűleg elfeledett epizódjáról, az Ausztriába menekült középiskolás diákok elhelyezéséről és érettségihez juttatásáról szeretnék megemlékezni.

Menekült diákok Ausztriában

Az 1956-os Forradalom után mintegy 200 000 ember hagyta el Magyarországot. Többségük véglegesen más országban telepedett le, és aránylag kevesen tértek vissza szülőföldjükre. A kivándorlás, nagyságából következően a huszadik századi magyar történelem egyik traumája lehetne, feltéve, ha a jelenből így emlékeznénk rá. Az első világháborús területi elcsatolások, a második világháborús anyagi és embervesztések, az 1956-os forradalom vihara azonban mintha elhomályosítanák azt a rövid és hosszú távon egyaránt meghatározó tényt, hogy Magyarország lakosságának közel 2%-a néhány hónap alatt úgymond „eltűnt”. A háborús évtizedek tragédiáihoz képest persze nem beszélhetünk valóságos vérvesztéséről, viszont a kibocsátó ország szempontjából nem túlzás azt állítanunk, hogy az elvándorolt állampolgárok egy kicsit mégis „meghaltak”, hiszen betöltendő űrt hagytak maguk után és magyar kapcsolatrendszereik teljesen átalakultak, sokszor megszakadtak. Ők lettek a legújabb kori magyar menekültek, itthoni hivatalos diskurzusban politikai „disszidensek”, emigránsok, később, ahogy sok helyütt magukat meghatározzák: angliai, németországi, ausztriai stb. magyarok.

A menekültek jelentős hányadát, kb. 40%-át a 15–25 éves tanuló korosztály tette ki.³ A fiatalkorú vagy éppen tizennyolc év körüli menekültekre fokozottan figyeltek az osztrák és más külföldi hatóságok. A kiskorúak védtelenebbek, kiszolgáltatottabbak felnőt társaiknál, ugyanakkor sikeres integrációjuk nagyobb reménnyel kecsegtet. A befogadó állam szemszögéből az ideális menekült rendszerint az egyetemista vagy friss diplomás férfi, akit néhány évnyi szubvencionálás után – nyelvtanulás, képzés kiegészítés vagy át-képzés – lojális adófizetőként üdvözölhetnek viszont. A menekülteknek családi támogatás híján önállóan kell megteremteniük egzisztenciális hátterüket, mindehhez pedig fokozott munkateljesítményre van szükség. A húsz év körüli férfiak után a néhány évvel idősebbek és fiatalabbak a legkedveltebb bevándorlók. Az előbbi csoport előnye, hogy bizonyos munkaterületeken szinte azonnal munkába tudnak állni, a középiskolás korúaktól viszont hatékonyabb és széleskörű integrációt várhatnak – igaz többet is kell rájuk áldozni.

Nem sok középiskolás korú diák maradhatott volna Ausztriában, ha a kormány eleget tesz a magyar hatóságok azon kérésének, hogy minden tizennyolc év alatti kísérő nélküli kiskorút küldjenek vissza Magyarországra. A Nemzetközi Vöröskereszttel közösen rendezett 1956. decemberi tanácskozáson végül abban állapodtak meg, hogy haza kell küldeni az olyan tizennégy év alatti kiskorúakat, akiknek mindkét szülője Magyarországon tartózkodik, és írásban kéri gyermekük hazatérését. Egyedi elbírálásban részesültek azok az esetek, amikor a szülők szerették volna, ha hazatér gyermekük, azonban a kiskorú nem kívánt hazatérni. Aki akart, maradhatott tehát.⁴ A minket érintő középiskolás korúakat nem fenyegette a hazatelepítés kényszere, de a család, főként az első hetekben, többüknél szorgalmazta a visszatérést.

³ A KSH nyilvánosságra nem került felmérése az 1956-os disszidálásokról. Különlenyomat, készült az 1956-os Forradalom Kutatóintézetének megbízásából. Budapest, 1991. 186–187. o.

⁴ A kísérővel (szülővel vagy más rokonnal) távozott 6500 10–14 éves korú gyerek mellett kb. 8–10 000 gyerek szülő nélkül indult útnak, akik a megegyezés szerint saját kezükbe vehették életük alakítását. A KSH nyilvánosságra nem került felmérése az 1956-os disszidálásokról. 186. o.

A menekültekről folyamatos mozgásuk miatt nehéz volt pontos statisztikákat készíteni, így elsősorban a felvétel időpontjától függően a korcsoportos megoszlásról is több adat látott napvilágot. Willibald Liehr, az osztrák belügyminisztériumnak a magyar menekültüggyel megbízott osztályvezetőjének jelentése szerint 1957. május elején 3665 14–18 éves menekült volt Ausztriában, akik közül nyilván sokan továbbutaztak, és sokan abbahagyták vagy el sem kezdték a gimnáziumot. Ami biztos, hogy 1957 és 1963 között közel 1000 diák tanult magyar nyelvű középiskolában, és 815-en érettségi vizsgát is tettek ebben az időszakban.⁵

Az osztrák kormány hamar intézkedett a diákok elhelyezése és beiskolázása érdekében. Az egyeztetéseket követően öt középiskolát és néhány átmeneti intézményt létesítettek. A legnagyobb iskola, az innsbrucki Magyar Reál-gimnázium valójában már 1947 óta működött, a másik négy pedig apró tiroli (Grän, Wiesenhof), felső-ausztriai (Kammer am Attersee) és karintiai (Iselsberg) falvakban, a magyar határtól igen csak távol kapott helyet.⁶ Az iskolákban magyarul tanítottak, így a gimnazisták évkihagyás nélkül juthattak el az érettségig. A gimnáziumok két-három évig működtek, előbb összevonták őket, majd tanuló utánpótlás híján teljesen megszűntek. Az 1956–57-ben az általános iskoláskorú kb. 2500 gyerek egy része harmadik országba vándorolt, a többiek pedig néhány év alatt elég jól megtanultak németül ahhoz, hogy ne kelljen magyar nyelvű gimnáziumba járniuk. 1963 után már csak egy bajorországi internátusban nyílt lehetőség magyar, illetve kétnyelvű középiskolát elvégezni. A kastli gimnázium ha anyagi gondok közepette is, de a mai napig működik.

Interjúalanyaimat az egykori gimnazistákból választottam. Nem tekinthetjük őket egy társadalmi csoportnak, mert állandóan változó és meglehetősen heterogén volt összetételük. A csúcsidőszakban öt, részben a világtól, részben a többi magyar nyelvű gimnáziumtól elzárt iskolában tanultak. Voltak, akik fél év tanulás után, 18 éves fejjel leérettségiztek, később Ausztriában vagy másutt tanultak tovább. Érthető módon szorosabb közösség formálódhatott azokból a diákokból, akik több évet töltöttek együtt. Nemcsak mélyebb barátságokat köthettek, de már ekkor szélesebb kapcsolati hálót is kiépíthettek, ugyanis az iskola bezárásokkal a tanulók többször más intézményekbe, új körülmények közé kerültek.

Másfelől nyilvánvaló, hogy az egykori iskolatársak több hasonló vonással rendelkeznek. Születésük ideje (1938–1941) miatt olyan generációhoz tartoznak, amelyik számára a gyermekkori tapasztalatok alapján a társadalmi abnormalitás a normális. Nem volt olyan család Magyarországon, melyet a második világháború és az 1945 utáni kényszerezett társadalmi átrétegződés így vagy úgy, kisebb-nagyobb traumát okozva, ne érintett volna. A családi és iskolai szocializációjuk során egymással teljesen ellentétes értékrendekkel szembesültek. Az ideológiák gyors és kíméletlen váltakozása nemcsak a felnőttektől, hanem a gyerekektől is fokozott figyelmet és alkalmazkodást igényelt. Aki át akarta vészelné a kiforratlan és minden szempontból megterhelő időszakot, netán érvényesülni akart az adott keretek között, az kontroll alatt tartotta minden tettét és gondolatát. Az alkalmazkodó készség, feltételezhetjük, hamar kialakult ezekben a gyerekekben és tinédzserekben, hiszen aki talpon akart maradni, az nem léphette át a magyarországi szocializmus klasszikus időszakának szűken szabott határait.

⁵ A statisztikai adatokat közli: Deák Ernő: *Magyar Középiskolák Ausztriában 1956 után. Az Ungarische Mittelschulen in Österreich nach 1956* című kiállítás katalógusa. Budapest-Bécs, 1998.

⁶ Az iskolákra vonatkozó statisztikai adatokat lásd: *Magyar Középiskolák Ausztriában*.

Az emigránsok, köztük a kiskorúak a forradalmi felfordulást követően azonban mégiscsak átléptek egy nagy határt, nevezetesen az országot Ausztriától elválasztó vonalat. A határátlépés megítélésem szerint mindenképpen sorseseemény az akkori fiatalok életében, ami gyökeresen megváltoztatta életüket. Az első és döntő változás a határátlépéssel megtörtént, azonban a beilleszkedés hosszú és viszontagságos folyamata csak most kezdődött el. Az átálláshoz nyújtott segítség megkönnyítette az ifjú disszidensek dolgát. Először is haladékat kaptak: egy-két évig biztosították ellátásukat és a hasonszórúekkel összezárva lehetőségük volt feldolgozni a pszichésen megterhelő rendkívüli eseményeket, és megtervezni a jövőt. Mindeközben a bentlakásos iskola a fő életszervező intézménnyé lépett elő. A diákok egyrészt hajtottak, hogy megfeleljenek a tanulmányi követelményeknek, másrészt a szabadidős programok is az iskolát körülölelő térhez, de mindenképpen az osztálytársak személyéhez kötődtek.

Habár az interjúalanyaimat a középiskolákra hivatkozva kerestem meg, a beszélgetésekben a gimnáziumi élmények felidézése háttérbe szorult a meneküléstörténet, az egyetemi évek vagy az osztrák társadalomba való integráció jelenségeinek elmesélése mögött. A továbbiakban két interjúrészletet közlök, melyekben megfigyelhető, hogy a mesélők milyen gyorsan túllépnek az említett időszakon.⁷ Az interjúkból úgy tűnik, hogy gimnáziumi időszak hiába volt meghatározó, utólag a felnőtté válás előtti átmeneti periódusként gondolnak vissza rá. Az emigráns diákok mielőtt a gimnáziumokba, jobban mondva, internátusokba kerültek megtapasztalták a szabadság ízét. Sokszor szüleik tudta nélkül mentek át a határon, és a fogadó légerekben is szinte teljesen maguk dönthettek sorsukról. A menekülttáborokban kikerültek a szülői és iskolai felügyelet alól, a szokatlan társas helyzetekben rendkívüli élményekkel gazdagodhattak. A vallásos nevelést adó ad hoc gimnáziumok tanárai igyekeztek megfogni a gyerekeket, de nyilvánvalóan nem kezelhették őket normál tinédzserekként. Az érettségi után aztán végérvényesen önálló lábra álltak. A legtöbben megpróbálkoztak az egyetemmel, mert így automatikusan ösztöndíjhoz jutottak. A támogatás azonban a megélhetési költségeknek csak a felét fedezte, ezért a magyar diákoknak folyamatosan dolgozniuk kellett. A hiányos nyelvtudás és a munkavégzés sokszor annyira megnehezítette az egyetemi tanulmányokat, hogy a magyar diákok alulteljesítettek és elvesztették ösztöndíjukat. Egyesek könnyebben elvégezhető szakokra mentek át, mások pedig teljes munkaidős állást vállaltak és párhuzamosan családot alapítottak. De ez már egy másik történet.

Első elbeszélés, Kammer am Attersee

M.M.: Onnan aztán visszakerültünk megint Sankt Ägyd-Neuwaldba, és az információ, a linzi Caritason keresztül úgy volt, hogy azt hiszem május közepén megnyílik a magyar iskola Ober-Österreichben, Kammer am Attersee-ben, ahol egy elég nagy házat kipofoztak, és rendelkezésre bocsátották a magyar menekülteknek. Ez egy régi kb. az 1900-as évekből

⁷ 25 egykori diákkal készítettem narratív interjút. Az interjúkkal nem a menekülés és integráció pontos eseménytörténetét és stációit akartam feltárni, hanem arra voltam kíváncsi, hogy ezek a sajátos múlttal „megáldott” emberek hogyan tekintenek vissza életükre, milyen sémákba és gondolati ívekbe rendezik emlékeiket. A minél befolyás-mentesebb elbeszélés érdekében csak általános kérdéseket tettem fel, például: *Meséljen a családjáról!, Meséljen, kérem az iskoláról!, Hogyan folytatódott az élete?* stb. A kifejtetlen életrajzi adatokat az interjú után egy rövid kérdőívben vettem fel. Az előállt narratív szöveg ránézésre és tartalmában is különbözik a sajtóban olvasható riportoktól vagy az életútinterjúktól. Leginkább egy kétszemélyes pszichológiai feltáráshoz hasonlít, ami szerkesztetlen valójában tükrözi az elbeszélő személyiségét és gondolatárításait, ám az élőbeszéd jellegzetességeiből adódóan írásban sokszor nehezen olvasható, feleslegesen fárasztó szöveggé hat.

származó szálloda volt, ami részben fából készült. Egy emeletes, direkt az Attersee partján. Ami bennünket fel tudott venni. Kb. 250 diák volt ott. Egy komplett felső emelettel, ahol négy és hat személyes szobában, nagyon kultivált módon voltunk elszállásolva. Amit aztán később ugye megtudtunk, hogy részben az osztrák állam, tehát a linzi Caritas, és részben az amerikai segélyszervezet, azt hiszem, az NCDC istápolta és fizette. Hát ott tulajdonképpen nekünk semmi, semmi hiányosságunk nem volt. Ott ez egy lehet nevezni, iskola és... Segítsél már! Hogy hívják, ahol diákok mindjárt bent laknak?

L.A.: Internátus?

M.M.: Egy internátus. Ezt lehet nevezni. Ez egy iskolának az internátusa. Ahol reggel 8 órától, mint egy rendes suliban, mit tudom én, délutánig tanítás volt. A tanáraink, azok szintén ugye magyar származású tanárok voltak, szintén menekültek. Ott aztán megpróbáltunk, természetesen tankönyv nélkül, ja?, magyar nyelvű tankönyvek nem voltak. A tanítás magyarul volt. Tankönyv nélkül. Ugye magyar tankönyveket nem tudtunk használni, mert magyarországi tankönyveket nem tudtunk használni, mert az a kommunista tankönyvek voltak. És itt pedig, nem volt. Nem volt magyar nyelvű tankönyv. De, hát jegyzeteltünk, tanulgattunk, és ugye később ugye megtudtuk azt, hogy ez az érettségi, amit fogunk csinálni, ezt az osztrák állam elismeri, mint kétnyelvű érettségit, amit, amit későbbben, hogyha valaki igénybe akarja venni, az osztrák egyetemen el fogják fogadni. És az osztrák egyetemen az ember tud inskribálni és bejelentkezni és a tanulmányait tovább folytatni. Ez úgy történt, hogy ugye, ahogy mondtam, hogy valamikor májusban elkezdődött az iskolaév, mivel ugye ez egy csonka év volt, ugye mert az 56-os forradalom ugye megszakította a tanulmányt, kiesett a hetedik osztály, vagy hát magyarországi viszonylatban a harmadik osztály, harmadik osztály gimnázium, ja?, kiesett, hát ezt úgy határozták el, hogy akkor oké, májusban elkezdünk tanulni, a nyarat kihagyjuk, azaz az egész nyáron végig ment a tanítás, az oktatás, egészen szeptemberig. Szeptemberben volt két hét szünidő, és szeptember közepén, azt hiszem, elkezdődött az új tanév, tehát a negyedik, az érettségi év, vagy hát az itteni berendezés szerint a nyolcadik gimnázium. Az érettségi, az mivel akkor már ugye szeptemberben kezdődött, hát júniusban volt a terminus berendezve, ill. előre tervezve. Ahová Ausztriából megjelent egy ún. „Oberstudienrat”, hát én nem is tudom, hogy mondják ezt magyarul. Egy, egy ilyen valami...

L.A.: Bizottság.

M.M.: Egy ilyen felügyelő, aki ugyan magyarul nem beszélt, de akkor már a mi német tudásunk olyan szinten állt, hogy egyszerű kérdésekre lehetett válaszolni. Egyes kérdésekre tudtunk válaszolni. Amit ugye ez az „Oberstudienrat” föl adott. Hát, a matematikába ugye az nem volt egy nagy probléma. Az osztrák történelem ugye, hát azt nem tudtuk teljesen behozni azt, amit ugye 4 év alatt a középiskolába az osztrák diákok csináltak. De ugye volt a magyar történelmünk, egy kicsit ugye hozzá az osztrák történelem is, ja, tehát így aztán kialakult egy, egy, egy szisztéma, hogy ugye le tudjunk érettségizni. Ami meg is történt, 1958. júniusában. Ez a júniusi, júliusi érettségi után ugye mindenkinek, mindenkinek szárnyat, szárnyat adtak, és azt mondták, hogy most menjetek oda, ahová akartok. Mindenki a saját útjára. Hát persze információ volt. Ugye a nagy része, mert hát mi más maradt hátra. Tudniillik azt mondták, hogy ha valaki elmegy az egyetemre, akkor kap egy... Hogy hívják ezt?

L.A.: Stipendiumot?

M.M.: Egy ösztöndíjat. Ja. Egy ösztöndíjat. És hát ez, ez, ezért, főleg ezért is a nagy része ugye elment az egyetemre, mivel ez az egyedüli lehetőség volt az, hogy az ember valami anyagi segítséggel valamit elkezdjen. Sajnos más lehetőség nem volt. Mert pl. olyas-

mi dologra, ha valaki szakmát akart volna tanulni, valahová el akart volna menni, erre nem volt lehetőség. Szóval erre nem adtak, nem adtak semmiféle segítséget. És csak úgy mellékesen megmondom, hogy ez egy kuriózum. Képzeljétek el, hogy 250 fiatalból – hát, hogyha én sokat mondok, 15-nek itt voltak a szülei, anyja-apja, akkor sokat mondok. De talán annyi se volt. Ja? 250-ből majdnem mindenki anyátlan-apátlan állapotba volt itt. Tehát semmiféle, semmiféle családi segítség, semmi nem volt. Ja?! Hát valóban, valóban bejöttünk Bécsbe.

Második elbeszélés, Innsbruck

N.N.: Aztán elindultam, ugye, vagy elindultunk a Westbahnhofról Innsbruckba. És... nem is Innsbruckba! Bocsánat! Obertraumban voltunk ott a hegyek között Salzburg megyébe, ott voltunk. Oda voltunk beutalva. Hogy ott van az egyik magyar gimnázium. Innsbruck az egy későbbi dolog. Úgyhogy megérkeztünk este Innsbruckba. Nem, megint Innsbruckot mondok, felejtjük el! Ebbe az Obertraumba. Obertraumba, ahogy megérkezünk, esteledett, rettenetes nagy hegyek között voltunk, hó volt. És akkor bementünk az ottani gimnáziumba, jelentkeztünk. De közbe már beszéltünk, ehhez hozzátartozik, hogy én úsztam, otthon én megyei bajnok is voltam, úttörő, 50 gyorsan. A Feri pedig ifjúsági szinten, nagyon jó színvonalon Budapesten ping-pongozott, asztaliteniszezett. És abban a pillanatban mikor láttuk, hogy nincs uszoda, és nincs semmi sportélet, elhatároztuk, hogy mi továbbállunk Innsbruckba. Úgyhogy odamentünk az igazgatóhoz, aki egy pap volt, különben egy nagyon jó, akivel aztán később is egy nagyon pozitív ember volt, és mondtuk, hogy: Kedves Atya! Itt mi nem tudunk sportolni. Elmondtuk a problémánkat. Azonnal vette a lapot, és azonnal kiállított egy jegyet Innsbruckba. Úgyhogy 1 éjszaka ott aludtunk. Ilyen nagy szobákba, mint amilyen..., ahogy visszaemlékszem. Úgyhogy másnap reggel mi továbbálltunk Innsbruckba. És délután megérkeztünk. Ott az állomáson fogadott minket egy egyetemista srác, akiről kisült, hogy a Ferinek a... egy társaságban voltak velük, nyáron mindig kint voltak a Római parton. És ott volt egy házuk és ott kialakult egy ilyen társaság. Egyetemisták, házibulik, und so weiter. És így tovább. Úgyhogy őneki akkora szerencséje volt, hogy ez a srác azonnal... ez ott többszörösen megismétlődött, beszerezte egy nagyon jó osztrák családhoz. Egy régi süd-tirole, tehát dél-tirolai nemesi család, régi család. Akinél aztán a Tibor primán megtanult németül. Mert mint a fiúkat vették föl, és ott volt két hasonló srác, hát így tanul meg az ember legjobban németül. Hát, én meg bekerültem aztán később egy ilyen diákszállóra, egy... De előtte az ifjúsági szálló, tehát Jugendherbergébe voltam. Kb. 3 hétig. Emeletes ágyakon aludtunk. És ott ugye aztán azonnal szervezték a gimnáziumot. A gimnázium Innsbruckba... Francia megszállás alatt volt Innsbruck, és a gimnázium, nagyon jó nevű gimnázium volt, papok tanítottak részben, aztán később világiak, de nagyon jó gimnázium volt. És aztán ezt kibővítették. Tehát ez olyan volt, hogy régen volt talán 30 tanuló és földuzzadt 4–500-ra. Mondjuk 400-ra. És aztán olyan sok tanár is csatlakozott. Szintén '56-osok. Ugye? Régen. És ebbe a gimnáziumba aztán elkezdtük a tanulást. Mert ott ugye elvesztettünk, nagyon sokat a forradalom miatt. Úgyhogy az érettségi az augusztusban volt. Aztán lakás szempontjából a Jugendherbergéből kikerültünk... Várjál! Hányan voltunk? Azt hiszem nyolcan, kikerültünk, Mentlbergnek hívják, ez Innsbruck mellett van. Illetőleg, hát a város szélén van, egy kastély. Kicsit fönn a domboldalba. Úgyhogy, ha az ember kiment ott trolibusz, érdekes módon trolibusz járt, és akkor gyalog még mentünk jó egy és fél km-t a domboldalba, és akkor felértünk ebbe a kastélyba. És ott – ez egy ilyen otthon volt gimnázistáknak, és ott mi magyarok kaptunk egy szobát. És ebbe a szobába laktam egészen júniusig, mikor

vége volt az iskolának. Aztán augusztusban az érettségi. És aztán onnét jártunk be a suliba. Trolibuszal. Az iskola... pl. parallel három osztály volt. Végzős osztály. Ugye ennyien voltunk. Ez életem legjobb iskolája volt. Először tanulta az ember a történelmet tényleg. Igazán, rendesen. Az irodalmat szenzációsan tanultuk. Azt kell mondanom, hogy én minden vagyok, csak nem szélső-jobboldali. Már akkor is bizonyos demokrata érzékem volt. És azonnal észrevettem, hogy... Azt kell mondanom, hogy semmi nyoma nem volt a nacionalizmusnak, szélsőjobb, hanem egy egészséges demokrata szellem volt. Amit nagyon becsültem és abszolút... de kimondták a büdös kommunista, azt is kimondták. Und so weiter. Így tanultuk a történelmet. Tizenennyolc éves voltam. Amit mi tudtunk csak, so... De ehhez hozzá kell tenni, hogy az életemet irányította a gimnázium. Mert volt egy Hanák Tibor nevű szenzációs ember, az osztályfőnököm, és a történelmet tanította, az irodalmat és a művészettörténetet.

L.A.: Ühüm.

N.N.: Én soha nem tanultam életemben Magyarországon. És őtőle, mint embertől rengeteg tanultam. Megszerettette velem a művészettörténetet. Elvitt bennünket... Emlékszem egy Corbusier kiállításra, ahol az architektúrája nekem annyira tetszett. Akkor határoztam el, hogy Architekt lesznek. És egyáltalán az ő befolyása alatt, művészettörténelem, amit fantasztikusan tanított, mert ő bejárta Európát, és csupa képeket mutogatott, és úgy mesélte, mint ha ő bemegy a Vatikánba és a Piétát nézi. Szobrárt Michelangelónak, és ilyen színvonalon. Fantasztikus volt. Aztán később nagyban hozzájárult, hogy grafikus is lettem. Tudniillik ezen a vonalon tovább képeztem magamat, és ha ránéz a falra, ott lát tőlem dolgokat. Például egy Austellungnak a plakátját. Hogyha megfordul jobbra, akkor is látja egy másik plakátját. A kiállítás helye is rá van írva. És lettem egy grafikus is architektúra mellett, talán később erről beszélhetünk, jó?

L.A.: Jó.

N.N.: Ha van ideje. Na mindegy! Hát szóval így jártuk a gimnáziumot. A privát életünk olyan volt, hogy télen először nem ízlett a koszt, aztán utána nagyon ízlett. Mindent meg kellett szokni. Emlékszem, hogy ugye akkor volt a melbourne-i olimpia, azt nem tudtuk rendesen... egy magyar srácnak abban a korban ez óriási csapás volt. Úgyhogy... De hát, azt mondtuk, hát azt mondtuk, hogy az osztrákok nullák, hát mi vagyunk a nagy sportolók. Mi beképzeltük, hogy akkor, mint igazi magyar, hogy hát mi vagyunk a világ urai. Ugye sportban. Mert nekünk van Puskás, meg Pap Laci, meg ilyen dolgok. Úgyhogy emlékszem, ezen sokat vitakoztunk. Az osztrákok, amikor már egy kicsit tudtunk... hogy aztán fociztunk ellenük, jól el is vertük őket... Aztán beszéljek a csínyjeinkről?

L.A.: Igen. Igen.

N.N.: Érdekli?

L.A.: Ühüm.

N.N.: Hát kialakult a szobába egy olyan hierarchia, hogy ugye voltak vidéki gyerekek... Hát én is az voltam, de Keszthelynek egy olyan vagány társaság alakult ki, jó sportolók voltunk. Többen. Én például két barátom is NB I-es futballista volt. Az MTK-ban és a Ferencvárosban. Aztán később... Ja! És ugye kialakult egy társaság. Szabó Károly is benn volt, akivel maga beszélt. Aztán a Felder Áki, pár évvel fiatalabb volt. A Brückner Géza, [...] még valaki, nem emlékszem a nevére. És mi... hárman nem merték csinálni, de mi majdnem este, mondjuk az túlzás, de... ez már tavasszal volt, ej, hát akkor még tanulni kellett németül, de megszöktünk esténként. Úgyhogy az volt, hogy ilyen rettenetes szigorú volt a gimnázium, egy régi német katonatiszt volt az igazgató. És rettenetes szigor volt. És le kellett este már 9-kor feködni. 10-kor lámpagyújtás. Lámpagyújtáskor mi 9-kor lemen-

tünk... Ja, mikor sötét volt és lementünk gyalog, lementünk az első emeletről az étkezőbe, és ott olyan ablakok voltak, rácsuk volt, de felül nyitva volt. Elég nehéz tornamutatványossal az ember fölnyomta magát és akkor így át tudott ugrani. Hát ma már nem tudnám megcsinálni, már sok éve nem tudnám megcsinálni. Pokrócot tettünk – emlékszem – rá. És akkor leléptünk. És a szenzációs eset egyszer megtörtént, hogy el lehetett néha menni, akik nagyon jól tanultak a gimnáziumban... különböző iskolákból voltak ugye gyerekek. A végzős osztályból el lehetett menni az innsbrucki színházba. De hát akkor olyan volt, hogy azért időbe haza kellett jönni. Nem tudom, 11–12-re otthon kellett lenni. És ültünk egyszer... volt egy Gasthaus, és egy ilyen vörös hajú kocsmárosné volt, aki nagyon szeretett bennünket és majdnem ingyen ott sörözgettünk esténként. (nevetés) És kérem, egyszer ott ülünk, buliból pizsamában voltunk és rajtunk volt egy, vagy melegítő, vagy rajtam pl. egy ballonkabát volt. Emlékszem. És ott ülünk négyen és egyszer csak nyílik az ajtó és bejönnek ezek a – hát, mi akkor strébereknek hívtuk, de hát, most már máshogy látnám –, bejön ez a három-négy stréber osztrák és gondolták, hogy olyan merészek vagyunk, bedobunk még egy sört! És kérem szépen, megláttak bennünket. És akkor direkt demonstratív mutattuk, hogy mi pizsamában vagyunk és hát ezek (nevetés közben) úgy megijedtek. És hát mondták, hogy jézus, hát mit csináltok itt? Hát, mi minden este itt ülünk! Ezek úgy megijedtek. Gondolták, hogy ezek az ungarische Teufel, magyar ördögök, ezek mindent megtudtak, úgyhogy ezek egy pillanat alatt leléptek. Lenyomták a sört és leléptek.

A két egykori diák teljesen más habitusú ember, különböző gimnáziumokba jártak, eltérő pályát választottak és nem is ismerik egymást. Mindkettőjük életében fontos szerepet játszik az a fél illetve másfél év, amit az ausztriai magyar iskolákban töltöttek, de az interjú során semelyikük sem mesélt az iskoláról a külső szemlélő számára is megragadó történeteket. Talán az internátusok zárt világa is megnehezíti, hogy a konkrét szereplők ismerete nélkül át tudjuk élni a disszidens gimnazisták fiatalkori élményeit.

Lénárt András

A gimnáziumi történelemtankönyvek tartalmi és szemléleti változásai 1945 és 1962 között

Az 1945 és az 1962 között keletkező gimnáziumi történelemtankönyvek tartalmi és szemléleti változásait nyomon követő, e kérdéskört átfogó igénytel feltáró kutatás, tanulmány napjainkig nem keletkezett.¹

A szocialista „tömb” országaiban – így Magyarországon is – a legfontosabb társadalomtudományi tantárgy a történelem volt. A történelem oktatása pedig központilag ellenőrzött, jóváhagyott tantervek és tankönyvek alapján mehetett csak végbe. Mivel a tankönyvek a rendszer önkifejezésének fontos eszközei lettek, ezért a merev dogmatizmus, sematizmus, ideológiai korlátok, sztereotipizálás, nagyfokú hiányosságok és elhallgatások jellemezték, persze főként az 1950-es évek gimnáziumi történelemtanítását. A tankönyvek mind szakmailag, mind politikai nyitottság szempontjából, csak az 1980-as évek közepétől változhattak, alakulhattak teljes egészükben, de az 1960-as évektől bizonyos fokú módosulás, előrelépés volt érzékelhető a történelemtanításban.

¹ E témáról átfogó jellegű tanulmány nem született, s a rendszerváltozás előtti történelemtanítás objektív jellemzéséről is csak alig akad írás. Ld. bővebben: Miklósi 1996, Dárdai 1996.

tünk... Ja, mikor sötét volt és lementünk gyalog, lementünk az első emeletről az étkezőbe, és ott olyan ablakok voltak, rácsuk volt, de felül nyitva volt. Elég nehéz tornamutatványossal az ember fölnyomta magát és akkor így át tudott ugrani. Hát ma már nem tudnám megcsinálni, már sok éve nem tudnám megcsinálni. Pokrócot tettünk – emlékszem – rá. És akkor leléptünk. És a szenzációs eset egyszer megtörtént, hogy el lehetett néha menni, akik nagyon jól tanultak a gimnáziumban... különböző iskolákból voltak ugye gyerekek. A végzős osztályból el lehetett menni az innsbrucki színházba. De hát akkor olyan volt, hogy azért időbe haza kellett jönni. Nem tudom, 11–12-re otthon kellett lenni. És ültünk egyszer... volt egy Gasthaus, és egy ilyen vörös hajú kocsmárosné volt, aki nagyon szeretett bennünket és majdnem ingyen ott sörözgettünk esténként. (nevetés) És kérem, egyszer ott ülünk, buliból pizsamában voltunk és rajtunk volt egy, vagy melegítő, vagy rajtam pl. egy ballonkabát volt. Emlékszem. És ott ülünk négyen és egyszer csak nyílik az ajtó és bejönnek ezek a – hát, mi akkor strébereknek hívtuk, de hát, most már máshogy látnám –, bejön ez a három-négy stréber osztrák és gondolták, hogy olyan merészek vagyunk, bedobunk még egy sört! És kérem szépen, megláttak bennünket. És akkor direkt demonstratív mutattuk, hogy mi pizsamában vagyunk és hát ezek (nevetés közben) úgy megjíjedtek. És hát mondták, hogy jézus, hát mit csináltok itt? Hát, mi minden este itt ülünk! Ezek úgy megjíjedtek. Gondolták, hogy ezek az ungarische Teufel, magyar ördögök, ezek mindent megtudtak, úgyhogy ezek egy pillanat alatt leléptek. Lenyomták a sört és leléptek.

A két egykori diák teljesen más habitusú ember, különböző gimnáziumokba jártak, eltérő pályát választottak és nem is ismerik egymást. Mindkettőjük életében fontos szerepet játszik az a fél illetve másfél év, amit az ausztriai magyar iskolákban töltöttek, de az interjú során semelyikük sem mesélt az iskoláról a külső szemlélő számára is megragadó történeteket. Talán az internátusok zárt világa is megnehezíti, hogy a konkrét szereplők ismerete nélkül át tudjuk élni a disszidens gimnazisták fiatalkori élményeit.

Lénárt András

A gimnáziumi történelemtankönyvek tartalmi és szemléleti változásai 1945 és 1962 között

Az 1945 és az 1962 között keletkező gimnáziumi történelemtankönyvek tartalmi és szemléleti változásait nyomon követő, e kérdéskört átfogó igénytel feltáró kutatás, tanulmány napjainkig nem keletkezett.¹

A szocialista „tömb” országaiban – így Magyarországon is – a legfontosabb társadalomtudományi tantárgy a történelem volt. A történelem oktatása pedig központilag ellenőrzött, jóváhagyott tantervek és tankönyvek alapján mehetett csak végbe. Mivel a tankönyvek a rendszer önkifejezésének fontos eszközei lettek, ezért a merev dogmatizmus, sematizmus, ideológiai korlátok, sztereotipizálás, nagyfokú hiányosságok és elhallgatások jellemezték, persze főként az 1950-es évek gimnáziumi történelemtanítását. A tankönyvek mind szakmailag, mind politikai nyitottság szempontjából, csak az 1980-as évek közepétől változhattak, alakulhattak teljes egészükben, de az 1960-as évektől bizonyos fokú módosulás, előrelépés volt érzékelhető a történelemtanításban.

¹ E témáról átfogó jellegű tanulmány nem született, s a rendszerváltozás előtti történelemtanítás objektív jellemzéséről is csak alig akad írás. Ld. bővebben: Miklósi 1996, Dárdai 1996.

„A reményteljes kezdet” (1945–1948)

Az 1945 utáni periódus tankönyvtörténeti szempontból (is) jól indult. Olvasmányos, elbeszélő magyar történetek jelentek meg, melyek neves, fiatal, kezdő tudósok tollából láttak napvilágot (pl.: Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Ferenczy Endre). Az új igényeknek próbált meg eleget tenni az ún. ideiglenes tankönyvsorozat, amely nagyon magas szintű, értékes tankönyveket produkált. 1945 előtt, de még az azt követő három évben, a magyar és az egyetemes történelmet külön évfolyamokon tanították, s ezt a rendszert követte az új, provizórikusnak nevezett sorozat is.

Első kötete, melyet Benda Kálmán neve fémjelzett, még az alsóbb gimnáziumi osztályok számára íródott, de mivel a tankönyvsorozat szerves egységet alkotott, ezért ennek bemutatása sem mellőzhető.² E könyv a kezdetektől 1945-ig tekintette át Magyarország történetét, lényegre törő, összegző, objektív módon. A rövidege ellenére igen nagy korszakot foglalt össze a mű, nem mellőzve olyan témaköröket sem, mint például *A Kárpát-medence földrajzi helyzete* (a honfoglalás előtt), vagy *A kereszténység felvétele*. Kultúráról, művelődésről nem sok szó eshetett a könyvben, de a társadalmi folyamatok, változások összegzése több lelkében is helyet kapott, de nem az osztályharc történelmi menetének bemutatásaképpen, hanem az adott korszakot alátámasztva, színesítve. A jelentősebb magyar államférfiakat kiemelte a könyv, Géza fejedelemről és István királyról, mint a „magyar történelem legnagyobb forradalmáiról” szólt, de nagy elismeréssel beszélt Bethlen Gáborról, Kossuth Lajosról és Széchenyi Istvánról is.³ Hibák, nagy tévedések nemigen találhatók a könyvben, bár az igen „szemet szűrő” kijelentés, hogy „Károlyi Mihály miniszterelnök vezetése alatt kikiáltották a Tanácsköztársaságot.”⁴ A könyv még valóban a népi demokratizmus szellemét tükrözte, hiszen sem a Tanácsköztársaságot, sem a Horthy-korszakot nem méltatta, sőt inkább hibáit emelte ki, a későbbiekben felszabadulásként emlegetett eseményt pedig így összegezte: „Miután az orosz hadsereg 1945 tavaszára megtisztította a németektől és Szálasi csapataitól Magyarország területét, s Magyarország, ha nagy áldozatok árán is, de független államként megkezdhette a nagy demokratikus átalakulást.”⁵ E tankönyv – és ez a sorozat többi tagjára is igaz – tényanyagát tekintve érdekesnek mondható, de mindenfajta metodikai apparátust mellőzött. Hiányzott az összefoglalás, a szemléltetés (ábrák, grafikonok, térképek), a kiemelés, a forrásanyag, azaz a tanulást segítő módszerek.

A tankönyvsorozat második példányát Fischer Endre és Ferenczy Endre írta meg, s a *Világtörténelem* II. kötete az őskortól a népvándorlások koráig és Nagy Károly uralkodásának időszakáig jutott el.⁶ A legterjedelmesebb, legrészletesebb a római történelem feldolgozása, de az ókori kultúrák bemutatása (pl.: zsidó) is sokrétű volt. Az őskort csak röviden, az ókor, a későbbi történelemtanításban osztálytársadalomként nevezett formációját

2 Benda Kálmán (1945) *Magyarország története. Az őskortól napjainkig. A polgári iskolák II–IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat I.

3 Benda Kálmán (1945) *Magyarország története. Az őskortól napjainkig. A polgári iskolák II–IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat I., 19. o.

4 Benda Kálmán (1945) *Magyarország története. Az őskortól napjainkig. A polgári iskolák II–IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat I., 129. o.

5 Benda Kálmán (1945) *Magyarország története. Az őskortól napjainkig. A polgári iskolák II–IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat I., 133. o. (A szövegben a kiemelés tőlünk származik.)

6 Ferenczy Endre (1945) *Világtörténelem. Az ókor és középkor Nagy károlyig. A gimnáziumok IV., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat II. Fischer Endre (1945) *Világtörténelem. Az ókor és középkor Nagy Károlyig. A gimnáziumok IV., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat III.

pedig egyáltalán nem taglalta a könyv. A tankönyv, az előzőhöz hasonlóan szintén objektív tényanyagra épült, s sok, nem feltétlen a történelem körébe tartozó, de helytálló, érdekes megállapítást is tartalmazott, például a görögségről: „A külön dolgozó és gondolkozó északi emberekkel szemben ez a nyilvános, közösségben lefolyó élet rányomja bélyegét a görögség minden életmegnyilvánulásaira, intézményére és alkotásaira.”⁷ Bár helyenként olvashatók a könyvben olyan megfogalmazások, amelyek nem feltétlen az ókor fogalmkörébe tartoznak, nem oda illőek: megtudható, hogy Periklész korában „Az athéni nemzeti érzés... imperialista (nagyhatalmi) célok felé tört” és Róma „A Földközi-tenger keleti medencéjének meghódításáért már tudatos hódítópolitikát folytatott (imperializmus).”⁸

A koraközépkortól a felvilágosult abszolútizmus koráig, tehát a XVIII. sz. elejéig történő egyetemes történeti eseményeket foglalta magába a III. kötet, melyet már Komjáthy Miklós és Makkai László szerzőpáros neve fémjelzett.⁹ A tankönyv a korszak hosszúsága ellenére nemcsak a lényeges eseményeket (Nagy Károlytól egészen Nagy Péterig), hanem a kultúra, a szellemi élet (pl.: szerzetesrendek, humanizmus), a gazdaság főbb jegyeit is taglalta. A cím (*Világtörténelem*) ellenére javarészt Európa történelmével foglalkozott. A hagyományosan előtérbe helyezett Nyugat-Európa történet mellett azonban nagy teret szenteltek a szerzők Kelet-Európa, de még a Skandináv államok kialakulásának is. A tankönyv haszonnal forgatható még napjainkban is, hiszen *Beda Venerabilis*ről, *Torstenon*ról, *Francom Marsilius*ról, *Slutar Claus*ról napjainkban már csak egyetemi könyvek írnak. A tankönyv tényagát, felépítését tekintve nem kifogásolható, bár azért az a korszak, melyben keletkezett valamelyest rányomta bélyegét. Hiszen a hangzatos szövegek, példának okáért Jézus Krisztus, akinek „ajkáról hangzott el a legtökéletesebb szociális program”, vagy a normannok, akik megalapították „az izlandi demokratikus parasztközársaságot”, inkább az 1945 utáni magyar történelmet, mint a középkort idézték.¹⁰

Szintén egy szerzőpáros készítette el a folytatást.¹¹ Míg az előző *Világtörténelem* a középkort és az Újvilág meghódításától számított újkort foglalta össze, addig a IV. kötet *A francia forradalomtól a második világháború végéig* terjedő eseményeket, azaz a legújabbkori históriát követte nyomon. Csapodi Csaba és Berlász Jenő könyve jellegét tekintve nem tért el a sorozat többi tagjától, de a tárgyalt történelmi idők közelsége, aktualitása, problematikus feldolgozása már különbözött az előzőektől. Ezért az alkotók könyvük *Előszavában* így összegezték saját tankönyvírásuk és történelemszemléletük „ars poeticáját”: „*Harag és kedvezés nélkül* igyekeztünk e könyvben az 1789 utáni világ történetét megírni. Most, hogy a második világháború apokaliptikus vihara végigszágulott felettünk, s Európának majd minden népe temet és romokat takarít, úgy érezzük, különösképpen kötelező a történetírás

7 Fischer Endre (1945) *Világtörténelem. Az ókor és középkor Nagy Károlyig. A gimnáziumok IV., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat III., 20. o.

8 Fischer Endre (1945) *Világtörténelem. Az ókor és középkor Nagy Károlyig. A gimnáziumok IV., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat III. 42. o., 90. o.

9 Komjáthy Miklós & Makkai László (1945) *Világtörténelem. Nagy Károlytól a francia forradalomig. A gimnáziumok V., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat IV.

10 Komjáthy Miklós & Makkai László (1945) *Világtörténelem. Nagy Károlytól a francia forradalomig. A gimnáziumok V., a liceumok és gazdasági középiskolák I. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat IV., 5. o., 45. o.

11 Csapodi Csaba & Berlász Jenő (1945) *Világtörténelem. A francia forradalomtól napjainkig. A gimnáziumok VI., a liceumok és gazdasági középiskolák II. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat V.

főparancsolata. Ha gyermekeinkben a népek testvériségének tudatát akarjuk meggyökeresíteni, és ilyen módon kívánunk elébe vágni egy újabb katasztrófa kibontakozásának, történetoktatásunkban a legszigorúbb tárgyilagosság elvének kell érvényt szerezni. Meg kell tanítanunk az utánunk jövő nemzedéket, hogy a fény és árnyék minden nép, az egész emberiség történetében együtt jár. Nincsenek hibátlan nemzetek, mi sem vagyunk azok. A mérték, amely szerint a népek cselekvését megítélhetjük, csak az igazság, az emberiség és a szabadság örökérvényű eszményei lehetnek. Előadásunkban megértő szemléletre, s szenvedélymentes szövegezésre törekedtünk.”¹² Talán azóta sem fogalmazták meg a fentebbi elveket, melyeket a hazai történelemtanításban alkalmazni kellett volna (vagy kellene még ma is), de az 1945 után alkotó történészek – ha csak néhány év erejéig –, de megpróbáltak ebben a szellemben alkotni. Tette ezt ez a tankönyv is, amely nemcsak a nagyhatalmak (pl. USA, Nagy-Britannia, Franciaország), hanem – hihetetlen igényességgel – Spanyolország, Portugália, Görögország, Norvégia, Dánia, Finnország, Lettország, Svájc, Japán, Kína, valamint a románok, szerbek, szlovákok, horvátok történelmét is megélevenítték a diákok számára. Mindezt olyan módszerrel, amelyet a szerzők az idézett bevezetőben hangsúlyoztak. A művészetek, irodalom, tudomány tárgyalása ugyan kimaradt a tankönyvből, de a gazdaság szemléltetését már több, táblázatos adattal támasztotta alá a könyv. Emellett, az írók apró betűs egységekben, olvasmányos történeteket, illetve forrásokat (pl.: az amerikai Függetlenségi nyilatkozat, a francia Emberi és polgári jogok nyilatkozata) is belefoglaltak művükbe. A legújabbkor története azonban már az új eszmék, ideológiák megjelenését is magával vonta, de a tankönyv az egyes történetfilozófiai kategóriákat, egy-egy felfogásként – nem pedig ítélkezve, vagy példaként állítva –, s egyiket sem kitüntetett módon tárta a tanulók elé. Szó esett tehát Marxról, Engelsről, Kommunista Kiáltványról, de keresztény értékrendről, s a kapitalizmus előnyeiről is: „A felszabadult szellem, az összegyűlt tőke és a szervezett munka még alig kezdte meg csodálatos, teremtő együttműködését. S mégcsak csecsemőkorukat élték a közép-európai nemzetállamok, forrásai roppantmértékű friss erőknek, s politikai támogatói a kapitalizmus nagyszerű távlatokat nyitó, mesés hatalmat ígérő vállalkozásainak.” – írta a könyv.¹³

A sorozat V. kötete már a gimnáziumok VII. osztálya számára (azaz 16–17 éves diákoknak) íródott, Magyarország történelmét dolgozta fel az őskortól a szatmári békéig.¹⁴ Kosáry Domokos nagy igényességgel megírt munkája talán a legvékonyabb a kötetek között, de mégis részletes, érdekfeszítő áttekintését nyújtotta az adott korszaknak. A Dunamedence múltja, az őshazaelméletek bemutatása, a honfoglalás törzseinek ismertetése, a *Hármaskönyv* részletes elemzése, Bethlen Gábor alakjának és Erdély történetében betöltött szerepének kiemelése mind-mind előnyei a tankönyvnek. Az említett példák természetesen csak esetlegesek, s tovább sorolhatók a tankönyv pozitívumai, hiszen nagy hangsúlyt fektetett az egyes korszakok népesedési, nemzetiségi, kulturális, társadalmi viszonyaira. Helyenként, (elvétve ugyan), de forrásértékű idézeteket is olvashatunk, BölcS Leótól, Burgio pápai nunciustól, Zrínyi Miklóstól, Bornemissza Pétertől, de István királytól is,

12 Csapodi Csaba & Berlász Jenő (1945) *Világtörténelem. A francia forradalomtól napjainkig. A gimnáziumok VI., a líceumok és gazdasági középiskolák II. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat V., 3. o. (A szövegben a kiemelés tőlünk származik.)

13 Csapodi Csaba & Berlász Jenő (1945) *Világtörténelem. A francia forradalomtól napjainkig. A gimnáziumok VI., a líceumok és gazdasági középiskolák II. osztálya számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat V., 95. o.

14 Kosáry Domokos (1945) *Magyarország története. Az őskortól a szatmári békéig. A gimnáziumok VII., a líceumok és gazdasági középiskolák III. o. számára*. Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat VI.

amint az idegen népekről szól: „Jóakarattal tápláld és tisztességgel tartsd őket, hogy szívesebben éljenek veled, mint másutt”, hiszen – folytatódik az idézet – „ők fegyvert és ismereteket (arma et documenta) hoznak az országba.”¹⁵ E kis szövegrészletből is kiviláglik, hogy a szerző – történelmi igényességgel –, több esetben is közli az egyes kifejezések latin megfelelőit (pl.: „dei gratia rex”, „decrevimus”, „Admotiones”, „supra reformatione regni nostri”, „regnicolae”, „una edamque nobilitas”), ezzel is alátámasztva az egyes korszakok jellegét, de a könyv hitelességét úgyszintén.

Az ideiglenes tankönyvsorozat záródarabján Kosáry Domokos mellett Mérei Gyula neve is feltűnt, hiszen kettejük munkájaként született meg a Magyarország későbbi történetét tárgyaló könyv.¹⁶ Méltó, igényes lezárása volt ez az egész tankönyvsorozatnak, amely úgy tekintette végig hazánk történetét 1711-től 1945-ig, hogy semmiféle aktualizálást nem engedett meg magának. A helyenként idézetekkel tarkított (pl.: *Türelmi rendeletről*, Deák Ferencről, vagy Károlyi Mihálytól) taneszköz inkább politika- és eseménytörténeti áttekintés volt, de olyan témákkal, mint például a magyar területeken élő nemzetiségek helyzete, formálódása minden korszakban kiemelten foglalkozott. Nagy pozitívuma volt a könyvnek, hogy nem értékelt, minden időszakról, eseményről a leglényegesebb adatokat közölte (pl.: agrárszocializmus, Tanácsköztársaság, trianoni békeszerződés, Horthy-korszak).

A fentebb elemzett sorozat könyvein kívül, egyéb – főként felekezeti középfokú tanintézmények által – kiadott történelemtankönyvek is napvilágot láttak, igaz csak rövid időre. Ezek általános jellemző jegye természetesen a mérsékelt vallásos, de objektív, érdeklődést felkeltő jelleg, stílus volt. Ilyen volt Varga Zoltán, Iván János és Nádor Jenő különböző témájú tankönyve.¹⁷ Nádor Jenő műve a középkor és az újkor történetét összegezte, s 896-tól tekintette végig teljesen szinkronban, mind az egyetemes, mind a magyar történelem eseményeit.¹⁸ Nemcsak ebben volt egyedülálló, hanem abban is, hogy igen sok olvasmányt, forrást és összefoglalásokat is tartalmazott e rövidke mű. A szövegrészletek sokszínűsége, változatossága méltán felkelthette a diákok érdeklődését, hiszen többek közt olvashattak idézeteket Guibert Nogent *Jeruzsálem bevétele* című művéből, a *Magna Charta* és az *Aranybulla* ellenállási záradékából, Luther Worms-i beszédéből, de a francia udvari életéről is. S e református tankönyv szellemiségét mutatja az a történetírói hozzáállás is, amely a katolikus ellenreformációról képes volt ilyen szenttelen, ítéletalkotás nélküli módon megnyilvánulni: „A reformáció gyors terjedése cselekvésre bírta a katolikus egyház vezetőit. Arra törekedtek, hogy megszüntessék azokat a visszasságokat, melyek a reformációt kiváltották, s megvalósítsák a már száz évvel ezelőtt is szükségesnek elismert reformokat, és arra, hogy a reformáció térhódításait visszaszerezve Európa népeit kato-

15 Kosáry Domokos (1945) *Magyarország története. Az őskortól a szatmári békéig. A gimnáziumok VII., a liceumok és gazdasági középiskolák III. o. számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat VI., 43. o.

16 Kosáry Domokos & Mérei Gyula (1945) *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. A gimnáziumok VIII., a liceumok, gazdasági középiskolák és a tanítóképző intézet IV. osztálya számára.* Budapest: Szikra. Ideiglenes történelemtankönyv sorozat VII.

17 Varga Zoltán (1946) *Magyarország története a szatmári békéig. A gimnáziumok és leánygimnáziumok 7. osztálya számára.* Debrecen: Városi Nyomda.

Varga Zoltán (1946) *Magyarország története 2. A szatmári békétől. A gimnáziumok és leánygimnáziumok 7–8. o. számára.* Debrecen: Városi Nyomda.

18 Nádor Jenő (1946) *A középkor és újkor története 896–1789-ig. A gimnáziumok és leánygimnáziumok 5. osztálya számára.* Debrecen: Városi Nyomda.

likussá tegyék. Egymásután több kiváló pápa igyekezett céltudatos munkával újra erőssé tenni a katolikus egyházat.¹⁹

Iván János műve is felekezeti tankönyvként, a Szent István Társulat kiadványaként jelenhetett meg, de lényegében a tankönyv szemlélete, felépítése nem sokban különbözött a Kosáry – Mérey szerzőpáros művétől.²⁰ Az eltérés pusztán annyiban állt, hogy az Iván-féle könyv többet foglalkozott a barokk korszak vallási életével (s említést tett olyan kifejezésekről, mint *Regnum Marianum*, vagy *Patrona Hungariae*), és kissé talán „megszépítette” a katolikus egyház szerepét a Horthy-korszakban. De a könyv alapvető szemlélete kitűnik a zárószókból is, amely igazából nemcsak a tankönyvíró, hanem egy nemzet lelkiállapotát is tükrözte, 1945-ben: „Az új demokratikus Magyarország újjáépítésének még csak a kezdetén vagyunk, s csak az alapkövet raktuk le. *Dolgozzunk és tanuljunk*, hogy Isten segítségével annyi keserves szenvedés és hősi áldozat után felépítsük a *befelé szabad, kifelé független demokratikus és szociális Magyarországot*, melynek békés otthonában a hon minden polgára emberibb és magyarább életet élhet.”²¹

A fordulat évének hatása a gimnáziumi tankönyvekre (1948–1956)

A „*befelé szabad, kifelé független Magyarország*” – a bizakodás ellenére – nem valósult meg, s ezt tükrözték a történelemtanításban lezajlott változások is. 1948 után – megdöbbentő módon – nem kis-, hanem nagyfokú átalakulások következtek be, mind a történelem tananyagának összetételében, tematikájában, mind az egész történelemtanítás szemléletében. A magyarországi történelemoktatás az „élet tanítómesteréből” a „politika szolgálóleányává” vált. Leginkább persze a tantervek és a tankönyvek tükrözték ezt a lesújtó folyamatot, amely az erőltetett aktualizálásokat, a kommunista egypártrendszert legitimáló történeti tényeket, és a történelmi materializmust állította a középpontba.

Az egyetemes történelem kapcsán elmondható, hogy 1945 után a személyes tettekről a formációk változásaira, az államrend, a társadalom és a gazdaság fejlődésére helyeződött a hangsúly, s a korábbinál kevesebb tényszerű kronologikus elem került be a tananyagba.²² Megjelentek és relatíve nagy teret kaptak viszont új tematikai egységek, például a szláv államok fejlődése, Kína története, a különböző „elnyomott” társadalmi rétegek felkelései és a munkásmozgalom eseményei, szervezetei, programjai, melyek szinte alig voltak jelen az ezt megelőző korszakok történelmi tananyagában. A magyar történelem esetében is a társadalmi formációk alakulásával és a népi elemek harcaival kapcsolatos ismeretek domináltak 1945 után (pl.: Dózsa György története, a Tanácsköztársaság vívmányai). A hazai történelemtanítás ebben az időszakban tehát alapvetően három pilléren épült: a történelem marxista értelmezésére, az osztályharcos szemléletre, illetve a dolgozó nép történetének bemutatására. Átalakult a tananyag felosztása is: I. osztályban az ősközösségről és az ókorról, II. osztályban a feudalizmus koráról, III. évfolyamon a kapitalizmus első két szakaszáról, a negyedikese pedig az imperializmus és szocializmus időszakáról szerezhettek ismereteket a gimnáziumi történelemórákon.

19 Nádor Jenő (1946) *A középkor és újkor története 896–1789-ig. A gimnázium és leánygimnáziumok 5. osztálya számára*. Debrecen: Városi Nyomda., 117. o.

20 Iván János (1947) *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. A katolikus gimnáziumok és leánygimnáziumok 8., a líceumok és leánylíceumok 4. o. számára*. Budapest: Szent István Társulat

21 Iván János (1947) *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. A katolikus gimnáziumok és leánygimnáziumok 8., a líceumok és leánylíceumok 4. o. számára*. Budapest: Szent István Társulat, 117. o. (A szerző kiemelési.)

22 A történelem tananyagának változását – ugyan igen nagyvonalakban – mutatja be Gönczöl Enikő *A történelem tananyagának változásai Magyarországon az elmúlt száz évben* című, 1999-ben megjelent munkája.

Az 1950-ben gimnáziumok számára kiadott *Tanterv* a marxista-leninista koncepció terméke volt, de ennél sokkal megterhelőbb volt, hogy a tanterv erőteljesen aktualizálta is koncepcióját. Már ekkor megjelentek – csírájában ugyan – a tantárgy nevelő jellege, a felületes átpolitizálás, az elsekélyesedés elleni tiltakozások első jelei, de a hatás még elmaradt.²³ Az 1950-es új, országosan egységes gimnáziumi történelemtanterv célkitűzése volt: „...hogy a tanulóifjúságot Népköztársaságunk öntudatos, fegyelmezett állampolgárává, a dolgozó nép hűséges fiává, a szocializmus építőjévé nevelje a közösség, a nép, a haza önzetlen szolgálatának, a munka szeretetének és megbecsülésének, a nemzeti függetlenség, a dolgozók nemzetközi haszna érdekében való önfeláldozásának és bátorságának a szellemében.”²⁴ A tanterv kiadását követően minden középiskolai tanár megkapta az ún. *Módszertani levelet*, melyben a történelemtanítás célja így fogalmazódott meg: „A történelemnek, mint iskolai tantárgynak az a célja – ahogy azt Karcov a történelemtanítás módszeréről írott munkájában megállapítja –, hogy a tanulók részére a történelmi ismeretnek a megkívánt... mennyiségét nyújtsa, hogy kifejlessze bennük a marxista-leninista világnézetet, amely nélkül nem tudnak eligazodni a történelmi eseményekben. A történelemtanítói fejtsek ki a tanulóknak és vezessék rá őket a marxista értelmezésre, hogy kifejlődjék bennük az állampolgári, hazafias érzés, a haza iránti forró szeretet.”²⁵ Azonban az egyoldalúság, a történelemtantárgy monolitikus jellege – a levelet tovább olvasva – szintén szembeötlő, hiszen: „A történelmet, mint a politikai nevelés eszközt, úgy tudjuk valóban jól felhasználni, ha tanításunk gyakorlati eredményét, részint a munkásosztály harcainak eddigi eredményein, részint a most folyó harc szakaszain mutatjuk be. A történelmet akkor tanítjuk pártosan, ha minden alkalmat helyesen használunk fel arra, hogy a Pártnak és a munkásosztálynak a társadalom megváltoztatásáért vívott harcát támogassuk.”²⁶ A harcoss szemlélet, a hazafias nevelés, az érzelmekeltés mellett e módszertani útmutató meghirdette az elnyomók és a kizsákmányolók elleni *gyűlöletre nevelés* elvét is, amely az 1960-as évekig, de még burkoltan évtizedekig része volt a hazai történetírásnak.

Az 1948 és 1950 között lezajlott „szocialista fordulat” a tankönyvírásban, de a tankönyvkiadás államosításában is egyaránt éreztette hatását. E célból létrehozták a(z) – előbb Nemzeti, majd – Tankönyvkiadó Vállalatot.²⁷ Ilyen körülmények között jelentek meg a későbbi gimnáziumi történelemtankönyvek, amelyek az első marxista-leninista szellemiségű tankönyvek lettek hazánkban. A marxista történelemtanítás alapfogalmairól (pl.: társadalom, termelőeszköz, osztálytársadalom, termelőerő stb...) ugyan gondoskodtak ezek a kiadványok, de a metodikai apparátus teljesen háttérbe szorult. Ezekből a tankönyvekből hiányoztak az összefoglalások, képek, kérdések, rajzok, vázlatok, de ez az ideiglenes tankönyvek esetében is hasonlóképpen volt. A korabeli értékelés – ezzel szemben – elégedetten mondhatta, hogy e művek megjelenése „véget vetett a zavaros, „demokratikus” mezbe öltöztetett történelemszemléletnek, melyet a felszabadulás utáni első tankönyvek hirdettek”.²⁸

A marxista történelmi periodizáció nem vetette el az ókor, középkor, újkor fogalmakat – tehát a tananyag felbontása is ezt követte –, de az egyes korszakoknak társadalmi tartalmat

23 Ld. bővebben Szabenyi Péter (1970) *Feladatok – módszerek – eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára*. Budapest: Tankönyvkiadó, 178–185. o.

24 *Tanterv az általános gimnáziumok számára*. 1950, 5. o.

25 *Módszertani levél a történelem tanításához az általános és középiskolák számára*. 1950, 3. o.

26 *Történelem. Módszertani levelek*. 1952, 20. o.

27 Mészáros István (1989) *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest: Tankönyvkiadó, 127–162. o.

28 Bólyai Imréné (1951) Tankönyvbírálat. *Köznevelés*, 12, pp. 541–542,

adott. A tankönyvek Marx, Lenin és Sztálin idézetek sokaságát tartalmazták, a történelmi összefüggések, a világtörténelmi és földrajzi vonatkozások nem kaphattak hangsúlyt.

A marxista tankönyvek első példánya, amely elsős gimnazisták számára készült, az őskor és az ókor (Egyiptom, Mezopotámia, Fönícia, India, Kína, Asszíría, a zsidók, a görögök és a rómaiak) történetét dolgozta fel.²⁹ Az ideiglenes tankönyvnek nevezett kiadvány – amelyet évekig használtak – szerzői Hahn István, Harmatta János, Szabó Árpád és Telegdi Zsigmond voltak. Talán még ez volt az egyetlen olyan könyv, amely mentes volt a egyhangúságtól, de a tárgyalt korszakok történetét pusztán az osztályharcok történetére redukálta. Az egyes osztályok tárgyalásánál érezhető volt a sematizmus, és a túlzott leegyszerűsítés, amely rabszolgák és rabszolgartatók, azaz kizsákmányolók és kizsákmányoltak antagonisztikus ellentétét ismételte, és az ókori államot, mint az osztálynyomás gépezetét jellemezte: „Mindazokat, akik nem tartoztak az uralkodó osztály két legfelsőbb rétegéhez, a rómaiak „hitvány embernek” nevezték... azért, mert munkából éltek, márpedig a munkát az a római társadalom, amelynek egész uralkodó osztálya a rabszolgák kizsákmányolásából élt, nem becsülte.”³⁰ A tankönyv ugyan végigtekintette a legjelentősebb eseményeket, gazdaság- és kultúrtörténeti jelenségeket, s elvélve mindezeket térképekkel is szemléltette, a tananyag aktualizálása azonban nem maradhatott el. A fő ideológusoktól (főként Sztálintól) ugyan mégcsak kevés idézet volt fellelhető a könyvben, de a megfogalmazás tükrözte a korszak történelemtanításának elmaradhatatlan, didaktikus színezetű kellékeit: „Így mindenütt kialakult az osztálytársadalom, az a társadalom, amelyben az emberek már nem egyformák, hanem a gazdagok erőszakosabbak a maguk javára dolgoztatják, kizsákmányolják, elnyomják a lakosság többségét: a dolgozókat. A történelem folyamán a kizsákmányolás és osztálytársadalom különböző formáival fogunk találkozni: az ókori rabszolgartató társadalmat a középkorban felváltja a feudalizmus, az újkorban a kapitalizmus és csak a diadalmas Nagy Októberi Szocialista Forradalom vet véget 1917-ben a föld egyhatodán a kizsákmányoláson alapuló osztálytársadalomnak.”³¹

Az 1951-ben megjelent tankönyv a nyugatrómai birodalom bukásával fejeződött be, míg az egyetemes történelmet feldolgozó második rész a feudalizmus virágkorával kezdődött. Ezt a hiátust csak 1954-ben sikerült betölteni, hiszen akkor készült el az *Egyetemes történelem* első részének kiegészítő fejezete, amely a korai feudalizmust – germán államok, keleti, nyugati szlávok, Bizánc és az arab világ történetét – foglalta össze, vázlatosan.³² Ez a kiegészítés Kulcsár Zsuzsanna és Székely György munkája volt, azé a szerzőpárosé, akik az *Egyetemes történelem* második részének is szellemi alkotói voltak, 1950-ben.³³ A feudalizmus virágkorát és bomlását, valamint a kapitalizmus kialakulását végigtekintő, szintén ideiglenes tankönyvük mind Nyugat-, mind Kelet-Európa, sőt még Dél-Európa főbb államalakulatainak történetét is bemutatta, a 11. századtól a 17. századig. A könyv szakmailag igényes is lehetett volna – még időrendi táblázatot, illetve kultúra- és tudomány-

29 Hahn István & Harmatta János & Szabó Árpád & Telegdi Zsigmond (1951) *Egyetemes történelem I. rész.* Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

30 Hahn István & Harmatta János & Szabó Árpád & Telegdi Zsigmond (1951) *Egyetemes történelem I. rész.* Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 116. o.

31 Hahn István & Harmatta János & Szabó Árpád & Telegdi Zsigmond (1951) *Egyetemes történelem I. rész.* Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 12. o.

32 Kulcsár Zsuzsanna & Székely György (1954) *Egyetemes történelem I. rész. A korai feudalizmus az általános gimnáziumok 1. o. számára.* Budapest: Tankönyvkiadó.

33 Kulcsár Zsuzsanna & Székely György (1950) *Egyetemes történelem II. rész. A középkor. (XI–XVII. sz.) Az általános gimnáziumok 2. o. számára.* Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

történetet is tartalmazott –, ha nem épültek volna be a kötelező elemek. Nagy hangsúlyt kaptak a könyvben a különböző paraszti-, vagy népi mozgalmak (pl.: *Jacqueri, Wat Tyler, ciompók, Sztjepan Razin* felkelései), illetve az egyház középkorban betöltött szerepének szubjektív megítélése: „Az egyház átvette az eretnekek tanításainak külsőségeit, propagandáját, hogy ezzel kifogja a szelet a vitorlákból... De *mindez csak látszat* volt. E rendek éppoly gonoszak voltak, mint a többi.”, illetve: „... az egyház ma is erősen harcol a haladó tudomány ellen, feleleveníti a régen szertefoszlott dajkamesét. De a marxista-leninista alapon álló tudomány sikerrel veri vissza a reakció támadásait, és élén a Szovjetunió tudományával, minden eddigit felülmúló fejlődést hoz az emberi műveltség történetében.”³⁴ Az aktualizálás és az ideológia más helyütt is megjelent a könyvben, nemcsak a Marx, Engels, Lenin, Sztálin idézetekben, hanem egyes kifejezések használatában is, amelyek a többi tankönyvben is visszatérő toposzok lettek. Példának okáért ilyen volt „az ideológiai támasz”, a „termelőerők fejlődése”, a „papok műveltségi egyeduralma”, a „munkásosztály harcos ünnepe”, a „dolgozó nép” fogalmak többszöri említése, annak ellenére, hogy a könyv témája a középkor volt.

Az 1640-es évektől 1871-ig terjedő eseményeket már Bellér Béla és Hanák Péter munkája volt hivatott a harmadikos gimnazisták elé tárni.³⁵ A tankönyv szellemiségében is azt folytatta, amit a fentebbi kiadványok. Azonban ebben a kötetben már egyre inkább fogytak az évszámok és a konkrétumok, s egyre többször lehetett olvasni a „haladó és reakciós erők harcáról”, az „egyházi reakcióról”, a „kapitalista bérrabszolgaságról”, a „burzsoá köztársaságról”, a „harcos materializmusról” és természetesen a munkásmozgalom kialakulásáról, előzményeiről, harcairól, történetéről. Nemcsak a munkásmozgalmak, hanem az 1848-as forradalmak is kiemelt szerepet kaptak e könyvben. S mindemellett nem maradhatott el a kapitalizmus és a szocializmus vívmányainak összehasonlítása – hidegháborús szellemben. A tankönyv így írt az amerikai Függetlenségi nyilatkozat ismertetése után: „Az Amerikai Egyesült Államok ma a *legreakciósabb állam*. Az amerikai imperialisták tüzzel-vassal elfojtják a demokráciát saját országukban, a tőlük függő gyarmatokon és a csatlós országokban. Új háború tüzcsóvait gyűjtogatják mindenütt, elnyomással és pusztulással fenyegetik a békeszerető demokratikus népeket. Aljas fasiszta tevékenységükkel *lábbal tapossák saját történelmük haladó hagyományait*, elsősorban a 18. századi függetlenségi háború hagyományát. *Annál jobban értékeljük mi, a szocialista országok dolgozói e hagyományokban mindazt, ami az amerikai nép és az egész emberiség haladását szolgálta, a szabadság és demokrácia ügyét előbbrevitte.*”³⁶ A fejedelmi többsében való megnyilvánulás, a szocializmust, a Szovjetuniót és Sztálint „tömjénező” szövegek a könyv más fejezeteiben is elhangzottak: „*A gép a kapitalizmusban nem az emberi munka megkönnyítésének, az ember felszabadításának, hanem a dolgozók kizsákmányolásának és a profit növelésének eszköze lett... A proletárforradalommal felszabadult dolgozó nép az ember szolgálatába állítja a gépet is. A mi szocialista iparunk – ellentétben a kapitalista iparral – nem a dolgozók nyomorba döntése, hanem jóléte alapján született meg és fejlődik. A mi iparunk a tömegek szabadságát, jólétét és békéjét teremti meg, nem pedig a dolgozók durva kizsákmányolását, mint a kapitalista*

34 Kulcsár Szusanna & Székely György (1950) *Egyetemes történelem II. rész. A középkor. (XI–XVII. sz.) Az általános gimnáziumok 2. o. számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 25. o., 172. o. (A szerzők kiemelése.)

35 Bellér Béla & Hanák Péter (1951) *Egyetemes történelem III. rész. Újkor. (1642–1871) Az általános gimnáziumok 3. o. számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

36 Bellér Béla & Hanák Péter (1951) *Egyetemes történelem III. rész. Újkor. (1642–1871) Az általános gimnáziumok 3. o. számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 42. o.

ipar. Ezért erőnket nem kímélve, legjobb tudásunk szerint megfeszített erővel kell dolgoznunk iparunk és mezőgazdaságunk fejlesztésén.”³⁷ Másutt pedig ez olvasható: „Hatalmas történelmi példák, a Szovjetunió honvédő háborúi bizonyítják, hogy a szocialista hadsereg, a zseniális sztálini hadvezetés toronymagasan áll minden imperialista hadsereg felett. Vagy napjaink bizonyossága, a koreai nép hősi honvédő háborúja tanúsítja, hogy a hazáját védő, felszabadult nép forradalmi hadseregével szemben a legerősebbnek hirdetett imperialista hadszervezet is csúfos kudarcot vallott.”³⁸ S hogy ezen megállapításokat a lelkes diák véletlenül se felejtse el, ezért voltak a fentebb is látható kurzívák.

A legkritikusabb pont természetesen a legújabbkor története volt. Az *Egyetemes történelem IV. részének*, Hanák Péter munkájának, az 1871-től 1918-ig terjedő eseményeket kellett volna bemutatnia, de a könyv inkább frázisok, broszúraízű ideologikus szövegek breviáriuma lett.³⁹ A súlypontok a következő eseményeken feküdtek: Párizsi Kommün, a munkásmozgalom, a szocialista Szovjetunió születése, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom dicsőítése és – a könyv szerint – a „rothadó” kapitalizmus bemutatása, hiszen: „Az Egyesült Államok fináncburzsoáziája vált fokozatosan a rothadó, halódó imperializmus legfőbb védelmezőjévé, a forradalmi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító harcok legádázabb ellenségévé.”⁴⁰ A könyv tehát inkább a Szovjetunió, Lenin és Sztálin heroizált története lett, s mindennek alátámasztásaként a mű még ajánlott, nem éppen változatos irodalomjegyzéket is tartalmazott, s javasolta Kononov *Igaz történetek Leninről*, Patyomkin *A diplomácia története*, Burdzsálov *Hogyan győzött a Nagy Októberi Szocialista Forradalom* című műveit.

Az 1918 után történt eseményeket szintén az *Egyetemes történelem IV. rész* címet viselő, de különálló kötetben megjelenő mű prezentálta.⁴¹ A szerző ismét Hanák Péter volt, aki egészen 1950-ig tekintette át a főbb vonulatokat. A főbb vonulatok pedig ugyanazok voltak, mint a fentebbi tankönyvekben, de a hangzatos szölamok, túlzások természetesen itt tetőztek. A „munkásosztály csodálatos önfeláldozásáról”, a „felszabadult dolgozók áldozatkészségéről”, a „szovjet nép hősi harcáról”, „Leninről, a forradalom lángelméjéről”, a „nagyszerű bolsevik partizáncsapatokról”, az „öntudatos dolgozókról”, a „bölcshatalmi vezetésről”, az „élenjáró szocialista iparról”, a „Szovjetunió anyagi jólétéről”, a „trockista-buharinista kémek és kártevők bandájáról”, az „imperialisták fizetett ügynökeiről”, a „Tito-bandáról”, Zoja Koszmozgyemskájáról és Oleg Kosevojról igazán sokat lehetett megtudni a könyvből. De a nemzetközi események, a diplomáciai kapcsolatok, az imperialista tömbországainak objektív bemutatása kifelejtődött a tananyagból, s a szovjet iparosítás, illetve a kirakatperek emberáldozatait és a dolgozó szovjet nép inséges helyzetét is elhallgatta a tankönyv, melyből a negyedik gimnazisták tanulhattak. Természetesen, a hidegháború korszakában az ellenségkép beépítésével sztereotípiákat, előítéletességet is

37 Bellér Béla & Hanák Péter (1951) *Egyetemes történelem III. rész. Újkor. (1642–1871) Az általános gimnáziumok 3. o. számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 32. o.

38 Bellér Béla & Hanák Péter (1951) *Egyetemes történelem III. rész. Újkor. (1642–1871) Az általános gimnáziumok 3. o. számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 66. o.

39 Hanák Péter (1950) *Egyetemes történelem IV. rész. A legújabb kor története. (1871–1918)*. Budapest: Tankönyvkiadó

40 Hanák Péter (1950) *Egyetemes történelem IV. rész. A legújabb kor története. (1871–1918)*. Budapest: Tankönyvkiadó, 93. o.

41 Hanák Péter (1951) *Egyetemes történelem IV. rész. A legújabbkor története. (1918–1950)*. Budapest: Tankönyvkiadó (Megjegyzés: A könyvnek 1955-ben megjelent egy rövidített, de lényegében teljesen ugyanazt tartalmazó változata *Egyetemes történelem V. rész* címen.)

sugalltak e tankönyvek.⁴² A legtöbb előítéletet az amerikaiak kapták, akiket a hatalom és megszállás jegyében tüntettek fel. A német nép történelme kapcsán is a negatív ítéletek zöme fogalmazódott meg; a második világháborúban betöltött szerep és felelősség mellett azonban nem szóltak arról, hogy 1945 után Németország nyugati felében demokratikus jogrend, biztonság, nagyfokú fejlettség alakulhatott ki. E tankönyv – úgy tűnt, hogy még a korszakban is kissé „túllőtt a célon” –, hiszen a legtöbb bírálatot ez a könyv kapta, mert a párt ideológiája elszakadni látszott a konkrét anyagtól, igaz azért is, mert többet kellett volna foglalkoznia a szerzőnek a munkásmozgalommal.⁴³

De a történelemoktatás helyzetét nehezítette az is, hogy az egyetemes és a magyar történelem ebben az időszakban külön tankönyvekben jelent meg, míg az első gimnazisták az *Egyetemes történelem* első részét tanulták, a másodikosok már két könyvet vehettek kezükbe. Karácsonyi Béla, *A magyar nép története I.* című műve volt hivatott bemutatni Magyarország történetét az őstársadalom korától 1526-ig. A második és harmadik kötet – melyek ugyanezt a címet viselték – pedig a másodikosok és harmadikosok számára szólt.⁴⁴ A legvaskosabbra természetesen a harmadik rész, Lukács Lajos munkája sikerült, amely 1849-től 1950-ig foglalkozott a magyar történelemmel. Ezen könyvek is a rendszer jegyét hordozták a „parasztság osztályharca”, az „uralkodóosztály frakcióharcai”, a „falusi földközösségek”, a „Habsburg gyarmatosítás”, a „klerikális reakció”, a „Rajk banda felszámolása”, s ezekhez hasonló fogalmak voltak hivatottak alátámasztani az egyes korszakok marxista-leninista értelmezését. A legjobban a három kötet közül, talán a középső, Heckenast Gusztáv és Spira György munkája sikerült, amely valamelyest mellőzte a sallangokat (bár könyvük az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc Marx és Engels által történő értékelésével zárult), s igazán sok irodalmi idézettel (pl.: Balassitól, Tinóditól, Batsányitól, Berzsenyitől, Vörösmartytól, Aranytól stb...) törte meg az egyhangúságot. A konkrétumok, évszámok, nevek a zárókötetben ritkultak meg leginkább, s a tankönyv is Rákosi Máttyás dicsőítésével zárta le mondanivalóját: „A tartós békéért, a szocializmusért folytatott további küzdelemben a magyar nép magabiztosan halad előre, élén a magyar kommunistákkal, a magyar és nemzetközi mozgalom nagy harcosával, Lenin és Sztálin legjobb magyar tanítványával, Rákosi Máttyással.”⁴⁵ 1955-ben a Lukács Lajos-féle tankönyvet felváltotta Nagy Imréné, Kempelen Imre, Bellér Béla és Incze Miklós azonos címet viselő műve, amely tartalmilag nem sokban különbözött elődjétől.⁴⁶ Ugyanazt a tematikus felosztást követte, ugyanazon vonulatokat emelte ki, s csak a Rákosi, Sztálin idézeteket hagyta el. A szemléltetése is hasonlóképpen egysíkú volt, például csak egyetlen térképet tartalmazott, azt is Magyarország „felszabadításáról”.

42 Závodszy Géza (1996) Sztereotípiák, előítéletek a tankönyvekben. *Módszertani Lapok (Történelem)*, 1–2., pp. 31–34.

43 Bólyai Imréné (1951) Tankönyvbírálat. *Köznevelés*, 12., pp. 541–542

44 Karácsonyi Béla (1951) *A magyar nép története I. rész.* (1526-ig). Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv),

Heckenast Gusztáv & Spira György (1950) *A magyar nép története II. rész.* (1526–1849). Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

Lukács Lajos (1951) *A magyar nép története III. rész.* (1849-től napjainkig). Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

45 Lukács Lajos (1951) *A magyar nép története III. rész.* (1849-től napjainkig). Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv), 298. o.

46 Nagy Imréné & Kempelen Imre & Bellér Béla & Incze Miklós (1955) *A magyar nép története III. r. Az állandós gimnázium IV. o. számára.* (1849–1948). Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

A gimnáziumi tankönyveknek ebben az időszakban tehát két legfontosabb jellemzője a túlhangsúlyozás és az elhallgatás volt. A Szovjetunió története, a munkásosztály nemzetközi harcának ismertetése és fontosságának tudatosítása, a függetlenségi és gyarmati felszabadító mozgalmak szerepének bemutatása mellett azonban sok „dolog” kimaradt a tananyagból. Nem került szóba a Vörös Hadsereg második világháborús atrocitása, de a kitelepítések tragédiája sem, és homályos közlések fedték a két világháború közti Magyarország történetét is.

A tankönyvek szellemiségén nincsen semmi csodálkozni való, hiszen olyan „kulturpolitika” állt a háttérben, amely a történelemtanítás kapcsán kijelentette: „Hiányzik az igazi érzelmekeltetés, a *gyűlöletre nevelés* az elnyomással, a kizsákmányolással szemben... A materialista világnézet kialakítása nem történhet meg *harc* nélkül, hanem csupán a burzsoá, klerikális, idealista történelemfelfogás maradványai ellen vívott szívós küzdelem során. Igen erőteljesen kell harcolni a történelemórákon a szociáldemokrata, a nacionalista, klerikális ideológia maradványai ellen.”⁴⁷

A tanári módszertani kultúra a mélypontra került. A lényeg a tankönyvek anyagának a „leadása” volt. A történelemtankönyvek csak megtanulandó leckéket és néhány, jól megválogatott forrásszöveget tartalmaztak. Módszertani apparátusuk egyáltalán nem volt. Ekkor vezették be az *Alkotmánytani ismeretek* tanítását, mely az első „szocialista” alkotmányunkat bifláztatta.

Bizonyos fokú változást az 1953. júniusi, illetve az 1954. márciusi párthatározat hozott csak, miután az Oktatásügyi Minisztérium utasítást adott ki a IV. osztályos magyar- és egyetemes történelemtankönyvek átdolgozására. Ez már az 1953/54-es tanévben megtörtént, amikor főként egyetemes történelmi és a munkásmozgalom-történeti részek kihagyásánál csökkentették a IV. osztály tananyagát. *A közoktatás helyzetéről és feladatairól* szóló, 1954-es párthatározat előírta, hogy az „... általános iskolák és az általános gimnáziumok részére állandó jellegű és szervesen felépített tanterveket kell kidolgozni, és fokozatosan bevezetni... Biztosítani kell, hogy hosszú évekre szóló, magas színvonalú tankönyvek kerüljenek kiadásra, mindenekelőtt az alapvető tantárgyakból (magyar, történelem, nyelviségtan, földrajz).”⁴⁸ 1954 után tehát a tartalmi és ideológiai „szőrözések” mellett kissé nagyobb hangsúly helyeződhetett a valós problémákra.

A határozat jóval szélesebb perspektívákat nyitott a történelemtanítás előtt: a haladó hagyományok átfogóbb értelmezése, a nagy történelmi személyiségek kiemelése, a gazdaság-, művelődés- és kultúrtörténet jelentőségének hangsúlyozása arra serkentett, hogy a tanítás túllépjen az eddigi, meglehetősen sematikus kereteken, a múltat sokkal gazdagabban, életszerűbben tárja a tanulók elé. Ennek egyik megnyilvánulása volt például a két neves óorkutató és tankönyvíró (Ferenczy Endre és Hahn István) cikke a *Történelemtanításban*, melyben a modern tudományos kutatásokra, s az ókort bemutató tankönyv egyes részeinek elavultságára (pl.: az Engels-féle periodizációra) hívták fel a figyelmet.⁴⁹ Az elméleti tisztázással párhuzamosan lépések történtek a módszertani koncepció átalakításában is, főként a szemléltetésben és a forrásfeldolgozásban, melynek kapcsán Hanzó Lajos így fogalmazott: „Több országban már a film és a magnetofonszalag alkalmazása teszi változatossá és érzékelhetővé a történelmi múlt nem egy mozzanatát... Történelem-mód-

47 Csátary Mária (1952) Történelemtanításunk helyzete és feladatai. *Köznevelés*, 22, pp. 682–683.; 23, pp. 707–708.

48 *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól*. 1954, 97. o.

49 Ferenczy Endre (1955) Kiegészítések az ókori történelmi tankönyvhöz. *Történelemtanítás*, 4–5, pp. 106–112. Hahn István (1955) Megjegyzések az ókori történelmi tankönyvhöz. *Történelemtanítás*, 2–3, pp. 59–63.

szertanunk nagy útvesztője az az állapot, hogy szaktárgyunk csaknem emlékezeti tudománnyá színtelenedik.”⁵⁰

Az enyhülés éve: új korszak, új tankönyvek (1956–1962)

Az 1956-os forradalom nagy cezúra volt nemzetünk életében, de bukása ellenére hatása érezhető volt és új lehetőségeket hozott, a történelemtanításban is. A történelemtanítás elméleti és gyakorlati előrendülése folyamán dolgozták ki az új gimnáziumi tantervet, 1957/1958-ban. Ez a dokumentum még mindig a marxista-leninista történelem- és társadalomszemlélet megalapozójaként tüntette fel a történelmet, mint tantárgyat, de törvényerőre emelte az elért eredményeket is. Tananyagbeosztásában azonban háttérbe szorult az egyetemes történelem, viszont nagy teret kapott a jelenkor történetének bemutatása. Az új történelemtankönyvekre való igény – nagy viták, bírálatok formájában – már 1956-ban megfogalmazódott, de továbbra is nagy hangsúlyt kapott a szovjet minták követése, az osztályharcos szemlélet fontosságának hangsúlyozása. Bár – főként a 20. század története kapcsán – a korszakban radikálisnak ható vélemény is elhangzott, Bellér Béla tollából: „az volna a javaslatom, hogy ne *ideológiai*, hanem *történeti* szempontú rendszerezést adjon [ti. a könyv], s ugyanúgy tárgyalja, az 1918–1939. közötti időt, a II. vh. küszöbéig, *valamennyi* jelentősebb ország, s nem csupán a Szovjetunió történetét.”⁵¹

A gimnáziumi történelemtankönyvekről tartott viták után, az 1957/1958-as tanterv alapján megjelent új gimnáziumi tankönyvek már sokkal rendszeresebbek és módszereesebbek voltak, mint elődeik.⁵² Bár az évek során át felhalmozódott problémák megoldásához, a korszerű elvek érvényre juttatásához a történelemtanítás terén is alapos és átfogó változtatásokra volt szükség. A reformmunkálatok 1959-ben kezdődtek, s ezzel a történelemtanítás új szakaszba lépett: megindulhatott a reform kidolgozásának, megvitatásának, elméleti és gyakorlati megvalósításának folyamata. Ennek egyik jeleként, a Magyar Történelmi Társulat 1959. évi országos vándorgyűlése megfogalmazta a megújulás főbb tartalmi tényezőjét: a világtörténeti látásmódot, a történelem komplex értelmezését, és a tudományos megalapozottságot. Egy olyan új felfogás körvonalazódott tehát, mely magában rejtette a tematikai sémák elvetését is.

A történelemtanítás célkitűzése ugyan még mindig a politika által befolyásolt volt, de a tananyag bizonyos mértékű korrekciója és a módszerek tekintetében is új koncepció bontakozhatott ki. Így kerülhetett előtérbe a történelmi források fontossága, a közép-fokú oktatásban is, s jelenhetett meg Unger Mátyás, a történelem konkrét anyagára, eredeti forrásokra építő *Történelmi forrásfeldolgozó órák a gimnázium III. osztálya számára* című műve.⁵³

A változás eredményeként kiadásra került gimnáziumi tankönyvek tehát már tükrözték a fentebb vázolt nézeteket, újításokat. Hahn István I. osztályosok számára készített könyve (1957) részletes, igényes áttekintését nyújtotta az őskor és az ókor történelmének, szellemi műveltségének, művészetének prezentálása nyomán.⁵⁴ A „külsínyt” tekintve,

50 Hanzó Lajos (1958) Történelmi források középiskolai feldolgozásának kérdéséhez. *Történelemtanítás*, 1, pp. 25–28.

Waczulik Margit (1953) Történelemtanításunk két módszertani problémája. *Köznevelés*, 15, pp. 357–358.

51 Lakatos János (1956) Vitatkozunk – vagy ferdítünk? *Pedagógiai Szemle*, 1–2, pp. 127–142.; 4. pp. 365–373.

Lakatos János (1957) Vitatkozunk – vagy ferdítünk? *Pedagógiai Szemle*, 1, pp. 58–61.

52 Hinora Sándor (1958) Anket a gimnáziumi új történelemtankönyvekről. *Történelemtanítás*, 4, pp. 9–13.

53 Unger Mátyás (1958) *A történelmi forrásfeldolgozó órák a gimnáziumok III. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.

54 Hahn István (1959) *Történelem az általános gimnázium I. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.

rögtön szembeötlenek a témába vágó képek, rajzok, táblázatok, térképek, s a könyvet záró időrendi áttekintés. E taneszköz pozitívumai – már a tartalmi részt tekintve – tovább sorolhatók, hiszen az emberi nem kialakulásától kezdve a népvándorlások koráig minden jelentősebb állomás, név, adat, évszám, fogalom felbukkant a könyvben. Mindezt pedig – korlátozott számban ugyan –, de források tették élvezetesebbé: Hammurápi törvénykönyvéből, Hérodosztól, Manu törvényeiből, Lao-ce elmélkedéséből, Homérosz Iliaszából és Odüsszeiájából, Liviustól, Szolón költeményéből, Diodórosztól, Augustus önéletrajzából olvashatók hosszabb-rövidebb részletek. A forrásokból is kitűnik a tananyag igen széleskörű, szinte mindenre kiterjedő volta, többek között még Pannóniáról, s a későbbi magyar városokról is közölt leckét a tankönyv, s az egyes fejezetek végén összefoglalások segítettek a tanulást. A megfogalmazás, a szemlélet tekintetében sokat javult, elődeihez képest a tankönyv, hiszen az egyetlen Engels idézetén kívül (a vastechnikáról) nem találhatóak felesleges, az ideológiát feltétlen tükröző szövegek.⁵⁵ A könyv negatívuma viszont, hogy az ókor történetét helyenként pusztán – még mindig – az osztálytársadalmak történetére szűkítette a szerző, pl.: „...az átalakulás az addig nagyjából egységes társadalmat osztályokra tagolta: a rabszolgatartó arisztokráciára, a közrendű (szegény) szabadokra és a rabszolgákra”, vagy „Nagyobb eredményekre vezettek az osztályharc fegyveres formái, amelyek során a démosz az arisztokratákkal szemben korlátlan hatalommal rendelkező önkényuralkodókat (tirannoszokat) segített hatalomra...” – olvasható a könyvben.⁵⁶

A II.-os gimnazisták számára készült történelemtankönyvről szintén az eredetiség, az áttekinthetőség és a tudományos megalapozottság volt elmondható.⁵⁷ Makkai László művét ugyan sok bírálat érte, főként terjedelme miatt, holott a könyvben több újdonság is volt. Az újszerűség először is abban állt, hogy egy könyv tárta a tanulók elé mind a magyar (kezdetektől 1526-ig), mind az egyetemes történelmet (koraközépkortól 1640-ig), s igen sok fejezet foglalkozott kultúr-, és technikatörténettel, illetve a Kelet-Közép-Európai népek történelmével. A korszakhatárokból is kitűnhet, hogy a világtörténelemről jóval több leckében szólt, mint a magyarról (227 lap az egyetemes és 78 lap a magyar történelem).

Unger Máttyás III. osztályosok részére készített művéről ugyanazon jellemzők elmondhatók, mint a fentebbiekről (áttekinthető, eredeti, tudományos megalapozottságú, szemléltető), de a könyv modernitása már abban rejlett, hogy a (kihajtható és egyéb) térképek, ábrák mellett olvasmányok, szemelvények is fellelhetők voltak benne.⁵⁸ A könyv az újkor kezdetét, 1640-ben jelölte meg, a világ eseményeit – az angol forradalomtól az 1848-as forradalmakig – követte végig. A magyar történelmet viszont 1526-tól tárgyalta, igen jó forrászövegekkel alátámasztva: Kőszeg ostromáról, Dselaizáde Mustafától, Bél Mátyástól, földesúri majorgazdálkodásról, a Bocskai szabadságharcáról, Zrínyi Miklóstól, a Rákóczi szabadságharcáról, Berzeviczy Gergelytől, Széchenyi Istvántól, Wesselényi Miklóstól, Kölcsey Ferentől, Táncsics Mihálytól. A magyar történelemmel kapcsolatos idézetek sorát – s a tankönyvet is – ugyan egy Marx és Engels szöveg zárta, mégis elmondható a kiválóított részek sokrétűsége, színessége, amely egyben az anyag felépítését is szemlélteti. Az egyetemes történelem tárgyalása kapcsán még jobban érzékelhetők voltak az 1950-es, 1960-as kultúrpolitikai elvárások, hiszen az 1789-től 1848-ig terjedő tananyagot felölelő rész inkább a munkásmozgalom, és a szocialista nézetek története – Marx és Engels idézetek-

55 Hahn István (1959) *Történelem az általános gimnázium I. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó., 25. o.

56 Hahn István (1959) *Történelem az általános gimnázium I. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó., 10., 47. o.

57 Makkai László (1957) *Történelem az általános gimnázium II. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó

58 Unger Máttyás (1957) *Történelem az általános gimnázium III. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó

kel –, mintsem a világ eseményeit bemutató fejezet volt. A hangsúlyok tehát egyes leckék kapcsán (pl.: *Magyarország osztrák gyarmat*) más-más elemre helyeződtek, mint az ideiglenes tankönyvsorozat (1945–1948), de az 1948 utáni történelemtankönyvekhez képest is, de összességében elmondható, hogy egy korszerű tankönyv született ebben az időszakban.

Az új- és legújabbkor története is új, de ideiglenesnek nevezett tankönyv formájában tárult a negyedik gimnazisták elé. Szamuely Tibor, Kis Aladár és Urbán Aladár műve 1848-tól 1950-ig tárgyalta a korszak eseményeit, nemzetközi viszonyait.⁵⁹ A sematizmust, egyhangúságot ugyan nem mindenütt sikerült még elkerülni, de a könyvből már kimaradtak a Marx, Engels, Sztálin idézetek, azonban továbbra is a Szovjetunió története hangsúlyosabb volt, mint a többi európai nagyhatalom, illetve az USA története. A könyvben még mindig központi szerepet kapott a nemzetközi munkásmozgalom, Kína és a gyarmati felszabadító mozgalmak, de a személyi kultuszt, s a korábban heroizált sztálini rendszert már elítélte a mű: „A személyi kultusz legkárosabb következményei a szocialista törvényesség súlyos megsértései voltak. A csálhatatlanság atmoszférájában meglazult a párt ellenőrzése a belbiztonsági szervek felett, amelyek az állam legfontosabb védekezési eszközeit képezik a proletárdiktatúra ellenségeivel szemben.”⁶⁰

Ezen ideiglenes tankönyv helyébe lépett 1960-ban Szamuely Tibor és Ránki György IV.-esek számára szóló történelemtankönyve, amely mind a magyar, mind az egyetemes történelmet összefoglalta, 1848-tól.⁶¹ Az egyetemes történelmen belül a súlypontok ugyanott voltak, mint az előző tankönyv esetében, a magyar történelmen belül pedig a Tanácsköztársaság és az 1945 utáni történelem kapott nagyobb terepet. A Horthy-korszaknak természetesen csak az árnyoldalait emelte ki a tankönyv, s a mű kifejezései is sokban hasonlítottak az 1950-es évek elejének tankönyveire. Továbbra is a „kapitalista kizsákmányolás”, az „uralkodó osztály terrorjának fokozódása”, az „osztályelnyomás”, a „tömegek égbekiáltó nyomora”, az „osztályharcon alapuló forradalmi elmélet”, a „munka hősei” toposzok, s a Szovjetunió, mint a „béke élenjáró követe” jelenhetett meg a diákok tudatában. Nagy időszakot kellett tehát e könyvnek áttekinteni, s az összefoglalások, időrendi táblázatok helyenként segíthették a tanulást, sok megtörtént esemény nem úgy és nem indokoltan került e műbe sem.

Az 1962-es új tantervi munkálatok már a nagyobb fokú változtatás jegyében zajlottak, s a történelemtanításban a tények megtanulása mellett a történelmi korszakok megelevenítése, a törvényszerűségek felismeretése is lényeges célkitűzés lett. Az 1962-ben kiadott új tanterv utasítása kimondta: „A gimnáziumi történelemtanítás feladata, hogy konkrét tananyag alapján bemutassa és az alapvető törvényszerűségek feltárása útján megértesse azt a történelmi folyamatot, amely az egyetemes és a magyarországi fejlődés főbb lépcsőfokain keresztül szükségszerűen vezetett el a jelenkorhoz és utat mutat a kommunista jövőbe.”⁶² Tehát míg a módszerekben már a teljes feloldódás volt érezhető, addig a történelemtanítás célkitűzése továbbra is kommunista szellemiségű maradt.

Kovács Emőke

59 Szamuely Tibor & Kis Aladár & Urbán Aladár (1957) *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

60 Szamuely Tibor & Kis Aladár & Urbán Aladár (1957) *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. (Ideiglenes tankönyv)

61 Szamuely Tibor & Ránki György (1960) *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó

62 *Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára*. 1962, 23. o.

KÉT GYEREKNAPLÓ

Az évek során a magát az európai zenefesztiválok egyik legnagyobbikává felküzdő Sziget Fesztivál (korábban Diáksziget, Pepsi Sziget) vagy csupán „a Sziget” üde színpoltjának számít az esti koncerteknél természetesen jóval kevesebb embert vonzó, ámde évről évre egyre népszerűbbé váló ún. Civil Sziget. Ezen a Hajógyári-sziget egyik „főútvonala” mentén kialakított területen, több mint 100 méter hosszúságban, nem messze a Nagyszínpadtól, de vendéglátóhely-mentes övezetben, az idén is közel 100 civil és egyházi szervezet rendezkedett be egy hétre, hogy kölcsönsátorában szóróanyagokkal, plakátokkal mutassa be önmagát, s leginkább különböző programokkal (tesztekkel, játékokkal, előadásokkal, személyes beszélgetésekkel) szórakoztassa a látogatókat, kiegészítse a zenébe, piálásba, bágyadt ejtőzésbe beleuntak igényeit.

Az egyik sátorban az 56-os Intézet (teljes nevén: Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete) kapott helyet. Sokadik éve vesznek részt a rendezvényen, így tisztában vannak azzal, mi az, ami „eladható” a Szigeten, amivel felkelthetik az állandóan mozgásban levő tömeg figyelmét, magukhoz csalogathatnak minél több arra járó. Gondolom, nem kis fejtörést okozhatott az intézet munkatársainak az idei év. Az 50. évforduló miatt egyrészt nyilvánvalóan megkerülhetetlennek érezték a megemlékezést a forradalomról, másrészt nem akartak beállni a szokványos, politikaszagú, de legalábbis patetikusan ünnepélyes, ergo Sziget-idegen megemlékezések sorába, és persze a fontos, de a nagytömegek számára száraz tudományos eredmények bemutatásával se arathattak volna különösebb sikert. Hogy mégis a Civil Sziget egyik legérdekesebb helye pont az övék

lett, azt egy nemrégiben saját kiadójuknál megjelent könyvecskének köszönhetik, amelyet a sátorban elhelyezett, többek közt a könyv lapjainak kinagyított plakátjaiból készített kiállítás révén a nyomdai termékénél valószínűleg nagyságrendekkel nagyobb közönséggel (többek közt e sorok írójával) sikerült megismertetniük Csics Gyula, a Tatabányai Városi Könyvtár mai igazgatójának 12 évesen írt naplóját.

Egy gyerek naplót ír. Na és, kérdezheti az olvasó, aki talán maga is vetemedett hasonlóra fiatal korában, mi ebben a különleges? Nyilvánvaló a történelmi dátum meghatározó szerepe, de ennél többről van szó. A napló egy sajátos keveréke a sorsdöntő politikai és a személyes, teljesen mindennapos eseményeknek. Belőle élénk társul az, amiről történelemkönyveket lapozgatva oly gyakran megfélekedünk: az emberek életét legalább annyira alakítják ezek a hétköznapi, s ezért szinte észre sem vett, pláne nem említésre méltónak vélt történések, mint a különböző, utólag sorsfordítóknak bizonyuló cselekmények. Az 56-os a forradalom természetesen mindenre rányomta a bélyegét, az emberek ennek ellenére ugyanúgy jártak bevásárolni, villamosoztak, rádiót hallgattak, beszélgettek, a gyerekek játszottak, tanultak. Így a naplóban is gyakran egy oldalon olvashatunk tankokról, kiégett házakról, akasztott ávosokról és a felkészülésről a külön németórára, napi olvasmányokról, játszással eltöltött délutánokról vagy éppen hőcsatákról. *„Ekkor minket bezavartak mert tankok közeledtek. Itt azon tanakodtunk, hogy mit játszunk. Egyszerre én azt mondtam Jancsinak, hogy hozd ki a labdát. Jancsi ki is hozta. Sokáig fociztunk. Egyszer Jancsi nagy lendülettel akarta kirúgni a labdát és leesett a cipője. Ezután az utcába tankok jöttek.”*

Könyvével Csics Gyula nemcsak életet lehel a sokunk számára már csupán történelmi művekből ismert emlékezetes napokba, illetve az utána következő hetekbe, hónapokba, de egészen új megvilágításba is helyezi azokat. Ne feledjük, ritka, szokatlan szemszögből olvashatunk a forradalomról: egy gyermek szemével látunk mindent.

Tegyük gyorsan hozzá, a napló nemcsak a laikus közönség számára nyújt felejthetetlen perceket, de minden bizonnyal a szaktudósok számára is. Közismert, hogy a személyes visszaemlékezéseken nyugvó mikrotörténelem manapság egyre elfogadottabbnak számít a történettudományban. A hivatalos dokumentumoktól eltérő nézőpontok megjelenítése, főleg a korábban teljesen figyelmen hagyottaké, mint amilyenek a kisebbségi csoportok vagy éppen a gyermekek, mára a szaktudományban sem szokatlan. Nagyon is érthető az a lelkesedés, amit a napló iránt a szaktörténész és későbbi szerkesztő, Rainer M. János érzett, amikor először belelapozott a kapott kéziratba.

Egy gyűjtőszendélytől vezérelt kisfiú szinte mindent összeszed az utcán, amit csak talál: röpiratokat, repeszeket, hirdetéseket, jelvényeket, emellett újságokból is kiollóz – válogatás nélkül – cikkeket. A nagyobb tárgyakat egy külön dobozban raktározza, a kisebb írott anyagokat, képeket szorgalmasan beragasztja a naplójába. Ráadásul érdekfűzője nem korlátozódik tárgyi emlékekre, hanem azt is feljegyzí, amit a rokonoktól, szomszédoktól, esetleg ismeretlenektől hall az utcán, a villamoson, legyen az rövid beszámoló, anekdota, skandált szöveg vagy akár vicc: „Mi a különbség Latabár és Kádár között? Az a különbség, hogy Latabár okos és hülyéskedik, és Kádár hülye és okoskodik.” – „Hazafelé jövet láttam, hogy a Rákóczi téren egy bódéra valaki felírta: Kossuth címer, magyar haza, minden ruszki menjen haza, míg a ruszki itt lapul, magyar diák nem tanul.” – „Bicskei bácsi azt mondta, hogy holnap már bemegy a gyárba. Anyu: És mit csinálnak ott? Bicskei bácsi: karbantartást végzünk. (Ami pedig azt jelenti, hogy karbatart kézzel ülnek.)”

Barátjával, a naplórészletet adó és szintén naplótíró Kovács Jancsival előre megtervezett sétákra indul, gyakran szinte leltári összegzését adja a látottaknak (így például az 1957 februárjában leégett Corvin áruháznak), a belövésektől eltorzult épületekről rajzokat készít. Nem is akármilyeneket!

Gyanítom, hogy főleg miattuk döntött úgy a szerkesztő Rainer M. János, hogy a könyv első felében a napló faksimile kiadását közli. A talán legfigyelemreméltóbb munkát: egy képzeletbeli, igaz, Budapestre kísértetiesen emlékeztető város térképét, amelyen az utcákat a magyar történelem híresebb alakjairól, sportolókról, illetve saját barátairól nevezte el a szerző gyermek, a borítón és az előzéken csodálhatjuk.

De ki is ez a gyermek, akinek az 1956. október 23. és 1957. március 15. közötti feljegyzései idén nyomtatásban hozzáférhetők? A család a Józsefvárosban lakott, a Corvin áruház mögött. Nem messze tehát a fegyveres eseményektől, de nem is azok centrumában. A Rökk Szilárd utca 10. sz. alatti ház egy tipikus, gangos épület volt, két üzlettel az utcafronton, egy kiskocsmával és egy fűszerkereskedéssel. A lakók, ahogy Csics Gyula írja a könyv utószavában, hétköznapi emberek, kétkezi munkások, kereskedelmi alkalmazottak, lecsúszott egzisztenciák, legfeljebb a középpolgárság alsóbb rétegei (hivatalnokok). Nem aktív részesei a harcoknak, de abban teljesen egészségesek, hogy mielőbb szeretnék a Rákosi-korszak végét, a szovjet csapatok kivonulását, hogy igazságosnak érzik a spontán forradalmat.

Hasznos, hogy ezeket az apró részleteket olvashatjuk a kötetben, hisz a kis Gyula természetesen még nemigen nevezhető önálló gondolkodónak, inkább csak mikrokörnyezete szorgalmas krónikásaként avatja be az olvasót a korabeli eseményekbe, illetve saját mindennapjaiba. Írása mintegy leképezése a rokonok, ismerősök, szomszédok – vagy kissé ünnepélyesebben: a pesti utca népe – véleményének. Naplójában keveredik a gyermeki fantázia (ld. az említett térkép), az utcák, gangok világa és a zajos történelem.

A napló mégsem egyszerű szajkózása a hallottaknak, Csics, fiatal kora dacára meglepően informáltak tűnik – a politika terén is. „A Magyar Ifjúság útja 62. sz. ház tetején antennák vannak. Ez a ház biztos a 60. sz. házhoz tartozik, mert ide szokták Rákosiék vinni a politikai foglyokat.” Nem meglepő, hogy a mindössze 12 éves gyermekből még teljesen hiányzik a kamaszkor túlfűtött érzésvilága, az eseményekről néhol szinte fájó szenvedéssel ír: „Az ávások nagyon kegyetlenek voltak, s ezért minden ember legalább egyszer belerúgott. Ezért már soknak kint volt az agyveleje, vagy a bele.”

Majdnem mindig tartózkodik az értékítéletektől, Csics Gyula bejegyzései egyszerűek, szinte ki-

zárólag tömondatokat használ. Mégis mi minden van a sorok mögött! „Hazafelé jövet láttuk, hogy naponta sokezer Népszabadság marad meg.” (1957. március 11.) Vagy: „Míg mi az udvaron hőcsatáztunk, az utcán 2–3-ig néma sztrájk volt. Aki az utcán volt az Kádár-ra szavazott. Ez idő alatt az utcán egy lélek nem volt. Ez annak az emléke volt, hogy egy hónapja kezdődött meg a forradalom. Jancsival nálunk kártyáztunk.”

A Szigeten nemcsak az volt az érzésem, hogy az 56-os Intézet részéről telitalálat volt épp ezzel a naplóval kimenni a rendezvényre, de az 50. évforduló irodalmi szenciájának is véltem. Tévedtem. Jobban mondva, csak félig volt igazam. Történt ugyanis, hogy az 56-os Intézet kiadványával szinte egy időben jelentetett meg a Kiesebach Galéria is egy gyereknaplót, amiről később kiderült, hogy az imént megismert Csics Gyula barátja, Kovács János készítette.

Már-már regénybe illők e másik napló megtalálásának körülményei. Molnos Péter művésztörténész az Ecséri piacon bukkan rá négy évvel ezelőtt – állítólag egy hajléktalan árulta a földön. Mivel a napló készítőjének kilétéről akkoriban még semmit sem tudtak, a könyv impresszumában kipontozva hagyták a szerző nevét. Csak az ikernapló megjelenése után, többek közt Csics Gyula segítségével derült ki, hogy gyerekkori barátjáról van szó. Kovács János egyébként ma is él – beteg emberként egy otthonban.

Kovács János, azaz a Csics-napló Jancsija szintén a nevezetes október 23-án kezdte és 1957. március 15-én fejezte be a naplóírást, igaz, ő négy oldal erejéig kiegészítésekkel is ellátta a művét. Az utolsó bejegyzést a Népszabadság 1958. június 17-i egyoldalas cikke alá, mely a Nagy Imre és társai perében hozott ítéletről tudósít, a következő rövid mondatot kanyarította a kisfüű: „*És e történelem utolsó lapja*”. A hátsó borító belső oldalára pedig két újságból kivágott képet ragasztotta a szerző. Az egyik a párizsi Pére Lachaise temetőben található 1956 mártírjai emlékmű magyar felirata látható, a másikon, egymás mellett, Magyarország két mártír miniszterelnökének (gr. Batthyány Lajosnak és Nagy Imrének) a képmása.

A napló nemcsak a rögzített időtartamban emlékeztet a már tárgyalt párjára, de megjelenésében is. A 13 éves szerző (és ugyancsak bámulatos tehetséggel megáldott rajzoló) szintén beragasztott újságcikkkel, röpiratokkal egészítette ki írományát, és nagyjából ugyanazokról az esemé-

nyekről, ugyanabból a nézőpontból tudósít, mint egy évvel fiatalabb barátja.

A könyv egyik gyöngyszemének tartom az alábbi sorokat, amelyek hajdanán Csics Gyulának (vagy Gyulinak, ahogy Jancsi nevezi őt naplójában) is annyira megtetszettek, hogy átmásolta őket a saját füzetébe: „*A táblára Zsoldos 2 Kossuth címet rajzolt, és azt írta fel: Dicsőség az Október 23-i forradalom hős magyar mártírjainak! Számtanórán a tanárnőt néma csendben fogadtuk, a hetes halkan jelentett, még a tanárnő is csendben beszélt. Óra alatt csak a kocsigyertya égett, de tízpercben az összes gyertyát meggyújtottuk. A Zavagyák tanár úr már nem nézte olyan jó szemmel ezt. Fizika óra elején feljött, és a következőt mondta: A gyertyákat vegyétek le, nem akarom, hogy a tanáraitoknak valami bajt okozzátok! De mi nem szedtiük le, sőt még a szekrény tetejére is 3 icipici gyertyát tettünk. [...] Ezután a Molnár tanár beszélt egy csomót az osztályról, hogy nem ez az igazi hazafiság stb. Közben hivatkozott Jézusra, és bibliai történeteket mondott el.*” Ez az 1957. jan. 23-i keltezésű bejegyzés a maga egyszerűségében tökéletesen ábrázolja a forradalom leverése utáni magyarországi helyzetet, mentális állapotokat: a passzív ellenállástól kezdve a retorziótól való rettegésen át a fejekben uralkodó tökéletes zűrzavarig.

A naplókat egyszerre olvasván szembevető (de ez egyáltalán nem zavaró, sőt kimondottan élvezetes), hogy a két gyermek nemcsak tudott a másik munkájáról, de közösen, egymással versengve írta a naplót. (Jancsi kissé hosszabb bejegyzései, összetettebb mondatai minden bizonnyal idősebb korával magyarázhatók.) Néha fantasztikusan szépet produkál az élet! A két gyermek-napló 50 év utáni újbóli találkozása biztosan az. Külön kiadónál, más koncepció szerint jelentek meg ugyan, de úgy érzem, együtt alkotnak egy egészet.

Az 56-os Intézet, nem tagadva meg önmagát, némi tudományosságot kölcsönözött saját kiadványának. A napló beszkenelt oldalait, melyek a könyv első felét teszik ki, a teljes szöveg berúhív, a szerző lábjegyzeteivel ellátott, gépüteses változata követi. (Halkan teszem hozzá, inkább egy második kiadásban bízva, semmint tényleges kritikai megjegyzésként, hogy kár volt néhány helyesírási hibát kijavítani. Nem szándékosan történt, az nyilvánvalónak tűnik, hisz másutt a hibák bent maradtak – gyanítom, inkább csak egy észrevétlen automatizmus lehetett ez a gépelésnél.) Keretként pedig ott van a szerkesztő, Rainer M.

János rövid előszava, illetve Csics Gyula visszatérintő utószava, mely a napló keletkezésének történetéről, illetve utóéletéről tudósít.

Csics naplójából azóta egyébként animációs dokumentumfilm is készült Silló Sándor és Edvy Boglárka rendezésében. A film munkacíme eredetileg *Két napló* volt, de mivel készítésekor a rendezők, az 56-os Intézet munkatársai, illetve maga Csics Gyula is elveszetteknek hitték az ikernaplót, a végső változat a *12 voltam 56-ban* nevet kapta.

Az amúgy művészeti albumokat megjelentető Kieselbach Galéria saját naplójának az esztétikai, művészettörténeti értékét hangsúlyozza, úgyhogy szándékosan nem változtattak az eredeti külsőn. Kieselbach Tamás féloldalas magyarázó szövegét leszámítva az olvasó egy teljesen fakszimile kiadást vehet a kezébe – még a beragasztott újságcikkeket, röpiratokat is eredeti formájukban, gyakran összehajtogatva találjuk. Annyira jól sikerült a hasonmás, hogy jómagam például csak félve merem lapozgatni, s ha kissé elmerengek, tényleg megesisik, hogy azt gondolom, az eredeti kézzel írott füzetet tartom a kezemben.

Más kérdés, hogy alaposan a zsebünk mélyére kell nyúlnunk, ha meg akarjuk vásárolni a két könyvet, hisz egyenként 4500 forintba kerülnek. Féltő, hogy ilyen nagy összeget csak kevesen fognak áldozni rájuk. Az iskolák anyagi helyzetét ismerve pedig szinte biztosra vehető, hogy alig lesz közöttük megrendelő. Pedig a két naplónak nemcsak minél többünk otthonában, de az iskolai könyvtárak polcán is feltétlenül ott a helye! (Csics Gyula: *Magyar forradalom, 1956. Napló. Budapest, 1956-os Intézet, 2006. 222 p.* – [Kovács János:] *A magyar forradalom. 1956. Isten áldd meg a magyart! Napló. Budapest, Kieselbach, 2006. 200 p.*)

Tomasz Gábor

A SZEGEDI EGYETEM MINT A FORRADALOM BÖLCSŐJE

Sajátos műfajú könyvet lapozgathat, aki kézbe veszi Kiss Tamás – Jancsák Csaba szerkesztette – kötetét. A kiadvány négy egységből áll, amelyek kivétel nélkül forrásértékűek, s számtalan adat

közlésével pontosítják a magyar felsőoktatás és az 1956-os forradalom és szabadságharc kapcsolatáról alkotott képünket.

Az első fejezetben a szegedi egyetemen 1956 végén és 1957 elején lezajlott eseményekről olvashatunk, az 1956. október 13. és 24. között történetekről napi bontásban (7–68. o.). Az egység címe (Magyar egyetemek 1956 – Szeged) kicsit megtévesztő, hiszen általában a magyar egyetemek 1956-os történetéről csak az első lapok szólnak, a bennük foglaltak pedig a helytörténeti és oktatástörténeti szakirodalomra alapulnak. A fejezet további részében a szegedi hallgatók mozgalmáról, annak belső életéről, egyetemközi, politikai és emberi kapcsolatrendszeréről tudósít bennünket a szerző. Az eseményeket átélő – és alakító – Kiss Tamás saját emlékezetén kívül levéltári forrásokat (pl. a Csongrád Megyei Levéltár szegedi bírósági archívumát, a Történeti Hivatalban őrzött dokumentumokat), sajtóanyagot (a Szegeden megjelenő pártlap, a Délmagyarország híradásait) és történeti tanulmányokat is felhasznált munkájához. Ezzel érzésem szerint valamennyire távolságot tudott venni tárgyától, objektívebbé vált, s egyben a fejezetben szereplő állítások – vagy azok nagy részének – külső, írásos alátámasztását is biztosította. Formailag zavaró ebben az egységben, hogy az összes szakirodalmi hivatkozás és a levéltári jelzetek egy része a főszövegben zárójelben szerepel, míg a Csongrád Megyei Levéltár dokumentumaira a végjegyzetben találjuk a hivatkozást. Ezt lehetett volna egységesíteni.

Ebben a fejezetben megragadhatjuk azt a pontot, ahol elkezdődött a szegedi egyetem polgárainak mozgalma, amelynek csúcspontja a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségének (MEFESZ) 1956. október 16-i megalapítása volt. Október 10-én Alaksza Helmut másodikéves joghallgató levelet kapott egy budapesti barátjától, aki megküldte neki a „Magyar diákok!” kezdetű, a „budapesti bölcsészhallgatók” által szignált géppel írt felhívást. A dokumentum első mondatai optimizmusról árulkodnak: „*A XX. kongresszus szelleme széttrötte az eszmék bilincseit. Napjainkban kezd értelmet, tartalmat kapni a demokrácia, a szocializmus fogalma.*” (176. o.) A folytatásban a „budapesti bölcsészhallgatók” kifejtették véleményüket a szerintük szellemi nyomorékokat nevelő, centralizált és sztálinista modellel alapuló felsőoktatási rendszerről, majd az ez elleni fel-

János rövid előszava, illetve Csics Gyula visszatérintő utószava, mely a napló keletkezésének történetéről, illetve utóéletéről tudósít.

Csics naplójából azóta egyébként animációs dokumentumfilm is készült Silló Sándor és Edvy Boglárka rendezésében. A film munkacíme eredetileg *Két napló* volt, de mivel készítésekor a rendezők, az 56-os Intézet munkatársai, illetve maga Csics Gyula is elveszetteknek hitték az ikernaplót, a végső változat a *12 voltam 56-ban* nevet kapta.

Az amúgy művészeti albumokat megjelentető Kieselbach Galéria saját naplójának az esztétikai, művészettörténeti értékét hangsúlyozza, úgyhogy szándékosan nem változtattak az eredeti külsőn. Kieselbach Tamás féloldalas magyarázó szövegét leszámítva az olvasó egy teljesen fakszimile kiadást vehet a kezébe – még a beragasztott újságcikkeket, röpiratokat is eredeti formájukban, gyakran összehajtogatva találjuk. Annyira jól sikerült a hasonmás, hogy jómagam például csak félve merem lapozgatni, s ha kissé elmerengek, tényleg megesisik, hogy azt gondolom, az eredeti kézzel írott füzetet tartom a kezemben.

Más kérdés, hogy alaposan a zsebünk mélyére kell nyúlnunk, ha meg akarjuk vásárolni a két könyvet, hisz egyenként 4500 forintba kerülnek. Féltő, hogy ilyen nagy összeget csak kevesen fognak áldozni rájuk. Az iskolák anyagi helyzetét ismerve pedig szinte biztosra vehető, hogy alig lesz közöttük megrendelő. Pedig a két naplónak nemcsak minél többünk otthonában, de az iskolai könyvtárak polcán is feltétlenül ott a helye! (Csics Gyula: *Magyar forradalom, 1956. Napló. Budapest, 1956-os Intézet, 2006. 222 p.* – [Kovács János:] *A magyar forradalom. 1956. Isten áldd meg a magyart! Napló. Budapest, Kieselbach, 2006. 200 p.*)

Tomasz Gábor

A SZEGEDI EGYETEM MINT A FORRADALOM BÖLCSŐJE

Sajátos műfajú könyvet lapozgathat, aki kézbe veszi Kiss Tamás – Jancsák Csaba szerkesztette – kötetét. A kiadvány négy egységből áll, amelyek kivétel nélkül forrásértékűek, s számtalan adat

közlésével pontosítják a magyar felsőoktatás és az 1956-os forradalom és szabadságharc kapcsolatáról alkotott képünket.

Az első fejezetben a szegedi egyetemen 1956 végén és 1957 elején lezajlott eseményekről olvashatunk, az 1956. október 13. és 24. között történetekről napi bontásban (7–68. o.). Az egység címe (Magyar egyetemek 1956 – Szeged) kicsit megtévesztő, hiszen általában a magyar egyetemek 1956-os történetéről csak az első lapok szólnak, a bennük foglaltak pedig a helytörténeti és oktatástörténeti szakirodalomra alapulnak. A fejezet további részében a szegedi hallgatók mozgalmáról, annak belső életéről, egyetemközi, politikai és emberi kapcsolatrendszeréről tudósít bennünket a szerző. Az eseményeket átélő – és alakító – Kiss Tamás saját emlékezetén kívül levéltári forrásokat (pl. a Csongrád Megyei Levéltár szegedi bírósági archívumát, a Történeti Hivatalban őrzött dokumentumokat), sajtóanyagot (a Szegeden megjelenő pártlap, a Délmagyarország híradásait) és történeti tanulmányokat is felhasznált munkájához. Ezzel érzésem szerint valamennyire távolságot tudott venni tárgyától, objektívebbé vált, s egyben a fejezetben szereplő állítások – vagy azok nagy részének – külső, írásos alátámasztását is biztosította. Formailag zavaró ebben az egységben, hogy az összes szakirodalmi hivatkozás és a levéltári jelzetek egy része a főszövegben zárójelben szerepel, míg a Csongrád Megyei Levéltár dokumentumaira a végjegyzetben találjuk a hivatkozást. Ezt lehetett volna egységesíteni.

Ebben a fejezetben megragadhatjuk azt a pontot, ahol elkezdődött a szegedi egyetem polgárainak mozgalma, amelynek csúcspontja a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségének (MEFESZ) 1956. október 16-i megalapítása volt. Október 10-én Alaksza Helmut másodikéves joghallgató levelet kapott egy budapesti barátjától, aki megküldte neki a „Magyar diákok!” kezdetű, a „budapesti bölcsészhallgatók” által szignált géppel írt felhívást. A dokumentum első mondatai optimizmusról árulkodnak: „*A XX. kongresszus szelleme széttrökte az eszmék bilincseit. Napjainkban kezd értelmet, tartalmat kapni a demokrácia, a szocializmus fogalma.*” (176. o.) A folytatásban a „budapesti bölcsészhallgatók” kifejtették véleményüket a szerintük szellemi nyomorékokat nevelő, centralizált és sztálinista modellel alapuló felsőoktatási rendszerről, majd az ez elleni fel-

lépésre buzdítottak, amelynek első lépcsőfoka a kötelező oroszórák eltöröltetése és a fakultatív nyelvoktatás kiharcolása. Ennek érdekében – javasolták a levél írói – az egyetemi hallgatók egyetemesen bojkottálják az oroszórákat október 22-től. Az irodalomtörténész, szegedi egyetemi tanár Péter László nemrég megjelent írásában közölte, hogy Alaksza Helmut levélküldő pesti bölcsész-hallgató barátja Román Károly volt, aki ma nyugalmazott középiskolai tanár és Székesfehérvár díszpolgára, gyakran publikáló irodalomkritikus. Barátai és egykori tanítványai hetvenedik születésnapján szépirodalmi művekből összeállított emlékkönyvvel köszöntötték (*In honorem Román Károly*. Székesfehérvár, 2003.). (Vö. Péter László: A MEFESZ előtörténete. Uő: *A Város cseleldje*. Szeged, 2006. 39–49. o.)

A levelet Alaksza megmutatta barátainak – Kiss Tamásnak, Lejtényi Andrásnak és Tóth Imrének –, s az október 16-i diákgyűlésre már a következő szövegű kézzel írt cetlivel invitálták a hallgatókat: „*Ma este 7-kor a Maximumban a budapesti egyetemisták felhívására válaszolni akarunk. Teremtsünk szabadabb, igazi demokrata, önálló egyetemi életet! Gyertek el mindannyian!*” (177. o.) Az október 16-i nagygyűlésen már nem csak az oroszoktatás kérdéséről volt szó, sőt a szerb származású, internálást átélt Putnik Tivadar – legradikálisabbként – a szovjet csapatok kivonását is követelte. A mintegy ezer – az Auditorium Maximumot szűknek találó – megjelent kimondta a független önálló szabad hallgatói szervezet, a MEFESZ megalakulását. Legfőbb feladatnak a MEFESZ, valamint a hallgatói önkormányzatiság és az egyetemi autonómia terjesztését és népszerűsítését tartották. Ennek jegyében a következő napokban a MEFESZ szervezői felkeresték a Szegedi Tudományegyetem vezetőit, és küldöttséget menesztettek a magyarországi egyetemekre, hogy népszerűsítsék az ügyet a hallgatók körében. Október 20-ra ismét nagygyűlést hívtak össze, amelynek célja a MEFESZ működési kereteinek tisztázása és követeléseik megfogalmazása volt.

Ennek az 1956. október 20-i gyűlésen készült – a Magyar Rádió archívumában (D 565. sz. 1–9. tekercs) lévő – magnófelvételnek a szövege olvasható a könyv következő fejezetében (69–131. o.). Sajnos a szövegben több helyen találok kiemelt részeket, ennek az okát azonban csak a könyv egy másik fejezetében tudhatjuk meg: ezeken a

helyeken – a technika ördöge miatt – a szöveg nem érhető, valamint a felvételnél lemaradt az egyik szervező, Gönczöl Dezső bevezetője (156. o.). Az összejövetelen a hallgatók megfogalmazták a MEFESZ tanulmányi és politikai programját. A követelések között szerepelt az önálló hallgatói sajtó (a Szegedi Egyetem című lap), a honvédelmi oktatás óraszámának csökkentése, a belvárosi utazási és kulturális programokra jegykedvezmény. A politikai állásfoglalásban a hallgatók követelték többek között a sajtó és a tájékoztatás szabadságát, a Rákosi-korszak bűnöseinek felelősségre vonását, Nagy Imre és Lukács György beválasztását az állampárt (Magyar Dolgozók Pártja) központi vezetőségébe. A legnagyobb népszerűsége azonban az alábbi két politikai programpontra volt: „*Új alapokra fektetett, szabad demokratikus választási rendszert követelünk.*” Valamint: „*Követeljük, hogy az egyetemi ifjúság nagyobb részt kapjon az ország politikai és egyéb ügyeinek intézésében.*” (117. o.)

A könyv harmadik egysége egy beszélgetés Kiss Tamással, aki 2001-ben a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Főiskolai Karának történettudományi tanszékének vendége volt a Belvedere Meridionale folyóirat oral history kutatócsoportjának meghívására (132–168. o.). Az itt készült – és videotechnikával rögzített – interjú írott változatát Jancsák Csaba látta el jegyzetekkel. Hasonlóan az első fejezethez, itt sem tartom szerencsésnek a végjegyzet alkalmazását, mivel – lévén szó hosszabb, lényegi magyarázó jegyzetekről – nehézkessé és kényelmetlenné teszi az olvasást. A tartalmas és közvetlen hangulatú beszélgetésből Kiss Tamás személyisége tárul elénk, aki a történelmi eseményeket megélt elbeszélő magabiztosságával és nyitottságával vall életéről, politikai és morális nézeteiről, a MEFESZ-ről, a szegedi nemzetőrség megszervezéséről és életének 1956 utáni időszakáról.

A három évig börtönbe zárt és a Kádár-rendszer kizsátozottságát megélt Kiss Tamás – ezzel kétségbevonhatatlan erkölcsi példát is adva – a „Mebánt-e valamit?” kérdésre így felelt: „*Áldom a sorsomat, hogy megadatott az a ritka pillanat, hogy 1956-ban tevékeny résztvevője – talán kicsit annál több – lehettem annak a csodálatos néhány hétnek. Azért mondok néhány betet, mert mi nem csak a forradalomban, hanem az azt megelőző tíz napban is lelkesek voltunk. Az átlag magyar állampolgár tizenkét napig volt boldog, október 23-tól november 4-ig. Mi*

pedig október tizedikétől negyedikéig. Ez tíz nappal hosszabb időszak. Nagyon boldog vagyok, hogy ezt én megérhettem, mert úgy gondolom, hogy az ember élete így lehet tartalmas, mindazok ellenére, hogy fizikailag, anyagilag az ember hátrányos helyzetben volt itt három, három és fél évtizeden keresztül. Nem csinálnám másképp.” (158. o.)

A könyv negyedik egysége adattárból, irodalomjegyzékből és a mellékletekből áll (169–223. o.). Az adattár a MEFESZ szegedi tagjait és szervezőit, valamint a forradalomban részt vett szegedi hallgatókat veszi számba, megadva születési évüket, hallgatói státusokat, forradalmi tevékenységüket és az ítéletet. A Jancsák Csaba munkáját dicsérő táblázat hasznos lépés a szegedi egyetem és az 1956-os forradalom kapcsolatának kutatásában. Ebből kiindulva – természetesen hosszú levéltári kutatómunka után – talán el lehet készíteni a szegedi egyetemi polgárok 1956-os tevékenységét feldolgozó tanulmányt, kismonográfiát. Fontos, hogy ezen – a hallgatói önkormányzatiságért, az állami szuverenitásért és az emberi szabadságjogokért való kiállásukért és küzdelmükért – később meghurcolt fiataloknak rendszerezve megismerjük a nevét és tevékenységét.

Kiss Tamás könyvének erénye, hogy a szemtanú hitelességével vizsgálja a témát, amelynek tárgyalásában érződik az eseményeket megelő elbeszélő dinamikája és kétségtelenül tetten érhető subjektivitása. Saját emlékezetét levéltári és hírlapi forrásokkal egészítette ki a szerző, ezzel nemcsak állításait támasztotta alá, de mintegy elvégezte saját maga forráskritikáját is. A könyvről írott – a szegedi várostörténeti folyóiratban megjelent – recenziójában a nemzetbiztonsági kérdésekkel foglalkozó levéltári kutató Bálint László felvetette a MEFESZ névének és rövidítésének helyességét (Szegedi Műhely, 2002. 3–4. sz. 228–230. o.). Szerinte ugyanis a szegedi egyetem falai között megalakult hallgatói szervezet nevének rövidítése helyesen: MEFESZ. A MEFESZ ugyanis már az 1956 decemberéből származó nyomtatott és kéziratos források alapján is a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetségének a rövidítése. Bálint kutatásai szerint a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége nevet csak rövid ideig – 1956 októberében és novemberében – használta a szervezet. Erről érdekes polémia alakult ki az említett periodika hasábjain. (Vö. Kiss Tamás: A fától az

erdőt... Szegedi Műhely, 2003. 2. sz. 103–104. o. és Bálint László: Talányos névváltoztatás. Miért lett a MEFESZ-ből MEFESZ? Szegedi Műhely, 2003. 3–4. sz. 201–204. o.)

A tanulságos vita alapvető kérdésfelvetése – a konkrét eseten túl –, hogy a történet a „kemény” forrásokat (pl. levéltárban őrzött, hivatalos állami és közigazgatási szférából fennmaradt dokumentumok) vagy a „puha” forrásokat (pl. személyes levelek és feljegyzések, visszaemlékezések, oral history) tekintse-e hiteles(ebb)nek. Ha pedig mindkettő rendelkezésre áll, melyiket fogadja el a kutatói kritika. Kiss Tamás érvelésének lényege, hogy szervezői és a kortársak 1956-ban Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségének nevezték és MEFESZ-nek rövidítették mozgalmukat. Sajnálatos azonban, hogy munkájában Kiss is felváltja használja a MEFESZ és a MEFESZ rövidítést (24–31. o.). (Azt pedig már csak zárójelben jegyzem meg, hogy mind a 20. századi magyar történelmet tárgyaló szintézisek, mind a felsőoktatás-történeti szakkikkek hibásan és következetlenül oldják fel a MEFESZ rövidítést és adják meg a szervezet nevét.)

Kiss Tamás kötetéből kiderül, hogy az 1956-os forradalom egyik közvetlen előzményének tekinthetjük a MEFESZ szegedi megalakulását. Bizonyos, hogy a szegedi egyetemisták határozott kiállása és 1956. október 20-i gyűlésük radikális politikai követelése közvetlenül hatottak az október 23-án kitört forradalom követeléseire. A budapesti Műegyetemen október 22-én létrejött MEFESZ szervezet tagjai az általuk megfogalmazott híres 16 pont alapján a szegedi egyetemi hallgatók október 20-i követeléseit tekintették. Ez egy nappal később a forradalom hivatalos programjává vált, amelyet később nyomtatásban terjesztettek, és amelynek megvalósulásáért fegyveres harcot is vállaltak a magyar fiatalok.

Az igényes nyomdai kivitelű és gondosan megtervezett könyvet – néhány apróbb és inkább formai, mint tartalmi hiányossága ellenére – az 1956 eseményei, az oktatástörténet és az ifjúságtörténet iránt érdeklődők egyaránt haszonnal forgathatják.

(Kiss Tamás: Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége. Szeged – 1956. Szeged, Belvedere Meridionale, 2002. 223 o.)

Miklós Péter

AZ ÁVH-TÓL A NEMZETŐRSÉGIG

Az 1956-os forradalom és szabadságharc idén, az ötvenedik évforduló kapcsán különös figyelmet kapott és kap. Ünnepségek, megemlékezések, szónoklatok ilyen vagy olyan nézőpontból ugyan, de valamiképp felelevenítik 1956 napjait. Jellegüknek megfelelően ezek jelentős részben szubjektív elemeket tartalmaznak, gyakran legalább annyira szólnak a máról, mint 1956-ról. Ebben a helyzetben fontos, hogy a megemlékezők tisztán lássák, hogy miről is van szó, mi történt valójában. Hisz – s különösen vonatkozik ez 1956-ra – csak a történelem minél objektívabb ismerete teszi lehetővé, hogy megfelelően értékeljük a múltból fakadó jelenünket, és tisztábban lássuk a jövőt. Ebben a helyzetben segítenek eligazodni a történelemtudományi szakmunkák, azonban fontos, hogy ezek szakmailag és olvasói szempontból egyaránt színvonalas művek legyenek.

Bátran kijelenthetjük, hogy Horváth Miklós *1956 hadikrónikája* c. kötete eleget tesz a fenti követelményeknek. Noha látszólag egy speciális témával – 1956 hadtörténetével – foglalkozik, mégis olvasásra érdemes a „laikusok” és érdeklődők, s szinte kihagyhatatlan a szakemberek, a témát kutatók vagy oktatók számára. A rendszerváltás óta a hadtörténetírás – ugyanúgy, ahogy a történetírás – jelentős megújuláson ment keresztül, különösen, ha a modern korok és témák kutatását tekintjük. Megszűntek egyes tabu témák, és korábban tiltott, titkolt, elzárt források váltak hozzáférhetővé. Fontos leszögezni, hogy a modern Magyarország történetének nagy fordulópontjai (lásd Trianon, II. világháború, 1956) kivétel nélkül katonai, hadtörténeti eseményekkel összefüggésben következtek be. Ezért lényeges, hogy ezen történelmi sorsfordulók vizsgálatakor ne hagyjuk ki a korszakhoz kötődő hadtörténeti eseményeket.

Horváth Miklós monográfiája az 1956-os események hadtörténeti vonatkozását tárgyalja, a fellelhető legújabb források alapján. Persze az olvasó bátran kérdezheti, hogyan lehetséges, hogy egy ilyen nagyságrendű téma belefér egy kevesebb, mint ötszáz oldalas műbe, amikor már csak az egyes résztemákról szóló más kötetek is igencsak terjedelmesek. Nyilván nem várható, hogy 1956 hadtörténete kapcsán a szerző az összes részletet feltárja, az összes apró momentumra kitér-

jen, de mindenképpen egy alapos, az adott kerek között részletes, az ok-okozati viszonyokat, az események hátterét megvilágító munkát készített, mely nagyban segít korszak hadieseményeiben eligazodni.

A szerző széles körű szakirodalmi bázisra támaszkodik, mely felöleli a témában megjelent legfontosabb szakmunkákat. Nemcsak már megjelent szakkönyveket, memoárokat és cikkeket tekintett át előzetesen, de igen alapos levéltári feltáró munkával előhozott korabeli forrásokkal és visszaemlékezésekkel is hitelesíti az elmondottakat. (A Budapesti Ügyészségi Nyomozóhivatal, a Magyar Országos Levéltár, a Fővárosi Levéltár, a Hadtörténeti Levéltár, a Politikatörténeti Intézet Levéltára, valamint a Történeti Hivatal iratanyagát használta fel.) Persze – mint ahogy ezt a szerző is jelzi – meglévő anyagok, főleg az események alatt keletkezett iratok, gyakran hiányosak, s sokszor bizony csak áttételesen lehet rekonstruálni a történéseket. A figyelmes olvasó bizonyára észreveszi, hogy a felsorolásunkból hiányoznak a szovjet párt-, állami és katonai szervek, testületek iratai. Ez nem véletlen. Bár a szerző számos szovjet katonai és egyéb irathoz hozzáférhetett, a korlátlan kutatás, különösen katonai és titkosszolgálati vonalon jelenleg is nehézségekbe ütközik.

A kötet három fő részre tagolódik. Az első részben megismerhetjük a téma főszereplőit, a hazánkban állomásozó szovjet hadsereget és a hazai erőszakszervezeteket. Fontos, hogy az erőszakszervezet szót használjuk, hisz 1956 harcai nem szigorúan katonai műveletek voltak, reguláris haderők részvételével, hanem a magyar fegyveres testületek – rendőrség, államvédelem, belső karhatalom, büntetés-végrehajtás stb. – egészét érintő események. Ráadásul a fogalommal nemcsak az állami erőszakszervezeteket jelöljük, hanem a szabadságharc arculatát meghatározó felkelő és nemzetőri egységeket is.

Kiderül, hogy az állam fegyveres erői nem álltak a helyzet magaslatán. Számos problémával küszködtek, s ebben a helyzetben érte őket a forradalom kitörése. Milyen problémákra mutat rá a szerző? A korábbi, persze nem a főbűnösöket érintő törvénytelenések miatti felelősségre vonások következtében az államvédelmi szervek munkája akadozott, „hatékonysága” csökkent. A belső karhatalom kiképzése nem volt megfelelő az események kezelésére. A rendőrség „*mint fegyveres testület feladatát képtelen volt ellátni, mert szétziláló-*

dott”, mert „a rendőrségen sok iszákos és korrupt elem talált menedéket. Az alacsony fizetés és a megbecsülés alacsony színvonalára miatt jóérzésű emberek nem szívesen léptek be a rendőrség kötelékébe.” A korábban oly nagy erőfeszítéssel felduzzasztott hadsereg 1956 őszén még át/leszervezés alatt állt.

Ezek után egy érdekes kérdést vizsgál a szerző: milyen alapon állomásoztak hazánkban szovjet csapatok 1956 októberében? Kiderül, hogy a szovjet hadsereg teljesen jogszerűtlenül tartózkodott az országban, mivel a szovjet katonai jelenlétet lehetővé tevő párizsi békeszerződés megfelelő pontja, mely az Ausztriában állomásozó szovjet csapatok jelenlétéhez kötötte a magyarországi állomásozást, érvényét veszítette. Lényeges elem, hogy a szovjetek ezen csapatok karhatalmi alkalmazásával is számoltak. Ugyanígy a magyar fegyveres erőknél és testületeknél is készültek tervek az esetleges karhatalmi alkalmazásra.

A második részben megismerhetjük ezen szervezetek szerepét, viselkedését a forradalmi napok alatt. Kiderül, hogy a korábban készült tervek nem voltak megfelelőek, hogy az egységek nem lettek kellően felkészítve karhatalmi alkalmazásra. A kötetből világosan látszik, hogy a fentebb említett válságjelenségek egyrészt szoros összefüggésben vannak a társadalom, a civil szféra válságával, problémáival, másrészt az is tetten érhető, hogy a szervezetek belső problémái miatt nem tudták ellátni feladatukat, s mint szervezetek gyakorlatilag csődöt mondtak. Mindezt persze csak úgy lehet korrektül értelmezni, ha – ahogy a szerző is teszi – a fegyveres testületeket érintő történéseket az általános bel- és külpolitikai környezetbe ágyazva vizsgáljuk. Ezzel a módszerrel arról is megbizonyosodhatunk, hogy a fegyveres erőket és testületeket gúzsba kötő problémák egyfajta leképeződései a társadalom és hatalmi elit válságának.

A szerző jól szemlélteti, hogyan veszíti el a legfelsőbb politikai elit – abban a korban ez az állampárt, az MDP vezetését jelenti – hatalmi befolyását immár a fegyveres erőknél is, s sokszor hibás intézkedéseivel, egymásnak ellenmondó állásfoglalásaival miképpen „segíti” a helyzet eskalálódását. Maga a diktatúra túlközpontosított irányítási rendszere az, ami ezúttal saját magára csap vissza. Ahogy az egész országra, úgy a hadseregére is jellemző a túlzott központosítás, a párt mindenütt jelenlévősége.

A könyvet olvasván szemünk előtt bontakozik ki, mi történik, ha egy központi irányításra épülő szervezet, amely nem tolerálja az egyéni kezdeményezést, a központi vezetéstől nem kap világos utasításokat: bekövetkezik a teljes szétesés, dezorganizáció. A homályos megfogalmazásokból a mindent aprólékosan meghatározó és ellenőrző felsőséghez szokott katonai és belügyi tisztikar és vezetői állomány kezéből kiesik a kezdeményezés, s szinte teljesen lebénul. Ezért is volt lehetséges, hogy a sokszor alig szervezett felkelő csoportok hatékonyan tudtak fellépni, sok esetben a széthullott katonai és karhatalmi szervek tagjaival együtt a forradalmi követelések érdekében. Ebben a forrongó, átláthatatlan helyzetben kulcsfontosságúnak tűnik a szovjet csapatok vezetése. Megismerhetjük a szovjet katonai beavatkozás hátterét, s megtudhatjuk azt is, hogy a párt vezetése a dezorganizálódott magyar fegyveres erőket látván a szovjetektől várta a helyzet rendezését, magyarán inkább bízott a szovjet tankokban, minthogy saját erejéből rendezni tudja a helyzetet.

Előkerülnek 1956 nagy „rejtély”-ei is. Ki lőtt először a Rádiónál? Ki lőhetett a Parlamentnél október 25-én? Mi történt a Köztársaság téren? A dokumentumokból rekonstruált eseményekből kiderül, nem volt mindig egyértelmű, hogy ki ki mellett áll. Ez zavart okozott a parancsnoki láncban és – részben – ez vezetett az ismert, kádári szöfordulattal élve: tragikus eseményekhez.

Nyomon követhetjük a Nemzetőrség szervezését s láthatjuk, hogyan próbálja a hatalom saját befolyása alá vonni az új forradalmi fegyveres testületet, igyekszik a párt mindenkori irányvonalához alkalmazkodó emberekkel feltölteni. Adódik a kérdés, miként kerülte el a Nemzetőrség, hogy felülkerekedjen benne a korábbi hatalom támogatói. A kötetből megtudjuk, hogy a fegyveres felkelő csoportokat sikertelenül próbálták távol tartani a Nemzetőrségtől: sok helyütt testületileg léptek be, s váltak garanciájává annak, hogy a forradalom eredményeit esetleg stabilizálni lehet. Megismerhetjük a Nemzetőrség működését, szervezeti kialakítását, összetételét, ezzel párhuzamosan a fegyveres testületek forradalom alatti viselkedését.

A szerző kitér a hazánkban állomásozó szovjet Különleges Hadtest csapatainak tevékenységére is. Szemünk előtt peregnék le a szovjetek és

magyar támogatóik ellen folytatott, sokszor súlyos veszteségekkel járó harcok: a Rádió épülete, Corvin köz, Széna tér, Práter utca, és még sorolhatnánk, hol bonyolódtak a megszálló szovjet csapatok számukra nagy veszteséggel járó városi harcokba. Olvashatunk arról, hogyan tudtak az egyszerű felkelők, a „pesti srácok” úgy felülkerekedni a túlerőben lévő szovjet csapatokon és a korábban oly rettegett államvédelmi szerveken, hogy a legfelsőbb magyar politikai vezetés kénytelen volt meghátrálni, illetve az SZKP legfelsőbb vezetése a követelések egy részét elismerni.

Horváth Miklós művében betekintést enged a kulisszák mögé. Miközben az ország a forradalom lázában ég, és az elért eredményeket igyekszik megszilárdítani, addig az SZKP legfelsőbb vezetése, karöltve a célnak megnyert magyar kommunistákkal, már az intervenció előkészítésén fáradozik. Kiderül, milyen óriási erőket mozgósítottak hazánk ellen, s ez nemcsak a bevetett katonai erőkre értendő, hanem arra a diplomáciai tevékenységre is, melynek következményeképpen Magyarország egyedül maradt forradalmával. Ráadásul a harcolóknak nemcsak egy külső támadóval kellett szembenézniük, hanem a mindinkább szerveződő belső forradalommal is.

A támadók előnyére vált – s erre Horváth Miklós is rámutat könyvében –, hogy a frissiben meg- és újjászervezett forradalmi fegyveres erők kialakítását nem sikerült teljesen befejezni, illetve egy hatékony központi irányítást kialakítani. Ez persze nem csak a szervezők hibája, talán inkább a rendelkezésre álló idő rövidségének tudható be, s annak, hogy az alakulatok és szervezetek jelentős részénél továbbra is fennállt egyfajta bizonytalanság. Érdemes aláhúzni azt is, hogy velük ellentétben a bevetett szovjet alakulatok egységes elgondolás, terv és irányítás alapján tevékenykedtek.

A kötet lapjain szinte szemünk előtt bontakozik ki az az erőfeszítés, ahogy a szovjet beavatkozást igyekeztek elkerülni. Érzékelhető a feszültség, a tehetetlenség, ami jellemezte a magyar katonai vezetést: az egymás után érkező felderítési adatokból egyértelműen kiderült számára, hogy a szovjet hadsereg milyen jelentős egységeket mozgósított, azok mozgási irányából látható volt, hogy mire készülnek, ugyanakkor az a tudat, hogy nem áll rendelkezésre megfelelő erő az ellenállásra, s ráadásul a várt nemzetközi se-

gítségre, fellépésre sem lehet számítani, teljesen bénítólag hatott.

Amikor beindult a szovjet hadigépezet, beigazolódottak a félelmek. A Tökölön tárgyaló Maléter honvédelmi miniszter és társai letartóztatásával sikerült kiiktatni a katonai vezetést és hamis parancssal a magyar hadseregben zavart okozni. A szerző helyesen állapítja meg, hogy a helyzetet Nagy Imre november 4-én 5 óra 20 perckor elmondott beszéde sem tisztázta: híres mondata („csapataink harcban állnak”) nem jelentett világos állásfoglalást. A túlerő által eltiport felkelő alakulatok, egyes csoportok még hetekig vívtak utóvédharcokat, de a végeredmény nem lehetett kétséges. A magyar csapatok vezetését kiiktatták, a legfontosabb repülőtereket és katonai objektumokat körülzárták, ily módon a hosszantartó ellenállás lehetősége is megszűnt. Talán érdemes megemlíteni, hogy a szovjetek Magyarország megszállásának forgatókönyvét még párszor elővettek és leporolták: 1968-ban Csehszlovákiában és később Afganisztánban alkalmaztak hasonló módszert. Tanúságos a fegyveres összecsapások elemzése. Kiderül, kik alkották a felkelő csoportokat, milyen társadalmi rétegek vettek részt a harcokban. A veszteségi adatokból megtudhatjuk, hogy a fegyveres erők veszteségeiket milyen körülmények között szenvedték el, vagyis mely oldalon harcoltak.

Horváth Miklós könyvében nemcsak az események bemutatására, hanem azok elemzésére is vállalkozik. Állításait sokszor konkrét adatokkal, statisztikákkal támasztja alá. Az olvasást megkönnyíti, hogy szerző lapalji jegyzeteket használ, a szervezeti struktúrákat folyamatábrákkal mutatja be, s az elemzett adatokat táblázatokba rendezi. Ezt kiegészítik a kötet végén található vázlatok és térképmelléletek, valamint névmutató, amelyek szintén segítik az eligazodást.

A téma iránt érdeklődőknek a kép teljessé tételéhez mindenképpen hasznos a szerzőnek Györkei Jenővel közösen írt, *Adalékok a szovjet katonai megszállás történetéhez* c. tanulmányát kézbe venni (In: Györkei Jenő – Horváth Miklós [szerk.]: *Szovjet katonai intervenció, 1956*. Budapest, Argumentum, 1996. – 2., jav. kiadás: Budapest, H & T Kiadó, 2001.), amely a szovjet csapatok magyarországi működést mutatja be, a most ismertetett könyvnél részletesebben. Ennek ellenére nyugodtan állíthatjuk, hogy Horváth Miklósnak jelen a kötettel egy olyan munkát si-

került elkészítenie, amely nemcsak kiváló alapot ad az 1956-os forradalom és szabadságharc megismeréséhez, a kialakult kép árnyalásához, hanem további kutatásokra is ösztönözhet.

(Horváth Miklós: *1956 hadikrónikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003. 482 p.)

Kiss Gábor Ferenc

NAGY IMRE

Rainer M. János *Nagy Imre* c. biográfiája az 1956. évi forradalom és szabadságharc eseményeinek és a forradalmat alakító államférfinak állít emléket, kinek életét, politikai pályafutását ismerteti. A könyv tizenöt fejezetre tagolódik, a gazdag bibliográfiai kalauzt névmutató zárja. A munka 2002-ben Budapesten, a Vince Kiadó gondozásában jelent meg.

Az „*Elindulás*”, „*Kommunistának maradni*”, „*Tizenöt év Moszkvában*” a politikai identitás kialakulását, az induló politikus életének korai, de legmeghatározóbb korszakait öleli fel. Nagy Imre mint hadifogoly került a szibériai berezovkai fogolytáborba, a „politikai tanulóköröket” látogatta, melyek egy életre meghatározták az alig húszéves fiatalember gondolkodását.

A világháborút követően hazatérhetett volna szülővárosába, Kaposvárra; ő a mozgalmi életet választotta, 1920 májusában tagja lett az Oroszországi Kommunista Pártnak. Hitte, hogy a szülőtérszovjet állam egy demokratikus politikai intézményrendszer és lényegesen magasabb színvonalú gazdasági és kulturális életnivót szándékozik nyújtani az ország valamennyi dolgozó rétegének.

Ellentétben az emigráns kommunistákkal, 1921-ben azzal a szándékkal lépett Magyarország földjére, hogy a magyar sajátosságokat figyelembe véve tesz meg mindent a szovjet modell hazai megvalósításáért. Mint a paraszt- és agrárkérdés szakembere kitűnő szervezőnek bizonyult, másodmagával alapította meg a Magyarországi Szocialista Munkáspárt (MSZMP) kaposvári szervezetét. Idegenkedett az erőszak minden formájától, a politikai élet játékszabályait betartva, a fokozatosság elvét követve akarta elérni a po-

litikai és gazdasági élet szocialista átalakítását. 1928-ban megjelent *Munkánk a faluban* c. írásában a legális vidéki politizálás mellett szállt síkra. Elképzeléseivel hamar magára maradt, az illegálisban működő Kommunista Magyarországi Pártjának (KMP) vezetőségével sorozatos nézeteltérései voltak.

Belefáradva a bujkálásba és a torzszalkodásba, önként a Szovjetunióba távozott. Azonban kritikus személyiségével a moszkvai emigrációt is elidegenítette magától. Kiváló agrárszakembernek tartották, de politikai „képzetlensége” és „elhajlásai” miatt nem vették komolyan.

Külön érdekessége a könyvnek, hogy az emigráns külhoniak hatalmi beharcaiba is betekintést enged. A KMP főtitkári székéért folytatott marakodásban Kun Béla, Szerényi Sándor, Szántó Zoltán, Gerő Ernő és Rákosi Máttyás alakjai bukkannak fel.

A szerző Nagy Imre politikai elképzeléseit, gyakorlati megoldásait érthetően, logikusan felépített gondolatmenetekben ismerteti, könnyebb megértésükhöz a Nagy által írt publikációkból, tanulmányokból, levelekből, vitairatokból idéz. Az olvasó részletes betekintést nyer az általa alapított *Parasztok Lapja*, a *Munkánk a faluban* és a *Magyar mezőgazdaság fejlődési tendenciái* c. munkáiba, a *Sarló és kalapács* és az *Újhang* cikkein keresztül publicisztikai tevékenysége is. Évekkel később paradox módon a műfordítások, tanulmányok ismertetéséből élő agrárpolitikus épp „jelentéktelensége” miatt került vissza a politikai életbe, mint utólag kiderült, személyét Rákosi jócskán alulértékelt.

A tizenöt évet a Szovjetunióban töltő politikus Magyarországon hamar népszerű lett, sőt túl népszerű. A „földosztó miniszter” a paraszti társadalom felemelőjének szerepében országosan ismert és elismert politikussá vált. Tanáros, rokonszenves alakját pártja a saját arcává tette. Nyugalma, sikerei mégsem tartottak sokáig, ismerve kritikus, elveihez következetesen ragaszkodó természetét, ismét szembekerült a „belső maggal”. Az MKP Titkársága a szívproblémákkal küszködő politikust „gyógykezelésre küldte”. Rákosi főtitkár még tovább ment, kritizáló levélben panasolta be a moszkvai felső vezetésnél. A nyugalmas munkatempóhoz szokott, a szocializmusba tartó út fokozatosságát, a korlátozott többpártrendszer, a parlamentnek felelős kormányzást támogató Nagy Imre élesen ellenezte az MKP kapko-

került elkészítenie, amely nemcsak kiváló alapot ad az 1956-os forradalom és szabadságharc megismeréséhez, a kialakult kép árnyalásához, hanem további kutatásokra is ösztönözhet.

(Horváth Miklós: *1956 hadikrónikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003. 482 p.)

Kiss Gábor Ferenc

NAGY IMRE

Rainer M. János *Nagy Imre* c. biográfiája az 1956. évi forradalom és szabadságharc eseményeinek és a forradalmat alakító államférfinak állít emléket, kinek életét, politikai pályafutását ismerteti. A könyv tizenöt fejezetre tagolódik, a gazdag bibliográfiai kalauzt névmutató zárja. A munka 2002-ben Budapesten, a Vince Kiadó gondozásában jelent meg.

Az „*Elindulás*”, „*Kommunistának maradni*”, „*Tizenöt év Moszkvában*” a politikai identitás kialakulását, az induló politikus életének korai, de legmeghatározóbb korszakait öleli fel. Nagy Imre mint hadifogoly került a szibériai berezovkai fogolytáborba, a „politikai tanulóköröket” látogatta, melyek egy életre meghatározták az alig húszéves fiatalember gondolkodását.

A világháborút követően hazatérhetett volna szülővárosába, Kaposvárra; ő a mozgalmi életet választotta, 1920 májusában tagja lett az Oroszországi Kommunista Pártnak. Hitte, hogy a szülőtérszovjet állam egy demokratikus politikai intézményrendszer és lényegesen magasabb színvonalú gazdasági és kulturális életnivót szándékozik nyújtani az ország valamennyi dolgozó rétegének.

Ellentétben az emigráns kommunistákkal, 1921-ben azzal a szándékkal lépett Magyarország földjére, hogy a magyar sajátosságokat figyelembe véve tesz meg mindent a szovjet modell hazai megvalósításáért. Mint a paraszt- és agrárkérdés szakembere kitűnő szervezőnek bizonyult, másodmagával alapította meg a Magyarországi Szocialista Munkáspárt (MSZMP) kaposvári szervezetét. Idegenkedett az erőszak minden formájától, a politikai élet játékszabályait betartva, a fokozatosság elvét követve akarta elérni a po-

litikai és gazdasági élet szocialista átalakítását. 1928-ban megjelent *Munkánk a faluban* c. írásában a legális vidéki politizálás mellett szállt síkra. Elképzeléseivel hamar magára maradt, az illegálisban működő Kommunista Magyarországi Pártjának (KMP) vezetőségével sorozatos nézeteltérései voltak.

Belefáradva a bujkálásba és a torzszalkodásba, önként a Szovjetunióba távozott. Azonban kritikus személyiségével a moszkvai emigrációt is elidegenítette magától. Kiváló agrárszakembernek tartották, de politikai „képzetlensége” és „elhajlásai” miatt nem vették komolyan.

Külön érdekessége a könyvnek, hogy az emigráns külhoniak hatalmi beharcaiba is betekintést enged. A KMP főtitkári székéért folytatott marakodásban Kun Béla, Szerényi Sándor, Szántó Zoltán, Gerő Ernő és Rákosi Máttyás alakjai bukkannak fel.

A szerző Nagy Imre politikai elképzeléseit, gyakorlati megoldásait érthetően, logikusan felépített gondolatmenetekben ismerteti, könnyebb megértésükhöz a Nagy által írt publikációkból, tanulmányokból, levelekből, vitairatokból idéz. Az olvasó részletes betekintést nyer az általa alapított *Parasztok Lapja*, a *Munkánk a faluban* és a *Magyar mezőgazdaság fejlődési tendenciái* c. munkáiba, a *Sarló és kalapács* és az *Újhang* cikkein keresztül publicisztikai tevékenysége is. Évekkel később paradox módon a műfordítások, tanulmányok ismertetéséből élő agrárpolitikus épp „jelentéktelensége” miatt került vissza a politikai életbe, mint utólag kiderült, személyét Rákosi jócskán alulértékelt.

A tizenöt évet a Szovjetunióban töltő politikus Magyarországon hamar népszerű lett, sőt túl népszerű. A „földosztó miniszter” a paraszti társadalom felemelőjének szerepében országosan ismert és elismert politikussá vált. Tanáros, rokonszenves alakját pártja a saját arcává tette. Nyugalma, sikerei mégsem tartottak sokáig, ismerve kritikus, elveihez következetesen ragaszkodó természetét, ismét szembekerült a „belső maggal”. Az MKP Titkársága a szívproblémákkal küszködő politikust „gyógykezelésre küldte”. Rákosi főtitkár még tovább ment, kritizáló levélben panasolta be a moszkvai felső vezetésnél. A nyugalmas munkatempóhoz szokott, a szocializmusba tartó út fokozatosságát, a korlátozott többpártrendszer, a parlamentnek felelős kormányzást támogató Nagy Imre élesen ellenezte az MKP kapko-

dásait, ötletszerű intézkedéseit és a másként gondolkodókkal szembeni erőszakoskodásait.

Az 1945. évi első szabad választások belügyminisztereként sem váltotta be pártja reményeit: képtelen volt a kegyetlenkedésekre. A „régiciciósok” és pártjának ellenfelei továbbra is a helyükön maradtak, így tavasszal sietve lemondott. A „párt ökle” szerepét már utódai játszották el. Alig négy hónapig tartó belügyministersége idején dolgozták ki a magyarországi németiséget kollektíven büntető kitelepítési rendeletet. Politikai szerepének leértékelődését mutatja, hogy az 1947. évi elcsalt választásokat követően már csak protokolláris szerepet mertek rábízni, az új nemzetgyűlés elnökévé választották.

Nagy Imre személyiségét a szerző kortársak idézeteivel jellemzi. Kovács Imre parasztpárti politikus szerint: *„Nagy Imre nem volt veszélyes, amint hazaérkezett egyszerre otthon érezte magát, ő tényleg szerette a népet, paraszti eredetét nem tagadta meg.”* Bibó István találó megjegyzése egyben az egész korszakra vonatkozik: *„Valamiképpen az összes Moszkvából, Sztálin árnyékából jött kommunistában, Nagy Imre kivételével, volt valami embertelen.”*

Az egyetemre „száműzött” politikus az agrárpolitika professzoraként tevékenykedett az Agrártudományi Egyetemen és a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Előadásainak anyaga, élvezetes előadásmódja hamar népszerűvé tette a hallgatók körében, hálás közönsége később sem hagyta magára, mindvégig, letartóztatásáig követte.

Kudarcái ellenére Nagy Imre fegyelmezett pártpolitikus maradt, 1950-ben a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) engedelmeskedve katedráját otthagyva ismét a politika szolgálatába állt. Az *Agrárpolitikai tanulmányok* szerzője, mint kormánytag az élelmezési és begyűjtési tárca vezetője lett. A mai olvasó megrökönyödik a fogalmak hallatán, a szerző a begyűjtés, a korabeli népelelmezés és sajátos formáját, a földadó bonyolult rendszerét, és annak szakminisztériumát ismerteti. Mint miniszter következetesen hajtotta végre a kapott utasításokat; a minisztériuma által 1951-ben benyújtott beszolgáltatási rendelettervezetet az Elnöki Tanács 10. számú törvényerejű rendeleteként hirdette ki, mely a legsúlyosabb terheket rakta a parasztság nyakába az egész Rákosi-korszak alatt. A törvény a beszolgáltatások fokozását növelte, melyet a ne-

hézipart mindenáron fejleszteni akaró sztálinista gazdaságpolitika írt elő. De mint miniszterelnök-helyettes sem tehetett többet, megtették azt helyette a külső körülmények; a Rákosi és Gerő vezette „gazdaságpolitika” tönkretette a mezőgazdaságot, és ezzel csődbe juttatta a gazdasági és politikai rendszert.

A szerző helyesen emeli ki azokat a kényszerítő erőket, melyek szorításában Nagy Imre képtelen volt saját maga dönteni. De azt sem mulasztja megemlíteni, mikor az „elhajló pártkatoná” immár miniszterelnökként egy élhetőbb világot teremtett a „vas és acél országában”. Az addig behódoló politikus hajthatatlanul kikényszerítette az elhazudott reformokat. Alig két éves miniszterelnöksége idején törölte el a rendőrbíráskodást, részleges politikai amnesztiát hirdetett, feloszlatta az internálótáborokat. Csökkentette az élelmiszerek árát, növelte a béreket, az 1953. év irreálisan magas nehézipari beruházásainak terveit módosította. Korábbi adósságát törlesztve könnyítette a parasztság terhein, sőt a hitélet könnyítése végett megállapodásokat kötött a Katolikus Püspöki Karral. A gesztusokat egy ország értékelte, ellenlábasai legnagyobb fájdalomra néhány hónap alatt valóságos „sztár” lett belőle, a pártapparátus minden befolyását felhasználva több fronton háborút indított a reformok ellen.

A könyv teret enged a korhangulat ismertetésének, mely Nagy Imre politikájának egyik legnagyobb eredményei között említi, hogy megtörte a hallgatás csendjét, öntudatot ébresztett a lakosság széles köreiben. A magyar társadalom aktivizálódott, a kritika és véleménynyilvánítás szelleme a politikai publicisztikában is megjelent, az *Irodalmi Újság*ot és a *Művelt Népet* az „elégedetlenkedők” tömegei olvasták. Egyesek még tovább mentek: Méray Tibor író a *Szabad Nép* pártszervezetének ülésén már a piszoktól és szennytól való megtisztulást követelte.

Mint köztudott, a magyarországi kibontakozás a Szovjetunió támogatásával létezhetett, de még így is csak két évig tartott. A világpolitikai változások ismét a hadi- és nehézipari fejlesztéseket generálták. A reformokra bátorított magyar vezetést hideg zuhanyként érte Hruscov bírálata, az újra fellángoló intrikák a „pártellenes” miniszterelnököt ismét a támadások célkeresztjébe állították, az országgyűlés 1955. április 18-án tisztségéből felmentette. A régi ellenfél, Rákosi Mátyas is törlesztett, ellenlábását még a pártból

is kizárta. Nagy Imre mégsem maradt egyedül, az „új szakasz” hívei vették körül, hatvanadik születésnapján közel száz közéleti személyiség köszöntötte.

A kevésbé felkészült olvasó számára hasznos, hogy a szerző részletesen ismerteti a politikai ellenzéket, melynek a *Béke és Szabadság*, a *Magyar Nemzet* és a *Művelt Nép* hasábjain jelentek meg írásai.

Az évek óta tartó ideológiai háborút mégis Nagy Imre nyerte meg, a mindenütt kibontakozó ellenzéki dominancia hatására a társadalom mind türelmetlenebbül követelte a mindenki által ismert bűnösöknek, a sztálinista represszió gerjesztőinek felelősségre vonását. Sokak szemében teremtettek alapot ellenállásra a lengyelországi események is, ahol a reformirányzatot vezető Władysław Gomułka került ki győztesen a sztálinistákkal szembeni harcból. De a magyarországi eseményeket – mint rámutat a szerző – nemcsak a szovjet akarat, a nemzetközi események is befolyásolták.

A „*Forradalom*” a könyv legolvasmányosabb fejezete. Filmszalagszerűen peregnék az események, megmutatkozik Nagy Imre emberi nagysága, eseményekhez alkalmazkodni képes kompromisszumképessége. Mint ismert, az október 23-i több százezres fővárosi tüntetéshullámot Hegedűs András miniszterelnök és Gerő Ernő pártfőtítkárt képtelen volt békés úton, politikai eszközökkel rendezni, a sztálinista diktatúrának már csak órái voltak hátra. Sem a felső vezetésnek nem voltak meg hozzá az eszközei – de hajlandóságuk sem –, sem a tömegeknek nem volt türelmük a további színjátékhoz. Az emberek, az illegitim figurák helyére immár egyetlen ember, Nagy Imre személyét tartották elfogadhatónak. A nyomásnak és a fizikai fenyegetésnek engedve ismét miniszterelnökké emelt Nagy Imre félelmei tárulnak itt az olvasó elé. Tartott az események irányíthatatlanságától, mely a Rádió ostromával kezdődő fegyveres harcokkal vette kezdetét, s napok teltek el, mire „bebetonozott” minisztereivel szemben érvényesíteni tudta akaratát.

Nagy Imrét az első napokban a tehetetlenség érzése, a bizonytalanság, a nemzet sorsa fölötti aggodalom jellemezte, október 27-én szívkoszorúér-göröcsöt kapott, infarktus közeli állapotba került. Másnap, október 28-án kormányával és ellenlábasaival szembefordulva, magához ragad-

ta az események irányítását. Rádióbeszédében a történetek súlyának megfelelő változásokat ígért (ÁVH feloszlata, a szovjet csapatok végleges kivonásának tárgyalásos úton való rendezése, az üzemi munkástanácsok és forradalmi bizottságok integrálása az államapparátusba, bér- és nyugdíjemelés, a Kossuth-címer visszaállítása). A békés politikai átalakulás jegyében a fegyveres felkelő csoportok vezetőit október 29-én a Parlamentben fogadta, esti rádiónyilatkozatában a nemzeti forradalmat élte és bejelentette a többpártrendszer bevezetését. A szabad és demokratikus Magyarország említésekor a szocialista jelző immár fel sem merült, a kommunista érzelmű pártpolitikusból nemzeti politikus lett. Ennek ellenére még november 3-án is – híres november 1-jei rádióbeszédét követően, melyben bejelentette Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből és kinyilvánította hazánk semlegességét – a kompromisszumos tárgyalás lehetőségét kereste, de mindhiába. Andropov szovjet nagykövet és a miniszterelnökkel még kapcsolatot tartó szovjet politikai és katonai vezetése folyamatosan dezinformálta, Hruscsov és a szovjet felső vezetés végképp ellene fordult.

Az események filmszerű ismertetése közben a szerző a világgpolitikai események – suezai-válság – árnyékában mutatja Magyarország helyzetét és „fajsúlyát” a nagyhatalmak közötti erőterben, melyek oly nagy figyelmet fordítottak saját érdekszféráik biztosítására, hogy még az október 28-án kezdődött „magyar ügy” tárgyalása is elakadt az ENSZ Biztonsági Tanácsában. Magyarország végleg magára maradt.

A november 3-án megalakult koalíciós kormány az országot megszálló, végső ostromra készülő szovjet csapatok szorításában már tehetetlen volt. Nagy Imrének a parlamenti rádiószó- bából hajnali 5.20-kor elhangzott rádióüzenetét fegyverropogás zaja kísérte. Az események villámgyorsan peregték; a Konyev marsall által november 4-én indított „Forgószél” fedőnevű hadművelet gyorsan, de annál kíméletlenebbül számolta fel az országszerte kibontakozó ellenállást. A reménytelen helyzetben a miniszterelnök és közvetlen környezete a jugoszláv nagykövetségre távozott. Három nappal később, november 7-én Kádár János pártfőtítkárt – a Nagy-kormány november 1-jén Moszkvába távozott miniszterét – páncélozott járművek őrizetében Budapestre

szállították. Az új, forradalmi munkás-paraszt kormány miniszterelnöke szabad kezet kapott a „rendcsináláshoz”.

Az „*Ítéletbozatal*” és a „*Halállal szemben egyedül*” c. fejezetek egy megtört, kétségbeesett ember utolsó éveit jelenítik meg. A szerző a miniszterelnök további sorsát snagovi, romániai internálásától, a budapesti Gyorskocsi utcai vizsgálati fogságán át kivégzésének reggeléig követi.

Nagy Imre, aki a korabeli koreográfiával ellentétben nem gyakorolt önkritikát tudta, hogy nem kerülheti el végzetét. Az idővel versenyt futva folyamatosan írt, a több mint ötszáz oldalra duzzadt „*Gondolatok, emlékezések*” c. tanulmányát politikai végrendeletének szánta. Vitairatokat, leveleket írt az MSZMP vezetőinek és román, szovjet, lengyel, jugoszláv politikus ismerőseinek. Börtönéletének leírása rendkívül életszerű, az ablaktalan betoncellában fogva tartott Nagy Imre 15 kilogrammot fogyott, külvilágtól történt hermetikusan elzárása súlyos testi és lelki tünetek

kialakulásához vezettek. Ennek ellenére kihallgatásain, majd bírósági „tárgyalásain” mindvégig harcolt az igazáért, bírái előtt nem tört meg, kegyelemért egyszer sem könyörgött.

A kínosan elhúzódó ügynek két évvel a forradalom után immár politikai aktualitása nem volt, de Kádár és köre nem felejtett, a szovjet vezetés támogatásával példát statuáltak. 1958. június 15-én a Legfelsőbb Bíróság Népbíróvási Tanácsa Nagy Imrét, Gimes Miklóst és Maléter Pált kötél általi halálra ítélte. Nagy Imre nem kapott, de nem is kért kegyelmet, emelt fővel vállalta a forradalom és szabadságharc miniszterelnökének minden cselekedetét. Másnap, június 16-án Nagy Imrén – mártírtársai közül elsőként – a Gyűjtőfogházban, hajnali 5.09-kor végrehajtották a halálos ítéletet.

(*Rainer M. János: Nagy Imre. Budapest, Vince Kiadó, 2002. 184 p.*)

Debrődi Gábor

SUMMARIUM

1956

The 1950s, including the 1956 revolution, were a decisive decade in the history of Hungarian society. The country was taken along the path of Soviet-type communism, the failure of which was demonstrated not only by the revolution in the autumn of 1956 but also by the decision of the country's leader in the early 1960s to abandon – in part and in full – the Stalinist model.

Educational policy closely followed these major political developments. It is possible, in all areas of the educational system, to show how attempts were made to follow the official line. This applies to teaching training courses, school textbooks and educational magazines as well as in the field of religious instruction and in attempts to promote social equality. Still, many people already involved in educational policy saw opportunities to realise their goals by cooperating with the new political elite.

The conference held at Balatonfüred in October 1956 – attended by a divided educational elite – exerted an effect on the general thinking of teachers and educators for decades. The conference determined not only the fate of people during subsequent decades but also the direction of educational policy, from the forms of social consultation to the content of teaching and the judgement of religious instruction.

In this issue, *Educatio* marks the 50th anniversary of the Revolution of October 1956 and encourages further study of this troubled era.

In his paper, Péter Donáth uses archival sources and interviews to portray the circumstances leading to the changes in educational policy of 1955-56 that followed the dismissal of Imre Nagy's first government. It examines the effects of such changes on primary school teacher training.

Donáth shows how, from 1950 onwards, senior staff at the Ministry of Education attempted to transform Hungary's teaching training colleges into "communist educational workshops" by introducing "political and ideological requirements on teachers", "an array" of controls, and changes in the curriculum. At the same

time, they maintained the four-year teaching training courses (including one year of practice). A slower rate of development in public education meant that primary school (and kindergarten) teachers found it difficult to find jobs. For this reason, as the result of a peculiar bargaining process among a one-off coalition of those desiring a more effective system of direct political socialisation and those favouring the professional aspects of teaching training, a decision was taken at a session of the Hungarian Workers' Party, held on 26 July 1956, to create two-year kindergarten and primary school teaching training courses for high school graduates.

Iván Bajomi notes how, in the autumn of 1956, Ferenc Mérei – in harmony with other attempts at the time to establish greater autonomy – proposed the re-establishment of the National Educational Council. This body had previously given educational professionals a greater influence upon the decision-making process, but it had been shut down in 1948. Documents found by Bajomi show that senior staff at the Ministry of Education initially accepted Mérei's proposal. Indeed, even in the spring of 1957, they still regarded the re-establishment of the Council as important. Nevertheless, a record drawn up at the time indicates that, for these senior staff, the important thing was not the autonomous character of the gremium but that the body should lesson the work of decision-makers at the Ministry. After the imprisonment of the psychologist Mérei, who was suspected of having links with Imre Nagy's group, the 1956 proposal was taken off the agenda until the political changes of 1989/90.

János Géczi reviews the major educational publications published in Hungary in 1956. The function of these publications – of which there were hardly a dozen – was to provide professional information and ideological training to a diverse and heterogeneous body of teachers who exhibited differences of social background, education, culture, and professional competence. Alongside these periodicals, which were founded and sustained (directly or indirectly) by the political centre, there was no opportunity for workshops based on the interests of teacher groups or associations. The major magazines are distinguishable based on the theoretical and practical level of education, while the county publications became agit-prop organs, in line with the express demands of party politics.

Katalin Kéri and Attila Varga show, in their paper, how new textbooks were introduced at every level of Hungary's educational system, which underwent great changes in both structure and content between 1950 and 1953. The textbooks faithfully reflected the swing to the left after 1945 and the subsequent radical shift towards the Soviet ideological model after 1947. Based on the reading material and mathematical problems appearing in textbooks used in lower primary education, the paper reviews the manner in which political aims, events and phenomena were introduced into texts that were to be read by schoolchildren.

Éva Szabolcs's paper examines the historical significance of the teachers' conference held at Balatonfüred between 1-6 October 1956. After a brief description

of the historical context, Szabolcs analyses – based on the manuscript record of the conference – the self-examination process undertaken by the educational professionals attending the conference in the hope of a relaxation of the communist dictatorship. The two major topics throughout the conference were the relationship towards Soviet pedagogical theory and a re-evaluation of Hungarian public education in the past.

Erzsébet Golnhofer demonstrates how the changes of political regime in Hungary between 1945 and 1956 affected the lives of academics who were influential in the field of education. Embedded in the historical and academic context, Golnhofer examines the life stories of various academics, including those who refused to compromise with the dictatorial authorities, those who accommodated the authorities' demands out of naivety or under political duress, and Marxists who supported the authorities but who occasionally became disillusioned. Golnhofer exposes the dramatic events accompanying the private and professional lives of these academics. She also shows how individual decisions and actions should only be interpreted within the framework of a complex causal relationship.

Péter Tibor Nagy offers a detailed account of the political – rather than ideological – code nature of attendance at classes in religious instruction in the 1950s. The evaluation of religious instruction in schools was closely correlated with the communist party's policy towards the churches and the relationship between the public and the regime. In certain academic years, religious instruction in schools almost disappeared in Budapest. Although this is an indisputable political historical fact, nevertheless religious education was still present even at such times – as an activity undertaken by the churches (as church records show). Despite the pressure exerted by the authorities, the absence of religious instruction throughout a pupil's childhood applies (albeit not universally) only to those children whose fathers did not attend church themselves. Less than a third of both convinced atheists and regular churchgoers sent their children to classes in religious instruction – the latter group seeking out alternative opportunities for such instruction at church.

Géza Sáska uses data to show how, between 1948 and 1962, attempts to achieve social equality in school and higher education were dominated in Hungary by the rationale of a class war led by the proletariat. Among the selection mechanisms of the educational system, the government was in control of the rules of acceptance, the legal validity of certificates, and student/social allowances. Meanwhile, the evaluation of course content and checks on student knowledge levels remained in the hands of teachers and lecturers, most of whom had taught under the previous regime. A zero-sum game arose: as the power of the authorities gradually decreased, so the power of teachers and lecturers gradually increased. This explains the decline – despite bureaucratic efforts and political pressure to the contrary – in the ratio of college and university students whose parents were blue-collar or agricultural workers. It also accounts for the fact that such students exhibited worse

results and a higher drop-out rate than did contra-selected students whose parents were professionals or white-collar workers. In the end, teachers and lecturers of the old type proved to be more influential than party politicians seeking to establish a classless society.

Péter Tibor Nagy and Géza Sáska

EDUCATIO 2006/3

1956

GUEST EDITORS: PÉTER TIBOR NAGY & GEZA SASKA

READER: ENDRE KISS

STUDIES – *Péter Donáth*: “A fundamental change in political and ideological education.” An attempt to reconstruct – ideologically and professionally – primary school teacher training under the government of András Hegedüs; *Iván Bajomi*: The 1956 proposal to re-establish the National Educational Council; *János Géczi*: The pedagogical press in 1956; *Katalin Kéri and Attila Varga*: Politicised textbooks in lower primary education between 1950 and 1956; *Erzsébet Golnhofer*: Changes in the political regime and their effect on the lives of individuals; *Péter Tibor Nagy*: Ideological education in Budapest in the 1950s; *Géza Sáska*: Attempts in the 1950s to create social equality in higher education; *Éva Szabolcs*: “Our teaching training...will truly be addressed to the educators of our people.” The 1956 teachers’ conference in Balatonfüred. – ON THE FIELD – REVIEW – INCOMING BOOKS ¶

